



НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ

МЕСТО И УЛОГА
ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ
НАУКА У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ

Тематски зборник радова
књига 2

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 7
2018





Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
II ТОМ

Уредник издавачког центра
Доц. др Гордана Ђигић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 7

МЕСТО И УЛОГА ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ

Тематски зборник радова
књига 2

Уредник издања
Бојан Благојевић



Ниш, 2018.

САДРЖАЈ

ФИЛОЗОФИЈА У СВЕТЛУ РАЗВОЈА НОВИХ ФИЛОЗОФСКИХ ДИСЦИПЛИНА

Milan Z. Jovanović: UZROČNI DUALIZAM: STARI PROBLEM ZA NOVU TEORIJU	11
Горан Ружић: ТУГЕНДХАТОВА ФОРМАЛНА СЕМАНТИКА (АНАЛИТИКА ПРОСТОРНО-ВРЕМЕНСКИХ ИЗРАЗА)	25
Горан М. Јаковљевић: ЕМПЕДОКЛОВА ХЕНОЛОГИЈА	37

ОКТОБАРСКА РЕВОЛУЦИЈА - НАСЛЕЂЕ И ИЗАЗОВИ

Никола Дедић: <i>KAPITAL</i> : POGLED IZ ЕРОНЕ SAVREMENOSTI	55
Ivan Ristić: SOVJETSKA RUSIJA I KOMINTERNA PROTIV „VERSAJSKOG PORETKA“ NA BALKANU POSLE PRVOG SVETSKOG RATA	67
Софија Божић, Душан Р. Бајагић: РУСКЕ ТЕМЕ НА СТРАНИЦАМА <i>СРПСКОГ/КЊИЖЕВНОГ ЛИСТА</i> (2002–2017)	77

ИСТОРИОГРАФИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Ирена Љубомировић, Ненад Радуловић: ПРОМЕНЕ У ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ, УЛОГА ИСТОРИЧАРА И РАЗВОЈ ИСТОРИЈЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ	89
Душан Р. Бајагић, Софија Д. Божић: ИСТРАЖИВАЊЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ КАО НАУЧНЕ ДИСЦИПЛИНЕ НА ПРИМЕРУ ПРИКАЗА И КРИТИКА У СРПСКОМ/КЊИЖЕВНОМ ЛИСТУ	97
Јасмина Шаранац Стаменковић: ИВАН ЂУРИЋ И УЛОГА ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ У ДРУШТВУ	125
Растко М. Ломпар: ОДНОС РЕЛИГИЈЕ И ФАШИЗМА У САВРЕМЕНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ	135
Мирослав Д. Пешић, Милош З. Ђорђевић: ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ НИКОЛЕ ПАШИЋА У ОКВИРУ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ УЧЕЊА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА	149
Svetlana Velimirac : EPISTOLARNI SVEDOK: JEDNA ŽENSKA PERSPEKTIVA PRVOG SVETSKOG RATA	161
Александар Ракоњац: ПОКУШАЈ ТРАНЗИЦИЈЕ КА ПЛАНИРАЊУ У ПРИВРЕДИ – ЈЕДНОГОДИШЊИ ПЛАН ПРОИЗВОДЊЕ ИНДУСТИЈЕ И РУДАРСТВА ЗА 1946. ГОДИНУ	173

Слободан Селинић: ЈЕЗИЧКИ СУКОБ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1967: ИСТОРИЈСКЕ ЧИЊЕНИЦЕ, ИСТОРИОГРАФСКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ И СЕЋАЊА УЧЕСНИКА	185
Младен Живић: ХОМЕРОВА <i>ИЛИЈАДА</i> КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР	197
Бојан Д. Панић: ДА ЛИ СУ АЛБАНЦИ ИЛИРИ? ОСВРТ НА УЏБЕНИКЕ ИСТОРИЈЕ	209

МЕДИЈИ И ЈАВНА КОМУНИКАЦИЈА У САВРЕМЕНОМ ОКРУЖЕЊУ

Маја Kostadinović: UTICAJ NEVERBALNIH ZNAKOVA NA KOMUNIKACIJU U SAVREMENOM OKRUZENJU	219
---	-----

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ САВРЕМЕНОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА

Jelena Maksimović, Jelena Osmanović: PROBLEMI I DILEME SAVREMENE REFLEKSIVNE NASTAVE U POVEZIVANJU TEORIJE I PRAKSE KROZ AKCIONA ISTRAŽIVANJA	231
Vesna Stanković Pejnović: KOMERCIJALIZACIJA OBRAZOVANJA	241
Марија Марковић: РАЗВОЈ КОМПЕТЕНЦИЈА НАСТАВНИКА ЗА ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ	253
Биљана Ч. Милошевић Шошо: УТИЦАЈ ПОРОДИЧНИХ И СУБКУЛТУРНИХ ВРИЈЕДНОСТИ НА ДРУШТВЕНУ ПОКРЕТЉИВОСТ: ПРИМЈЕР РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	265
Милан Станковић: ДЕЧЈИ ОБРАЗОВНО-ИСТРАЖИВАЧКИ КАМП У ПРИРОДИ – ИСКУСТВА ИЗ СТРЕЛЦА	275

ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА У ПСИХОЛОГИЈИ

Јелисавета Тодоровић, Снежана Видановић: КВАЛИТЕТ БРАКА И АНДРОГИНОСТ ПАРТНЕРА	293
Gordana D. Đigić, Ljiljana G. Marković: OSOBINE LIČNOSTI I IMPULSIVNO TRAŽENJE SENZACIJA KAO PREDIKTORI IZLOŽENOSTI NASILJU I SKLONOSTI KA VRŠENJU NASILJA	305

ДРУШТВЕНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ - ИЗВОРИ И ИСХОДИ

Бисерка Р. Кошарац: СТРАТЕГИЈЕ ПРЕЖИВЉАВАЊА ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ	323
---	-----

ПРЕДГОВОР

Зборник радова *Место и улога друштвено-хуманистичких наука у савременом свету* представља један од два тома радова са научног скупа са међународним учешћем *Наука и савремени универзитет 7*, одржаног на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, 10. новембра 2017. године. На девет тематских сесија излагало је преко седамдесет учесника из Србије и других земаља (Хрватске, Пољске, Македоније, Босне и Херцеговине, Румуније). У самом зборнику налази се двадесет пет радова са седам сесија које су тематски биле усмерене на значајне проблеме савременог друштва и место које друштвено-хуманистичке науке могу заузети у решавању тих проблема.

Радови прве целине, која носи наслов *Филозофија у светлу нових филозофских дисциплина* проблематизују традиционални појам филозофије и указују на савремене проблеме на које она мора одговорити реинвенцијом свог појма и отварањем нових перспектива свог развоја.

Друга целина, *Октобарска револуција – наслеђе и изазови* представља скуп мултидисциплинарних радова који укрштају области социологије, филозофије, историје и теорије уметности чији је задатак да, поводом стогодишњице Велике октобарске социјалистичке револуције, преиспитају утицај који је она вршила на све сфере живота у протеклих сто година и поновно процене њено теоријско залеђе као могући контекст решавања савремених друштвених проблема.

У трећој целини, која носи назив *Историографија и савремено друштво*, аутори/ке су у својим радовима, с једне стране, тематизовали историографију, улогу историчара и саму историјску науку, а са друге стране, и сами презентовали историографска истраживања значајних феномена двадесетог века.

Четврта целина, *Медији и јавна комуникација у савременом окружењу*, састоји се од једног рада који се бави утицајем невербалних знакова на комуникације у савременом окружењу.

Радови пете целине, која носи назив *Проблеми и перспективе савременог васпитања и образовања*, за своје теме узимају савремену рефлексивну наставу, комерцијализацију образовања, инклузивно образовање, утицаје породичних вредности на друштвену покретљивост и начине функционисања дечијих образовно-истраживачких кампова у природи.

Шеста целина, *Емпиријска истраживања у психологији*, представља нам резултате два психолошка истраживања, од којих се једно бави односом квалитета брака и андрогинности партнера, а друго особинама личности и импулсивним тражењем сензација.

Коначно, и седма целина, *Друштвене неједнакости у Србији – извори и исходи*, садржи само један рад: истраживање о стратегијама преживљавања породице у Републици Српској.

Тематика за коју су се организатори скупа определили, а бројни научници из области друштвено-хуманистичких наука приложили своја истраживања, јасно показује опредељеност научника из ових области да не пристану на маргинализовање које ДХ науке трпе широм света последњих неколико деценија. У свету који преживљава сталне и дубоке кризе изазване захтевом да се све вредности мере само могућношћу стицања брзог профита, конференције као што је *Наука и савремени универзитет* служе формирању једног покрета отпора таквом поретку и фронта за одбрану темељних хуманистичких вредности на којима ове науке једино и могу почивати.

Уредник зборника
Доц. др Бојан Благојевић

**ФИЛОЗОФИЈА У СВЕТЛУ
РАЗВОЈА НОВИХ
ФИЛОЗОФСКИХ ДИСЦИПЛИНА**

UZROČNI DUALIZAM: STARI PROBLEM ZA NOVU TEORIJU

Glavni problem za protivčinjeničku teoriju uzročnosti predstavljaju takozvani slučajevi redundantne uzročnosti. Da bi taj problem rešio, Ned Hol je formulisao uzročni dualizam, koji deli uzročnost na dva pojma: pojam zavisnosti i pojam produkovanje. Na ovaj način, zahvaljujući ovom teorijskom manevru, unutrašnja napetost između istovremenih zahteva za intrinzičnost i ekstrinzičnost uzročne relacije izgleda da je razrešena. U radu nastojim da pokažem da pomenuti teorijski manevar ne rešava problem kojim je motivisan, već jedino taj problem premešta na jednu drugu grupu slučajeva uzročnosti. Preciznije, pomoću analize poznatih protivprimera za Holovu teoriju pokušaću da pokažem da je problem koji srećemo povodom takozvanih mešoviten slučajeva uzročnosti strukturalno identičan problemu koji smo ranije imali sa slučajevima redundantne uzročnosti.

Ključne reči: protivčinjenička teorija uzročnosti, uzročni pluralizam, intrinzičnost, redundantna uzročnost, uzročni proces.

1. Uvod: predmet i plan rada

Predmet ovog rada je kritika jedne savremene teorije uzročnog govora. Konkretnije, ovaj rad tiče se jednog imanentnog problema za Holov (Ned Hall) uzročni dualizam. Nasuprot sâmom Holu, koji je svestan ovog potencijalnog prigovora, i koji ne smatra taj problem centralnim niti posebno opasnim po svoju teoriju, braniću tezu da je dati problem suštinski povezan sa motivacijom za uzročni dualizam, i sa načinom na koji je ta teorija izgrađena. Još određenije, u radu ću zastupati stav da je taj problem inherentan teorijskom manevru koji je Hol izveo prilikom konstrukcije svoje teorije, te da je stoga za nju nerešiv.

Centralni element Holove teorije, i isto tako teorija od čije kritike on polazi prilikom izgradnje svoje, jeste Luisova (David Lewis) protivčinjenička analiza uzročnosti. Problemi te teorije sa slučajevima redundantne uzročnosti predstavljaju početnu tačku Holovog projekta. Zbog toga ću u radu prvo ukratko izložiti Luisovu teoriju uzročnosti, zatim pomenute slučajeve sa kojima ona, prema Holovom mišljenju i mišljenju velikog dela teoretičara uzročnosti, ne uspeva da se izbori. Sagledavanje dobrih i loših strana Luisove teorije će nas odvesti do tipologizacije slučajeva uzročnosti. Upravo na tom mestu najbolje se vidi motivacija za odustajanje od monističke teorije uzročnosti, te za zastupanje uzročnog dualizma. U nastavku ću

¹nmilan.jovanovic@filozofski.rs

izložiti osnovne postavke Holove dualističke teorije uzročnosti. Naposletku, okrenuću se takozvanim kombinovanim slučajevima, čije postojanje je bilo moguće anticipirati i prilikom ranije sprovedene tipologizacije, a koji, nastojaću da pokažem, predstavljaju veliki izazov za Holovo gledište. Najveći deo argumentacije u prilog toj tezi, samim tim i težište rada, nalaziće se u samom razotkrivanju dualističkog manevra za kojim je Hol posegao, a koji njegovu poziciju zatim obavezuje na pomenute probleme.

2. Luisova protivčinjenička teorija uzročnosti

Prva nejasnoća koju moramo otkloniti je pitanje – o kojoj Luisovoj teoriji je reč. Uobičajeno je već da govorimo o dvema teorijama: 1) *starijoj protivčinjeničkoj teoriji uzročnosti*, koja je prezentovana prvi put u tekstu „Causation“ (Lewis, 1973b) a potom dopunjena, doradena i unekoliko modifikovana u nekim drugim tekstovima (Lewis, 1986b); i 2) *teoriji uzročnog uticaja*, koja je izložena u kasnijem tekstu „Causation as Influence“ (Lewis, 2000) i koju je Luis ponudio kao svoju novu i bolju teoriju. Za Holu, pa samim tim i za temu ovog rada, važnija je poslednja verzija ranije teorije (iz 1986. iz teksta „Postscripts to Causation“).

Ono što je zajedničko obema Luisovim teorijama je da predstavljaju teorije uzročnog govora koje se tiču singularnih uzročnih relacija među aktualnim događajima. Okrećemo se Luisovoj starijoj protivčinjeničkoj teoriji koja čini osnovu Holove analize.

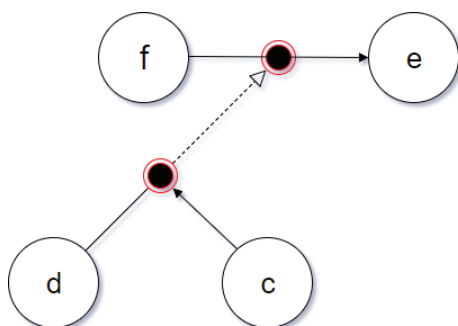
U svojoj starijoj teoriji uzročnosti Luis uzročne tvrdnje analizira pomoću pojma protivčinjeničke zavisnosti među aktualnim događajima. Pojednostavljeno: reći ćemo da događaj *c* uzrokuje događaj *e* akko događaj *e* uzročno zavisi od događaja *c*. Naravno, centralno je sada kako analiziramo uzročnu zavisnost između događaja. Uzročna zavisnost između događaja zapravo je protivčinjenička zavisnost između odgovarajućih tvrdnji o događanju tih događaja. Drugim rečima *e* uzročno zavisi od *c* akko je istinit odgovarajući protivčinjenički kondicional „da se nije dogodilo *c*, događaj *e* se ne bi dogodio“. Taj kondicional kraće pišemo ovako $\sim C \rightarrow \sim E$, gde *C* označava iskaz: događaj *c* se dogodio, a *E* označava iskaz: događaj *e* se dogodio, simbol „ \sim “ se, uobičajeno, koristi kao negacija, a simbol „ \rightarrow “ ćemo ovde koristiti kao veznik za protivčinjeničke kondicionale.² Dakle, kada tvrdimo uzročnu vezu između aktualnih događaja mi zapravo tvrdimo da je istinit odgovarajući protivčinjenički kondicional.

Ipak, Luis daje još nekoliko ograničenja. Prvo, događaji moraju biti međusobno različiti, i to tako da nisu identični, niti je jedan deo drugog. Zatim, ne moraju uzrok i

² U pitanju je specifična vrsta kondicionala običnog jezika, u pogodbenom načinu, forme: „da *A* nije bilo slučaj, *B* ne bi bilo slučaj“. Problem semantike ovih kondicionala poznat je filozofski problem koji postao vrlo zastupljen u literaturi upravo početkom 70tih godina prošlog veka. Kako bi napravio neophodne osnove za svoju teoriju uzročnosti, Luis je pre njenog objavljivanja objavio upravo knjigu o protivčinjeničkim kondicionalima (Lewis, 1973a). U literaturi se za ove kondicionale često koristi strelica sa kvadratom, ili simbol nalik matematičkom znaku „veće“. Iz tehničkih razloga ovde je odabrana obična strelica.

posledica uvek biti protivčinjenički zavisni, to će nekad biti slučaj a nekad neće. Ono što je za uzročnu relaciju nužno je to da postoji *lanac protivčinjeničkih zavisnosti od uzroka do posledice*. Dakle, prema Luisovoj protivčinjeničkoj teoriji uzročnosti događaj *c* uzrokuje događaj *e* akko su *c* i *e* aktualni, međusobno različiti događaji, i postoji lanac (od jednog ili više koraka) protivčinjeničkih zavisnosti između uzroka i posledice. Time je data stara teorija.

Na primer, kada bela kugla udari crnu, i crna uđe u srednju rupu, kažemo da je odgovarajuće kretanje bele i njen udarac u crnu uzrok ulaska crne kugle u rupu, zato što – da nije bilo tog kretanja bele i njenog udarca, crna ne bi ušla u rupu, tj. i dalje bi bila na bilijarskom stolu.



Slika 1

Krugovi označavaju događaje, pune linije sa strelicama – uzrokovanje, isprekidana linija označava potencijalni uzročni uticaj koji je sprečen, a crne tačke označavaju inhibiranje, tj. sprečavanje ili prekidanje neke uzročne veze.

Po sredi je, dakle, jedna reduktivna definicija uzročnosti (ili pre: definicija uzročnog faktora)³ koja uzročnost analizira preko pojma zavisnosti, koji se dalje analizira preko kondicionala (čija, pak, analiza nije data u uzročnim terminima, tako da nema cirkularnosti). Zahvaljujući tome, ova teorija ne obavezuje se na to da je uzročnost relacija suštinski određena kao nekakav fizički proces ili prenos nekog fizičkog svojstva, pa stoga ni takva da zahteva fizički kontakt između uzroka i posledice ili neprekinut lanac tih kontakata.

Ova osobina *teorija zavisnosti* (nasuprot *teorijama procesa*)⁴ omogućava im da lako prepoznaju kao uzroke i slučajeve takozvane negativne uzročnosti – što je, prema rasprostranjenom mišljenju, poželjan rezultat za jednu adekvatnu teoriju uzročnog govora (budući da takve slučajeve u običnom govoru – ali i u moralnom i

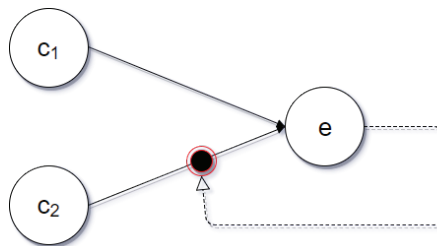
³ Luisova teorija nije usmerena na to da odredi *pravi* uzrok, jer nema dileme da je to pitanje duboko pragmatički i/ili normativno. Nasuprot Luis kaže kako je njegova teorija, kao i mnoge druge teorije uzročnog govora, usmerena na to da odredi koje uslove mora nešto da zadovolji da bi se kvalifikovalo za taj skup uzroka iz kojih u datom kontekstu izdvojimo *onaj pravi*.

⁴ U pitanju je već uobičajena podela među savremenim teorijama uzročnosti. U teorije procesa ubrajaju se teorije Aronsona (Jerold Aronson, 1971), Fera (David Fair, 1979), Salmona (Wesley Salmon, 1984), Daua (Phil Dowe, 2000) i drugih čije teorije suštinski karakterišu uzročnost kao nekakav proces, transfer ili prenos nekog (fizičkog ili metafizičkog) svojstva (energije, impulsa, *markera*...). Jednom teorijom zavisnosti se upravo bavimo, nasuprot tome.

pravnom diskursu, biologiji i medicini i drugde – bez oklevanja izražavamo uzročnim lokucijama). U negativnu uzročnost, odnosno uzročnost izostankom veze, ubrajamo slučajeve uzrokovanja odsustvom (npr. „njen nedolazak pokvario je raspoloženje na žurci“, „izostanak kiše uzrokovao je slab prinos“) kao i slučajeve dvostruke prevencije. „Uzrok nesreće je što je neko sklonio znak za nagli prekid puta“ ili „došlo je do pregrevanja procesora jer je otkazao uređaj za njegovo hlađenje“ – primeri su dvostruke prevencije (vid. sliku 1), jer dele zajedničku strukturu: neki aktualni događaj *c* sprečio je neki događaj *d* da spreči nastanak događaja *e*, i time je *c* zapravo doprinelo da se dogodi *e*, što često izražavamo tipičnim uzročnim tvrdnjama.

U oba ova slučaja negativne uzročnosti zadovoljen je uslov dat Luisovom teorijom: da nije bilo njenog nedolaska (tj. da je bilo njenog dolaska) raspoloženje se ne bi pokvarilo. Isto tako, da uređaj za hlađenje na datom računaru nije otkazao, ne bi se dogodilo ni pregrevanje procesora. Stoga, prema ovoj teoriji (i drugim teorijama zavisnosti), dati događaji jesu uroci datih posledica – što je, kako se čini, željeni rezultat.

Ozbiljan problem za teoriju, ipak, predstavlja jedna druga grupa slučajeva, koju zovemo kasnim predupređivanjem (eng. late preemption). Zamislimo dvoje prijatelja: Suzi i Bilija, koji oboje bacaju, skoro istovremeno, kamen ka izlogu. Suzin kamen malo brže putuje i lomi izlog prvi, a odmah nakon njenog kamena kroz slomljen okvir izloga proleće i Bilijev kamen. Da kojim slučajem nije bilo Suzinog kamena, Bilijev kamen bi slomio izlog na (pretpostavimo) relativno sličan način.



Slika 2

Krugovi označavaju događaje, pune linije sa strelicama – uzrokovanje, isprekidana linija sada ukazuje na vezu između događanja posledice i inhibiranja, tj. onemogućavanja rezervnog uzroka da izazove posledicu. Crna tačka označava mesto prekida tog rezervnog lanca.

Iako nam je očigledno da je Suzino bacanje kamena uzrok lomljenja stakla, a Bilijevo bacanje nije, već je samo rezerva, ipak, što se Luisove teorije tiče, nema uzročne zavisnosti između Suzinog bacanja kamena i date posledice. Naprosto, kondicional „da Suzi nije bacila kamen, izlog se ne bi slomio“ nije istinit, budući da bi se izlog ipak slomio, jer bi ga slomio Bilijev kamen (vid. sliku 2). Budući da nema zavisnosti (niti lanca zavisnosti) Luisova teorija ne prepoznaje niti jedno od ova dva bacanja kamena kao uzrok lomljenja izloga. Štaviše, ona ne prepoznaje nikakvu asimetriju među njima, iako je ona intuitivno sasvim očigledna.

Dejvid Luis je uvideo ovaj problem, međutim, njegovi brojni pokušaji da ga reši, sudeći prema širokom konsenzusu među teoretičarima uzročnosti, nisu uspeli.⁵ Slučajevi kasnog predupređivanja ostali su najveći i izgleda nerešivi problem za protivčinjeničku teoriju uzročnosti.

Čini se da je i sama ideja redundantne uzročnosti u direktnoj koliziji sa osnovnom idejom svih teorija zavisnosti: da je uzročnost suštinski zavisnost. Vrlo je intuitivno da je asimetrija koju ovde primećujemo između Suzinog i Bilijevog bacanja kamena vezana za to da postoji nekakav *proces* koji vodi od Suzinog bacanja kamena do lomljenja stakla. Uzrok i posledica su povezani fizički, imamo neprekinuti (kontinuirani) niz stanja koji omogućava da se nekakva svojstva bacanja kamena (momentum, energija, sila...) prenesu na samo staklo i dovedu do lomljenja. Ništa od toga ne može se reći za Bilijev kamen. Zato Suzino bacanje jeste uzrok, a Bilijevo nije. Nasuprot osnovne teze teorija zavisnosti, lekcija iz ovih redundantnih slučajeva je da *uzročna relacija ne može biti puka zavisnost, već da ona zahteva tretman karakterističan za teorije uzročnog procesa.*

3. Tri grupe slučajeva uzročnosti

Ovo nas stavlja u dobru poziciju da prepoznamo tri grupe tipičnih slučajeva uzročnosti koje bi neka adekvatna teorija uzročnog govora morala da obuhvati. A) Nekontroverzni slučajevi uzročnosti: u koje spadaju najobičniji slučajevi, bez događaja koji su suštinski odsustva, bez prekida u lancu događaja od uzroka do posledice (tj. bez dvostruke prevencije) i bez redundantnosti. B) Slučajevi negativne uzročnosti: u koje ubrajamo slučajeve uzrokovanja odsustvom i slučajeve dvostruke prevencije. C) Slučajevi redundantne uzročnosti: u koje spadaju slučajevi kasnog predupređivanja (ali i drugi: overdeterminisanosti, nadjačavanja (eng. *trumping*), i drugi kojima se ovde nećemo baviti).

Pored teorija zavisnosti, imamo, kao što je pomenuto, metafizičke teorije uzročnosti, za koje je uzročnost suštinski vezana za pojam procesa, i koje u principu ne mogu obuhvatati slučajeve negativne uzročnosti. Dakle, jedna uspešna metafizička teorija uzročnosti mogla bi obuhvatati slučajeve navedene pod A i C, ali nikako i one pod B.

S druge strane, sada možemo u terminima ove podele preciznije izraziti pominjane prednosti i mane i teorija zavisnosti. Naime, dok su u načelu adekvatne za nekontroverzne slučajeve i slučajeve negativne uzročnosti, sasvim je jasno da teorije zavisnosti (uključujući i Luisove teorije uzročnosti), i na nivou dublje analize njihove osnovne ideje, ali i uvidom u konkretne prigovore koji su takvim teorijama upućivani od njihovog formulisanja, ne mogu na zadovoljavajući način objasniti slučajeve redundantne uzročnosti.

⁵ Od tri rešenja koja je ponudio ili podrazumevao, dva je odbacio sâm tokom rada na usavršavanju teorije. Treće rešenje je zapravo otvorilo put novoj teoriji – teoriji uticaja. Ipak, veliki je broj kritičara koji misle da ni nova teorija ne rešava bolje ove problematične slučajeve (vid. npr. Bigaj 2012, Kwart 2001).

Dve su važne opaske povodom upravo izloženog problema. Prvo: ukoliko od adekvatne teorije uzročnosti želimo da obuhvati sve tri grupe slučajeva, koje u tom duhu i koristimo kroz istoriju filozofije kao tzv. test slučajeve za rivalske teorije, onda se nalazimo pred vrlo obeshrabrujućom dijagnozom koja kaže da su obe grupe teorija koje su ovde izložene – nužno preuske (vid. sliku 3). Štaviše, svojstva koja relacija uzročnosti mora imati da bi odgovarala obema ovim teorijama međusobno su isključiva – pa je nezamislivo neko objedinjujuće rešenje.

Drugo: da stvar bude gora, nije samo po sebi jasno kako bi se teorije procesa, koje su formulisane kao teorije o uzročnoj relaciji i tome kakva je ona u fizičkoj ili metafizičkoj realnosti, mogle adekvatno preformulisati u jezik teorija uzročnog govora, kakvim se ovde bavimo. I jedna i druga primedba predstavljaju izazov projektu izgradnje jedne adekvatne teorije uzročnog govora.



Slika 3

Nekoliko je mogućih stavova prema problemu koji smo upravo opisali. Moguće je nastupiti sa jako restriktivnim pojmom uzročnosti i naprosto negirati da je „teritorija“ kojoj treba da odgovara mapa – u vidu teorije – takva kakvom je predstavljena. Iako je u principu moguće tako nastupiti sa obe strane, takvi pristupi postoje ipak samo sa strane teoretičara procesa (iz razloga koji nisu tako kontroverzni). Pravi primer takvog pristupa imamo kod Bibi (Helen Beebee) koja klasu slučajeva ovde označenih kao negativna uzročnost ne smatra uzročnošću (Beebee, 2004). Naš osećaj da ti slučajevi jesu instance uzročnosti ona obrazlaže tvrdnjom da je tu po sredi nerazlikovanje uzročnosti i uzročnog objašnjenja. Primeri dvostruke prevencije, kao i primeri u kojima se pozivamo na neka nedogađanja, a pri tome koristimo uzročne lokucije, samo su primeri uzročnog objašnjenja, prema Bibi, a ne dokazi da ove slučajeve zaista treba posmatrati kao uzročnost. Unekoliko sličan manevar primenjuje i Fil Dau (Phil Dowe), kada teorijski obrazlaže ove slučajeve negativne uzročnosti kao „kvaziuzročnost“ ili naprosto „prevenciju“, koja takođe nije prava uzročnost (Dowe, 2010, 2004).

Procena ubedljivosti ovog pristupa uvodi nas u nekoliko ozbiljnih problema vezanih za: a) samu analizu jezika o negativnoj uzročnosti, b) ulogu uzročnih tvrdnji u različitim disciplinama, i filozofski možda najkompleksniji problem, c) *dublje* pitanje šta je uzročnost i šta je uopšte cilj jedne filozofske teorije uzročnosti.

Ostavljajući po strani prva dva pitanja, okrenimo se samo nakratko trećem. Ovakva fundamentalna pitanja za neku disciplinu gotovo uvek su u formi Eutifronove

dileme (iz poznatog Platonovog dijaloga). Šta želimo da teorija uzročnosti prepozna kao uzročnost, tj. da prizna za uzročnost. Da bismo na to odgovorili moramo već da znamo šta je uzročnost. Ali da bismo znali, neophodna nam je dobra teorija koja će nam dati odgovor u nejasnim slučajevima. Jedini način da se izađe iz ovog rđavog kruga je da se insistira, donekle u duhu pitanja pod b, na funkcijama koje uzročne tvrdnje i znanje povezano sa njima imaju u različitim domenima upotrebe. Hvatajući se u koštac upravo sa ovim problemom, Džon Vilijamson (Jon Williamson) argumentuje kako su dve suštinske odlike uzročnosti zapravo dve njene epistemičke funkcije: inferencijalna i eksplanatorna (Williamson, 2006, 75–9). U vezi sa tim funkcijama su različiti aspekti uzročnosti koje različite teorije naglašavaju – predviđanje, manipulacija, intervencija, odgovornost... Problem za olako odbacivanje negativne uzročnosti nalazi se u tome što prema svim ovim kriterijumima ona prolazi kao uzročnost.

Naravno, ovo ne treba uzeti kao da pokazuje eventualnu neubedljivost pomenutih pristupa, već u najboljem slučaju kao to da ima smisla razmotriti i pristupe koji ne računaju na jako preteorijski obojen pojam uzročnosti, i koji se ne obavezuju na jake redukcionističke pretpostavke.

4. Uzročni dualizam

Takav pristup imamo u Holovom uzročnom dualizmu. U svom radu (Hall, 2004), u kojem formuliše ovu teoriju, Hol adresira oba pomenuta problema u vezi sa slikom 3. Holova pozicija suštinski se oslanja na tvrdnju da sve tri grupe slučajeva uzročnosti moraju biti obuhvaćene adekvatnom teorijom uzročnog govora. U prilog tome Hol se poziva na jezičke prakse, kao presudne (upravo) prilikom konstruisanja teorije uzročnog govora. Jedan od važnih Holovih argumenata u prilog očuvanju slučajeva negativne uzročnosti, polazi od poznatih Šaferovih (Jonathan Schaffer) primera tzv. *prikrivenih* slučajeva negativne uzročnosti (Schaffer, 2000),⁶ nastavlja sa slučajevima „crne kutije“ da bi na kraju poentirao ukazivanjem na odsustvo objektivne razlike između ovih tipova uzročnosti i nekontroverznih slučajeva. Po Holu, po sredi je deskriptivni okvir koji omogućava ovu distinkciju, a ne neko objektivno realno svojstvo.

Druga ranije pomenuta primedba otvara potpuno drugačiji problem za Hola. Imamo dve grupe teorija koje se na neki način dopunjuju, ali one su potpuno raznovrsne, po svojim metodama, pretpostavkama i, najvažnije, ciljevima. Ako želimo teoriju uzročnog govora koja uspeva da inkorporira i slučajeve redundantne uzročnosti, tako što će „prepisati“ nešto od metafizičkih teorija – otvoreno je pitanje kako će to „prepisivanje“ izgledati, budući da metafizičke teorije uzročnosti nisu formulisane u jeziku *istinitosnih uslova za uzročne tvrdnje*, što je, naravno, glavni cilj

⁶ Slučaj na kojem Šafer ovo demonstrira je slučaj pucanja iz pištolja. Slučaj koji deluje kao tipičan slučaj uzročnog procesa, u osnovi je primer dvostruke prevencije – što je tip negativne uzročnosti (vid. Schaffer, 2000).

teorija uzročnog govora. Dakle, ako bismo da iskoristimo dobre strane metafizičkih teorija, biće nam potreban nekakav pandan tim teorijama koji je saobrazan ciljevima teorije uzročnog govora. Te metafizičke intuicije bi trebalo pretvoriti u semantičke kriterijume i tako ih pridodati teoriji koja je suštinski pojmovna analiza, a ne analiza ontoloških ili fizičkih svojstava uzročne relacije. Holova prva intervencija, koja je otvorila put njegovom uzročnom dualizmu, upravo se sastoji u prepoznavanju Mekijeve teorije (John Mackie) kao takvog pandana (vid. Hall, 2006, 91–2).

Do sada smo, pripremajući teren za uzročni dualizam, uradili sledeće: ukazali na polje koje treba da obuhvati jedna teorija uzročnosti, skicirali argumente o neadekvatnosti teorija iz obe grupe: metafizičkih i teorija uzročnog govora, zatim najavili pokušaj „mirenja“ ove dve grupe teorija, i s tim u vezi uveli Mekijevu teoriju kao pandan metafizičkim teorijama koja ipak može naći svoje mesto unutar teorije uzročnog govora. Međutim, ovo poslednje otvara jedno važno pitanje. Mekijeva teorija uzročnosti (Mackie, 1965), poznata pod imenom „INUS teorija“,⁷ klasičan je primer hjumovskih teorija uzročnosti, i u ranijoj podeli bi spadala u teoriju zavisnosti. Nismo li onda prebrzo, zbog empirijskih podataka o neuspešnosti teorija zavisnosti, njima olako uskratili pravo da ikada mogu uspeti? Ako Holova rekonfiguracija Mekijeve analize (ponuđena u: Hall, 2004, 258–265) uspeva da na zadovoljavajući način obuhvati i slučajeve redundantne uzročnosti, zašto bismo: a) teorije zavisnosti proglasili *a priori* nesposobnim da se izbore sa slučajevima redundantne uzročnosti; i važnije b) odustali od ideala monističke teorije uzročnosti?

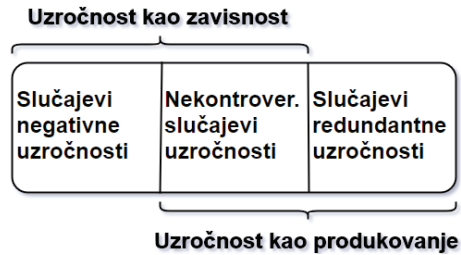
Odgovor na oba ova pitanja sadržan je u tome da su svojstva koja relacija uzročnosti (ekstenzionalno određena skupom svih onih ranije pominjanih grupa slučajeva) mora da ispunjava – međusobno isključiva. Preciznije rečeno, da bi teorija davala dobre odgovore povodom slučajeva redundantne uzročnosti ona se *mora* oslanjati na tezu da je *uzročnost intrinzična relacija*. To je važno otkriće kasnije verzije Luisove ranije teorije (Lewis, 1986, str. 204–6). Teza o intrinzičnosti nije prirodno sadržana u protivčinjeničkoj teoriji uzročnosti (niti u drugim savremenim teorijama zavisnosti),⁸ već je u nju uvedena u tom Luisovom *Postskriptu*, takoreći, preskriptivno – kao dodatni propisani uslov.

S druge strane, da bi teorija davala dobre odgovore u slučajevima negativne uzročnosti, ona mora podrazumevati da je uzročnost ekstrinzična, da se ona ne tiče samo događaja datog regiona i prirodnih zakona koji u njemu vladaju, te da to da li je neki odnos dva događaja uzročni zavisi i od okolnosti, od drugih događaja, koji su za njih i taj region spoljašnji. Ovo je vrlo očigledno za slučajeve dvostruke prevencije (zbog koji Luis napušta ideju o intrinzičnosti; Lewis 2004), ali važi i za uzrokovanje odsustvom, kao što je Hol pokazao (Hall, 2004, 249–52).

⁷ Engleska skraćenica koja stoji za „Insufficient but Necessary parts of a condition which is itself Unnecessary but Sufficient“, što je lajtmotiv Mekijeve određena uzroka. Naime, u prevodu, uzrok je „nedovoljni ali neophodni deo skupa uslova, koji nisu neophodni ali su dovoljni“ za posledicu.

⁸ S druge strane, metafizičke teorije uzročnosti, listom, uzročnost vide kao intrinzičnu relaciju – čak i kada to ne naglašavaju. Ako je uzročnost određena kao proces, transfer nekog svojstva ili mehanizam, onda se ona očigledno tiče samo dešavanja u tom konkretnom regionu i prirodnih zakona koji tu vladaju – što je neformalno određenje intrinzičnosti.

U najkraćem, da bi bila adekvatna, da bi obuhvatala sve tipove uzročnih relacija, teorija uzročnog govora mora odrediti uzročnost *i kao intrinzičnu i kao ekstrinzičnu*. Suočen s ovim problemom, Hol preuzima pominjani *teorijski manevar* i odlučuje se za dualističko rešenje u uzročnoj teoriji.



Slika 4

Dva su pojma uzročnost, prema Holu: *uzročnost kao zavisnost* i *uzročnost kao produkovanje*. To je jedini način da uzročnost ima međusobno isključiva svojstva, a da nije u sebi protivurečan i neinteligibilan pojam. Efektivnost ovog rešenja ogleda se upravo u tome što je ranije pomenutu podelu među tipovima uzročnih teorija, kojoj odgovora podeli na tri grupe slučajeva uzročnosti (gde je jedna grupa *zajednička*), i kojoj takođe odgovora nerazrešiva napetost između teza o intrinzičnosti i ekstrinzičnosti uzročnosti – teorijski zahvatilo kao podelu između *dva pojma uzroka* (vid. sliku 4). Time je razrešena pomenuta aporija. Mi te pojmove pokrivamo istim terminom i samo smo u specifičnim slučajevima potpuno svesni njihove razlike. Zato, ono što nazivamo uzrokom nekad podrazumeva intrinzičnu relaciju (tada koristimo pojam uzroka kao produkovanja) a nekad uzročnost pripisujemo slučajevima koji su očigledno primeri ekstrinzične relacije (tada se ispod uzročnih lokucija krije pojam uzrokovanja kao zavisnosti).

Što se same formalno-semantičke analize ovih pojmovi tiče, ona je već najavljena. Uzrokovanje kao zavisnost Hol analizira potpuno u terminima (ovde predstavljene verzije) Luisove teorije. Uzrokovanje kao produkovanje je analizirano preko jedne vrlo kompleksne adaptacije Mekijeve teorije regularnosti. Taj drugi pojam uzročnosti, analiziran je tako da se u okviru date semantičke analize fiksira intrinzičnost uzročnosti, postojanje i kontinuiranost (neprekinutost) uzročnog procesa. Biti uzrok, u ovom smislu, znači da postoji proces koji vodi od tog događaja do posledice, bez na obzira na to da li posledica protivčinjenički zavisi od tog događaja.

Ne ulazeći u tehničke detalje tih analiza, okrećemo se jednom značajnom problemu za upravo izloženi uzročni dualizam.

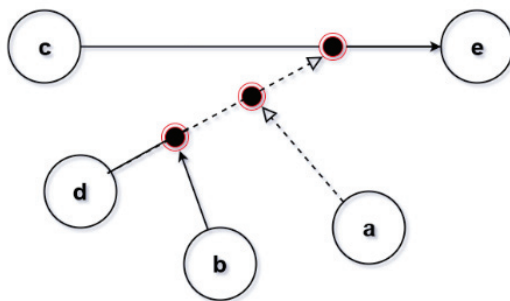
5. Problem za uzročni dualizam

Žrtvovanjem ideala monističke teorije, tj. u ovom slučaju, univokne teorije uzročnosti, Hol je na prvi pogled učinio da „mapa odgovara teritoriji“. Sada imamo teoriju, kako izgleda, koja po svojim semantičkim kriterijumima s pravom kaže da

sva tri tipa slučajeva uzročnosti jesu uzročnost, i isto tako s pravom kaže da ništa sem toga nije. Šta više, ta teorija daje obrazloženje i zašto smo ponekad u dilemi da li su slučajevi negativne uzročnosti zaista uzročnost. Te rasprave su često ekvivokacijski motivisane, i javljaju se kada se u kontekstu koji preferira uzročnost kao produkciju pod nekim uzročnim lokucijama podrazumeva upravo ovaj drugi pojam – uzročnost kao zavisnost. Tada se taj slučaj koji se ima u vidu nalazi pred semantičkim kriterijumima koje ne prolazi i otuda negodovanje oko toga da on nije pravi slučaj uzročnosti.⁹ Ovo je eksplanatorni plus za teoriju – ne samo što rešava na teorijskom nivou neki problem, već i objašnjava zašto povodom tog problema postoje različite intuicije.

Ipak, postoji jedna velika briga, opet, u vezi sa adekvatnošću predložene teorije. Tu brigu prepoznaje i sâm Hol. Naime, problem predstavljaju takozvani *mešoviti* slučajevi. Uzročnim dualizmom obuhvatili smo sve tri grupe slučajeva koje su bile dijagnostički relevantne, makar kada su u pitanju problemi ranijih teorija. Manevrom disjunktivne liberalizacije uzročne teorije, koja je onda u ekstenzionalnom smislu rezultirala unijom slučajeva koje oba pojma uzroka mogu obuhvatiti, rešen je centralni problem do kojeg se još Luisovom analizom došlo: da se istoj relaciji pripiše i da je nužno intrinzična i da je ponekad i ekstrinzična.

Taj manevar se, pak, sada pokazuje nedovoljnim. Ako je moguće zamisliti slučaj koji je kombinacija negativne uzročnosti i redundantne uzročnosti – onda taj slučaj ne bi nikako mogao biti supsumiran ni pod jedan od dva pojma koja figuriraju u Holovoj teoriji. Loša vest – takvi slučajevi postoje. Još gora – intuitivno, ali i po kriterijumima koje smo ranije provizorno prihvatili kao liberalne kriterijume uzročnosti, ti slučajevi deluju kao primeri uzročnosti. U pitanju su redundantna prevencija i redundantna dvostruka prevencija.



Slika 5

Oznake iste kao na slici 1.

Zamislimo Boru koji je krenuo (c) samo tetki da odnese lek. Zamislimo, nadalje, nekog nemačkog vojnika koji kreće (d) da ga u tome spreči, ali biva ometen

⁹ Daleko manje naglašene su rasprave o slučajevima redundantne uzročnosti gde je kontekst naklonjen uzrokovanju kao zavisnosti. Izgleda da zaista po uticajem prirodnih nauka naše intuicije naginju kao ovom drugom pojmu uzrokovanja. Ipak, takvih ipak ima. U kontekstu ljudskih akcija (koji naginje zavisnosti) će se često uskratiti pohvala ili osuda nekome čija je akcija bila redundantna, s obrazloženjem da on nije uzrok stanja do kojeg je došlo.

u svojoj misiji od strane Bate, koji ga zamajava nekim svojim pričama (b). Da se ovaj scenario ovde završava ne bi bilo dileme da li je Bata jedan od uzroka što je tetka dobila lek (e).¹⁰ Ali ovde imamo i Anicu (a), koja je spremna da šarmira nemačkog vojnika u slučaju da Bata ne uspe u nameri da ga navede da odustane od misije (vid. sliku 5). Zahvaljujući Anici, izgubili smo uzročnu zavisnost između Batinog delovanja i tetkinog dobijanja leka. Na taj način, Batina akcija više nije uzrok ni u tom smislu, jer nije tačan kondicional: da nije bilo te akcije, tetka ne bi dobila lek; jer ipak bi, Anica bi sprečila vojnika da spreči Boru, i sve bi se završilo kao što jeste.

Problem je još očigledniji kada direktno uzmemo u obzir Anicu i njenu ulogu. Da li su njene *potencijalne* akcije takođe uzrok? Teorija, nažalost, ne pravi razliku između nje i Bate. Ni njegovo ni njeno delanje, nisu takvi da je tetkino dobijanje leka uzročno zavisno od njih. Da, može se odgovoriti, Batino delovanje povezano je sa zaustavljanjem vojnika koji je pretnja po uzročnu vezu između *c* i *e*. To je tačno, međutim, ta povezanost nije upotrebljiva za analizu. Uzročne zavisnosti, kao što smo videli, nema, a za uzrokovanje produkcijom neophodna je povezanost, postojanje procesa – a kao što se vidi na slici, ne postoji proces, ne postoji puna linija koja vodi od Batinih akcija do tetkinog dobijanja leka, po sredi je dvostruka prevencija. Dakle, što se uzročnog dualizma tiče, Bata i Anica nisu uzroci, i to s jednakim (teorijskim) razlozima.

Hol ovaj problem posmatra kao tehnički problem na kojem treba *još malo raditi*. Jedan od njegovih argumenata u prilog relaksiranijeg odnosa prema ovom problemu je i činjenica da su intuicije u ovim slučajevima prilično nestabilne (Hall, 2004, 271).¹¹

Dve jako važne poente. Prvo, to što su možda intuicije nestabilne i povodom pitanja da li je Bata uzrok, nije nužno problem, iz dva razloga: 1. može se smisliti primer u kojem je to ubedljivije, a za koji će teorija dati identičan odgovor; i 2. za teoriju je dovoljan problem što ne prepoznaje ni u naznakama asimetriju između Bate i Anice, a ta simetrija je i intuitivno vrlo jasna.

Druga poenta jedna je od centralnih tvrdnji ovog rada. Efektnost Holovog disjunktivnog manevara ovim je suštinski dovedena u pitanje. Taj manevar podrazumevao je da se mapa uzročnosti deli, i tome u prilog je argumentisano najvećim delom ovog rada, na tri dela, pritom gubeći iz vida mogućnost postajanja kombinovanih slučajeva. On je nemogućnost da uzročnost istovremeno bude i intrinzična i ekstrinzična relacija rešio diferencijacijom na dve relacije, a samu uzročnost definisao disjunktivno na tim relacijama (uzročnost *je*: zavisnost *ili* produkcija). Međutim, tu aporiju intrinzičnosti time je samo odložio, tj. samo ju je preneo na jednu drugu grupu slučajeva. Šta ćemo sa kombinovanim slučajevima? Opet nam se javlja identičan problem, možda u još zaoštrenijem obliku – da bi

¹⁰ Njegov doprinos prepoznajemo i intuitivno, ali i prema ponuđenoj teoriji. Dok je sama Borina akcija uzrok u oba smisla, i kao zavisnost i kao produkcija, Batina akcija je uzročnost samo u ovom prvom smislu. Svejedno, naše znanje o tome – da nije bilo Batinog delovanja, tetka ne bi dobila lek – dovoljno je da to bude legitiman uzročni faktor.

¹¹ U vezi sa detaljnim istraživanjem kombinovanih slučajeva vid. McDermot, 1995.

teorija bila adekvatna mora istovremeno zastupati intrinzičnost uzročnosti (zbog redundantne uzročnosti), zastupati ekstrinzičnost (zbog slučaja negativne) i zastupati istovremeno oboje – zbog kombinovanih slučajeva.

Iako filozofski vrlo vešto osmišljen, i uprkos njegovom eksplanatornom potencijalu, Holov uzročni dualizam kao svoj inherentan problem ima pomenute kombinovane slučajeve uzročnosti. Budući da se taj problem javlja u vezi sa samom osnovom, centralnom motivacijom i glavnim filozofskim manevrom ove teorije, izgledi da se on reši nekim tehničkim dodatkom teoriji *nisu* veliki.

Literatura

- Aronson, J. L. (1971). On the grammar of ‘cause’, *Synthese* 22 (3–4), 414–430.
- Beebe, H. (2004). Causing and Nothingness, u Collins et al, 2004, 291–308.
- Bigaj, T. (2012). Causation without Influence, *Erkenntnis*, 76 (1), 1–22.
- Collins, J., Hall, N. and Paul, L. (2004). eds. *Causation and Counterfactuals*. MIT Press.
- Dowe, P. (2010). Proportionality and omissions, *Analysis*, 70 (3), 446–451.
- Dowe, P. (2004). Causes are physically connected to their effects: Why preventers and omissions are not causes, u Hitchcock, 2004, 189–196.
- Dowe, P. (2000). *Physical Causation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fair, D. (1979). Causation and the flow of energy, *Erkenntnis* 14 (3), 219–250.
- Hall, N. (2006). Philosophy of causation: blind alleys exposed; promising directions highlighted, *Philosophy Compass*, 1 (1), 86–94,
- Hall, N. (2004). Two concepts of causation, u Collins et al, 2004, 225–276.
- Hitchcock, C. (2004). ed. *Contemporary Debates in Philosophy of Science*, Blackwell.
- Kvart, I. (2001). Lewis’s ‘causation as influence’, *Australasian Journal of Philosophy*, 79 (3), 409–421.
- Lewis, K. D. (2000) Causation as Influence, *Journal of Philosophy*, 97 (4), 182–197. Preštampano u Collins et al, 2004, 75–106.
- Lewis, K. D. (1986a). *Philosophical Papers II*, Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, K. D. (1986b). Postscripts to ‘Causation.’, u Lewis, 1986a, 172–213.
- Lewis, K. D. (1973a). *Counterfactuals*, Oxford, Blackwell.
- Lewis, K. D. (1973b). Causation, *Journal of Philosophy*, 70 (17), 556–567.
- Mackie, J. L. (1965). Causes and Conditions, *American Philosophical Quarterly*, 2, 245–264.
- McDermott, M. (1995). Redundant Causation, *British Journal for the Philosophy of Science*, 46, 523–544.
- Salmon, W. (1984). *Scientific Explanation and the Causal Structure of the World*, Princeton: Princeton University Press.
- Schaffer, J. (2000). Causation by disconnection, *Philosophy of Science*, 67 (2), 285–300.

Williamson, J. (2006). Causal Pluralism versus Epistemic Causality, *Philosophica*, 77 (1), 69–96.

Milan Z. Jovanović

A TWO CONCEPT VIEW OF CAUSATION: AN OLD PROBLEM FOR THE NEW THEORY

A central problem for the counterfactual theory of causation is set by so called cases of redundant causation. In order to deal with them, Ned Hall has offered a two concept view, which divides causation in two different concepts: dependence and production. In this way, thanks to this theoretical manoeuvre, the inner tension between the simultaneous requirements for intrinsicness and extrinsicness of causal relation seemed to be resolved. In this paper, I argue that this manoeuvre does not solve the problem it addresses, but only shifts it to a different set of causal cases. More precisely, by examining some well-known counterexamples to Hall's theory, I will try to show that we have structurally exactly the same problem with so called mixed cases, as we earlier have had with redundant cases of causation.

Key words: counterfactual theories of causation, causal pluralism, intrinsicness, redundant causation, causal process.

Горан Ружић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Република Србија

Изворни научни рад
UDK 161/162; 81'37

ТУГЕНДХАТОВА ФОРМАЛНА СЕМАНТИКА (АНАЛИТИКА ПРОСТОРНО-ВРЕМЕНСКИХ ИЗРАЗА)

Апстракт: Тугендхатов пројекат конституције формалне семантике има као свој циљ анализу језичких израза, у којој се свако структурално тематизовање језичког (фонетско, синтактичко, семантичко) може одредити као формално. Формална семантика долази до свог предмета истраживања путем извесног формализовања, а што се језички показује на тај начин што се садржински изрази замењују симболима, под условом да они стоје за било који израз једне семантичке класе као семантичке форме једног сложеног израза. Оно што се формализује јесте семантички облик језичких израза, али тако да предметно формализовање проналази свој смисао у семантичком, тј. на начин посматрања који се односи на значење језичких израза. Разумети израз једне семантичке форме (рефлексије о разумевању) јесте захтев формализованог значења. Циљ овог рада је да разјасни Тугендхатово методско становиште о међусобној зависности показних и објективно-локализујућих појединачних термина у сврху идентификовања предмета датих у опажању. Говор о локацијама и о временским предметима (као догађајима) може бити оправдан једино уколико постоје појединачни термини, а они постоје, попут показних заменица „овде и сада“.

Кључне речи: спецификовање, идентификовање, локализовање, показни термини, егзистенција.

Језичко-аналитички појам филозофије Тугендхат разуме као активност која филозофске проблеме покушава да реши анализом језика (речи, типова речи, језичких структура). Тако схваћена филозофија издваја као сопствену генеричку карактеристику појам априорности који се интерпретира као оно аналитичко. Прецизније речено, појам аналитичке истинитости је у чврстој вези са појмом сазнања *a priori*. У том смислу, филозофија као априорни облик сазнања, даје објашњење нечега што је већ схваћено (рефлексијом о самом акту схватања) и разликује се од других априорних облика сазнања која траже „...оно што је имплицирано у склопове које познајемо или које можемо хипотетички претпоставити“, као нпр. логика и математика (Tugendhat 1990: 15). Разумевање језичко-аналитичке филозофије као априорног сазнања

¹ goran.ruzic@filfak.ni.ac.rs

значи да оно „...у сваком разумијевању садржано претходно знање ваља схватити као знање о значењу језичких израза, знање у оквиру којег се то разумијевање артикулише“ (Tugendhat 1990: 15). Констатујући да ми не поседујемо некакав „претпојам“ језичко-аналитичке филозофије, Тугендхат покушава да тестира могућност примене анализе језичких израза на проблеме и питања традиционалне филозофије које је класификовао у три групе појмова, и то: појам бивствовања, појам искуства и појам ума (Tugendhat 1990: 20). Подсећамо да се наша намера не састоји у разматрању односа методе језичко-аналитичке филозофије (формалне семантике) као анализе значења језичких израза и наслеђа традиционалне метафизике дефинисаног кроз поменуте групе појмова, већ у анализи класе језичких израза који могу да „стоје за“ (уместо) апстрактних појмова простора и времена. Тугендхат сматра да таква класа језичких израза постоји и да изрази који припадају тој класи могу као субјекти у реченици постојати у појединачним предикативним исказима „који су у логици означени као сингуларни термини“ (Tugendhat 1990: 32). Није довољно указати да је разлика појединачних предикативних исказа од других предикативних исказа у томе што су ови први они искази где на месту субјекта у реченици стоји појединачни термин. Неопходно је утврдити независни критеријум по коме би се препознали појединачни термини. Такав критеријум идентификовања појединачних термина Тугендхат и предлаже: „израз *x* је сингуларни термин ако се, уколико се он помоћу једног другог израза прошири у читав један исказни став, и да се из тог става може извести сљедећи, у којем је *x* замијењено 'нечим' тј. 'неким'“ (Tugendhat 1990: 33). Ако је функција појединачних термина да они „стоје за“ један предмет, питање о значењу тих термина било би „шта тачно значи да један такав израз стоји за неки предмет“? (Tugendhat 2000: 113). Јасно је да Тугендхат сматра да се последње употребљена реч, именица, у претходном цитату (предмет) може довести у везу са системом проименичких израза (нешто, оно које, оно исто), а ови, пак, у вези са начином употребе појединачних термина тако што ће се уместо „које“ рећи „који предмет“, уместо „оно исто“ рећи „исти предмет“ и уместо „неки“ рећи „било који предмет“ (Tugendhat 1990: 33). Поред критеријума замене проименичких исказа појединачним терминима, Тугендхат истиче још један критеријум или правило употребе за појединачне термине: знак једнакости који се може употребити само у односу на предмете или уколико се знак једнакости може заменити неодређеном заменицом „нешто“, „следи да, уколико 'нешто' ступи на место предиката, оно заправо ступа на мјесто одговарајуће атрибутске ознаке предмета“ (Tugendhat 1990: 33). Израз који може да стоји и са леве и са десне стране од знака једнакости је појединачни термин („=“).²

Став да је „све предмет“ има аподиктичку извесност јер није добијен прогресивном апстракцијом нити хипотетичко-индуктивним путем упоређивањем већег броја предмета. Тематизовање предмета је могуће у

² Реч „једнако“ и знак „=“ може се употребити и у смислу „исто као и“, „ништа друго него“, „идентично са“, итд.

чулном опажању, али тематизовање предмета као предмета (предметности предмета) није могуће у чулном искуству, али јесте у рефлексији о употреби одговарајућих језичких израза. Предмети могу бити конкретни, као они који се могу идентификовати у простору и времену (материјални предмети, догађаји) и апстрактни или идеални који се на тај начин (чулни) не могу идентификовати (бројеви, пропозиције, искази, класе итд.). Тврђење да је све „неки“ предмет доводи тај појам у близину једног другог појма – бивствујуће, тј. „је“ или „јесте“ (у свом копулативном или предикативном, егзистенцијалном или идентификационом, веритативном и потенцијалном облику).³ Типологија појединачних термина обухвата властита имена, од контекста зависне (тзв. деиктичке) изразе и ознаке. Управо преко показних заменица (које су деиктички изрази) Тугендхат тематизује појединачне термине као просторно и временски идентификујуће, спецификујуће и локализујуће термине. За разлику од Тугендхата, Фреге посматра места, временске интервале, тренутке као логичке предмете, па стога језички израз неког места, временске тачке или интервала треба разумети као властито име (Frege 1995: 184).⁴ Такође, прилози за место и време „могу се употријебити за обликовање таква властитог имена на начин који је сличан ономе што смо га увидјели у случају именских и придјевских реченица“ (Frege 1995: 184). Именичке реченице са „ко“ и „шта“, и прилошке реченице са „где“, „када“, „увек где“, „увек када“ према **свом** значењу често треба разумети као погодбене реченице, а и придевске реченице такође. У језичком смислу појам има значење предиката, а предмет је оно нецеловито значење предиката, али може бити значење субјекта у реченици.

Кључна Тугендхатова теза је да се предметност предмета⁵ не може тематизовати независно од значења појединачних термина, односно, да аспект предметности добијамо семантичким начином посматрања, тј. да разумевање израза једне семантичке форме представља формализовано питање значења и да се њиме одређује филозофска проблематика. Тугендхат истиче да свест о неком предмету (или што би феноменолози рекли – интенционалност) није представљање већ мишљење које се заснива на уверењу у истинитост неког става. Потврђивање оваквог исказа захтева разматрање форме егзистенцијалних ставова кроз одговор на питање да ли је та форма предикативна или није, односно, поменута вера у истинитост једног става можда може бити пољуљана вером у истинитост негативних егзистенцијалних исказа. То би значило да ми

³ „Јесте“ у граматици може да се употреби и као знак једнакости у аритметици. Међутим, „је“ може да се употреби у реченици и тако да граматички предикат потпада под појам и значи тај појам; нпр. „Ова је ружа црвена“ и „Ова (се) ружа црвени“. Фреге је то дефинисао као разлику између два односа, између припадања неког предмета под појам и субординираности једног појма другом.

⁴ Властито име је за Фрегеа сваки знак за неки предмет.

⁵ Оно што је у Кантовој филозофији било конститутивно за предметност предмета јесте могућност искуства чији су услови не само услови предмета искуства већ дају и објективну реалност нашим сазнањима.

ипак имамо свест о неком предмету о коме не мислимо да егзистира. Тугендхат сматра да овакав аргумент треба одбацити „ако егзистенцијалне ставове не схватамо предикативно. Јер кад ја кажем 'не постоји предмет који је ђаволски' ја немам свест о неегзистирајућем предмету“ (Tugendhat 1990: 95). Ова теза је валидна за предмете који се појављују у простору и времену, али не и за њихова места у простору и времену. Исказ „ово F“ могуће је супституисати у исказ „овде постоји једно F које“, с тим да овај други исказ нужно показује егзистенцију неког предмета датог у опажању, односно у вези је са просторно-временском локализацијом. За предмете и догађаје у простору и времену могуће је замислити промену, али не и за места. Друга могућност је да се изрази спецификовања у просторно-временске ознаке могу третирали као другомесни предикати који означавају релацију.⁶

Изрази који означавају конкретне предмете помоћу показних заменица (ово, оно) или личних заменица (ја, ти, оно) називају се деиктичким и зависе од говорног контекста за који предмет стоји. Такође, изрази који се састоје из везе показне заменице или присвојног придева са именицом, Тугендхат уврштава у класу „деиктичких субјекатских израза“. Другу класу би чиниле ознаке за предмет (један једини) које наводе одређену карактеристику, а трећу класу би чинила властита имена која заправо немају значење (Tugendhat 1990: 138–9). Фреге сматра да властито име никада не може бити израз за предикат, али може бити део таквог израза. У језику се некад иста реч може употребити час као властито име, час као реч за појам који се понаша битно предикативно и сходно томе – може се заменити другим појмом, али не и предметом. Тугендхатова терминологија инсистира да се предмет за који стоји појединачни термин супсумира под појам. „Метафора тог 'потпадања под' враћа се на терминологију коју је Аристотел употребио за однос субјекат – предикат: термин за предидирање – *katagorein* – значи 'сузити на'; у складу с тим, корелативна ознака 'субјекат' (*hypokeimenon*) значи 'оно што је у основи'“ (Tugendhat 1990: 184).⁷

Када је реч о месту и времену, увек можемо употребити и тзв. квантификаторе тј. можемо нешто рећи о свим или појединачним просторним местима и временским догађајима. Логички гледано, предмети неког одређеног места, одређеног тренутка, могу се схватити као појединачни термини (властита имена). Показни појединачни термини употребљавају се тако да се њима

⁶ У исказу „ово F“ могуће је да се овде не налази никакво F. Rasel сматра да постоји могућност да не постоји предмет на који се дескрипција искључиво односи, тј. у случају идентификовања појединачног термина постоји могућност да просторно-временски егзистенцијални исказ на идентификованом месту у спецификовано време не пронађе F. Један од разлога због кога појединачни термин који идентификује неки предмет мора бити подржан просторно-временском референцом је тај који нам указује да је идентификовање предмета остварено кроз идентификовање локације.

⁷ Тугендхат би радије прихватио тзв. интензионалну дефиницију појма према којој два предиката представљају исти појам када имају исти смисао за разлику од Фрегеове тзв. екстензионалне дефиниције у којој два предиката стоје за исти појам када се поклапају два појмовна облика.

обично означава верификациона ситуација за прикладност неког предиката или, другачије речено, сви једноставни изрази су појединачни термини који предмет идентификују у зависности од ситуације у којој се употребљавају. За Тугендхата не постоје појмови апсолутног простора и апсолутног времена. Замишљена нулта тачка простора и времена је конвенционалистичке природе, а предметно идентификовање те нулте тачке је несигурно. Оно што је сигурно није та нулта тачка, већ квантитет међусобно променљивих просторних и временских предмета. Супротно томе, предметне просторне и временске мерне јединице и предмети просторних и временских релација морају се придодати преласку од показног ка непоказном ситуационом односу, да би се раније опажајне ситуације могле идентификовати. Убацавање знака једнакости се показало као оправдано за прелаз од језика квазипредиката (који фингирају као ситуационо-релативни односи) према језику предиката, тј. употреби појединачних термина, а основни појединачни термини су временски локализујући изрази. Просторно-временска места Тугендхат посматра као ситуације које се могу опазити, тј. да би се просторна и временска места могла разликовати потребни су предмети у опажању који маркирају (обележавају) та места. Тугендхат издваја једну класу предмета који су адекватни за демаркацију (разграничење) спрам других, и који не допуштају произвољно дељење. Реч је о врсним (сорталним) предикатима који садрже принцип идентификовања и разликовања и који се уклапају у обележавање просторних и временских места (Tugendhat 1990: 429). Показна заменица „ово“ може функционисати као појединачни термин једино ако се удружи заједно са неким врсним предикатом који првенствено мора имати одређену просторну конфигурацију. Ако физички предмет означимо са F у времену T_1 виђен на месту S_m , онако како се могло видети да је тај предмет у току временског интервала прешао један континуирани пут између S_1 и S_m , и ако предмет F у време T_1 назовемо предметом a , а предмет F у време T_2 предметом b – онда идентитет тог a са b зависи од континуитета неког трајекторијума једног F и не би био исти предмет ако не постоји неки врсни предикат F који је прикладан том предмету у сваком тренутку његовог пута кроз простор. Врсни предикат садржи критеријум просторног, а не временског разграничења, мада је за предмете који су дати у опажању важно да трају у времену, ми их ипак као просторне предмете (предмете дате у просторном јединству), можемо означити зато што сортални предикат, који их конституише, не прописује никакво временско разграничење, стога што они имају само просторне делове и због тога могу конституисати само просторна, али не и временска места (Tugendhat 1990: 431).

Независно од тога што се сваки физички предмет, када престане да постоји, разлаже на своје материјалне елементе, појам престанка постојања просторно независне јединице је општији и садржински одређује нестајање у простору. Уколико се постојање једног материјалног предмета F састоји из чињенице да је присутно једно F у континуираном низу различитих места током одређеног временског интервала, онда се престанак његовог постојања састоји из чињенице да се трајекторијум који је приликом кретања (тог

предмета) створен једноставно прекида. Односно, F се појављује негде у неком просторном јединству, препознатљиво је као то и то F кроз континуирани низ места и онда нестаје. Тугендхат закључује да два стања која одређују нестајање могу бити схваћена као стања простора а не ствари (Tugendhat 1992: 79).

За Тугендхата постоје временски предмети и одговарајући врсни предикати, као што су нпр. промене које се одређују преласком од стања a_1 до стања a_2 , и које се састоје од временских подинтервала t_1 до t_2 . У том смислу, промене као временски интервали, аналогне су просторним јединствима (целинама). Специфичност врсних предиката је у томе што њихова примена претпоставља одређени просторни трајекторијум и временску екстензију. Места у простору и догађаји у времену могу се идентификовати преко предметно фиксиране координантне нулте тачке. Појединачни термини који идентификују⁸ места и догађаје су у функцији предметног успостављања односа као неко верификационо поље у односу на предмете који се појављују у њему. Временску егзистенцију Тугендхат не посматра као двомесни предикат (x егзистира на T_n), већ као егзистенцијални квантификатор ($\exists x$), тј. просторно-временски егзистенцијални искази се врсно разликују од осталих егзистенцијалних исказа. Он полемише против Стросновог аргумента да се искази са егзистенцијалним квантификатором и предикатом једино могу разумети ако се схвате искази са појединачним термином и предикатом. Наиме, Тугендхат сматра да се егзистенцијално тврђење може заменити за сваку појединачну предикацију, што значи да се може избећи употреба појединачних термина уколико се задрже појединачни изрази за место и време. Домет Стросновог аргумента о утицају појединачних термина на егзистенцијалне исказе Тугендхат ограничава на просторно-временске егзистенцијалне исказе или, боље речено, тврђења која идентификују места и догађаје.⁹ „Стога морамо разумети просторно-временска егзистенцијална тврђења, не као тврђења о

⁸ Тугендхат сматра да постоји битна заједничка особина егзистенцијалних исказа испод Стросновог разграничења директне и индиректне идентификације. Индиректну идентификацију Стросн одређује као дескрипцију која се јединствено односи према другом предмету који се може показно идентификовати. Једини прихватљиви систем за индиректну идентификацију је систем просторно-временских односа. Овај систем има једну важну особину, а то је да је сваки положај предмета у њему могућност за једно „овде“ и једно „сада“, а са друге стране, идентификовање нечега као *овог овде* и *овог сада* подразумева могућу реидентификацију из положаја какав је тај тамо – и – тада (био), који има такав и такав просторно-временски однос, у нови овде – и – сада. Наведено нам показује да су све личне и показне заменице – просторно-временске.

⁹ Идентификацију самог предмета треба схватити у вези са употребом показних заменица (Стросн), тј. просторно-временски систем ствара показну идентификацију. Ако је предмет који треба да идентификујемо – физички предмет, онда је свака појединачна показна идентификација само делимична. Потпуна идентификација би морала обухватити трагање за свим положајима у егзистенцији једног предмета, али не и да изброји предикате или односе који садрже истину о објекту током неког или целокупног времена његовог постојања. Свака индиректна идентификација се састоји у просторно-временској локализацији. Идентификујући појединачни термин мора бити поткрепљен просторно-временском референцом зато што је идентификација објекта постигнута кроз идентификацију локализације.

свим стварима у времену и простору, већ о свим стварима у оквиру временско-просторних граница на које указују просторни и временски изрази“ (Tugendhat 1992: 83). Просторно-временска егзистенцијална тврђења Тугендхат строго ограничава, да када нпр. кажемо „овде постоји једно F“ ми кажемо да је један од датих предмета у опажању F, односно, „од свих присутних предмета један је F“, а не „од свих F-ова, један је овде“. Наведени пример показује да изрази за просторно-временске локације имају прву позицију у предикатском изразу који прати количински придев. „Што се временско-просторних израза тиче чини ми се да би најисправније било заузети нешто радикалнији став. Уместо што бисмо им обавезно давали иницијалну позицију која прати егзистенцијални квантификатор, исте можемо ставити чак испред самога квантификатора“ (Tugendhat 1992: 84). Јасно је да се према првој интерпретацији просторно-временска ограничења прилога разумеју као ограничења објеката, друга интерпретација *a priori* ограничава целовитост простора и времена уколико их схватимо као систематски повезану многострукост датости „јер је у том случају употреба речи *све* примарно повезана са временом и простором, а тек после са ... свим реалним објектима ... у свим просторима и временима“ (Tugendhat 1992: 86). Употреба егзистенцијалног квантификатора у случајевима када се он односи на реалне објекте повлачи имплицитну целовитост простора и времена. Међутим, и ограничено време и простор укључује мноштво просторно-временских делова као могуће подручје за присуствујуће предмете. Тугендхат формулише две врсте егзистенцијалних тврђења:

1. „постоји M на овом месту“, M је овде збирна именица, и
2. „постоји F на овом месту“, F је врсни предикат (sortal), (Tugendhat 1992: 87).

У првом примеру реч „постоји“ нема значење егзистенцијалног квантификатора већ је реч о субјекатско-предикатском исказу. У другом примеру егзистенцијални квантификатор је удружен са значењем присутности.¹⁰

Ако је замишљени предмет присутан у опажању његова идентификација је показна (остензивна). Реч „ово“ ми обично употребљавамо за предмете који су нам дати у опажању. Истовремено, реч „ово“ може да се употреби као критеријум разграничења спрам других предмета који су нам дати у опажању, нпр. као када кажемо „ова врата“. „Простор – време – места не постоје, међутим, нигде као такви, него ми можемо таква места да разликујемо само зато што на њима (= тим местима) постоје предмети који потпадају под врсне (sortale) предикате који садрже критеријуме просторног разграничења“ (Tugendhat 2000: 122). Врсни предикати нас конкретније и ближе доводе у

¹⁰ Употреба квантификатора означава начин одношења према неком предметном подручју које је имплицирано у оном „x“, било да је реч о универзалном ($\forall x$) или егзистенцијалном ($\exists x$) квантификатору. Наиме, поставља се оправдано питање – шта је све мишљено под тим „x“? Предметно подручје бисмо најпрецизније могли дефинисати као скуп реалних просторно-временских ентитета. Проблем тзв. „мултипликованих квантификатора“ није могао бити логички транспарентан и разрешен унутар субјекат–предикат односа, нпр.: постоји величина која је већа од свих величина.

везу са предметима у простору и времену него реч „ово“. Када се каже „ово F“ претпоставља се истинитост егзистенцијалног става „постоји једно и само једно F које је овде и сада“.

Аналитичка филозофија је заслужна за интересовање које се придаје изразима којима означавамо временски аспект наших исказа, односно, анализа временских израза жели да открије имплицитно разумевање времена и тако опише појмовни оквир мишљења о времену. Сврха језичко-аналитичког тумачења питања о времену могла би се начелно формулисати тако да се достигнуће те сврхе може остварити кроз анализу разумевања појединих временских исказа на којима се заснива могућност комуникације о времену; затим повезивање анализе језика са анализом чињења у ситуацијама у којима је темпорални моменат примаран (одлучивање, планирање, формирање пројеката, итд.); разматрање временских показатеља и референце. Реченица „данас је облачно“ реферише на одређени дан и изриче одређено тврђење. Речи као што су „данас, сутра, сада, ускоро“ припадају семантичкој категорији показатеља. Показатељи за које се не претпоставља да су праћени неким гестом показивања називају се индексикали. Можемо издвојити још једну групу временских показатеља која се реализује морфематски: то су глаголска времена и њих треба посматрати заједно и равноправно са лексичким временским показатељима. Филозофски значај временских показатеља је у начину на који репрезентују време (тренутак или интервал) на које реферишу. Реч „данас“ указује на то да време (дан) на које се односи мисао обухвата тренутак кад субјект мисли ту мисао и на примеру те речи сугерише се симултаност (истовременост) изјављивања и рефератског времена. Такође, показатељ „у прошлости“ упућује на то да је тренутак у коме субјект мисли мисао каснији у времену од интервала на који „у прошлости“ реферише. Осим тога што реферишу на тренутке или интервале времена, временски показатељи презентују своје референце у минималној перспективи говорника, а та перспектива је „минимална“ јер не садржи ништа од субјективног сећања, присуствовања или антиципације. Минимална перспектива говорника би се делимично подударала са оним што се назива временским атрибутима који одређују да својство неког догађаја буде будуће, садашње или прошло. За разлику од временских атрибута, временске релације (раније – истовремено – касније) уводе ред у скуп догађаја. У својој студији из 1908. године, под називом „Нереалност времена“, Мек Тагарт је временске атрибуте обележио *A* низом, а временске релације *B* низом (Mc Tagart 1908). Временски атрибути се примењују на тај начин да је јучерашњи догађај прекјуче био будући, јуче у неко време садашњи, а данас је он прошли догађај.¹¹ Одређење садашњости преко истовремености догађаја и субјективног

¹¹ У цитираној Мек Тагартовој студији „The Unreality of Time“, аутор даје аналитички приказ историје филозофије времена. Његов доказни поступак, у коме се закључује да је време апсолутно нереално, је нешто што је давно пре њега показао Кант, али не то да је време нереално него да време нема реалност независно од сазнајног субјекта (= трансцендентални идеалитет). Са друге стране, Кант такође тврди емпиријски реалитет времена. Суштина Кантовог разумевања времена је да је оно априорно, опште ваљано и обавезујуће само када је доказано да је интересубјективна

дживљаја шири се и на план језика јер када кажемо „сада“ мисао коју мислимо је мисао о тренутку који је истовремен са мишљењем саме те мисли. Разумевање реченице у којој фигурира „сада“ реконструише се тако што се прво анализира „сада“ као показатељ који упућује на време истовремено са изговарањем тог показатеља и потом се говорнику приписује показна мисао. Видљиво је да се мисао која (се) мисли на тренутак под видом „сада“ не може свести на мисао коју тај исти тренутак захвата под неким показним видом. Начин датости објекта укључује перспективу субјекта, али не укључује експлицитно друге могуће ознаке објекта („сада“ указује на то да је догађај истовремен са мишљењем мисли у којој начин датости одређен са „сада“ фигурира, али не указује на календарско време догађаја) (Grinbaum 1974).¹² Временска перспектива уз временске показатеље поседује и нека својства (фрегеовског) смисла израза који има своје улоге у: сазнајном садржају који се везује уз исказ; затим, да је смисао она информација која се у комуникацији преноси изразом; и напослетку, да смисао израза одређује његову референцу. Временска перспектива се може везати за прве две улоге. Када кажемо „сада“, наша временска перспектива чини сазнајни садржај тог „сада“. Изгледа да временска перспектива удружена са временским показатељима чини њихов смисао, односно, да показатељи имају смисао.¹³

Кључни фактори који доприносе разумевању временских показатеља су чињенице да је говорников став експлицитно репрезентован у језику; крутост означавања¹⁴ временским показатељима; структура временског низа и висока систематичност временског језика. Временски показатељи имају гарантовану референтност, структурирану семантику и применљивост на метричке структуре. Филозофи језика који се баве показним мишљењем и разумевањем обично бирају за анализу изоловане показатеље (у случају времена најчешће „сада“), и не воде много рачуна о систему у који се ови

форма и транскултурална и супертемпорална могућност целокупног сазнања. Време није само форма зора као таква, већ је субјект чулности квазиобјективна конструкција времена као формалног зора који је *a priori* такође.

¹² Амерички филозоф Адолф Гринбаум наводи пример два неспецификована догађаја Д1 и Д2, од којих се први догађаја 30.11.1945. у 1,00 час, а други 02.04.1985. у 13,00 часова/сати. Оба догађаја се у индетерминистичком универзуму налазе између одређеног и неодређеног, али за сва времена, то да је неки од њих „садашњи“ не улази у њихов опис. Али, ако је Д1, рецимо, Ајзенхауеров прелазак преко Рајне (фиктивни пример), онда је то да је прелазак Рајне за Ајзенхауера тада догађај који се одиграва у његовој „садашњости“ саморазумљив, али кључни податак за разумевање његових дилема и одлука је шта треба даље чинити. О овоме опширније у његовој студији „Филозофски проблеми простора и времена“.

¹³ Филозофија језика, за разлику од формалне семантике, мора директно да води рачуна о говорниковом разумевању језика, док формална семантика то чини индиректно. То је питање ширег односа између језика, мисли и мишљења, а у случају временских показатеља начин датости предмета укључује позивање и на мисао и на процес мишљења.

¹⁴ Тугендхат сматра да је Крипкеов „крути означитељ“ (rigid designator), појединачни термин који у свим могућим световима означава исти предмет. Међутим, и показне речи могу бити „крути означитељи“.

показатељи уклапају. Временски показатељи чине систем, а у природном језику се то види на примерима употребе глаголских времена и временских прилога. Субјекат говора и разумевања мора једновремено да научи како успоставити континуитет говора у властитом времену и с обзиром на друге временске перспективе (наиме, других говорника). Он нпр. мора да зна да је прошлост његове прошлости у његовој прошлости, али и интерсубјективно – оно што је у прошлости мог саговорника је и у мојој прошлости.

Однос „крутости“ и показатеља може се сликовито представити тако што се крутост означавања обично описује позивањем на могуће светове: означитељ је крут ако у свим могућим световима¹⁵ изабере исти предмет. Показатељи су крути означитељи. Употребом крутог означитеља у модалном контексту говорник преузима обавезу да следи јединствени означени предмет, као и да ту исту обавезу пренесе на слушаоца. Крутост означавања мора да уведе обавезу праћења истог предмета у модалним контекстима и да елиминише дескриптивну адекватност као пут тражења предмета и упуту на контекст исказивања као решење. Временски показатељи су посебно погодни да се са њима започне истраживање показатељске референце, будући да поседују нека својства која се иначе не налазе на окупу ни код једне друге врсте показатеља. Ова добра својства произлазе из јасних ограничења постављених пред семантику, прагматику и онтологију временског језика. Онтолошко ограничење је задато линеарношћу (или, у либералнијем случају, разгранатошћу) времена.¹⁶ Линеарно уређење представља јаку врсту уређења, а неки модели временског језика траже густе линеарни поредак (нпр. линеарни густе инфинитистички поредак без почетка и без краја јесте хомоген).

И да резимирамо констатујући да временски показатељи имају гарантовану референцу јер се код њих не поставља питање смисла реченице са празним показатељем, јер празних показатеља нема.

Литература

- Arsenijević, M (2003). *Vreme i vremena*. Beograd. Dereta.
 Frege, G (1995). *Osnove aritmetike i drugi spisi*. Zagreb. Kruzak.
 Grinbaum, A (1974). *Philosophical Problem of Space and Time*. Boston. Reidel.

¹⁵ Сам Крипке упозорава да израз „могући светови“ не треба схватати као неки трансфизички домен, па алтернативно предлаже два друга израза: „могуће стање (или историја) света“ и „кондиционална ситуација“, или, још једноставнији исказ типа „могуће је да ...“ (Kripke 1997: 36).

¹⁶ Професор Арсенијевић сматра да се „разгранато“ време тиче парадокса једне нестандартне временске топологије. Наиме, у Ајнштајновој специјалној теорији релативности, време је и даље једнодимензионални континуум, али више није линеарно већ разгранато, што значи да у неким случајевима за два временска тренутка не можемо да кажемо нити да су једновремени, нити да један од њих претходи другом. У том контексту, време постаје нешто што је нераздвајно повезано са местом догађања (Arsenijević 2003: 70).

- Kant, I (1976). *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg. Felix Meiner Verlag.
- Kripke, S (1997). *Imenovanje i nužnost*. Zagreb. Kruzak.
- Taggart, Mc (1908). *The Unreality of Time*. Oxford. Oxford University Press.
- Tugendhat, E (1992). *Existence in Space and Time*. Frankfurtam Main. Suhrkamp.
- Tugendhat, E (2000). *Logičko-semantička propedeutika*. Vrnjačka Banja. Narodna biblioteka „Dr Dušan Radić“.
- Tugendhat, E (1990). *Jezičko-analitička filozofija*. Sarajevo. Veselin Masleša.

Goran Ružić

TUGENDHAT'S FORMAL SEMANTICS (THE ANALYSIS OF SPATIAL-TEMPORAL EXPRESSIONS)

Abstract: The goal of Tugendhat's project of the constitution of formal semantics is the analysis of linguistic expressions, in which any structural thematization of the language (phonetic, syntactic, semantic) can be defined as formal. Formal semantics finds its object of research through certain formalization, which is linguistically indicated in such a way that the content expressions are replaced by symbols, provided that they stand for any expression of a semantic class as a semantic form of one complex expression. What is formalized is the semantic form of language expressions, but in such a way that the subject formalization finds its meaning in the semantic meaning, i.e. in the manner of observation relating to the meaning of language expressions. Understanding an expression of a semantic form (reflection on understanding) is a requirement of formalized meaning. The aim of this paper is to clarify Tugendhat's methodological point of view on the interdependence of demonstrative and objectively-localizing individual terms for the purpose of identifying objects given in the observation. Speaking of locations and temporal subjects (as events) can only be justified if there are individual terms, which exist, such as demonstratives "here and now".

Key words: specification, identification, localization, indicative terms, existence.

Горан М. Јаковљевић¹
 Универзитет у Нишу
 Филозофски факултет
 Република Србија

Изворни научни рад
 UDK 111.82 Емпедокле

ЕМПЕДОКЛОВА ХЕНОЛОГИЈА

Апстракт: Да би се артикулисао неизречени основни став Емпедоклове хенологије, у овом чланку се предузима тумачење првог дела 17. фрагмента његове поеме *О природи*. Из 7. и 2. стиха издвајају се изрази „у једно” („εις ἓν”) и „из једног” („ἐξ ἑνός”) и спајају се у загонетни навод „у једно из једног”. Уношењем само једне речи, овај навод се артикулише у израз „у једно и из једног”, који се, уношењем израза „из мноштва” (издвојеног из 1. стиха) и израза „у мноштво” (имплицираног у 2. стиху), артикулише у израз „у једно из мноштва и из једног у мноштво”.

Уношењем још неколико речи и диференцирањем мноштва у Мноштво (четири корена) и множину (нпр. животиње), почетни навод се коначно артикулише у став: биће је пунина која Љубављу сраста (1) из Мноштва у множину и (2) из множине у једно (у Сфајрос) и Мржњом израста (3) из једног у множину и (4) из множине у Мноштво.

На путу артикулисања овог кружног пута у једно из једног неизбежно је једно сучељавање са Аристотеловим тумачењем ефеката емпедокловских ефицијентних узрока. Непажљиво прочитавши први део 17. фрагмента, посебно горепоменуте стихове, као и 4, 17. и 18. стих, Аристотел је у свом кратком осврту на Емпедоклову аитиологију у 4. поглављу А књиге *Метафизике* те ефекте погрешно узео као противречне.

Кључне речи: једно, мноштво, корени, Љубав, Мржња.

Увод

Скоро целокупна Емпедоклова хенологија може се изложити само на основу прве половине 17. фрагмента његове поеме *О природи*, чак можда само на основу првих неколико стихова тог фрагмента. Прва два стиха омогућују нам да изградимо основни став његове хенологије, елиптичан, али свеобухватан став „У једно и из једног”, док нам трећи стих омогућује да тај универзално-онтолошки став ставимо у контекст питања о смислу бивствовања смртних бића и рашчланимо у четири регионално-онтолошка става.

Четврти и пети стих су најзначајнији и уједно најтежи за превођење, јер од тога како ћемо их превести и протумачити директно зависи тумачење целокупне Емпедоклове знаности о једном. Одлучујуће место фрагмента и читаве Емпедоклове

¹ goran.jakovljevic@filfak.ni.ac.rs

знаности о једном јесте место које заузима четврта реч четвртог стиха. Све зависи од тога шта ћемо узети као означено речи „πάντων”, која се нашла на том месту. Због тога је неопходно да се упустимо у детаљно тумачење те речи, тог стиха и стихова из његовог ближег окружења. Но најпре треба навести све стихове који чине отприлике прву половину 17. фрагмента и пропатити их припремним коментаром.

Превод и припремни коментар првог дела 17. фрагмента

1. „δίπλ' ἐρέω· τοτὲ μὲν γὰρ ἐν ηὐξήθη μόνον εἶναι
2. ἐκ πλεόνων, τοτὲ δ' αὖ διέφυ πλεόν' ἐξ ἐνός εἶναι.
3. δοιῆ δὲ θνητῶν γένεσις, δοιῆ δ' ἀπόλειψις·
4. τὴν μὲν γὰρ πάντων σύνοδος τίκτει τ' ὀλέκει τε,
5. ἢ δὲ πάλιν διαφυομένων θρεφθεῖσα διέπτῃ.
6. καὶ ταῦτ' ἀλλάσσοντα διαμπερὲς οὐδαμὰ λήγει,
7. 7 ἄλλοτε μὲν Φιλότῃτι συνερχόμεν' εἰς ἐν ἅπαντα,
8. ἄλλοτε δ' αὖ δίχ' ἕκαστα φορεύμενα Νείκεος ἔχθει.
9. (οὕτως ἦι μὲν ἐν ἐκ πλεόνων μεμάθηκε φύεσθαι)
10. ἢ δὲ πάλιν διαφύντος ἐνός πλεόν' ἐκτελέθουσι,
11. τῇ μὲν γίνονται τε καὶ οὐ σφισιν ἔμπεδος αἰών·
12. ἦι δὲ διαλλάσσοντα διαμπερὲς οὐδαμὰ λήγει,
13. ταύτῃ δ' αἰὲν ἔασιν ἀκίνητοι κατὰ κύκλον.
14. ἀλλ' ἄγε μύθων κλῦθι· μάθη γάρ τοι φρένας αὖξει·
15. ὥς γὰρ καὶ πρὶν ἔειπα πιφαύσκων πείρατα μύθων,
16. δίπλ' ἐρέω· τοτὲ μὲν γὰρ ἐν ηὐξήθη μόνον εἶναι
17. ἐκ πλεόνων, τοτὲ δ' αὖ διέφυ πλεόν' ἐξ ἐνός εἶναι,
18. πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ ἠέρος ἄπλετον ὕψος,
19. Νεϊκός τ' οὐλόμενον δίχα τῶν, ἀτάλαντον ἀπάντηι,
20. καὶ Φιλότῃς ἐν τοῖσιν, ἴση μῆκός τε πλάτος τε [...]

1. „Двоструко ћу говорити: сад, наиме, [Оно] увећа се² да буде једно једино
2. из више³ [бића], сад, опет, [Оно] из једног⁴ израсте⁵ да буде више⁶ [бића].
3. Двојак је пак настанак, двојак нестанак смртних⁷ [међу њима]:

² ηὐξήθη

³ ἐκ πλεόνων

⁴ ἐξ ἐνός

⁵ διέφυ

⁶ πλεόν'

⁷ θνητῶν

4. једанпут их збирање свих⁸ [корена у једно најпре] рађа [а потом] и разара,
5. други пут се она, опет, при израстању⁹ [свих корена из једног] након свог развијања растурају.
6. И ова непрестана смена никада не престаје;
7. сад су Љубављу сви¹⁰ [корени] спојени у једно,¹¹
8. сад, опет, одбојношћу Мржње ношени одвојено свако [за себе].
9. (Стога као што је једно из више [бића] научило да срасте¹²)
10. и као што растварањем¹³ једног опет произлази више [бића],
11. тако настају [смртна међу њима] и време им није трајно:
12. као што непрестана смена [тих смртних] никада не престаје,
13. тако су [бесмртни у оном мноштву] увек постојани у кругу [трајног времена].
14. Хајде, послушај причу, јер учење разум ти јача:
15. као што и раније рекох наговештавајући циљеве [ове] приче,
16. двоструко ћу говорити: сад, наиме, [Оно] увећа се да буде једно једино
17. из више [Бића], сад, опет, [Оно] из једног израсте да буде више [Бића],
18. ватра и вода и земља и неизмерна висина ваздуха,
19. и погубна Мржња одвојена од ових, сваком [од ово четворо] једнака јакошћу,
20. и Љубав над њима, [свима] једнака дужином и ширином [...]"¹⁴

Реч „πάντων” (горе у преводу: „свих”), чија је важност наглашена још у „Уводу”, јесте генитив од „πάντα” („све”), а у 17.4 њено означено је идентично означеном речи „άπαντα” (горе у преводу: „сви”) из 17.7 и речи „πλέον” („више”) из 17.17. У Емпедокловој поеми *О природи* ове три речи су добиле статус синонима и употребљаване су у ужем и у ширем смислу. Речју „πάντα” (тј. „άπαντα”), тј. „πλέον” у ужем смислу (присутном на управо поменутих местима, у 17.4, 17.7, 17.17 (два пута), као и у 17.19), означено је мноштво у ужем смислу: четири корена, четворно мноштво, мноштво 1. реда, које ћемо

⁸ πάντων

⁹ διαφυσμένων

¹⁰ άπαντα

¹¹ εις έν

¹² φύεσθαι

¹³ διαφύντος. Иако је први део 17. фрагмента (првих 20 стихова) горе цитиран и на старогрчком и у преводу, у овој и у претходних 11 фуснота из цитата на старогрчком издвојено је 12 речи и израза који у предстојећој аргументацији играју веома важне улоге. То је учињено да би се читаоцима омогућило лакше праћење аргумената.

¹⁴ Diels und Kranz, 1985a: 315–317 (D/K 31 В 17.1–20). При превођењу ових и других стихова Емпедоклове поеме *О природи*, местимично преузимамо превод Р. Мардеша (видети Diels, 1983).

означавати и речју „Мноштво”. Речју „πάντα” (тј. „ἅπαντα”), тј. „πλέον” у ширем смислу (присутном у 17.2 (два пута),¹⁵ 17.9 и 17.10), означено је мноштво у ширем смислу: и мноштво 1. реда, тј. четворно мноштво бесмртних корена, и мноштво 2. реда, тј. бројем неограничено мноштво смртних бића – ово друго мноштво означаваћемо и речју „множина”. Из мноштва у ширем смислу мноштво 2. реда, тј. бројем неограничено мноштво кон-кретних, сраслих бића (биљке, животиње итд.), издваја се експлицитном или имплицитном квалификацијом смртно, као у 17.3, 17.11 и 17.12. Без ових дистинкција није могуће разумети 17. фрагмент, па самим тим ни Емпедоклово учење. Оне су неопходне већ при тумачењу 1. стиха тог фрагмента и речи „ἠὺξήθη”.

Основно значење речи „αὐξάνω” јесте увећавам, али би оно овде, узето дословно, било спорно, будући да је биће и као једно (тј. као Сфајрос, као мешавина) и као Мноштво (тј. као мноштво 1. реда) и као множина (тј. као мноштво 2. реда) већ неограничено и нема се куд увећавати. На смисао настајања једног као мешавине четири корена боље бисмо указали употребом речи „смешати” (заправо, израза „смеша се” – у питању је облик „ἠὺξήθη”, 3. лице једнине пасивног аориста глагола „αὐξάνω”), него употребом речи „увећавати” (заправо израза „увећа се”). Али пошто би превод „смеша се” био превише слободан, најбоље решење је да се као превод задржи израз „увећа се”, а да се у напомени нагласи да га не треба узети дословно, већ да под њим треба мислити увећање смешаности Оног.

А Оно треба схватити као мелисовско материјално биће у емпедокловском плуралистичком превазилажењу, треба га схватити – упркос Аристотеловом ставу да Емпедокле није дошао до појма подлежећег (видети Aristoteles, 1989: 48 (989a28–30) – као оно што подлежи смењивању екстремâ чистог, мешања лишеног четворства и једног као максимално могуће смешаности четворства. Увођење Оног као подразумеваног (зато стоји у угластој загради) подмета (субјекта) прва два стиха мотивисано је Кирк–Рејвновим преводом тих стихова (видети Kirk & Raven, 1957: 326).

Вративши се након ове важне напомене о значењу речи „Оно” проблему превођења речи „ἠὺξήθη”, можемо прецизирати да израз „увећа се” значи: Оно, тј. мелисовско материјално и пуно (празнине лишено) биће, увећа се у својој смешаности (заправо: најпре поче да се меша – упркос Мелисовој забрани –, а затим се увећа у својој смешаности), увећа се у свом бивствовању спојеним на рачун свог бивствовања раздвојеним, али не раздвојеним празнином – као у атомистичком плуралистичком превазилажењу Мелисовог учења –, већ раздвојеним пунином.

¹⁵ Ово двоструко πλέον’ се, под утицајем стихова 17.16–18, може рачунати и као πλέον’ у ужем смислу, но ми се, под утицајем стихова 17.9–11 – где πλέον’ мора бити схваћено у ширем смислу –, опредељујемо за то да у 17.2 имамо πλέον’ у ширем смислу, који нам, за разлику од πλέον’ у ужем смислу, обезбеђује складан прелаз на 3. стих. А да у стиховима 9–11 πλέον’ мора бити схваћено у ширем смислу, види се по томе што Емпедокле у њима има у виду πλέον’ коме „време није трајно”, πλέον’ унутар кога, дакле, има пропадања, има пропадљивих бића, а такво πλέον’ не може бити πλέον’ у ужем смислу, тј. такво πλέον’ не могу бити четири корена, јер сваки корен је вечан, вечан и дељив – дељив до границе коју допушта Мржња.

Реч „πλέον” је скраћено записани компаратив придева. У позитиву придев гласи „πολύς”, „πολλή”, „πολύ” и значи: многи, многа, много. Компаратив гласи „πλείων”, „πλέον” и значи: више. „πλείων” као компаратив мушког и женског рода придева и „πλέον” као компаратив средњег рода придева имају исте облике у генитиву: „πλέονος” у генитиву једнине и „πλεόνων” у генитиву множине. У номинативу, акузативу и вокативу множине њихови облици се разликују, а нас сада интересује само облик који у тим падежима има компаратив средњег рода придева: облик „πλέονα”. У 17. фрагменту Емпедокле употребљава сâмо „πλεόνων” као генитив множине од „πλέον” и „πλέονα” као номинатив множине од „πλέον”, при чему облик „πλέονα” увек записује скраћено, као „πλέον” (видети 17.2, 17.10 и 17.17). Свуда врши поименичење ових компаратива, тако да нпр. у 17.2 најпре имамо поименичено „πλεόνων”, а потом и поименичено „πλέον”.

Пошто је у немачком језику поименичење веома распрострањена појава, као и у грчком, Дилс (Diels) је лако могао да „πλέον” преводи речју „*Mehrereres*” и да ову лако мења кроз падеже. Наше „више” не трпи то поименичење, а ако га некако и поименичимо, опире се промени кроз падеже. Слично је и са речју „много”, коју као превод речи „πλέον” користи С. Жуњић (видети Žunjić, 1988: 61). Изгледа да нам није преостало ништа друго (да не кажемо: ништа више) него да као и Мардеших (видети Diels, 1983), по узору на превод Кирка и Рејвна (видети Kirk & Raven, 1957: 326–328) и друге преводе, употребимо реч „мноштво”. У 17.2 имали бисмо два пута мноштво и оба пута то би било и мноштво 1. реда и мноштво 2. реда, тј. оба пута то би било мноштво у ширем смислу; у 17.9 и 17.10 имали бисмо (додуше само по једном, само једанпут у сваком стиху понаособ) опет мноштво у ширем смислу, док бисмо у 17.17, упркос томе што је тај стих копија (препис) стиха 17.2 (као што је 17.16 копија (препис) стиха 17.1), имали – принудом контекста, заправо принудом коју доноси стих 17.18 – мноштво у ужем, наглашеном смислу, тј. мноштво 1. реда.

Али слабост овог решења је у томе што бисмо онда истом речју, речју „мноштво”, преводили и реч „πλέον” и реч „πολλά”, а Емпедокле користи и ову другу, нпр. у 52. фрагменту поеме *О природи*. Зато ћемо на крају предност дати преводу „више”, а проблем промене кроз падеже овог поимениченог компаратива придева решити употребом одговарајућих предлога, онако како се у енглеском то ради у случају сваке именице: „од више”, „из више”, „у више” итд.

Принуђени контекстом, морамо тврдити да у 4. стиху означено речи „свих” („πάντων”) може бити сâмо четвороструко (четворно) све, тј. да означено те речи могу бити само сва четири корена као мноштво 1. реда. То је то одлучујуће „πάντων” на које смо упозорили у „Уводу”. У наставку овог припремног коментара, посебно у напомени поводом 17. и 18. стиха, ближе ћемо се упознати са том принуђеношћу.

У 7. стиху „ἄπαντα” (тј. „πάντα”), „сви”, може се односити само на четири корена, јер само они могу у 8. стиху бити „одбојношћу Мржње ношени одвојено свако [за себе]”, к себи, к својој чистоти, истости, чистом бивствовању сâмо за себе.

У 8. стиху израз „за себе” је наш додатак, којим се већ у преводу сугерише да је већ емпедокловска Мржња имала функцију анаксагоровског ума, функцију омогућења бивствовања за себе (ἐφ’ ἑαυτοῦ; видети Diels und Kranz, 1985b: 37–39 (D/K 59 В 12)).

Реч „διαφύομαι” Емпедокле често употребљава (нпр. у 17.2 и 17.5) у значењу израстам и у нијансама овог значења.¹⁶ Исту реч он повремено употребљава и у сасвим различитим значењима; тако у 17.10 „διαφύομαι”, у облику „διαφύντος” и у склопу синтагме „διαφύντος ἐνός”, мора имати сасвим другачије значење, јер означава сâмо растварање једног, а не и процес израстања мноштва из једног. Додуше, одрживо је и тумачење да „διαφύντος” и у 17.10 има значење израстања, тј. произлажења, али по цену да се добије таутологишки (плеонастички) став „и као што произлажењем [тј. израстањем] из једног опет произлази [тј. израста] више [бића]”. Та таутологија не би требало да нас зачуди, јер Емпедокле повремено, као у 17. 6, олако упада у таутологије – упада и у контрадикције, али се и једно и друго дешава само у површинском слоју. У дубљим слојевима његовог учења нема ни таутологија ни контрадикција.

Од глагола „φύομαι” додавањем префикса „συν-”, „с-”, добијамо „συμφύομαι” и „συμφύντα”. Партицип „συμφύντα”, „ствари које су срасле”, Емпедокле користи у 26.7 како би означио процес супротан процесу израстања: израста се из једног, а сраста у једно, које Емпедокле у 26.5 означава неприкладном речју „κόσμος”, а Мардешић преводи још неприкладнијом речју „сустав” (видети Diels, 1983: 289). У 17.9 употребљено је сâмо „φύομαι” – у облику инфинитива „φύεσθαι” – сâмо „растем”, и у том стиху смо то „φύεσθαι” („расти”) лишено и префикса „δια-” („из-”) и префикса „συν-” („с-”), на основу принуде кон-текста, третирали као да има префикс „συν-” („с-”), тј. његово значење смо изједначили са значењем речи „συμφύεσθαι” („срасли”) и превели изразом „да срасе”.

Важност 17. и 18. стиха састоји се у томе што се у њима више (πλέον’) изричито своди на четири корена, на мноштво 1. реда, на начелно мноштво. Стих 18, у коме се набраја то малобројно, али „одабрано” мноштво, доноси врло значајну новост у односу на претходни ток фрагмента и даје нам одлучујући сигнал за превођење и разумевање почетка фрагмента, нарочито речи „πάντων” из 4. стиха. Ово више (πλέον’) из 17. стиха и тамошње све (све, заправо свих, πάντων, из 4. стиха) принудом текста су сведени на четворство. Одлучујућу принуду имамо у прелазу са 17. на 18. стих – више, πλέον’, 17. стиха (тј. све, πάντα (прецизније: свих, πάντων), 4. стиха) у 18. стиху се прецизно наводи: „ватра и вода и земља и неизмерна висина ваздуха”.

Грубо узевши, став који износи 17. стих идентичан је ставу који износи 5. стих, пошто се и у једном и у другом ставу описује друга половина циклуса бивствовања. Због тога и субјект тих ставова (који су, грубо узевши, идентични)

¹⁶ То чини вероватно због тога што је Биће, тј. биће у наглашеном смислу, називао коренима (Мноштвом, тј. мноштвом у наглашеном (тј. ужем) смислу), а у значењу речи „корени” („ρίζώματα”) некако је присутно и значење израстања.

мора бити исти. Тај субјект мора бити четворно више. У 17. стиху тај се субјект изричито помиње, док се у 5. стиху као субјект неспорно рачуна (подразумева) управо *πάντων* из 4. стиха. Строго граматички гледано, субјект 5. стиха јесу смртна бића, на која недвосмислено упућује заменица „она”, али нас сада у том стиху интересује само процес израстања из Сфајроса, а субјект тог процеса, *оно што израста* током читаве друге половине циклуса, може бити сâмо четворно више, тј. сâмо четворно све из 4. стиха.

Аналогно ставовима који су изнети у 17. и 5. стиху, став који износи 16. стих идентичан је, грубо узевши, ставу који износи 4. стих, пошто се и у једном и у другом ставу описује прва половина циклуса бивствовања. Због тога и субјект тих ставова (који су, грубо узевши, идентични) опет мора бити исти. И овај субјект мора бити четворно више. У 4. стиху тај субјект је означен речју „*πάντων*” (строго граматички гледано, субјект је *πάντων σύννοδος*, збирање свих), док субјект става изнетог у 16. стиху на први поглед, строго граматички гледано (овај стих износи заправо два става, али нас онај први, „двоструко ћу говорити”, сада не интересује), јесте Оно (мелисовско једно) као подлежеће. Али на онтолошком плану и у том ставу имамо заправо четворно више као субјект, јер Оно је сâмо пуко подлежеће, пука позорница, једно једино (Сфајрос) је пуки резултат срastaња, док прави субјект срastaња, *оно што срasta* током читаве прве половине циклуса, опет може бити сâмо четворно више. Наравно, и ефицијентни (покретачки) узроци, Љубав и Мржња, јесу субјекти, али њихово бивствовање субјектом није релевантно у контексту управо проведеног образлагања тезе да као субјект ставова изнетих у 17. и 5, те 16. и 4. стиху, не треба рачунати ни множину, ни мноштво (у ширем смислу), ни Оно, већ сâмо Мноштво.

Емпедокловски циклус бивствовања

На путу артикулисања основног става Емпедоклове хенологије елиптичном ставу „У једно и из једног” претходи још елиптичнији став „У једно из једног”. Ни тај став, наравно, не можемо наћи у Емпедокловим фрагментима, али зато лако можемо наћи изразе „у једно” (17.7; „*εἰς ἓν*”) и „из једног” (17.2, 17.17; „*ἐξ ἑνός*”), из којих смо га и саставили.

„У једно из једног” („*εἰς ἓν ἐξ ἑνός*”) је заправо наш максимално скраћени запис основне тезе Емпедоклове хенологије, тезе изнете најпре у прва два стиха 17. фрагмента и затим поновљене дословно у 16. и 17. стиху истог фрагмента, те, уз варијације увођењем мотива Љубави и Мржње, још два пута поновљене (у 17.7–8 и 26.5–6): у једно (биће) из мноштва (бића) и из једног (бића) у мноштво (бића). Прецизности ради, треба рећи да се у 17.1 не помиње предлог „*εἰς*”, него се каже, у прелазу на други стих, да „сад, наима, [Оно] увећа се да буде једно једино из више [бића]”. Но смисао је потпуно исти, а предлог који смо укључили у запис Емпедокле користи у већ помињаним стиховима панданима, у 17.7 („*εἰς ἓν ἅπαντα*”) и у 26.5 (опет, прецизности ради, треба рећи да у овом стиху Емпедокле користи заправо израз „*εἰς ἓνα*”).

Став „У једно из мноштва и из једног у мноштво” изградили смо, дакле, како ослањањем на 7. стих тако и трансформацијом супротног везника „*τὸτὲ μὲν – τὸτὲ δ’*”,¹⁷ „сад – сад”, у једноставан саставни везник „и”. Сврха ове трансформације било је упрошћавање основног става. Не само што би филолошки исправнији став „Сад у једно из мноштва, сад из једног у мноштво” био гломазан него би био и неразумљив или би наводио на погрешно разумевање уколико му се не би одмах додало опширно тумачење смисла тог „сад – сад”. Иако смо то „сад – сад” избацили из основног записа, ми га се у свом тумачењу никако не можемо одрећи, не само зато што би то било херменеутички некоректно већ и зато што се у њему крије врло значајан семантички потенцијал.

У прва два стиха 17. фрагмента Емпедокле износи своје уопштено, недовољно спецификовано, недовољно рашчлањено разумевање бића: биће¹⁸ није сâмо једно, али није ни сâмо мноштво, него је заправо прелажење из мноштва у једно и из једног у мноштво, и тако у круг, циклично, без престанка. Сада треба ближе одредити природу тог циклуса, који, додуше, можемо назвати и космичким (као што чине нпр. Кирк и Рејвн и Гатри (Guthrie)), али под условом да реч „*κόσμος*” схватимо у изузетно широком смислу, као другу реч за целокупност бића (за целокупност бивствовања/бивствујућих). У 5. стиху 26. фрагмента Емпедокле под „космосом” неумесно подразумева једно у које је срасло мноштво, како мноштво 1. реда (4 корена) тако и мноштво 2. реда, бројем неограничено мноштво смртних ствари, а међу те ствари спадају и ствари овог нашег света, који се код Грка стандардно означава управо речју „*κόσμος*”. „Обичан” Грк никад не би космосом назвао то једно настало срастањем у безличну, кашасту, скоро сву исту, скоро сваког диференцирања лишену масу. Зато ћемо, за разлику од већине тумача, говорити о онтолошком циклусу и о фазама онтолошког циклуса, циклуса бивствовања.

На основу прва два стиха закључило би се да се циклус бивствовања састоји из две фазе, које су назначене управо оним „сад – сад”: сад, тј. у једној фази, из многих бића срасте једно, сад, опет, у другој фази, из једног израсту многа бића. Ако још узмемо у обзир да је Емпедокле у оба случаја, и у случају срастања (у случају увећања бивствовања смешаним, сраслим: *ἠὺξήθη*) и у случају израстања (*διέφυ*), употребио аорист, закључићемо да тај циклус траје врло кратко, такорећи док се двапут удари дланом о длан. Закључак би могао бити смислен, али само под условом да тај који би двапут ударио дланом о длан, тј. тај посматрач циклуса, буде неко божанско биће које је у стању да с лакоћом посматра читав циклус и неограничено много понављања циклуса.

Дакле, оно „сад – сад”, и тиме читаву поему, озбиљно не може изговарати ниједан смртник, већ само неки бог. Емпедокле, међутим, читаву поему

¹⁷ У 7. и 8. стиху семантички еквивалент овог везника је супротни везник „*ἄλλοτε μὲν – ἄλλοτε δ’*”.

¹⁸ Пресократовци нису правили разлику између *τὸ ὄν* (*das Seiende*, бивствујуће) и *τὸ εἶναι* (*das Sein*, бивствовање), па ради верног преношења смисла те њихове онтолошке индиференције, користимо нашу реч „биће”, која је такође онтолошки индиферентна у смислу да има и значење бивствујућег и значење бивствовања.

саопштава као свој озбиљан збор, као збор који не збира уображења, већ оно што је збиљно и који је примерен „смртној памети” (2.9), који смртници могу схватити, наравно, под условом да се, као и сам смртник Емпедокле, уздигну изнад мњења и да мисле мисли божанског бића за које се кружење бивствовања одвија кроз једно сад – сад (јасно је да то биће не би могао бити олимписки бог). Но за разлику од других смртника, Емпедокле је био у стању да се често премешта у то царство божанских мисли, толико често да је на крају поверовао да је и сам бог, па се у складу с тим веровањем и представљао. Његова поема *О природи* је збор једног смртника који своју спекулацију, свој божански увид излаже представљајући се као бесмртни бог. С друге стране, неопходно је наспрам овог тео-ријског мотива нагласити практички мотив као примаран, водећи мотив Емпедоклове поеме, јер је „сазнање” о четворству коренâ и једности сфере у функцији човекове праксе. Практички мотив поеме експлициран је пре свега у петнаестом,¹⁹ осмом и делом у другом фрагменту, као питање о смислу бивствовања смртних бића, пре свега људи, а потом и осталих кон-кретних бића људског света. У 17. фрагменту тај мотив је присутан у 3. и 15. стиху; у овом другом у изразу „циљеви [ове] приче” – јер, шта би друго могао бити циљ Емпедоклових прича (поема), ако не спознаја смисла живота, односно, шире гледано, смисла бивствовања?

Овај наш свет чини неограничено много пропадљивих, тј. смртних, бића: људи, остале животиње, биљке, техничке ствари, њиве, планине, континенти, океани. Смртници нису, дакле, само људи, него и остала бића људског света, штавише, смртници, тј. пропадљива, срасла, конкретна (кон-кретна)²⁰ бића, нису ни само бића овог нашег, људског света – иако Емпедокле под речју „θνητά” подразумева (у том подразумевању неретко ћемо га и ми следити) пре свега њих –, него и бића сасвим другачијих светова, нпр. бића света Марсоваца. Укратко, смртно је све што је срасло, уз изузеће Сфајроса, који је бесмртан иако је резултат максималног могућег срастања четири корена.

Као и бића људског света, те бића нпр. света Марсоваца, Сфајрос је оно што је срасло, док један корен никада не може бити оно што је срасло, премда може бити оно што је израсло. Јер, срастање, тј. мешање, тј. збирање, јесте *спајање коренâ*, тј. спајање (а) бар два претходно за себе бивствујућа корена (нпр. спајање неподељене земље и неподељене воде) или (б) делова бар два корена (нпр. спајање делова земље и делова воде), док израстање, тј. издвајање, тј. разбирање, јесте *спајање корена*, тј. спајање делова само једног корена (нпр. спајање делова земље) растурањем оног што је срасло. Резултат срастања могу

¹⁹ Diels und Kranz, 1985a: 314 (D/K 31 В 15):

„Не може мудар човек у себи помислити ово:

само док људи живе, то они зову животом,

дотле ето јесу и дотле им лоше и добро;

пре свог свезивања [πάρεν] и по свом развезивању [λύθεν] нису баш ништа.”

²⁰ Реч „конкретно” (видети лат. *concreresco, concreresco, concrevi, concretum*) овде је баш подесна, некако је срећно искрснула и нигде, чини се, није толико прикладна као у склопу Емпедокловог учења.

бити само смртна бића и Сфајрос, док резултат израстања могу бити само смртна бића и земља за себе, вода за себе, ватра за себе и ваздух за себе. Упркос томе што је оно што са једним, два или три корена сраста у конкретно биће, један корен – да поновимо – никада не може бити оно што је срасло, јер он је квалитативно увек прост: делови нпр. емпедокловске (не и анаксагоровске) земље увек су само земља. Пошто нису срасла бића, корени не могу бити смртници као оно што је срасло, али зар нису смртници као оно што се дели? Наравно, Емпедокле и не помишља на то да их у било ком смислу означити као смртне, а о томе сведочи и фрагмент б, у коме им даје имена богова.²¹

Следићемо га у оваквој употреби речи „смртно” и тако у случају те речи, која у склопу његовог учења фактички има статус термина, изузетно одустати од захтева за терминолошком строгошћу, јер у противном бисмо корене и Сфајрос морали назвати смртним бићима на основу тога што се деле, док бисмо Сфајрос додатно морали назвати смртним на основу тога што је оно што је срасло. Смртним бићима ћемо, дакле, називати само мноштво 2. реда, док ћемо четири корена и једно, тј. Сфајрос, поштедети тог атрибута. С обзиром на теоријски интерес, смртна бића су бића само у обичном смислу било чега пролазног, пропадљивог, оног што случајно јесте. Али то смртно, крхко биће јесте управо оно око чега се све време трудимо, оно што је најважнији експланандум. У поретку Емпедокловог збора оно има предност, а корени и Сфајрос само су моменти експлананса.

И стихови 17.7–8, у којима се добрим делом понавља садржај прва два стиха 17. фрагмента, сугеришу, бар на први поглед, само две фазе циклуса. Увођење Љубави и Мржње као покретачких узрока јесте једна од новина у односу на прва два стиха. Друга новина је, с обзиром на контекст, неизбежно измењен смисао речи „ἄπαντα” (тј. „πάντα”), која би иначе, ван контекста 7. и 8. стиха, имала исто значење као и „πλέον”/, „πλεόνων” из 2. стиха: све, тј. мноштво, мноштво бића. Већ смо размотрили неизбежно питање где (тј. у ком стиху) се јавља какво мноштво. Из већ два пута наведених разлога, узели смо да се у 2. стиху реч „више” јавља недиференцирано, као заједнички назив за четворство, тј. четворно више четири корена, и бројем неограничено више конкретних ствари. У седмом стиху, међутим, мноштво (под речју „ἄπαντα”) може бити само мноштво 1. реда, четворно мноштво четири корена, и то из два разлога: најпре зато што се, почев од 4. стиха, од тамошњег мноштва 1. реда („πάντων” тамо мора, како смо и показали, означавати све корене и само њих), континуирано, такоређи у једном даху, све до краја 8. стиха, говори управо о том мноштву 1. реда из 4. стиха – наравно, не само о њему; а затим и зато што субјект става изнетог 8. стихом, тј. оно што је „одбојношћу Мржње” ношено „одвојено свако [за себе]”, могу бити само четири корена, ἄπαντα као мноштво 1. реда, а због везника „сад – сад” субјект става изнетог 7. стихом мора бити идентичан том субјекту.

²¹ У литератури је доста расправљано о томе који бог је изједначен с којим кореном. По свему судећи, распоред је следећи: Зевс – ватра; Хера – ваздух; Нестис – вода; Ајдонеј – земља (видети нпр. Kirk & Raven, 1957: 324; Guthrie, 1965: 144–146).

Сада треба додатно обратити пажњу на важност 3. стиха. Он нам омогућује и да боље одредимо тему наредна два стиха. Тема су смртне ствари, дакле, конкретне ствари, њихово настајање и нестајање, и то – што је за наше питање о броју фаза циклуса бивствовања одлучујуће – *двојак* (δοίη) настајање и нестајање њихово, дакле и наше, будући да смо и ми та смртна бића. Оно што се, према 4. стиху, рађа и разара, тј. оно што настаје и нестаје, могу бити, већ сходно 3. стиху и сходно појму смртно, само смртна бића. А оно све, чијим се збирањем (σύνωδος) рађају и разарају такве ствари, могу бити само четири корена. И према другим стиховима, нпр. према читавом фрагменту 9, јасно је да се смртне ствари рађају мешањем та четири корена и да се њихово разарање („кобни удес“, „δυσδαίμων λότμος“; D/K 31 В 9.4), тј. смрт (смрт у ширем смислу, који покрива и нестајање нељудских бића), збива као издвајање тих привремено, у таквим и таквим односима смешаних корена.

Ради јасног разумевања Емпедокловог учења и нарочито ради јасног разумевања непримерености Аристотелове критике Емпедокловог схватања ефеката ефицијентних узрока, неопходно је нагласити да је Љубав заинтересована само за максимално могуће (максимално допуштено од стране Мржње) збирање корена, док је Мржња заинтересована само за максимално могуће (максимално допуштено од стране Љубави) раздвајање корена.

Али вођена искључиво интересом да збира корене, Љубав узгредно узрокује рађање смртних бића, заправо, оно што људи, па с њима *из навике* и Емпедокле,²² називају рађањем смртних бића. Истим тим процесом збирања корена, настављајући да их спаја, заправо претерујући у том спајању, не остајући код најлепше и најбоље – гледано из угла људи – мере, Љубав узгредно узрокује и разарање смртних бића. Спајајући корене, Љубав узгред и спаја и раздваја смртнике.

Вођена искључиво интересом да разбира корене, и Мржња узгредно узрокује рађање смртних бића, заправо, оно што људи, па с њима *из навике* и Емпедокле, називају рађањем смртних бића. Истим тим процесом раздвајања корена, настављајући да их раздваја, заправо претерујући у том раздвајању, не остајући код најлепше и најбоље – гледано из угла људи – мере, Мржња узгредно узрокује и разарање смртних бића. Раздвајајући корене, Мржња узгред и спаја и раздваја смртнике.

Основни став Емпедоклове хенологије и фазе емпедокловског циклуса бивствовања у овом чланку рашчлањујемо из перспективе „регионалне онтологије“, са становишта људи и њиховог света. Онтологија вођена питањем о смислу бивствовања човека и његовог света трагаће у Емпедокловим фрагментима, у „Емпедокловом“ циклусу бивствовања, баш за оним тренуцима који се посебно тичу човека и његовог света и према тим тренуцима ће и поделити читав циклус. Пошто је „двојак [...] настанак, двојак нестанак смртних“ бића, циклус бивствовања ће се састојати из четири фазе. Уколико,

²² Diels und Kranz, 1985a: 313 (D/K 31 В 9.5): „Нису то [’рођење’ и ’кобни удес’] изрази прави – из навике и сам то кажем.”

међутим, циклус бивствовања посматрамо из универзалне, опште онтолошке перспективе, питајући се првенствено о смислу бивствовања уопште, у центру пажње биће прва два стиха, па ће и циклус бивствовања имати само две фазе, фазу срастања (увећања у смислу срастања) четворног мноштва у једну једину мешавину (1. стих и прве две речи 2. стиха) и фазу израстања четворног мноштва из једне једине мешавине (остатак 2. стиха). Са тог универзално-онтолошког становишта, тренутак у коме се појављујемо ми, људска смртна бића, скоро је занемарљив, а међаши циклуса, кључне „тачке” јесу сâмо четворство коренâ и једност мешавине.

У литератури је стандардна подела циклуса на четири фазе, али има и подела на две, па чак и на три фазе. Они који се држе четвороструке поделе чине то углавном на један непримерен начин, развијајући је са универзално-онтолошког становишта, дакле превиђајући кључну методолошко-онтолошку разлику између стихова 1–2 и 3–5. Једно је питати о смислу бивствовања уопште, а друго питати о смислу бивствовања смртних бића. Ако у подели циклуса занемаримо смртнике и њихов (наш) космос, подела на четири фазе биће неумесна.

Емпедокловски циклус бивствовања можемо представити као циклус који траје 60 божанских минута. У том циклусу нашем свету је додељен само један тренутак, само 1 минут божанског времена. По људском рачунању времена, тај минут траје већ миленијумима: прошао је делић секунде, прошла је можда читава секунда, прошло је можда чак десетак, па и више секунди. Са универзално-онтолошког становишта, читав тај минут, да не говоримо о његовим деловима, мора бити скоро занемарљив. Поделу циклуса извршићемо према почетку 1. минута (прецизније: према тренутку који непосредно претходи почетку првог минута), када влада четворство, и према крају 30. минута, када влада мешавина, тј. Сфајрос. Првих 30 минута припада Љубави, других 30 Мржњи. И у првој и у другој половини по један минут је додељен нама и нашем смртном, пропадљивом свету – космосу.

Нека прва фаза прве половине циклуса траје до краја 18 минута: спајајући корене, Љубав на почетку 18. минута узрокује рађање конкретних бића људског света, који траје до краја тог минута. Друга фаза би онда трајала од почетка 19. до краја 30. минута: настављајући да спаја корене, Љубав раздваја конкретна, срасла бића људског света од њих самих, тј. растура их, уништава, деструише. С обзиром на нашу људску меру, тај наставак се показује као нешто ружно и зло, јер узрокује разарање, заправо нестајање, овог за нас лепог и доброг света. Кад би се Љубав зауставила у овом трену онтолошког циклуса, тј. кад би себе обуздала у жудњи за максималним могућим спајањем четири корена, и кад би се Мржња, обуздавши себе у жудњи за максималним могућим раздвајањем четири корена, сагласила са заустављањем циклуса бивствовања у овом трену, овај свет би трајао вечно, па би разарање било само унутаркосмички феномен, који се не тиче космоса као таквог. Али онда би нека друга смртна (пропадљива) бића – нпр. некакви Марсовци – „негодовала” због таквог заустављања Љубави у трену када биће, по њима, није ни лепо ни добро, већ ружно и зло. Сходно

својим мерама – према којима би вероватно и лепо и ружно и добро и зло, и све остале наше „категирије” и метакатегирије (такозване трансценденталије), укључујући и смисао и бесмисао, биле „бесмислице” –, они би могли „захтевати” да се Љубав заустави у неком другом трену, нпр. у 20. минути.

Друга фаза, дакле, траје од почетка разарања смртних бића људског света до потпуног срастања свих корена у једно, у мешавину, која је тако добро смешана да се у њој не може баш ништа разазнати, ни множина (смртна бића) ни Мноштво (корени): „Сунчеви удови брзи разазнати ту се не даду, а поготову море ил’ земље рутава снага” (27. 1–2). Да би и на нивоу именовања нагласио сличност свог и Парменидовога једног, Емпедокле је, по инерцији, посегао за речју „сфера”, мењајући само род, тј. преименујући Парменидову „σφαῖρα” у свој „Σφαῖρος”. Ово једно као мешавина представља, дакле, врхунац ангажмана Љубави, која има иницијативу у првој половини циклуса, и то тако што у првом делу те половине (у првој фази) конкретна бића (подразумева се: конкретна бића људског света) рађа (17.3; τίκτει), а у другом делу (у другој фази) разара (17.3; ὀλέκει).

У трећој фази, која почиње на почетку 31. минута, при израстању (διαφρομένων) коренâ из једног заслугом Мржње, на почетку 48. минута други пут се рађају конкретна бића (подразумева се: конкретна бића људског света), други пут се рађа ваљда онај потпуно исти људски свет. Тај поново рођени свет траје до краја 48. минута, па крај тог минута представља и крај 3. фазе, као што је крај 18. минута представљао крај прве фазе, фазе првог рађања и трајања (ма колико кратког трајања) људског света. Али наставак израстања коренâ узрокује растурање (τὸ διατέεσθαι → διέττη) конкретних бића, која су Мржњом претходно нахрањена, тј. развијена (θρεφθεῖσα). Дакле, као што смо већ констатовали, заинтересована искључиво за максимално могуће раздвајање коренâ, Мржња узгредно узрокује како настајање, тако и пропадање смртних бића (смртних бића људског света – наравно, и смртних бића нељудских светова, но питање је да ли за та смртна, тј. пропадљива, бића било шта може бити заинтересовано), и то у процесу који се на крају 4. фазе, у последњој секунди 60. минута, завршава максимално могућим издвајањем четири корена, њиховим долажењем к себи, к својој раз-боритој усамљености, заинтересованости само за себе.

Подразумевајући да Љубав спаја (тј. саставља), а Мржња раздваја (тј. раставља), али не промисливши довољно статус оног што се спаја и раздваја, Аристотел у свом осврту на Емпедоклову аитиологију (учење о узроцима) у А4 поглављу *Μεταφυσικῆς* каже да „код њега често љубав раставља, а мржња саставља” (Aristoteles, 1989: 26 (985a23–25)).

Прилог „често” („πολλαχού”) одаје Аристотела као не баш најбољег познаваоца Емпедокловог учења. Ко је добро схватио логику емπεδοκловског циклуса бивствовања, морао би да уместо тог прилога употреби прилог „подједнако”. Аристотел би се од ове критике могао бранити, али не и одбранити, указивањем на реч „γούν”, коју смо горе, следећи превод С. Благојевића (видети Aristotel, 2007: 16), намерно изоставили при превођењу става „πολλαχού γούν

αὐτῷ ἢ μὲν φιλία διακρίνει τὸ δὲ νεῖκος συγκρίνει”. Све зависи од тога како ћемо превести то „γούν”. Ако бисмо га превели као „у најмању руку”, слéдећи нпр. Боницов (Н. Bonitz) превод (видети Aristoteles, 1989: 27), имали бисмо став „код њега у најмању руку често [ако не у подједнакој мери] љубав раставља, а мржња саставља”, па бисмо Аристотелу дали прилику да аргументује против поменуте критике. У тој аргументацији он би могао остварити само делимичан успех, јер „γούν” као своја значења има и свакако, сигурно итд. Ма колико ми добронамерно, терајући воду на његову воденицу, схватили то његово „γούν” и ма шта он сâм имао у свести посежући за тим прилогом у склопу своје критике Емпедокла, његово посезање за прилогом „често” указује на то да он није довољно пажљиво промишљао први део 17. фрагмента – иначе би уместо израза „πολλαχοῦ γούν” записао нпр. израз „ἐκ τοῦ ἴσου”, „подједнако”, или неки други израз истог или сличног значења. Додао би да се то „подједнако” односи само на смртнике, никако и на корене, јер ове Љубав увек само саставља, а Мржња увек само раставља.²³ Тако би дошао до отприлике следећег става: смртнике код њега Љубав подједнако раставља, а Мржња подједнако саставља.

Литература

- Aristoteles (1989). *Aristoteles' Metaphysik [Aristotle's Metaphysics]*, Bücher I (A) – VI (E). Hamburg: F. Meiner (redakcija грчког текста: W. Christ; прерађен превод на немачки: Н. Bonitz; коментар: Н. Seidl).
- Aristotel (2007). *Metafizika [Metaphysics]*. Beograd: Paideia.
- Diels, H. und Kranz, W. (1985a). *Die Fragmente der Vorsokratiker [The Fragments of the Pre-Socratics]*, Bd. 1. Zürich; Berlin: Weidmann.
- Diels, H. und Kranz, W. (1985b). *Die Fragmente der Vorsokratiker [The Fragments of the Pre-Socratics]*, Bd. 2. Zürich; Berlin: Weidmann.
- Diels, H. (1983). *Predsokratovci [The Pre-Socratics]*, svezak I. Zagreb: Naprijed.
- Guthrie, W. K. C. (1965). *A History of Greek Philosophy*, vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirk, G. S. & Raven, J. E. (1957). *The Presocratic Philosophers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Žunjić, S. (1988). *Aristotel i henologija [Aristotle and Henology]*. Beograd: Prosveta.

²³ Чини се да овој тврдњи да Љубав корене увек само саставља, а Мржња увек само раставља, противречи став који Аристотел записује одмах након горецитираног става. Али тек је тај његов став (видети Aristoteles, 1989: 26 (985a25–29)) о емπεδοκловском συγκρίνειν и емπεδοκловском διακρίνειν подложен критици.

Goran M. Jakovljević

EMPEDOCLES' HENOLOGY

Abstract: In order to articulate an unexpressed fundamental sentence of Empedocles' henology, in this article an interpretation of the first part of fragment 17 of his poem *On Nature* is undertaken. From verses 7 and 2 the expressions "into the one" ("εἰς ἓν") and "from the one" ("ἐξ ἑνός") are abstracted and joined into an enigmatic quotation "into the one from the one". By bringing in only one word, this quotation is articulated into the expression "into the one and from the one", which is, by bringing in the expression "from the many" (which is abstracted from verse 1) and the expression "into the many" (which is implied in verse 2), articulated into the expression "into the one from the many and from the one into the many".

By bringing in a few more words and by differentiating the many into the Many (four roots) and the multitude (e.g. animals), the initial quotation is finally articulated into the sentence: being is fullness growing (together) in by Love (1) from the Many into the multitude and (2) from the multitude into the one (into the Sphairos), and growing out by Hatred (3) from the one into the multitude and (4) from the multitude into the Many.

On the path of articulating this cyclical path into the one from the one one confrontation with Aristotle's interpretation of the effects of Empedoclean efficient causes is unavoidable. Having carelessly read out the first part of fragment 17, especially the abovementioned verses, as well as verses 4, 17 and 18, Aristotle in his brief review of Empedocles' aitiology in chapter 4 of book A of *Metaphysics* erroneously took those effects as contradictory ones.

Key words: the one, the many, roots, Love, Hatred.

ОКТОБАРСКА РЕВОЛУЦИЈА - НАСЛЕЂЕ И ИЗАЗОВИ

Никола Дедић¹
Факултет музичке уметности, Београд
Република Србија

Прегледни рад
UDK 330.14.01:330.85

KAPITAL: POGLED IZ EPOHE SAVREMENOSTI

Apstrakt: 2017. godine je godišnjica Oktobarske revolucije, ali i knjige koja je u najvećoj meri bila teorijska podloga ovoj revoluciji – Marksovog *Kapitala*, čiji je prvi tom izašao iz štampe septembra 1867. godine. Izlaganje se tiče definisanja predmeta istraživanja *Kapitala*: kapitalizma. Smatramo da Marks daje dve definicije svog predmeta: jedna je artikulisana u prvom tomu, druga u trećem. Po prvoj kapitalizam je sistem striktno podele rada između onih koji imaju vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i onih koji imaju vlasništvo nad sopstvenom radnom snagom. Po drugoj definiciji kapitalizam jeste sistem *beskonačne* akumulacije kapitala. Prva definicija je data u poglavljima koja se tiču prelaska iz feudalizma u kapitalizam; druga definicija je data u poglavljima koja se tiču profitne stope i onoga što Marks označava kao zakon tendencijskog pada profitne stope. Prva definicija se tiče istorijskih početaka kapitalizma, druga njegovog potencijalnog kraja. Šta ove dve definicije znače danas, 150 godina nakon objavljivanja *Kapitala*?

Ključne reči: Marks, marksizam, feudalizam, kapitalizam, profitna stopa.

“(...) začarani, izvrnuti i na glavu postavljeni svet gde Monsieur le Capital i Madame la Terre, kao socijalni karakteri i istovremeno neposredno kao čiste stvari vode vrzino kolo.”

Problem metoda u *Kapitalu*

Prošlo je ravno 150 godina od objavljivanja prvog toma Marksovog (Karl Marx) *magnum opus* – *Kapitala*. Prva knjiga se na nemačkom jeziku pojavila septembra 1867. godine, da bi druga dva nezavršena toma bila objavljena posthumno, pod uredništvom Fridriha Engelsa (Friedrich Engels) 1885. i 1894. godine. Puno je vode proteklo od tada, reći će mnogi, uzimajući ovo kao ključni argument za odbacivanje Marksovog dela – može li uopšte biti reči o aktuelnosti jedne ekonomske analize koja kao paradigmu uzima engleske tekstilne i mašinske radnike, rudare na ugljenokopima, modistkinje i krojačice (*Putzmacherinnen*) sredine 19. veka, analizu koja kao ključne primere kapitalističkog oblika proizvodnje navodi parne mlinove,

¹ dedicnikola@yahoo.com

rudnike uglja i fabrike za obradu pamučne pređe, kao najmodernija sredstva komunikacije – železnice, parobrodске linije i ‘telegrafske žice’, a kao osnovu celokupne kapitalističke razmene – zlatne poluge kao univerzalni ‘ekvivalent vrednosti’? Ovo je jedan od standardnih argumenata protiv Marksa: internet i smart telefoni su zamenili ‘telegrafske žice’, digitalni svet finansijskog poslovanja je zamenio analogni svet teških industrijskih mašina, fabrika pređe i metalnih strugova, platne kartice i *bitcoins* su zamenili zlatne i srebrne poluge, a japiji i menadžeri u kravatama i sivim odelima su došli na mesto metalostrugara, rudara i prerađivača pamuka. Marks je, ma kako veliki mislilac bio, ipak mislilac *svoga* vremena i malo toga nam ima reći u uslovima tako radikalne promene kao što je prelaz sa industrijskog kapitalizma 19. i ranog 20. veka na finansijski kapitalizam našeg doba.

Ono što ovakvoj kritici nedostaje jeste detaljniji uvid u suštinu metoda koji Marks primenjuje u svojoj analizi kapitalističkih oblika proizvodnje a koji je do detalja razvijen upravo u *Kapitalu*. Njegov osnovni cilj jeste izlaganje opštih zakona kretanja kapitala – to je podrazumevalo da se u potpunosti fokusira na analizu proizvodnje i načina na koji se unutar kapitalističkog oblika proizvodnje ostvaruje višak vrednosti. U praksi, ovo je podrazumevalo visok nivo apstrakcije koji je nužno vodio ka isključivanju svih onih elemenata koji su konjunktorno povezani i uslovljeni okolnostima u prostoru i vremenu. Njega primarno interesuje *opštost* kapitalističkog oblika proizvodnje, a tek potom ‘partikulariteti’ razmene i raspodele koji imaju sekundarnu ulogu u odnosu na proizvodnju (kamata, renta, porez, realne zarade...). Na ovaj način, Marks je uspeo da artikuliše kristalno jasan pregled opštih zakona kretanja kapitala i to tako što ih je apstrahovao od specifičnih i pojedinačnih uslova njegovog vremena (kao što su krize iz 1847–48. i 1857–58. godine) (Harvi, 2013: 64–65). Ovakva sklonost ka apstrakciji nije bez paradoksa: sa jedne strane, ona čitaoca stavlja na muke kada je reč o probijanju kroz Marksov gusti i često hermetični teoretski diskurs. Sa druge strane pak, ona nam omogućuje da Marksa čitamo i danas: on kapitalizam tretira kao oblik strukture dugog trajanja a kao svoj cilj izdvaja analizu zakonomernosti po kojima ova struktura funkcioniše, odnosno na osnovu kojih se ova struktura razlikuje od svih ostalih (kao što su, na primer, robovlasnički ili feudalni oblik proizvodnje). Primenjujući rečnik našeg vremena možemo reći da je Marksov metod ‘strukuralistički’ i to na način na koji je pojam strukture artikulisao francuski istoričar (koji je puno dugovao Marksu iako je često odbijao da to otvoreno prizna) Fernan Brodel (Fernand Braudel):

„Pod *strukturom*, posmatrači društvenih pitanja podrazumevaju organizaciju, koherentnu i prilično fiksiranu seriju odnosa između realnosti i društvenih masa. Za nas istoričare struktura je, naravno, konstrukt, arhitektura, ali pre svega to je ralnost koju vreme koristi i zloupotrebljava tokom dugih perioda. Neke strukture, zahvaljujući svom dugom postojanju, postaju stabilni elementi za nebrojene generacije: one staju na put istoriji, ometaju njen tok i kroz ovo ometanje je oblikuju. Druge iščekavaju brže. Ali sve one podjednako i podupiru i ometaju. Kao prepreke one određuju ograničenja (‘granice’ u matematičkom smislu) preko kojih čovek i njegova iskustva ne mogu da idu. Samo pomislite na teškoće prevladavanja izvesnih geografskih okvira, izvesnih bioloških realnosti, izvesnih limita u proizvodnji, čak pojedinačnih duhovnih

ograničenja: mentalni okviri takođe mogu da formiraju *longue durée* zatvore” (Braudel, 1980: 27–38).

Geografski okviri (kapitalistički sistem kao svetski sistem), biološke realnosti (setimo se samo kako Marks analizira problem nadnice i razliku između potrebnog rada i viška rada), ograničenja proizvodnje (Marksova teorija krize), mentalni okviri (setimo se samo problema robnog fetišizma) – svi ovi elementi su prisutni u Marksovoj teoriji kapitalističkih oblika proizvodnje kao *longue durée* strukture.

S tim u vezi, pitanje je: može li se na preko dve i po hiljade stranica sva tri toma *Kapitala* naći sumarna ‘definicija’ kapitalizma koja je aktuelna i u naše vreme? Čini nam se da može, šta više Marks je eksplicitno daje sumirajući celokupnu argumentaciju koju je postepeno i konsekvetno razvijao kroz sva tri dela, i to na samom kraju trećeg toma, u njegovom 51. poglavlju (“Odnosi raspodele i odnosi proizvodnje”). U ovom delu Marks ne iznosi radikalno nove zaključke već samo rezimira celokupnu strukturu svoje teorije kako bi pripremio čitaoca na ono što je trebalo da sledi a što, nažalost, nije stigao da napiše, četvrti i peti tom *Kapitala*. Na tom mestu, Marks izlaže ono što, kao čitaoci, nakon više od dve hiljade strana njegove kritike političke ekonomije već dobro znamo: kapitalizam (treba, doduše imati na umu da Marks retko koristi reč ‘kapitalizam’, mnogo češće za istu stvar koristi pridev – kapitalistički oblik proizvodnje, što je svakako precizniji termin ako imamo na umu da on kreće od proizvodnje kao primarne i opšte odrednice u odnosu na ‘partikularnost’ kapitalističke razmene) jeste sistem koji, prvo, počiva na podeli rada i njom determinisanoj eksploataciji najamnog rada i, drugo, na akumulaciji kapitala koja je beskonačna. *Najamni* rad i *beskonačna* akumulacija kao *conditio sine qua non* kapitalističkog oblika proizvodnje.

Dve teze *Kapitala*

Prvi aspekt ‘definicije’, odnosno prva teza njegovog određenja kapitalističkog *longue durée* je sumiranje njegovih zaključaka iz prvog toma. Oblik eksploatacije specifičan za kapitalističku strukturu proizlazi iz banalne činjenice da kapitalizam proizvodi svoje proizvode kao robe. To što ekonomija jednog društva proizvodi robe nije specifičnost samo kapitalizma, ali jeste njegova specifičnost to da je roba dominantni i određujući karakter njegovog proizvoda. Ovo uključuje jednu istorijsku situaciju koja ne postoji ni u jednoj drugoj ekonomskoj strukturi (a koja je, uzgred, osnovica i za ekonomiju našeg vremena): radnik istupa kao prodavac robe (sopstvene radne snage) te stoga istupa kao slobodni najamni radnik, a rad se ispoljava kao najamni rad (Marks, 1948: 763). Drugim rečima, suština kapitalističkog oblika proizvodnje jeste epohalno odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju i odatle izvedeno formiranje triju društvenih grupacija: ljudi koji žive od nadnice, ljudi koji žive od kapitala i ljudi koji žive od rente. Prodavanje radne snage za nadnicu (danas bismo rekli rad ‘za platu’) utiče na određenje vrednosti i regulisanje celokupne proizvodnje pomoću vrednosti. Vrednost je time unutrašnji zakon kapitalističkog

oblika proizvodnje, a Marks sebi daje za cilj analizu načina kako se ova vrednost najpre stvara, a potom reprodukuje. Samo zato što je rad pretpostavljen u obliku najamnog rada, a sredstva za proizvodnju u obliku kapitala, jedan deo vrednosti (proizvoda) biva predstavljen kao višak vrednosti, a potom ovaj višak vrednosti kao profit ili renta, tj. kao kapitalistička dobit. Proizvodnja, odnosno najamni rad je taj koji određuje i vrednost i višak vrednosti. Vrednost roba zavisi od društveno potrebnog radnog vremena za proizvodnju te robe, te odatle, robna proizvodnja postaje opštim oblikom proizvodnje. Proizvodnja, rad i odatle izveden koncept vrednosti (tzv. radna teorija vrednosti) jeste ono što daje snagu Marksovom pristupu ne samo kao *ekonomskoj već* i kao *istorijskoj* teoriji. Privilegovanje onog *opšteg* (proizvodnja) nad *partikularnim* (razmena) omogućuje Marksu ono što razmenskoj teoriji vrednosti ne polazi za rukom: da istorijski specifikuje kapitalističke odnose. Stvar je u tome što se sve ‘partikularnosti’ kapitalističke razmene i raspodele kao što su novac, tržište, profit, kamata, renta, porez, itd. nalaze u najrazličitijim društvenim sistemima koji su postojali i pre pojave kapitalističkih odnosa. Teorija vrednosti koja polazi od cirkulacije i posebno trgovine, odnosno tržišta kao najeksplicitnijeg i najvidljivijeg oblika kapitalističke razmene, ne uspeva da napravi suštinsku, *strukturalnu* distinkciju između kapitalističkih i pred ili ne-kapitalističkih društava: na primer, istorijskih formacija kakvo je, recimo Rimsko carstvo 1. veka stare ere, Kina 8. veka nove ere, Đenova i Firenca 15. veka ili Engleska 18. veka. Zbog toga, ekonomska ili istorijska analiza koja polazi od razmene, cirkulacije (partikularno) umesto proizvodnje (opšte) ne uspeva da misli istorijske strukture: sa jedne strane, ovakva analiza ostaje na nivou pukih deskripcija, opisa procesa koji su samo efekat, spoljašnja manifestacija dubljih istorijskih transformacija (a koje se dešavaju u domenu transformacije oblika proizvodnje), dok sa druge strane, početak kapitalističkih odnosa smešta sasvim arbitrarno i završava u aistorijskom idealizmu. Ovo je krajnja konsekvencija Marksove teze: potpuno demaskiranje liberalne ekonomije (ali i historiografije, političke teorije, i sl.) koja kapitalističku razmenu proglašava za univerzalnu, prirodnu i koja, samim tim, nije u mogućnosti da misli specifičnost kapitalističke eksploatacije – svaki oblik proizvodnje jeste neki oblik eksploatacije, ali kapitalistički počiva na eksploataciji istorijski sasvim specifičnog i jedinstvenog oblika rada – najamnog rada. Eksploatacija najamnog rada, odnosno tenzija između kapitala i najamnog rada, a koja se dešava u domenu proizvodnje, javlja se sa kapitalizmom, ona je prva temeljna kontradikcija tog kapitalizma koja će nestati tek sa nestankom kapitalističkih oblika proizvodnje. Ovo je prvi *opšti* specifikum kapitalizma kao *longue durée* strukture.

Drugi aspekt Marksove ‘definicije’ se tiče akumulacije. Naravno, besmisleno bi bilo reći da je akumulacija, reprodukcija bogatstva (koje se u kapitalističkom sistemu predstavlja bilo kao višak vrednosti, bilo kao profit, što su dva načina izračunavanja zapravo iste stvari – kapitalističke dobiti) ekskluzivna izmišljotina kapitalizma. Ali, ono što jeste svojstveno kapitalističkom načinu proizvodnje i što ne postoji ni u jednoj drugoj društvenoj formaciji jeste činjenica da je ova akumulacija *beskrajna*. Ova *beskonačnost* akumulacije proizlazi iz prve temeljne odrednice ovog oblika proizvodnje – gore pomenute eksploatacije najamnog rada. Naime, najamni rad je

taj koji određuje vrednost; u određenju vrednosti radi se pak o društvenom radnom vremenu uopšte, o količini rada kojim određeno društvo raspolaže (Marks, 1948: 765). To društveno potrebno radno vreme (prosečno vreme koje je potrebno za izradu određenog proizvoda, tj. robe) jeste određeno tehnološkim stepenom razvoja sredstava za proizvodnju (Marks ovo zove ‘postojani kapital’ – mašine, zgrade, infrastruktura i sl., koji je suprotstavljen ‘promenljivom kapitalu’ – živom radu najamnih radnika). Naprednija tehnička sredstva smanjuju društveno potrebno radno vreme za proizvodnju određene robe, time smanjuju neophodne troškove proizvodnje, uvećavaju obim proizvodnje i konačno otvaraju mogućnost uvećanja profita. Upravo zbog toga je stalna inovacija tehničkih uslova proizvodnje jedna od temeljnih karakteristika kapitalizma koja je dalje determinisana zakonom konkurencije: kapitalisti kome pođe za rukom da proizvodi više po manjim troškovima proizvodnje uspeva da u odnosu na svoje konkurente ostvari više od prosečnog profita, odnosno da ostvari ekstraprofit. Ovo ostvarivanje ekstraprofita traje sve dotle dok tehnička inovacija ne postane opšta, dok ne postane novi standard u proizvodnji kada ekstraprofit postaje novi prosečni profit. Konkurencija time postaje unutrašnji motor, ‘gvozdeni zakon’ kapitalističke proizvodnje – odbijanje pojedinačnog kapitaliste da se rukovodi zakonom konkurencije (da neprekidno inovira proizvodnju i skraćuje društveno potrebno radno vreme za proizvodnju određene robe) rezultuje bankrotstvom i ispadanjem iz posla. Međutim, ova tendencija ka neprekidnom uvećanju profita preko promene organskog sastava kapitala (procentualnog odnosa postojanog i promenljivog kapitala) ima svoj kontra efekat: on se ogleda pre svega u stalnoj tendenciji da, čak iako rastu pojedinačni profiti, pada opšti prosečni profit u određenoj proizvodnoj grani, odnosno pada ono što Marks naziva profitna stopa. Do ovoga dolazi upravo zbog toga što je najamni rad osnova za proizvodnju vrednosti: postojani kapital (sredstva za proizvodnju, recimo mašine) ne mogu da proizvedu krajnji cilj kapitalističke proizvodnje – višak vrednosti; mašine ne stvaraju vrednost već samo prenose deo sopstvene vrednosti na finalni proizvod (na primer, ako jedna mašina može da proizvede 10.000 proizvoda to znači da svaki ovaj proizvod nosi desethiljaditi deo vrednosti celokupne mašine). Jedino živi rad stvara višak vrednosti i to kroz razliku između potrebnog, neophodnog rada (neophodnog za reprodukciju radnika kao individue od krvi i mesa) i viška rada koji ovaj radnik ili radnica ostvaruje. Konkurencija vodi povećanju udela postojanog kapitala u odnosu na promenljivi u celokupnoj masi kapitala što posledično vodi – padu prosečne profitne stope. Marks to opisuje na sledeći način:

“Ako zatim uzmemo da se ova postepena promena u sastavu kapitala događa ne samo u izolovanim oblastima proizvodnje, nego više ili manje u svima, ili bar u glavnim oblastima, dakle da ona uključuje promene u prosečnom organskom sastavu celokupnog kapitala koji pripada određenom društvu, onda ovo postepeno rasteње postojanog kapitala u odnosu prema promenljivom nužno mora imati za rezultat *postepeno padanje opšte profitne stope* pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti ili nepromenjenom stepenu eksploatacije rada od strane kapitala” (Marks, 1948: 167).

Kapital ima samo jedan način da razreši ovu kontradikciju: apsolutnim uvećanjem mase kapitala koja učestvuje u procesu reprodukcije, što će reći –

uvećanjem postojanog kapitala, uvećanjem promenljivog kapitala (broja uposlenih radnika) i na kraju stalnim uvećanjem količine proizvoda koji će se izbacivati na tržište. Drugim rečima, u kapitalizmu *profiti padaju relativno ali zato rastu apsolutno*. Da bi se nadoknadio relativan pad profita mora se, dakle povećati čitav obim proizvodnje, mora se proizvoditi više i brže, odnosno mora se uvećati apsolutna masa profita. Upravo zbog toga je proces kapitalističke akumulacije *beskonačan*. Ovo je drugi temeljni, *opšti* princip kapitalističkog oblika proizvodnje koji ne postoji ni u jednom drugom istorijski poznatom obliku proizvodnje, a koji je uslovljen prvim opštim principom – eksploatacijom najamnog rada. Predstavnik vladajuće klase u antičkom Rimu, recimo, je takođe težio akumulaciji i ostvarenju profita: na primer, viškove koje bi ostvario trgovinom na tadašnjem ‘svetskom’ tržištu je mogao da uloži u zemlju (kako bi ostvario rentu) ili da kapital ponudi u najam (kako bi ostvario kamatu); međutim, kako su zemlju obrađivali robovi nije bilo neophodno neprekidno inoviranje proizvodnje. Kada postoji rad robova a ne ‘slobodni’ rad koji je kupljen na tržištu rada nema ni konkurencije – antička privreda je stoga pred ili ne-kapitalistička i kao takva je relativno ‘statična’, ne počiva na zakonu neprekidnog uvećanja obima akumulacije, nije *beskonačna*. Sa druge strane, kapitalizam jeste sistem neprekidne reprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje, ali uvek u *proširenom obimu*.

Kriza

Zbog toga kapitalizam jeste sistem jedinstven u pogledu mogućnosti upadanja u krizu. Kriza jeste strukturalno uslovljena unutrašnjim kontradikcijama kapitalističkog oblika proizvodnje. Naime, padanje profitne stope i ubrzana akumulacija, tj. akumulacija u proširenom obimu su različiti izrazi istog procesa. Ovaj proces rezultuje ogromnom centralizacijom, odnosno ukрупnjavanjem kapitala i to razvlašćivanjem sitnijih kapitalista i eksproprijacijom preostalih samostalnih proizvođača; usled promene organskog sastava kapitala sve veća masa radnika biva izbačena kao višak iz procesa proizvodnje; proizvodnja se vrši u proširenom obimu te dolazi do porasta mase proizvoda, tj. roba koje jednog trenutka više nema ko da kupuje. Dolazi do ogromnog gomilanja ‘mrtvog’ kapitala (u obliku neprodatih roba, na primer) što vodi usporavanju reprodukcije i najzad – izbijanju krize. Velika je zasluga Marksa što je ovakvim uvidom artikulisao ključni kontraargument liberalnoj ekonomiji koja polazi od teze (a zapravo čiste ideološke fikcije) da je kapitalizam idealni, racionalni, uravnoteženi sistem a da su krize nešto što dolazi spolja, da je kriza eksterno izazvana (recimo usled prevelikog mešanja države, što je danas omiljena neoliberalna mantra). Marks, zapravo pokazuje da je kriza inherentna kapitalizmu, da kapitalizam počiva na periodičnom izazivanju i razrešavanju kriza. Kriza je zapravo prekid u akumulaciji kapitala koja uvek preči da uruši čitav sistem: do krize dolazi upravo zato što je kapitalizam reprodukcija u proširenom obimu, odnosno zbog činjenice da cilj kapitalizma nije zadovoljenje potreba (pojedinaца ili stanovništva) već ostvarenje profita – ovo je iracionalno jezgro kapitalističkog oblika proizvodnje. Zbog toga je jedan od najznačajnijih doprinosa Marksovog *Kapitala*

upravo u teoretizaciji problema kapitalističke krize. Ovaj problem je permanentno prisutan u *Kapitalu*: u drugom tomu, na primer Marks opisuje proces cirkulacije kapitala i iznosi tezu da se kapital može javiti u kvalitativno različitim oblicima – u obliku proizvodnog, robnog ili novčanog kapitala. Kapitalistička proizvodnja počiva na neprekidnoj transformaciji kapitala iz jednog oblika u drugi – svaki mogući zastoј u ovoj transformaciji vodi u potencijalnu krizu. Odgovor na pitanje zbog čega nastaje kriza daje u trećem tomu; ili preciznije – daje dva moguća odgovora zašto dolazi do krize. Prvi odgovor glasi: zbog pada profitne stope i njome uslovljene hiperprodukcije; drugi: zbog nedovoljne potrošnje.

S tim u vezi, smatramo da nećemo puno pogrešiti ako Marksovo objašnjenje krize rekonstruišemo preko dva gore izneta opšta principa kapitalističkog oblika proizvodnje, odnosno preko dve osnovne teze *Kapitala*, a to su ona o najamnom radu i ona o beskonačnoј akumulaciji: a) kapitalizam nastaje odvajanjem proizvođača od sredstava za proizvodnju i artikulisanjem najamnog rada kao dominantnog oblika rada; b) ovo uslovljava da kapitalista predujmljuje kapital u dva oblika – u obliku postojanog i obliku promenljivog kapitala; c) zakon konkurencije kao unutrašnji pokretač kapitalističke proizvodnje vodi promeni organskog sastava kapitala; d) ova promena organskog sastava vodi padu profitne stope; e) pad profitne stope vodi u akumulaciju u proširenom obimu; f) akumulacija u proširenom obimu vodi gomilanju roba i nedovoljnoj potrošnji; g) nedovoljna potrošnja vodi u krizu i kočenje reprodukcije; e) kriza vodi pokušajima kapitala da je razreši što rezultuje stalnom mutiranjem, neprekidnoj transformaciji, promeni kapitalističkog sistema koji nikad ne dostiže svoje harmonično, uravnoteženo stanje. Istorijski gledano, različiti su načini na koje je kapitalizam rešavao krize. Neki od ovih načina su, recimo: smanjenje nadnica (koje smanjuje troškove proizvodnje a što se postiže stvaranjem tzv. rezervne armije radne snage, mase radnika koji su ‘izbačeni’ iz procesa proizvodnje kao višak a koji stvaraju ‘pritisak’ na aktivne radnike u prihvatanju sve veće eksploatacije i nižih nadnica), špekulacije (nagomilani suvišni kapital koji ne odlazi u proizvodnju već u finansije i koji treba da rezultuje kamatom – finansijski kapitalizam koji danas prepoznajemo kao vladajući jeste samo odgovor na krizu industrijskog kapitala i pad profitnih stopa koji se desio sedamdesetih godina 20. veka), izvoz proizvodnje u periferne zemlje (zbog nižeg organskog sastava kapitala u tzv. ‘nerazvijenim’ zemljama dolazi do uvećanja profitne stope, pa čak i ekstraprofita – periferne zemlje se time pretvaraju u izvore jeftine radne snage za ‘stare’ industrije, dok zemlje centra razvijaju nove tehnologije i nove industrije koje treba da donesu novi zamah u pogledu profitabilnosti), rat (ako krizu shvatimo kao nagomilavanje ‘mrtvog’, dakle neproaktivnog kapitala, gomilanje viškova koji ne mogu da uđu u dalji proces cirkulacije, rešenje može biti ‘kreativna destrukcija’, tj. fizičko uništenje nagomilanog kapitala kako bi se pokrenuo novi ciklus akumulacije praktično od nule – upravo na ovaj način možemo razumeti dva svetska rata u 20. veku; Drugi svetski rat je bio ‘kreativna destrukcija’ neviđenih razmera koja je omogućila najveći stepen ekonomskog rasta, tj. akumulacije u istoriji koji je trajao četvrt veka, sve do sedamdesetih godina), itd.

Ka teoriji savremenosti

Šta nam, dakle, čitanje *Kapitala* i njegovo viđenje kapitalizma kao sistema, prvo, eksploatacije najamnog rada i drugo, beskonačne akumulacije kapitala može doneti po pitanju boljeg razumevanja naše epohe, a koju smo u podnaslovu ovog eseja označili kao ‘savremenost’? Recimo, da savremenost nije nešto apsolutno novo u istorijskom smislu: savremenost nije nova etapa u razvoju svetske istorije već samo faza u cikličnom razvoju kapitalističke ekspanzije i kontrakcije. S tim u vezi, još otkako je u ranom 19. veku uspostavljen industrijski kapitalizam, krize su nastupale u kratkim desetogodišnjim ciklusima koje i Marks pominje na marginama svog *Kapitala*: on opisuje periode ubrzane akumulacije s visokim profitnim stopama i rastućim nadnicama a zatim periode stagnacije i krize a koji su opet vodili periodima polaganog, a zatim ubrzanog oporavka akumulacije. U 20. veku sličan ciklični razvoj se nastavio, doduše u mnogo rastegnutijim vremenskim okvirima, ali i sa mnogo dramatičnijim modalitetima razrešenja. U prošlom veku se time mogu prepoznati makar dva velika ciklusa pozitivne, a zatim negativne konjunktore – najznačajniji negativni ciklusi su se desili najpre krajem dvadesetih godina (što će rezultovati svetskim ratom kao oblikom gore pomenute ‘kreativne destrukcije’ da bi negativni ciklus bio prevladan tek pedesetih godina – ovo ‘čišćenje’ viškova je omogućilo ne samo visoke profitne stope već i punu zaposlenost, globalni rast nadnica i izgradnju socijalne države), a potom sedamdesetih godina (kada tzv. fordizam iscrpljuje svoje kapacitete da održi produktivnost, kada dolazi do pada profitnih stopa, stagnacije i pada nadnica, rasta nezaposlenosti i uspona finansijalizacije kao odgovora na krizu industrijskog kapitala). Savremenost u tom smislu jeste jedna od negativnih faza u genezi kapitalističkog oblika proizvodnje. Međutim, kao što smo već istakli, svaki pokušaj kapitalizma da razreši krizu vodi njegovoj mutaciji, unutrašnjoj transformaciji pri čemu svaka naredna kriza, odnosno etapa ima svoje konjunktorne specifičnosti, suštinski drugačije u odnosu na prethodne krize. Nemamo prostora da u detalje iznosimo teze o specifičnosti kapitalističke krize u epohi savremenosti koje su rasute u izuzetno bogatoj literaturi koja se bavi finansijskim kapitalom, neoliberalizmom, savremenim svetskim sistemom i sl. Biće dovoljno da navedemo teze jednog od najznačajnijih predstavnika teorije svetskog sistema, Imanuela Volerstina (Immanuel Wallerstein) koji je još devedesetih godina identifikovao neke od konjunktornih specifičnosti negativnog ciklusa u kome se i danas nalazimo:

“Prvo, svetski rezervni fond raspoložive jeftine radne snage je ozbiljno istrošen. Četiri veka su urbani nadničari bili u stanju da koriste svoju moć pogađanja u cilju podizanja dela viška vrednosti koji mogu dobiti za svoj rad. Kapitalisti su ipak bili u stanju da se suprotstave negativnom efektu koji je to imalo na profitnu stopu, proširujući radne rezerve i uvodeći tako na tržište rada nove grupe radnika koji su u početku bili spremni da prihvate vrlo niske nadnice. Konačna geografska ekspanzija svetske kapitalističke ekonomije u poznom devetnaestom veku koja je zahvatila čitav globus, ubrzala je proces deruralizacije svetske radne snage, proces koji je daleko odmakao i može biti suštinski dovršen u bliskoj budućnosti. To neizbežno znači oštar porast svetskih troškova rada kao procenat ukupnih troškova svetske proizvodnje.

Drugi strukturni problem je 'stezanje' srednjeg sloja, koji je ispravno smatran političkim stubom postojećeg svetskog sistema. Njegovi zahtevi u odnosu na poslodavce i državu stalno su se proširivali i svetski troškovi podržavanja ogromnog srednjeg sloja su postali preveliki i za preduzeća i za državne blagajne. To je ono što u poslednoj deceniji stoji iza višestrukih pokušaja smanjenja države blagostanja. Moguće su dve stvari: ili se ti troškovi neće smanjiti, pri čemu će i preduzeća i država biti u ozbiljnoj nevolji i čestom bankrotstvu ili će se smanjiti, pri čemu će doći do znatnog političkog otuđenja upravo onog sloja koji je pružio naj snažniju podršku sadašnjem svetskom sistemu.

Treći strukturni problem je ekološki. Petovekovna akumulacija kapitala je danas zasnovana na sposobnosti preduzeća da eksternalizuju troškove. U suštini, to je značilo prekomerno korišćenje svetskih resursa po velikoj kolektivnoj ceni. Na izvesnom nivou resursi su potrošeni i negativan efekat dostiže stepen koji je nemoguće održati. Danas se od nas zahteva da puno ulažemo u čišćenje sredine i moraćemo da vodimo računa da se problem ne ponovi. Međutim, takve aktivnosti će smanjiti globalnu profitnu stopu.

Najzad, demografski jaz, udvostručujući ekonomski jaz između Severa i Juga, ne smanjuje se. To stvara ogroman pritisak na migracije sa Juga na Sever i podjednako snažnu antiliberalnu reakciju na Severu. Lako je predvideti šta će se dogoditi. Uprkos preprekama, doći će do povećanja ilegalne imigracije na Severu, unutrašnja demografska ravnoteža u državama Severa će se radikalno izmeniti i mogu se očekivati oštri društveni sukobi." (Valerštajn, 2005:121)

Ono što impliciramo ovim dužim citatom jeste da je savremenost epoha krize koja na opštem nivou ima odlike tipične kapitalističke krize, ali da na partikularnom, konjunktornom nivou ima specifičnosti koje aktuelni kapitalistički sistem delimično ili nikako ne uspeva da razreši i time otpočne novi ciklus akumulacije. Prateći Volerstinovu argumentaciju, ove specifičnosti, odnosno strukturalna ograničenja aktuelnog kapitalističkog sistema možemo svesti na, prvo ograničenja u eksploataciji rada i, drugo, ograničenja u eksploataciji resursa. Način na koji savremeni kapitalizam rešava krizu rada nam je dobro poznat – ukidanjem socijalne države. Neoliberalna logika je otprilike sledeća: treba smanjiti troškove proizvodnje, time podići profitne stope i stvoriti uslove za zamah novog ciklusa akumulacije. Svet savremenosti stoga jeste svet epohalnog razdvajanja onoga što je u 20. veku bilo čak neka vrsta zdravorazumske pretpostavke: kapitalizma, sa jedne strane i liberalne demokratije, sa druge. Demontaža socijalne države označava tačku epohalnog sloma liberalizma – taj slom je u početku bio vidljiv u perifernim zemljama, dok sada preko poluperiferije (zemlje Istočne Evrope, na primer) izbija i u samom centru svetskog sistema (setimo se samo Trampa /Donald Trump/ u SAD). Ukoliko ne dođe do novog ciklusa akumulacije nije nerealno očekivati dalju mutaciju kapitalizma čak u neki novi sistem eksploatacije koji se više ni neće moći nazvati kapitalističkim – ako nam se trenutno čini da je neki proces istorijske regresije (neke nove 'feudalizacije', na primer) nemoguć, treba se samo setiti sve većeg broja migranata u zemljama centra u potpunosti lišenih bilo kakvih građanskih prava koji otvaraju prostor za mutaciju najamnog rada kakav poznajemo. Šta ako kriza savremenosti stvara uslove za radikalnu transformaciju rada gde se Marksova sintagma o najamnom radniku kao 'slobodnom' radniku polako dezintegriše i gde najamni rad više ne mora da

bude jedini, odnosno dominantni oblik rada? Savremenost u tom smislu jeste epoha permanentne opasnosti od istorijske regresije – od uspostavljanja novih, posttotalitarnih, autokratskih sistema do mutacije kapitalističkih odnosa koji otvaraju prostor za transformaciju rada kakav znamo.

Drugo strukturalno ograničenje jeste ekološka kriza. I po ovom pitanju znamo kako savremeni kapitalistički sistem rešava problem: manje ili više nikako. Problem je u tome što u okviru savremene konjunktore dolazi do jedne strukturalne kontradikcije koja nikada pre, recimo u Marksovo vreme, nije postojala: izlaz iz krize jeste povećanje profitne stope, to se postiže povećanjem ukupne mase profita, dakle povećanjem ukupnog obima proizvodnje, što sa sobom vodi i uvećanoj eksploataciji resursa, međutim, kada dolazi do krize resursa, uzlazna linija proizvodnje više nema gde da ide. Internalizacija troškova proizvodnje (troškovi čišćenja) nije moguća jer to vodi daljem padu profitne stope; eksternalizacija na račun države takođe nije moguća jer zbog prevelikih troškova *welfare state*, koja je jedina makar teoretski bila nadležna da ove troškove preuzme, biva demontirana. Akumulacija u *proširenom obimu*, kao temeljni zakon kapitalističkog oblika proizvodnje i kao temeljni princip kapitalističkog rešavanja krize udara u zid, zabija se u slepu ulicu. „Suprotni činioци једновремено делују један насрам другог (...) Kapitalistička proizvodnja stalno teži da savlada ove svoje imanentne granice, ali ih ona savladuje samo sredstvima koja joj ove granice nanovo i u silnijem razmeru protivstavljaju” (Marks, 1958: 200–201). Danas ove Marksove reči zvuče čak proročki. Da li to znači da se kapitalizam bliži svom slomu? Možda, no ne treba se unapred radovati – svet koji će nastati na njegovim ruševinama može biti gori od danas aktuelnog sveta kapitalističkog *najamnog rada* i *beskonačne* akumulacije.

Sve do sada rečeno nosi sa sobom vrlo konkretne implikacije za bilo koju politiku koja sebe vidi kao emancipatorsku. Aktuelna levica će morati da odluči šta zapravo želi. Čini nam se da u ovome ima dve mogućnosti. Prva mogućnost je da radi na sprečavanju dalje erozije onoga što je već dobrim delom demontirano širom sveta – socijalne države. Reč je o konceptu koji je imao svoje emancipatorske potencijale i čini se, pogotovu kada je u pitanju život globalne radničke klase, pozitivne efekte. Reč je dakle o politici očuvanja već postojećih i isprobanih društvenih formi udruživanja. Ova ideja ne mora da bude loša ili konzervativna po sebi, ali treba imati na umu šta zapravo jeste *welfare state*: reč je o konceptu koji je nastao kao odgovor na veliku ekonomsku krizu tridesetih godina i koji se pokazao kao delom uspešan u rešavanju te krize; ipak, reč je o konceptu koji, ako pratimo Marksovu logiku s početka ovog eseja, zadire u *partikularitete* kapitalističkog sistema, što će reći – raspodelu i razmenu a ne *opštu* odrednicu kapitalističke strukture, tj. proizvodnju. *Welfare state* je kapitalistička država koja zadržava sve opšte odrednice kapitalističkog oblika proizvodnje (društvenu podelu rada i akumulaciju), ali ima ugrađen etički momenat pravične preraspodele viška vrednosti (progresivno oporezivanje, opšta uposlenost, minimalna nadnica, i sl.). Prigovor na ovo rešenje nije moralni već čisto ekonomski – *welfare state* je funkcionisala u uslovima pozitivne ekonomske konjunktore, ona je nastala kao reakcija na fazu kontrakcije, ali je svoj puni zamah imala u fazi kapitalističke ekspanzije nakon

ogromne ‘kreativne destrukcije’ Drugog svetskog rata. Stoga je pitanje za ovakvu ‘reformističku’ levicu – kako obnoviti socijalnu državu u uslovima nove kontrakcije i negativne konjunktura? Drugim rečima, ‘reformistička’ levica mora da dokaže da Marksova teorija o profitnoj stopi i beskrajnoj akumulaciji u svojoj krajnjoj instanci *nije tačna*, tj. da je u uslovima krize savremenosti moguće podići profitne stope, započeti novi proces uvećane kapitalističke akumulacije koji će stvoriti uslove za rekonstruisanje urušene socijalne države i istovremeno – rešiti probleme ekologije i ogromnog demografskog rasta Juga u odnosu na Sever. Ukoliko je ovo moguće rešiti i time dokazati Marksovu neaktuelnost za savremeni trenutak, ideja socijalne države, koja će na *socijalno prihvatljiv* način transformisati kapitalističku preraspodelu bez zadiranja u kapitalističku proizvodnju, ima smisla. Bez ovoga, ideja socijalne države ostaje samo spisak lepih želja.

Druga opcija je, naravno, ona ‘radikalne’ levice što će reći – dokazati da Marksova teorija profitne stope, nedovoljne potrošnje i beskrajne akumulacije u uslovima savremenosti *jeste tačna*, da odatle proizlaze sve dalje kontradikcije koje aktuelni kapitalistički sistem nije u stanju da reši, a da istovremeno zadovolji interese najvećeg broja stanovništva, iz čega proslazi da nije moguće govoriti o preraspodeli, a da se ne uđe u transformaciju proizvodnje. Drugim rečima, ovaj odgovor podrazumeva radikalno rešenje – strateški izlazak iz kapitalizma i formiranje ekonomskog modela koji neće počivati na *beskrajnoj* akumulaciji. Šta bi ovo konkretno značilo? Zanimljivo je da Marks nigde, ni u *Kapitalu*, ni u ostalim svojim tekstovima (čak ni u *Komunističkom manifestu*) ne daje rešenje kako bi ovo društvo preoblikovane proizvodnje trebalo da izgleda. Sve što se može naći kod Marksa jeste otprilike sledeće: treba ukinuti odnos u kome vladajuće klase podupiru beskonačnu ekspanziju proizvodnje putem koje realizuju višak vrednosti i njim dalje upravljaju i raspolazu; radnička klasa treba da preuzme kontrolu nad proizvodnjom i upotrebom viška. Ovu novu klasu koja sama proizvodi i kontroliše višak vrednosti Marks otprilike označava kao ‘socijalni’ ili ‘društveni’ radnik, a čitav proces se može opisati kao neka vrsta podruštvljavanja proizvodnje, tj. kao ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Zvuči zavodljivo, ali sa ovim postoji jedan ozbiljan problem: ovaj pokušaj podruštvljenja sredstava za proizvodnju i ukidanja klase koja ne proizvodi višak vrednosti, ali njime raspolaze, već smo imali – reč je o istorijskim socijalizmima. Nijedan od njih nije uspeo. Upravo zbog toga što ni sam Marks nije artikulisao kako praktično sprovesti ukidanje ove distinkcije između klase koja proizvodi i klase koja upravlja viškom vrednosti (kapitalistička društvena podela rada), istorijski je formirano više različitih, čak radikalno suprotstavljenih modela. Jedan je, na primer, bio socijalizam centralnog upravljanja (gde vladajuća klasa, tj. klasa koja upravlja viškom biva ukinuta time što biva zamenjena državom – dolaskom države na mesto nekadašnje vladajuće klase ukida se, navodno logika viška vrednosti), drugi je bio samoupravni socijalizam (radnici ‘odozdo’ istovremeno i proizvode i upravljaju viškom, za razliku od centralističkog sovjetskog modela, gde država redistribuira višak ‘odozgo’ na dole). S tim u vezi, ‘radikalna’ levica mora da odgovori na pitanje: zbog čega ovakvi istorijski modeli nisu uspeli i šta nam garantuje da će neki sledeći pokušaj slične vrste uspeti? Drugim rečima, antisistemske pokreti

se moraju vratiti u prošlost, analizirati dosadašnja iskustva i na ovome graditi novi ekonomski model koji neće počivati na logici *beskrajne* akumulacije. Teorija time postaje jedan od ključnih elemenata političke borbe – iz teorije treba da proizađe nova ideologija, a iz ove ideologije novi oblici političkog organizovanja.

U svakom slučaju, bez obzira za koje rešenje se zagovornici emancipatorske politike opredele, svaka politika te vrste mora da računa na dva problema: problem najamnog rada (sprečavanje dalje regresivne mutacije najamnog rada mora biti minimalni uslov svake progresivne politike – možda je ovo minimum po pitanju konsenzusa između ‘reformističke’ i ‘radikalne’ levice) i problem akumulacije (da li je moguć novi talas akumulacije uz *socijalno prihvatljivo* rešenje konjunkturnih kontradikcija ili nije?).

Reference

- Braudel, F. (1980). History and the Social Sciences: The *Longue Durée*. In *On History*, 27–38. Chicago: The University of Chicago Press.
- Harvi, D. (2013). *Pobunjeni gradovi: od prava na grad do urbane revolucije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marks, K. (1948). *Kapital. Treći tom*. Beograd: Kultura.
- Valerštajn, I. (2005). *Posle liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.

Nikola Dedić

CAPITAL: A VIEW FROM CONTEMPORANEITY

Abstract: In 2017 it is the anniversary of the October Revolution, but also of a book that was largely the theoretical basis for this revolution – Marx’s *Capital*, whose first volume came out in the September 1867. The presentation deals with the definition of the subject of research in *Capital*: capitalism. We believe that Marx gave two definitions of his subject: one is articulated in the first volume, the second in the third. By the first definition, capitalism is a system of strict division of labor between those who have ownership over the means of production and those who have ownership over their own workforce. By the second definition, capitalism is a system of *infinite* accumulation of capital. The first definition is given in chapters concerning the transition from feudalism to capitalism; another definition is given in chapters dealing with the rates of profit and what Marx denotes as the law of a tendency of the rate of profit to fall. The first definition concerns the historical beginnings of capitalism, the second of its potential end. What these two definitions mean today, 150 years after the publication of *Capital*?

Key words: Marx, Marxism, feudalism, capitalism, profit rate.

Ivan Ristić¹
Kruševac

Изворни научни рад
UDK 94(497:470)“1918/1925”

SOVJETSKA RUSIJA I KOMINTERNA PROTIV „VERSAJSKOG PORETKA“ NA BALKANU POSLE PRVOG SVETSKOG RATA

Apstrakt: Posle Oktobarske revolucije, Rusija je izašla iz Prvog svetskog rata. Predvođena boljševičkom vladom, propagirala je ideologiju koja je izlagala radikalnoj kritici bazične vrednosti zapadnoevropskog poretka (njenih dojučerašnjih saveznika). Štaviše, tražila je revolucionarno uništenje tog poretka. Tako se Rusija našla među „državama otpadnicima“ posle Prvog svetskog rata. Zapadne sile su bezuspešno pokušavale vojnički slom Oktobarske revolucije, a zatim potpunu međunarodnu izolaciju boljševičke Rusije. Zbog toga je Rusija postala jedna od vodećih revizionističkih sila, koja je u slomu „versajskog poretka“ videla mogućnost opstanka, i sopstvene geopolitičke emancipacije. Balkan je, zbog svojih istorijskih, socijalnih i političkih osobnosti, bio jedna od „najslabijih karika“ novog poretka. U radu razmatramo na koje je sve načine boljševička Rusija pokušavala da razori politički poredak na Balkanu, uspostavljen posle Prvog svetskog rata.

Ključne reči: Rusija/SSSR, boljševici, Balkan, nacionalno pitanje, međunarodni odnosi.

Ideologija i geopolitika (Sovjetska Rusija i novi geopolitički kontekst na Balkanu)

Prvi svetski rat i Oktobarska revolucija u Rusiji 1917. stvorili su nove uslove za geopolitičko nadmetanje Rusije i zapadnih sila na Balkanu. Nova geopolitička uloga Sovjetske Rusije², koja je proizlazila iz njene pozicije međunarodno izolovane i unutrašnjim sukobima oslabljene sile, suprotstavljene novom poretku koji su na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. zasnovali veliki pobednici (tzv. Versajski poredak), najznačajnija je međunarodna posledica Oktobarske revolucije. Rusija se posle revolucije našla u defanzivi i izolaciji. Nizom vojno-političkih i ideološko-propagandnih mera (vojne intervencije, podrška kontrarevolucionarnim snagama itd.), zapadne sile su, bezuspešno, pokušavale da unište tekovine Oktobarske revolucije. (Detaljnije o politici zapadnih sila prema Rusiji posle revolucije vid. Geler i Nekrič,

¹ 0807978@gmail.com

² Izraz Sovjetska Rusija nije zvaničan, a koristimo ga kao jedan od ustaljenih naziva za državu nastalu posle Oktobarske revolucije. Zvanični naziv Rusije bio je Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika (RSFSR). Krajem 1922. obrazovan je Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) kosi su činile: RSFSR, Ukrajina, Belorusija i Federacija Zakavkaskih Republika. (O pozadini ujedinjenja vid. Geler i Nekrič, 2000, 135–140).

2000, 78–87; Obolenski i Oti, 2003, 297–302; Popov, 2015, 167–186). Kratkotrajna „sovjetska revolucija“ u Mađarskoj 1919. pokazala je svu potencijalnu opasnost od „boljševičkog virusa“ (vid. Popov, 2015, 149–155). Stvaranje „sanitarnog kordona“ od Baltičkog do Sredozemnog mora, sastavljenog od malih država sa antiboljševičkim vladama, bilo je deo velikog „projekta“ obuzdavanja Rusije, čiji se koreni mogu pronaći u geopolitičkoj teoriji britanskog geografa Haforda Makindera, nastaloj početkom 20. veka, u čijem je središtu isticanje ključnog značaja evroazijske kopnene mase (tzv. „Srce zemlje“ ili Heartland-a, koji su činile zapadna Rusija, Ukrajina, centralna Evropa itd.). Prema nekim shvatanjima, Makinderova teorija postala je britanska i američka geopolitička paradigma, a obuzdavanje i izolacija Rusije jedan od ključnih ciljeva.³

Sovjetski „odgovor“ na nasrtaje Zapada bio je širenje ideološkog uticaja i korišćenje „slabih tačaka“ tzv. Versajskog poretka, tj. socijalnih i nacionalnih nezadovoljstava unutar država „sanitarnog kordona“ i „versajskog prostora“. Boljševička akcija na Balkanu 1920-ih godina predstavlja skup koordiniranih aktivnosti sovjetske države sa ciljem da, angažujući svoje državne, partijske i finansijske resurse i međunarodni komunistički pokret, iskoristi istorijske, političke i socijalne suprotnosti koje su postojale u (i među) balkanskim državama rata, radi podririvanja posleratnog poretka. Boljševički stratezi su procenili da je za pokretanje akcije na Balkanu najbolje iskoristiti nerešeno tzv. „nacionalno pitanje“, pa su u tom cilju uspostavili saradnju sa nacionalističkim i seljačkim pokretima, koje je trebalo uključiti u proces „svetske revolucije“, koja je bila geopolitički i ideološki projekat sovjetskog vođstva, čiji je cilj bio da, podsticanjem revolucija i stvaranjem sovjetskih vlada u drugim zemljama, Sovjetska Rusija stvori blok saveznika i tako probije izolaciju u

³ Ser Haford Džon Makinder (1861–1947), bio je britanski geograf i političar. Bio je profesor na Univerzitetu u Oksfordu i jedan od osnivača Londonske škole ekonomije (čiji je kasnije bio direktor). 1904. godine prvi put je upotrebio termin „srce zemlje“ (Heartland), u članku „Geografski stožer istorije“, koji je postao najznačajnije delo klasične geopolitike. Bio je član-ekspert britanske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu (1919). Njegovo najznačajnije delo je *Demokratske ideje i stvarnost* (1919), koje predstavlja proširenje ideja o Heartland-u, u svetlu mirovnih sporazuma iz 1919. U njemu je Makinder izrekao čuveni aksiom svoje geopolitičke teorije, koja će kasnije predstavljati nadahnuće i vodilju za mnoge geopolitičke projekte (uključujući i onaj nacistički): „Ko vlada Istočnom Evropom, upravlja Heartlandom. Ko vlada Heartlandom, upravlja Svetskim ostrvom. Ko vlada Svetskim ostrvom, upravlja svetom.“ Naime, Makinder je, suprotno dotadašnjim shvatanjima da je dominacija na morima presudna za svetsku dominaciju, smatrao da je vladavina kopnom, na kome se nalaze svi resursi, zapravo ključ za vladavinu svetom. Celokupno kopno je podelio na dva dela: veći, koji čine Evroazija i Afrika, koji je nazvao „Svetskim ostrvom“, i manji, koji čine Britanija, Amerika, Japan itd., koji je nazvao „Periferijom“. Pošto Velika Britanija (kao ni SAD) nije bila deo Heartlanda, Makinder, čija je geopolitička teorija nastala kao izraz težnji da se sačuva britanska imperijalna moć, zapravo je dao smernice za geopolitičko delovanje anglosaksonskih sila. Makinder je smatrao da je najznačajnija zakonitost svetske istorije sukob između tzv. pomorskih i tzv. kopnenih sila („more protiv kopna“). U skladu sa ovim postulatima, Makinder je verovao da cilj britanske politike treba da bude kontrola Heartlanda i sprečavanje povezivanja Rusije i Nemačke, što je značilo stvaranje „rubne zone“ država između njih, a što je 1919. i sprovedeno u delo. Naime, Makinder je smatrao da treba stvoriti sedam nezavisnih država, za sedam naroda (suštinski, anglo-američkih protektorata) preko kojih bi bio „nadziran“ Heartland. Ti narodi su: Poljaci, Čeho-Slovaci, Mađari, Rumuni, Bugari, Grci i Južni Sloveni (Kovačević, 2014, 18–25; Krivokapić, 2010, 324).

kojoj se nalazila. Plan je bio da se stvori „zajednički front“ svih nezadovoljnih protiv aktuelnih režima. Na Balkanu su socijalna i ekonomska struktura stanovništva diktirale taktiku. Osnovna ideja bila je da se „izvozom revolucije“ pomogne onim proleterskim snagama, koje nisu bile dovoljno snažne za samostalno izvođenje revolucije. Konceptom o stvaranju „radničko-seljačkih vlada“ posle pobeđe revolucije, trebalo je revolucionarnu ideologiju „pomiriti“ sa stanjem na terenu i privući seljačke mase (Ristić, 2011, 68–69).

Moskva i „Versajski poredak“ na Balkanu

Moskva je kao rešenje za „nacionalno pitanje“ na Balkanu, ponudila projekat *Balkanske federacije*, sastavljene od autonomnih republika sovjetskog tipa, nastalih na bazi *prava naroda na samoopredeljenje*, koje bi bile formalno nezavisne, a zapravo suštinski zavisne od Moskve. Na taj način trebalo je trajno rešiti „nacionalno pitanje“. Međutim, da bi došlo do integracije na tako osmišljenoj federalističkoj platformi, prvo je trebalo dezintegrisati postojeće države Balkana. Upravo je politika „dezintegracijom do integracije“, u očima vlada balkanskih država, ali i dobrog dela javnog mnjenja, kvalifikovala boljševičku akciju kao antidržavnu i neprijateljsku. Sa druge strane, projektom *Balkanske federacije*, Kominternu je ponudila alternativno rešenje „nacionalnog pitanja“ u odnosu na rešanje kome su pribegele „buržoask“ vlade i velike sile, a koje se pokazalo nedelotvornim (Ristić, 2011, 69).

Za svoju akciju na Balkanu (ali i u Evropi i širom sveta), službena Moskva je izgradila mrežu uticaja preko organizacija, od kojih su neke, formalno, bile nezavisne i međunarodne, ali su faktički stajale pod kontrolom ruske komunističke partije, i u čijim su redovima ruske obaveštajne službe imale svoje agente i poverenike, ljude za održavanje konspirativnih kontakata i veza. Sovjetska Rusija je, s druge strane, svoju državnu infrastrukturu koristila u daleko manjem obimu, i veoma oprezno, u promociji „svetske revolucije“ i za „izvoz“ komunizma. Zato je sovjetska spoljna politika posle Prvog svetskog rata sprovedena „na dva koloseka“: prvi, zvanični, bio je preko državnih organa i službi (kao što su bili Narodni komesarijat za spoljne poslove ili trgovačka predstavništva u inostranstvu), čiji je cilj bio uspostavljanje legitimnih odnosa sa drugim državama, i međunarodno priznanje Sovjetske Rusije; drugi, nezvanični, činile su organizacije koje su bile pod kontrolom Moskve, i koje su bile zadužene za međunarodnu propagandu komunizma i za pripremanje „svetske revolucije“ (vid. Geler i Nekrič, 2000, 109–111). Te organizacije bile su: 1) *Kominternu* ili *Treća internacionala*, međunarodni savez komunističkih partija formiran 1919. godine, na čijem je čelu stajao Izvršni komitet Kominterne (IKKI); 2) *Balkanska komunistička federacija* (BKF), formirana u Sofiji januara 1920, od strane balkanskih komunističkih partija. U jednoj od prvih rezolucija BKF, bilo je istaknuto da je ona neka vrsta komunističkog pandana „imperijalističkoj“ Maloj Antanti, „buržoaskoj“ organizaciji koja ujedinjuje vladajuće klase Jugoistočne Evrope u antiboljševički front na Bliskom istoku, pod „imperijalističkim žezlom“ (velike) Antante; 3) *Seljačka internacionala* (tzv. Krestinterna), koja je okupljala seljačke partije, sa ci-

ljem da seljačke mase privuče „sovjetskoj orbiti“; 4) *Međunarodna radničku pomoć* (Mežrabpom), koja je nastala u vreme međunarodne kampanje za pomoć gladnima u Rusiji 1921; 5) *Međunarodna organizaciju za pomoć borcima revolucije* (MOPR), poznata i kao „Crvena pomoć“, osnovana krajem 1922, po odobrenju IKKI. Ove organizacije su finansijski pomagale žrtve tzv. „belog terora“ – političke zatvorenike i njihove porodice, kominističku emigraciju, propagandne aktivnosti komunista itd.; 6) Osim ovih organizacionih celina pod okriljem IKKI, sovjetskom politikom na Balkanu bavilo se i posebno telo u Moskvi, tzv. *Balkanska komisija*, stvorena januara 1924. iz jednog neformalnog tela („Saveta za Makedoniju“), u čiji su sastav ulazili visoki predstavnici sovjetske vojske, spoljne obaveštajne službe, Kominterne i ruske komunističke partije (Ristić, 2011, 70–71; Detaljnije o organizacionoj strukturi Kominterne i njenim geopolitičkim pogledima na Balkan vid. Adibekov, Šahnazarova i Širinja (Адибеков, Шахназарова и Шириня, 1997); Ulunjan (Улунян, 1997)).

Period između 1922. i 1925. predstavlja vrhunac akcije Moskve na Balkanu. Do aktivizacije Kominterne na Balkanu došlo je krajem 1923, posle propasti planiranog ustanka u Nemačkoj, kada je predsednik njenog Izvršnog komiteta Georgij Zinovjev formulisao „nove puteve“ revolucije: kroz Englesku, Daleki istok, Jugoslovensku Evropu i Balkan (Gligorijević, 1992, 109–110). Septembra 1923. u Bugarskoj je došlo do neuspele komunističke pobune, koja je bila naređena iz Moskve (vid. Spasov (Спасов, 2008, 138–148)).

Za akciju na Balkanu 1924. je bila ključna. U Moskvi su doneli odluku da se promene metode delovanja. Uvidevši da akcija „propagatorskim sredstvima“ nije dala željene rezultate, u Moskvi su doneli odluku da se primene radikalnije (terorističke) metode. Na tajnoj konferenciji u Beču (maja 1924), pod predsedništvom sekretara sovjetske ambasade (zapravo, predstavnika sovjetske spoljne obaveštajne službe) Goldeštejna („Čerski“)⁴, diskutovalo se o boljševičkoj akciji na Balkanu (vid. AJ, 334-31-85, Izveštaj o boljševičkim pripremama za terorističke akcije u Kraljevini SHS, maj 1925; Medlikot i Dakin (Medlicott & Dakin, 1986, 141)). Jedna od posledica radikalizacije bilo je i stvaranje Moldavske Sovjetske Republike (oktobra 1924) na granici SSSR-a sa Rumunijom, da bi se podstakao revolucionarni pokret u Besarabiji. Preko Dnjestra su vršene oružane provokacije i diverzije sa ciljem da se u Rumuniji izazovu nemiri i nestabilnost (vid. Medlikot i Dakin (Medlicott & Dakin, 1986, 141); Grišina (Гришина, 2003, 461)).

Peti kongres Kominterne (jula 1924), značio je prekretnicu u politici prema Balkanu. Tada je usvojen izveštaj Dimitrija Manuiljskog u kome je Balkan označen kao „čvor celokupne imperijalističke politike evropskih zapadnih sila“ (vid. Institut za međunarodni radnički pokret, 1982, 540). Osnovna teza Petog kongresa o Kraljevini SHS bila je da je ona „imperijalistička država“ (jer je Srbija „okupirala“ ostale

⁴ Efraim Solomonovič Goldenštejn (1882–1938), bio je saradnik sovjetske spoljne obaveštajne službe (INO GPU) i Kominterne. Istovremeno je radio i u Narodnom sekretarijatu spoljnih poslova (što je bio paravan za njegovu obaveštajnu delatnost). Od 1923. do 1925. radio je pri sovjetskom Poslanstvu u Beču, prvo kao otpravnik poslova, zatim kao drugi sekretar. Do kraja 1920-ih radio je u diplomatskim predstavništvima u Ankari, Carigradu i Berlinu. Uhapšen je i streljan u „Staljinovim čistkama“ 1938. godine (Grišina (Гришина, 2003, 219)).

narode), pa je pred jugoslovenskom komunističkom partijom postavljen zadatak nje-
ne dezintegracije, izdvajanjem Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz njenog sastava,
podrškom Mađarima za otcpljenje, i Albancima u njihovoj „borbi za nezavisnost“.
Zanimljivo je da je Srbija na kongresu bila izjednačena sa kolonijalnim silama (što,
svakako, nije mogla biti ni po jednom kriterijumu) (Gligorijević, 1992, 116–120).

Tokom 1924. godine, Moskva je postigla značajne uspehe u svojoj politici na
Balkanu:

1) Maja 1924. u Beču je postignut sporazum sa Unutrašnjom makedonskom
revolucionarnom organizacijom (VMRO). VMRO je predstavljala avangardu makedonskog
revolucionarnog pokreta još od kraja XIX veka. Nastala kao organizacija
za borbu protiv turske uprave u Makedoniji, odnosno za oslobođenje Makedonije u
njenim „prirodnim i etnografskim granicama“ (Vardarska, Pirinska i Egejska Make-
donija), organizacija je posle Prvog svetskog rata postala najveći protivnik jugoslo-
venske uprave u Vardarskoj Makedoniji (koja je pripala Srbiji posle Balkanskih ra-
tova 1912/13. godine). (O Organizaciji vid. Grebenarov (Гребенаров, 2006); Jova-
nović, 2002; Tasić, 2008; Todorovski (Тодоровски, 2013)). Formalno posmatrano,
sporazum postignut sa Sovjetima maja 1924 (tzv. Majski manifest), bio je sporazum
o saradnji sa bugarskim komunistima, iza kojih je stajala Moskva. Sporazum je po-
drazumevao saradnju na podizanju oružanog ustanka, za stvaranje nezavisne Make-
donije, ali i protiv aktualne bugarske vlade koju je predvodio Aleksandar Cankov (i
koja je antiboljševizam postavila kao osnovu svog spoljnopolitičkog programa) (vid.
Vasilev (Василев, 1980)).

2) Početkom jula 1924. *Hrvatska republikanska seljačka stranka* Stjepana Ra-
dića stupa u Seljačku internacionalu (o saradnji Radića sa ovom organizacijom vid.
Revjakiina (Ревякина, 2003, 77–117)). Stjepan Radić bio je jedan od najuticajnijih
političara u Kraljevini SHS, svakako najuticajniji hrvatski političar. Bio je protivnik
monarhije, centralizma i ujedinjenja, zalagao se za „federaciju nezavisnih seljačkih
republika“ (Srbije, Hrvatske, Slovenije i Bugarske), u kojoj bi svaka država zadržala
svoju samostalnost (Mužić, 1987, 40–42). Radić se (do 1925) neprestano sukoblja-
vao sa centralnom vladom u Beogradu, znajući da uputi teške reči na račun vlade
i monarhije. Posle jednog takvog verbalnog obrušavanja na ličnost kraljice Marije
Karađorđević, morao je da pobjegne iz zemlje (jula 1923). Boraveći u emigraciji,
Radić je obilazio prestonice velikih sila, tražeći podršku za „hrvatsko pitanje“. Tokom
juna, jula i avgusta 1924, boravio je u Moskvi (Krizman, 1973, 40–41). Prilikom
posete Moskvi, što je predstavljalo vrhunac njegovog emigrantskog političkog „ho-
dočašća“, Radić je zatražio sovjetsku podršku za svoj projekat preuređenja Balkana,
po kome bi Makedonija bila izdvojena iz Kraljevine SHS i pripojena Bugarskoj, koja
bi trebalo da pomogne Hrvatima u borbi sa Srbijom za „ekonomsku i političku samo-
stalnost“. Radić je u septembru 1924. očekivao početak ustanka u Hrvatskoj (sma-
trao je da će slaba žetva i elementarne nepogode podstaći politički bunt). Od Sovjeta
je tražio pomoć za rešavanje „jadranskog pitanja“ na štetu Italije, ali i za stvaranje
Dunavske federacije u koju bi ušle Hrvatska, Bugarska, Mađarska i Srbija (ukoliko
se odrekne monarhije), ali bez Rumunije. Očigledno je da se ovakvim predlozima
(Srbija bez monarhije i Dunavska federacija bez Rumunije) Radić „udvarao“ sovjets-

skom rukovodstvu, tj. njegovim ideološkim i geopolitičkim pogledima (AJ, br. 143, f. 1, Izveštaj Poslanstva u Pragu, pov. br. 674/24, 25. 08. 1924). Svoj stav o izmeni granica u korist Bugarske, Radić je potvrdio i nešto ranije, aprila 1924, u izjavi listu *Nazavisna Makedonija*. Govoreći o popravljanju odnosa sa Bugarskom, napomenuo je da bi prvi korak trebao biti ispravljanje nepravde nanate Bugarima Bukureškim mirom iz 1913. godine (AJ, br. 143, f. 1, „Memorandum o Stjepanu Radiću i njegovom radu u inostranstvu“, pov. br. 3590, bez datuma).

3) Jula 1924. albanska vlada Fan Noli je uspostavila je bliske kontakte sa SSSR-om, vođeni su razgovori o uspostavljanju diplomatskih odnosa, ali je Tirana odlagala pitanje priznanja SSSR-a zbog ogromnog pritiska Velike Britanije, ali i Kraljevine SHS (Mišić, 2009, 59–60; Smirnova (Смирнова, 2003, 116–118)). Saveznici Fan Noli jeve vlade, albanski emigranati sa Kosova okupljeni u Kosovskom komitetu, takođe su održavali veze sa Sovjetima (Gligorijević, 1992, 115–116; Hrabak, 2006, 481–482). Prema sećanjima makedonskog revolucionara koji je saradivao sa albanskim nacionalistima, Petra Šandanova, Zija Dibra, jedan od osnivača Kosovskog komieta, i veoma blizak Fan Noli jevom režimu, bio je „na vezi“ sa već pominjanim agentom Moskve Goldenštejnom. Moskva je podržavala tesne veze albanskih ekstremista (koji su za Moskvu, razumljivo, bili „borci za slobodu“ i „revolucionari“) i VMRO-a (Šandanov (Шанданов, 2010, 150–154)).

4) Početkom 1924. u Moskvi je postignut sporazum sa predstavnicima bugarske zemljoradničke emigracije o zajedničkoj akciji zemljoradnika i komunista u Bugarskoj, protiv režima Cankova (Revjakina (Ревякина, 2003, 45–62)). Bugarska politička emigracija je nastala nakon pada vlade Aleksandra Stambolijskog, posle krvavog državnog udara u Sofiji 9. juna 1923. (tzv. Devetojunski prevrat). Pristalice Stambolijskoj, progonjene od strane nove vlade, našle utočište u Kraljevini SHS, koja se žestoko usprotivila prevratu, i u nekim drugim državama (u znatno manjem broju). Njihova organizacija je imala za cilj oružani ustanak protiv nove bugarske vlade na čelu sa Aleksandrom Cankovim, i njeno svrgavanje. Uživala je podršku i pomoć Kraljevine SHS, ali je, tražeći saveznike na svim stranama, preko bugarskih komunista, stupila u kontakt sa Moskvom, koja je bila zainteresovana za stanje u Bugarskoj, jer je smatrala da je upravo ona, zbog nestabilne političke situacije, idealna za izbijanje komunističke revolucije (o emigraciji i njenom radu vid. Ristić, 2012).

Međutim, krajem iste i početkom naredne godine stvari su, po Kominternu i njene planove, krenule u negativnom smeru. Prvo je „tabor“ napustio VMRO u kome je došlo da raskola između pristalica saradnje sa Sovjetima i protivnika predvođenih najvećim autoritetom organizacije – Todorom Alksandrovim. On je ubijen od grupe prosovjetski orijentisanih zaverenika, predvođenih vojvodom Alekom Vasiljevim (Aleko-paša), nakon čega je došlo do krvavih razračunavanja u organizaciji i pobjede opcije na čelu sa Ivanom Mihajlovim. Decembra 1924. godine u Albaniji je pobunom koju je pomogla Kraljevina SHS, a na čijem je čelu stajao Ahmet Zog (budući predsednik, zatim kralj), svrgnuta prosovjetska vlada Fan Noli je. U isto vreme je i Stjepan Radić, pod pritiskom vlade u Beogradu, koja je pokrenula istragu protiv njega „po slovu“ Zakona o zaštiti države, napustio dogovor sa Sovjetima, a jula 1925. ušao u vladu sa Nikolom Pašićem. U bugarskoj zemljoradničkoj emigraciji je

na proleće 1925. došlo do raskola i do međusobnog optuživanja suparničkih tabora za saradnju sa komunistima (iako su i jedni i drugi saradivali), do uskraćivanja pomoći vlade Kraljevine SHS zemljoradničkoj emigraciji, i propasti ideje o oružanom ustanku u Bugarskoj (vid. Ristić, 2011, 78–79).

Odgovor na moskovsku akciju sredinom 1920-ih ubrzo je stigao sa Zapada, pa je Balkan postao poprište geopolitičkog i ideološkog sukoba. U antiboljševičkoj kampanji prednjačila je Velika Britanija. Novembra 1924, u Londonu su kormilo ponovo preuzeli konzervativci, koji su došli na vlast „na krilima“ kontroverzi o uticaju komunista u Engleskoj za vreme vlade laburista, i povelu su žestoku antiboljševičku kampanju. Zapažanje istoričara M. Mazovera da su „Ruska revolucija i spektar komunističke subverzije bacili senku nad zapadnim delom Kontinenta“, čije su vladajuće elite bile „pre svega antikomunističke, pa tek onda „demokratske“ (Mazover, 2012, 16), posebno važi za Veliku Britaniju 1920-ih, u kojoj je strah od sovjetskog uticaja poprimio široke razmere. Ova „zlokobna država“, kako su je zvali, mogla je da poremeti planove Ostina Čembrlena, konzervativnog ministra spoljnih poslova, o pomirenju Francuske i Nemačke, jer je uvek postojala mogućnost da se Berlin okrene Moskvi (kao što se već desilo 1922, kada je potpisan nemačko-sovjetski „Rapalski ugovor“) (Nilsen (Neilson, 2006, 45–51)). *Lokarnski sporazumi* iz oktobra 1925, bili su pobjeda britanske politike: postignuto je francusko-nemačko pomirenje, otklonjena je opasnost od nemačko-sovjetskog sporazuma i Sovjetska Rusija je izolovana (Kar (Carr, 1984, 90–91); O Lokarnskom ugovoru vid. Popov, 2015, 267–282). U tom kontekstu, prvi korak Londona bio je propagandno osujećivanje sovjetske akcije na Balkanu. Kampanju o „boljševičkoj opasnosti“ koja preko Bugarske pokušava da zapali Balkan, započeo je početkom jula 1924. londonski *Tajms* [The Times] nizom svojih tekstova, i tako „pustio duha iz boce“. Bugarska je, kao politički najnestabilnija država Balkana, bila idealna za revolucionarne planove Moskve (Rajčevski (Райчевски, 2003, 275–276)).

Velika Britanija se od leta 1925. zalagala za dogovor triju sila (Britanija, Francuska i Italija), radi osiguranja mira i stabilnosti na Balkanu. Cilj je bio da se Italija veže za politiku Londona i Pariza, i da se tako pacifikuje njena politika podsticanja „opasnih ambicija“ na Balkanu (Avramovski, 1984, 94–97). Pojedini istoričari smatraju da je i iza junskih inicijativa Čembrlena, kao i iza ideje o tzv. Balkanskom Lokarnu, stajala namera Londona da stvori balkanski antiboljševički blok (Spasov (Спасов, 2008, 204)).

U drugoj polovini dvadesetih godina dolazi do postepenog opadanja „revolucionarnog zanosa“, što je bilo u vezi sa političkim sukobima unutar sovjetskog državnog i partijskog vrha i pobjedom Staljinove koncepcije o mogućnosti „socijalizma u jednoj zemlji“. Ipak, stručnjaci Kominterne nastavili su da prate društvenopolitička kretanja u zemljama regiona. Tako su 1928. u Kominterni Kraljevini SHS i Rumuniju videli kao „osnovne tačke geopolitičkog organizma Balkana“, kojima su namenili ulogu destabilišućih faktora prvog reda. Jugoslovensko-rumunski pravac je za stratege Kominterne bio u fokusu iz nekoliko razloga: blizina Sovjetskog Saveza; predstavljao je prirodnu granicu između država Centralne i Istočne Evrope s jedne, i balkanskih država s druge strane; zauzimao je strateški kopteni pravac (paralelno

vodenoj crnomorsko-sredozemnoj osi). Sa razvojem političke krize u Jugoslaviji na jesen 1928. godine, nizale su se i katastrofične prognoze Kominterne, koje su se, kao i mnoge pre toga, pokazale nerealnim (vid. Ulunjan (Улунян, 1997, 122–127)).

Reference

Neobjavljeni izvori (arhivska građa):

Arhiv Jugoslavije (AJ)

- Fond Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije (Političko odeljenje) (MID-PO), br. 334.
- Zbirka Nikole Pašića, br. 143.

Objavljeni izvori (zbirke dokumenata)

- Гришина, Р. П. (Ред.). (2003). *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов)*, част 2, Москва: РОССПЭН.
- Institut za međunarodni radnički pokret. (1982). *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knj. 6, Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR Privredna knjiga.
- Medlicott, W. N., Dacin, D. (Eds.). (1986). *Documents on British foreign policy 1919–1939*, first series, volume XXVII, London: Her Majesty's Stationary Office.

Literatura

- Avramovski, Ž. (1984). „Pitanje balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi u svetlu britanske politike na Balkanu 1925. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 35/2, 87–111.
- Адибеков, Г. М., Шахназарова, Э. И. и Шириня, К. К. (1997). *Организационная структура Коминтерна*. Москва: РОССПЭН.
- Geler, M. i Nekrić, A. (2000). *Utopija na vlasti. Istorija Sovjetskog saveza*. Podgorica: CID.
- Gligorijević, B. (1992). *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Гребенаров, А. (2006). *Легални и тайни организации на македонските бежанци в България (1918–1947)*. София: Македонски научен институт.
- Hrabak, B. (2006). *Arbanaške studije, knj. 4*. Beograd: Arhivar.
- Jovanović, V. (2002). *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- Carr, E. H. (1984). *Ruska revolucija. Od Lenjina do Staljina*. Zagreb: Globus.
- Kovačević, F. (2014). *Teorije klasične geopolitike*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje.
- Krivokapić, B. (2010). *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Krizman, B. (1973). *Korespodencija Stjepana Radića, knj.2*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Mazover, M. (2011). *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*. Beograd: Arhipelag.
- Mišić, S. (2009). *Albanija: prijatelj i protivnik. Jugoslovenska politika prema Albaniji 1924–1927*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mužić, I. (1987). *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Ljubljana: Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metodija.
- Neilson, K. (2006). *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order 1919–1939*. New York: Cambridge University Press.
- Obolenski, D. i Oti, R. (2003). *Istorija Rusije*. Beograd: Clio.
- Popov, Č. (2015). *Od Versaja do Danciga*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Райчевски, С. (2003). *Българите в световните хроники 1920–1925*. Софија: Национален музеј на българската книга и полиграфія.
- Ревякина, Л. (2003). *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*. Софија: Академично издателство „Проф. М. Дринов“.
- Ristić, I. (2011). „Boļševička akcija na Balkanu (do sredine dvadesetih godina)“. *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1–2, 68–80.
- Ristić, I. (2012). „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“. *Istorija 20. veka*, 2, 41–61.
- Смирнова, Н. Д. (2003). *История Албании в XX веке*. Москва: Институт всеобщей истории РАН.
- Спасов, Л. (2008). *България и СССР 1917-1944 г. Политико-дипломатически отношения*. В. Търново: Фабер.
- Шанданов, П. (2010). *Богатство ми е свободата*. Софија: ИК „Гутенберг“.
- Tasić, D. (2008). *Rat posle rata. Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920*. Beograd: Utopija, Institut za strategijska istraživanja
- Тодоровски, З. (2013). *Автономистичката ВМРО на Тодор Александров (1919–1924)*. Скопје: Макавеј.
- Улунян, А. (1997). *Коминтерн и геополитика. Балканкий рубеж 1919–1938 гг.* Москва: Институт всеобщей истории РАН.
- Василев, В. (1980). „Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори и последици“, *Исторически преглед*, XXXVI/5, 39–63.

Ivan Ristić

THE SOVIET RUSSIA AND THE COMINTERN AGAINST THE “VERSAILLES ORDER” ON THE BALKANS AFTER THE FIRST WORLD WAR

Summary: After the October Revolution (1917), Russia was come out from the First World War. Led by the Bolsheviks Government, Russia was propagating a new ideology which was criticized basic values of the western-Europe political order (of their former allies). Moreover, Bolshevik ideology wanted to revolutionary destroying the western order. On this way, Russia was become the ‘renegade-states’ after the First World War. The Western Powers was unsuccessful in the attempted to break the revolution, and to bring in Russia in an international isolation. On that’s way Russia has become one of the most powerful revisionist states, which was saw the opportunity for own existence and geopolitical emancipation in the breakdown of the so-called ‘Versailles order’. Balkans was one of the ‘weakness links’ in the ‘Versailles order’. In the papers we discussed about the methods with witch the Bolshevik’s Russia wanted to destroyed the ‘new order’ on the Balkans.

Key words: Russia/USSR, the Bolsheviks, Balkans, the national question, international relations

Софија Божих¹Институт за новију историју Србије
БеоградПрегледни рад
UDK 050СРПСКИ/КЊИЖЕВНИ
ЛИСТ:94(497.111:470)**Душан Р. Бајагић²**Институт за новију историју Србије
Београд**РУСКЕ ТЕМЕ НА СТРАНИЦАМА СРПСКОГ/
КЊИЖЕВНОГ ЛИСТА (2002–2017)**

Апстракт: У *Српском/Књижевном листу*, гласилу за књижевност, културу и друштвена питања, руске теме присутне су на различите начине: кроз књижевна (прозна и поетска) остварења руских писаца и песника, савременика и класика, кроз приказе књига руских аутора из области књижевности, историје и културе, кроз историјске есеје о српско-руским односима и разне друге осврте на културу, историју и политику Русије и Совјетског Савеза. У раду смо се задржали на појединим важнијим текстовима како бисмо утврдили какву поруку *Српски/Књижевни лист* шаље читалачкој публици када су у питању односи Србије и Русије и историја руског друштва и државе у доба комунистичке репресије. Анализирајући одабране текстове утврдили смо да *Српски/Књижевни лист* негује позитивну слику Русије као велике силе са којом су Срби одржавали срдачне и пријатељске односе, која је током историје била њихова заштитница и главни ослонац. Редакција *Српског/Књижевног листа* и њени сарадници русисти нису, међутим, показали наклоност према режиму који је заведен Октобарском револуцијом и који је потрајао све до пред крај 20. века. Концентрисали су се на његове негативне стране, представљајући га као један у основи окрутан, нехуман и злочиначки пројекат, који је одговоран за милионе људских живота.

Кључне речи: *Српски/Књижевни лист*, Русија, Октобарска револуција, СССР

Није неопходно подсећати на то да су везе, контакти и односи Срба са Русима и руском државом веома дубоки, садржајни и разгранати и да имају хиљадугодишњу традицију: Срби су вековима били загледани у Москву, на Русију су се ослањали када им је била потребна политичка и војна помоћ, из Русије су примали снажне културне утицаје али и остављали сопствени печат у руској култури и чак су се организовано селили у велику православну царевину, очекујући међу Словенима на Истоку бољи и достојанственији живот од оног који су имали под западним, римокатоличким господарима. У науци

¹ sofijamisa@yahoo.com

² bajagicdusan@yahoo.com

је утврђено да се историја српско-руских/руско-српских односа може поделити на три периода: епоху спорадичних контаката (12–15. век), време духовних веза (крај 15–крај 17. века) и епоху политике (18–21. века) (Јовановић, 2012). На одјеке повезаности с руском државом и руским народом наилази се и у *Српском/Књижевном листу*, гласилу за књижевност, културу и друштвена питања. Руске теме су у *Српском/Књижевном листу* присутне на различите начине: кроз књижевна (прозна и поетска) остварења руских писаца и песника, савременика и класика, кроз приказе књига руских аутора из области књижевности, историје и културе, кроз историјске есеје о српско-руским односима и разне друге осврте на културу, историју и политику Русије и Совјетског Савеза. У овом прилогу задржаћемо се на појединим важнијим текстовима како бисмо утврдили какву поруку *Српски/Књижевни лист* шаље читалачкој публици када су у питању односи Србије и Русије и историја руског друштва и државе у доба комунистичке репресије.

У *Српском/Књижевном листу* нисмо наишли на прилоге о спорадичним контактима и духовним везама Срба и Руса. Најстарији период из историје српско-руских односа на који се, према нашем увиду, осврнуло ово гласило, обухвата крај 18. и прву половину 19. века. Чланак из пера Станише Војиновића подсећа нас на живот и рад заборављеног српског песника и официра руске војске, Јована Јанковића од Миријева. Он је био син Теодора Јанковића, педагога, преводиоца и писца кога је царица Марија Терезија одликовала племићком титулом за заслуге у организовању школа у Аустрији. Када је отац на позив руског престолонаследника прешао са породицом у православну царевину да би тамо наставио да се бави послом којим је стекао углед у држави Хабзбурговаца – успостављањем школског система по узору на Запад – Јован је примљен на двор за пажа. У Русији је изградио успешну војничку каријеру и истакао се у борбама против Наполеона, нарочито код Аустерлица. Изложен великим напорима за време ратних година, разболео се и умро као још увек млад човек, тридесетогодишњак. У овом напису С. Војиновић је био заинтересован пре свега за Јанковићев књижевни рад, јер се млади Србин бавио и поезијом. Иако су његови стихови највећим делом остали у рукопису, Војиновић је успео да пронађе Јанковићеву оду поводом заузимања Исмаила, објављену вероватно 1791. године, којом је песник славио победу руског оружја и руску царицу Катарину II. Ода је у преводу на српски први пут објављена у *Књижевном листу*, а цео чланак С. Војиновића упозорава нас да наше колективно памћење треба да обогатимо сећањем на виђеније појединце који су потекли из српског народа, чак и ако су својим животима били везани за неке друге, удаљене средине као што је, у овом случају, била руска (Војиновић, 2005).

Раздобље политике заступљено је у *Српском/Књижевном листу* најпре текстом историчарке Сузана Рајић о односима Русије и династије Обреновић крајем 19. и почетком 20. века. Истраживање С. Рајић потврдило је већ постојећа знања о том питању и продубило их на основу нове изворне грађе из руских архива. Ауторка је указала на то да је главни разлог честих промена расположења Русије према Обреновићима, карактеристичних за цео 19. век,

био у вези са спољнополитичком оријентацијом Србије. Краљ Милан био је неподобан јер је ослонац потражио у Аустроугарској, али не и краљ Александар у кога је Русија полагала све наде снажно га подржавши и који је, пошто се пре времена прогласио пунолетним, обећао верност православној царевини. Међутим, сложени односи између сина и оца, пре свега, доводили су у питање постојаност окренутости Србије према Истоку, што је утицало на слабљење руске потпоре младом краљу и, најзад, на то да Русија потпуно дигне руке од Обреновића и препусти их њиховој судбини (Рајић, 2011).

У време Обреновића Србија је прошла кроз разна искушења, па тако и кроз рат против Турака (1876–1877). Тај оружани сукоб изазвао је пажњу Европе и у малу балканску државу довео на хиљаде добровољаца који су се придружили борби српског народа за слободу. Међу њима је био и јунак романа *Ана Карењина* Лава Толстоја, гроф Вронски, лик који није измишљен, већ креиран по моделу човека који је заиста доживео оно што је описано у књизи, грофа и пуковника Николаја Рајевског. Судбина тог романтичног љубавника који је погинуо само три недеље по доласку у Србију подстакла је београдског новинара и писца Будимира Поточана да проучи све историјске чињенице и напише књигу о грофу Вронском/Рајевском. Оживљавајући лик храброг официра, из афирмативног приказа који је *Књижевни лист* објавио поводом овог остварења, сазнајемо да је Поточан у своје дело увео, поред осталих знаменитих Европљана који су дигли глас у одбрану Срба, и још неколико Руса. То су прослављени композитори Петар Иљич Чајковски и Николај Римски Корсаков који су стварали под утицајем српских народних мелодија и тако исказивали солидарност са патничким српским народом (Matarić, 2007). Николај Рајевски дао је подстицај настанку и једног романа чији је аутор Добрило Ненадић, *Сабља грофа Вронског*, а који је, такође, приказан у *Књижевном листу* (Пић, 2002).

Русија је, као заштитница која жели да помогне својим слабијим и угроженим пријатељима, у Србији била присутна и за време Балканских ратова и у Првом светском или Великом рату (Timofejev i Kremić, 2014). На ту чињеницу *Књижевни лист* се осврнуо објављивањем беседе коју је др Брана Димитријевић, лекар и историчар медицине, изговорио приликом полагања венаца на спомен-плочу руским медицинским мисијама 2013. године. Битно је истаћи оно што је Димитријевић посебно подвукао, а то је да се руска хуманитарна помоћ није ограничавала само на слање медицинских мисија и санитетске опреме, већ да је бринула и о цивилном становништву лечећи га потпуно бесплатно и отварајући народне кухиње. Важно је подсетити и на то, истакао је такође Димитријевић, да су се у акцију помоћи Србији и њеном народу укључили сви слојеви руског друштва, аристократија, грађани и радници, како чланови царске породице, трговци и фабриканти, тако и најсиромашнији. Ипак, о руском хуманитарном присуству у Србији се није много знало, све док се пре само неколико година није појавила књига руске историчарке Галине Шевцове (Ševcova, 2012). Њено име Димитријевић је с правом поменуо у својој беседи, наглашавајући допринос Шевцове изучавању руско-српских веза на почетку 20. века (Dimitrijević, 2013).

Др Брана Димитријевић огласио се у *Књижевном листу* још једном, пишући о српским и чехословачким добровољцима у Русији за време Великог рата, у време Фебруарске и Октобарске револуције. Аутора је нарочито занимала судбина генерала Рудолфа или Радоле Гајде, команданта Чехословачке легије и, претходно, командира дезинфекционог одреда Прве српске добровољачке дивизије и његове борбе у Сибиру против бољшевика (Dimitrijević, 2008a, 2008b).

Истом периоду, епохи преврата, посвећен је и текст Милорада Софронијевића који је о свему ономе што је задесило Србе који су се у то време нашли у Русији писао из личног угла. Користећи дневник свог деде Александра, у то време осамнаестогодишњег младића, он је саставио веома занимљив чланак о судбини своје породице за време Великог рата. Склањајући се пред аустроугарским трупима, Софронијевићи су напустили Србију 1915. и живели су у Одеси све до почетка 1918. У овом граду прихваћени су са добродошлицом, Александар и његова сестра тамо су се и школовали, са интересовањем пратећи револуционарна збивања, при чему је Александар навијао за револуционаре и понекад чак и учествовао у њиховим акцијама. Због све сложенијих прилика у Русији, почетком 1918. одлучено је да се избеглице пребаце преко Сибира на Далеки исток и да се тамо донесе коначна одлука о њиховом транспортовању бродовима у Америку. Путовање Софронијевића транссибирском железницом од Одесе до Владивостока трајало је од фебруара до децембра 1918. У дневнику младог Александра забележено је како се путовање одвијало, како су избеглице проводиле дане у возу и, уопште, многе занимљиве појединости које су обележиле ту дугу и несумњиво узбудљиву авантуру (Sofronijević, 2014). Бавећи се доживљајима своје породице, Милорад Софронијевић сместио их је у шири контекст, дајући пресек збивања у вези са учешћем српских и уопште словенских добровољаца у рату на страни Русије. Од значаја је његово запажање да је већина Срба и Југословена током руског грађанског рата била неутрална, неодређена, сумњичава, па чак и непријатељски расположена према обема сукобљеним странама (Sofronijević, 2015).

О томе како су се у бурним временима преврата сналазили српски званичници можемо прочитати у интервјуу који је Живадин К. Митровић обавио са Мирославом Спалајковићем, сином посланика Краљевине Србије у Русији, који је носио исто име као и његов потомак. У том разговору, објављеном на страницама *Српског књижевног листа*, син је хвалио оца и његово храбро држање: док су се посланици других држава понашали кукавички, посланик Спалајковић је оптужио Лењина пред целим дипломатским кором „да је издајник и да је нанео ударац свим Словенима у свету и да је целат руског народа“ (Вајин, 2016: 327–329; Mitrović, 2017).

И као што су Срби, бежећи пред непријатељем који је заузео њихову отаџбину, похрлили у Русију, и многе Русе је успостављање новог режима натерало да напусте своју земљу и да се распрше широм европског континента, па и даље. Известан број дошао је и у новостворену југословенску државу, а њих око 30 000 ту се и трајно населило (Jovanović, 1996, 175). Међу њима је било

много интелектуалаца који су и у својој новој отаџбини наставили да се баве научним и уметничким радом и да публикују књиге, нарочито из области богословља, политике, војних дисциплина, историје, па и да, у нешто мањој мери, објављују књижевна дела. Руска емигрантска заједница имала је и одређен број својих научних часописа, као и новина, те разне кратковеке билтене, веснике и гласила. Сав тај и други богати штампани материјал пажљиво је пописао и објавио у виду библиографије Јован Качаки, а резултате његовог прегнућа у *Књижевном листу* је представио професор Остоја Ђурић (Ђурић, 2004).

Идући трагом руских избеглица у Краљевини СХС/Југославији исти аутор, Остоја Ђурић, скренуо је пажњу на један значајан догађај из културне историје руске емиграције, а који се догодио у Београду септембра 1928. године. То је био Први конгрес руских заграничних писаца и новинара, до кога је дошло управо у југословенској престоници захваљујући упорности председника београдског савеза, Ксјуњина. Конгрес је сазван у намери да се покаже – и то пре свега комунистичкој власти у Русији – да у изгнанству постоји жива књижевна делатност и списатељи који стварају вреднија дела од оних који су остали под новим режимом. Званични Београд показао се врло гостопримљив према гостима, а југословенски краљ их је примио и доделио им одликовања. С друге стране, из Совјетског Савеза стизале су, што је било и очекивано, осуде овог скупа коме је присуствовало више од сто најпознатијих стваралаца из емиграције. Ђурић закључује да је Конгрес имао велики значај јер су писци и новинари из заграничне Русије тада први пут успели да се окупе и представе свету и да покрену сва своја важнија питања. Исто тако, Конгрес је био од значаја и за југословенску и српску јавност, јер је био један од првих међународних скупова којим је Београд после Великог рата ступао на европску и светску културну сцену. Иако не само први, него и једини скуп руских заграничних књижевника и публициста, Конгрес је дао морални подстицај свим учесницима и осталим припадницима емигрантске заједнице да истрају и у промењеним животним околностима. Био је то и остао, завршава Ђурић, један од најкрупнијих догађаја међу избеглим Русима (Ђурић, 2006).

Један од писаца који су из Париза дошли у Београд да би учествовали на Конгресу руских заграничних писаца и новинара био је и Дмитриј Сергејевич Мерешковски. У информативном чланку о том познатом књижевнику и религиозном филозофу Лидија Суботин дотакла је и његов однос према носиоцима комунистичке идеологије који су завладали у Русији и због којих је Мерешковски напустио своју земљу. Она је цитирала неколико карактеристичних запажања овог мислиоца: да је у Русији настало „царство Антихриста“, да „међу руским комунистима нису све сами зликовци, има и добрих, честитих, скоро „светаца““ и да су баш они „најстрашнији“, да „бољшеvizам никад неће променити своју природу, као што ни многоугаоник никад неће постати круг“, да „основни разлог за ту непроменљивост бољшеvizма лежи у томе што он никад није био националан, то је била интернационална појава [...] која је за бољшевике била и остаје средство за постизање крајњег циља – освајање читавог света.“ На предавању одржаном у Паризу под насловом „Бољшеvizам, Европа и

Русија“, Мерешковски је говорио о трострукој лажи большевичке паролe „мир, хлеб и слобода“, која у стварности има потпуно супротно значење: „рат, глад и ропство“. Са сарадницима он је убрзо потом у Паризу објавио књигу *Царство Антихриста*, у којој је описао окрутности большевика у Петрограду. А *Тајна руске револуције*, оглед који је Мерешковски написао пред сам крај живота, штампан је тек 1998. године и одмах је стекао култни статус у Русији (Subotin, 2003).

За разлику од славног Мерешковског, Борис Петровић Вишеславцев, такође блистава фигура руске религиозне филозофије, веома талентован и оригиналан мислилац који је стварао у емиграцији, незаслужено је остао мање познат (Levicki, 2003a). *Књижевни лист* донео је чланак Сергеја Александровича Левицког, у коме су анализиране основне филозофске идеје Вишеславцева изнете у шест његових главних књига. Актуелним проблемима свог времена и своје земље после успостављања большевичке диктатуре Вишеславцев се бавио у делу *Филозофска беда марксизма*, у коме је критички претресао и оповргао две полуге комунистичке филозофије – дијалектички и историјски материјализам. Кроз целу књигу он је доследно провукао мисао да су дијалектика и материјализам две неспојиве ствари, да је дијалектика разоткривање истине кроз противречности, док апсолутизација противречности коју су извршили марксистички дијалектичари води у светски хаос. Према мишљењу Левицког, ова књига представља најубедљивије критичко оповргавање теоријских основа марксизма-лењинизма. Савремено друштво Вишеславцев је подвргао критици и у књизи *Криза индустријске културе*. Индустријска култура учинила је материјална добра доступна широким масама, али не доприноси задовољавању духовних потреба људске личности. Индустријска цивилизација доведена је до екстрема у тоталитарним земљама, где техника служи вољи за влашћу, док у капиталистичким земљама служи материјалној користи али и тежњи за престижом. Духовна достигнућа се, дакле, и у тоталитаризму и у капитализму користе у материјалне сврхе. Ипак, Вишеславцев је давао предност капитализму јер је притисак механизације спољашње стране човековог живота до кога је довела индустријска култура мањи него у тоталитарним друштвима и јер капитализам садржи потенцијал за трансформацију у облике са мање израженим материјалистичким обележјима (Levicki, 2003b).

Осим за сараднике који су писали о интелектуалцима емигрантима, у *Српском/Књижевном листу* простор је обезбеђен и за ауторе наклоњене даровитим ствараоцима из Совјетског Савеза. Перо Симић застао је код Бориса Леонидовича Пастернака и оживео сећање на то како је Москва онемогућила великог писца – чији је роман *Доктор Живаго* прогласила за реакционаран и забранила његово објављивање – да прими Нобелову награду и чак га, због части коју му је указала Шведска академија наука, казнила избацавањем из Савеза совјетских књижевника. Ни према мртвом писцу власт није имала поштовања, не дозвољавајући да се обелодани када је и где преминуо и где ће бити сахрањен (Simić, 2005).

Држава се уплитала и у филмску уметност, цензуришући чак и ремек-дело славног редитеља Андреја Тарковског *Андреј Рубљов*. Марко Бабац је у

Књижевном листу, после подробне анализе овог филма, изнео однос совјетских државних органа према *Андреју Рубљову*. Због религиозности теме и политичке двосмислености филм није био добро примљен и није одмах пуштен у дистрибуцију. Од Тарковског се захтевало да избаци сцене које су по њиховом мишљењу биле испуњене насиљем и порнографијом, тако да је оригинална верзија више пута скраћивана и чак није дозвољено да филм учествује у званичној конкуренцији за Златну палму или Гран при у Кану. Ипак, *Рубљов* је добио награду Међународне филмске критике, а Тарковски је пред смрт рехабилитован у својој земљи и, потом, постхумно одликован (Babac, 2011).

Понижавања није био поштеђен ни чувени композитор Дмитриј Дмитријевич Шостакович. У одломку из књиге Михаила Ардова *Човек велике душе: књига о Шостаковичу*, који је донео *Књижевни лист*, наилазимо на сећања из детињства његовог сина Максима и ћерке Галине. Максим је добро запамтио да је његов отац од тридесетих година 20. века, па све до Стаљинове смрти живео под сталном претњом да ће страдати у чисткама. Заштиту од гулага и смрти нису му пружале ни лојалност ни генијалност. У великој опасности нашао се нарочито после стрељања маршала Михаила Тухачевског, са којим се понекад дружио. После једне посете Тухачевском, позван је у НКВД, где су покушавали да га наведу да оптужи маршала да је с гостима претресао план за Стаљиново убиство. Пошто је Шостакович одбио да лажно сведочи, добио је одређен рок да се предомисли и поново дође на разговор. Када се појавио, одлучан да не мења исказ без обзира на последице, саопштено му је да је иследник који треба да га саслуша ухапшен. Тако је судбина која је требало да снађе великог композитора задесила његовог крвника и Шостакович је, игром случаја, сачувао живот (Arđov, 2007a). Занимљиво је и сећање ћерке Галине на наставника који је додељен њеном оцу како би га ослободили понижавајуће обавезе да посећује заједничка предавања у Савезу композитора, на којима су проучавани Стаљинови радови *Марксизам и лингвистичка питања* и *Економски проблеми социјализма у СССР-у*. Наставник је, дошавши први пут у њихову кућу, прекорио Шостаковича, тобоже изражавајући чуђење што нигде не види Стаљинов портрет, а композитор је, немајући куд, обећао да ће га свакако набавити. Обећање није испунио, а када је Стаљин умро и када се цела земља опраштала од „великог вође“, у кући Шостаковичевих није било никакве жалости (Arđov, 2007b). Највеће понижење композитор је доживео после Стаљинове смрти, у време Хрушчова, када је, не могавши да издржи притисак коме је био изложен, попустио и, упркос својим уверењима, био принуђен да ступи у партију. Стаљинистички терор предуго је трајао и чак ни неспутани умови попут Шостаковича нису могли да се одупру психолошком насиљу и остану доследни себи (Arđov, 2007c).

Механизам совјетске власти може се спознати и кроз приказе књижевних дела руских писаца на које се наилази у *Српском/Књижевном листу*. Владимир Турбин је, тако, у роману *Споменик*, проговорио о човеку у тоталитарном друштву и совјетски режим представио као облик рата против руског народа, због чега му је главна особина било богоборство, а главни задатак ства-

раће идолопоклоничке нације. Турбин је, према приказивачу, совјетску државу потпуно поистоветио са царством таме (Trijić, 2002). Андреј Битов, писац који је стекао светску славу, а у својој земљи дуго био забрањен, у делу *Гулаг као цивилизација* поводом кажњеничких колонија у Совјетском Савезу писао је о нанетом злу као о нечем непоправљивом, што се не може избрисати нити надокнадити уз помоћ светлије будућности. Морална осуда је, према Битову, недовољна, неопходно је сећање на оно што је упропастило безбројне животе (Tasić, 2005). Да су се ствари временом промениле, да СССР седамдесетих година више није био иста држава какав је био неколико деценија раније, да нема ни говора о „крвавом режиму“ каквим га представљају дисиденти, већ да је постао „досадна, одржавела империја“ читамо у аутобиографској причи Едуарда Лимонова коју је за *Књижевни лист* превела Радмила Мечанин (Limonov, 2008).

Ако бисмо покушали да резимирамо све што је речено, доћи ћемо до закључка да *Српски/Књижевни лист* несумњиво негује позитивну слику Русије као велике силе са којом су Срби одржавали срдачне и пријатељске односе, која је током историје била њихова заштитница и главни ослонац. Ово књижевно гласило показује велико поштовање и према руској култури. С времена на време, у њему се појављују текстови о знаменитим руским прозним писцима и песницима, Толстоју, Пушкину, Цветајевој и другима, објављују се њихови стихови или одломци из њихових прозних остварења – што у овом истраживању није било предмет нашег интересовања. Редакција *Српског/Књижевног листа* и њени сарадници русисти нису, међутим, показали наклоност према режиму који је заведен Октобарском револуцијом и који је потрајао све до пред крај 20. века. Концентрисали су се на његове негативне стране, представљајући га као један у основи окрутан, нехуман и злочиначки пројекат, који је одговоран за милионе људских живота. И поред тога, на основу увида у текстове и прилоге о руским темама који говоре о епохи политике (18–21. века), у порукама читалачкој публици могу се наћи објашњења сложених друштвених појава и процеса тако што се: издвајају најважнији чиниоци који их творе; излаже њихова историјска димензија чиме је пружена могућност за боље разумевање савремених друштвених збивања и кретања; као и то да се образлажу различити типови друштвених структура, које су пружале вишеструке могућности за развитак личности и културе. На тај начин, читалачкој публици је омогућено да у текстовима и прилозима о руским темама дође до утемељене интерпретације историје и историјских догађаја, која почива на вредносним судовима изреченим са универзалног становишта. Оваква интерпретација је рационална и хумана, и као таква уздиже се изнад ускогрудих интерпретација усклађених с практичним интересима појединих друштвених група. Тиме је искључен сваки идеолошки садржај, а у интерпретацијама су потврђене научне норме. Због тога поруке читалачкој публици о руским темама у *Српском/Књижевном листу* имају велики културни значај и могу да буду прихватљиве за све чланове друштва.

Референце

- Ardov, M. (2007a). Knjiga o Šostakoviču, *Književni list*, 54, 1, 6.
- Ardov, M. (2007b). Knjiga o Šostakoviču (2), *Književni list*, 55, 13.
- Ardov, M. (2007c). Knjiga o Šostakoviču (3), *Književni list*, 56, 13.
- Babac, M. (2011). Čovek koji je video anđela, *Književni list*, 100, 20–21.
- Bajin, Z. (2016). *Miroslav Spaljaković (1869–1951). Biografija*. Doktorska disertacija u rukopisu, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2016.
- Dimitrijević, B. (2008a). Krvave sibirske avanture, *Književni list*, 67, 18.
- Dimitrijević, B. (2008b). Krvave sibirske avanture (2), *Književni list*, 68–69, 18.
- Dimitrijević, B. (2013). Beseda prilikom polaganja venaca na spomen-ploču ruskim medicinskim misijama, *Srpski književni list*, 111, 27.
- Đurić, O. (2004). Doprinos bibliografa, *Književni list*, 19, 16.
- Đurić, O. (2006). Prvi kongres ruskih zagrančnih pisaca u Beogradu, *Književni list*, 41, 16.
- Ilić, S. (2002). Tajnovitost sablje, *Književni list*, 5–6, 8.
- Jovanović, M. (1996). *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS 1919–1924*. Beograd: Stubovi kulture.
- Jovanović, M. (2012). *Srbi i Rusi 12–21. vek (istorija odnosa)*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije.
- Levicki, S. A. (2003a). Boris Petrovič Višeslavcev, *Književni list*, 13, 15.
- Levicki, S. A. (2003b). Boris Petrovič Višeslavcev, *Književni list*, 14, 15.
- Limonov, E. (2008). Mali Salvador, *Književni list*, 68–69, 19.
- Matarić, M. (2007). *Knjiga o Vronskom*, *Književni list*, 64, 17.
- Mitrović, Ž. (2017). Lenjin, Jugoslavija i atentat, *Srpski književni list*, 18/123, 22.
- Rajić, S. (2011). Dinastija Obrenović i Rusija na izmaku 19. i početkom 20. veka, *Književni list*, 100, 34–35.
- Simić, P. (2005). Tri želje Borisa Pasternaka, *Književni list*, 34, 15.
- Sofronijević, M. (2014). Sofronijevići kao izbeglice u Rusiji od 1915. do 1918, *Srpski književni list*, 114, 30.
- Sofronijević, M. (2015). Povratak u Beograd, *Srpski književni list*, 115, 28.
- Subotin, L. (2003). Dmitrij Sergejevič Mereškovski, *Književni list*, 13, 17.
- Ševcova, G. I. (2012). *Ruski humanitarni pohod na Balkan (1912–1913)*. Beograd: Žagor, Novi Sad: Društvo srpsko-ruskog prijateljstva.
- Tasić, D. (2005). Sećanje kao savest, *Književni list*, 34, 17.
- Timofejev, A. i Kremić D. (2014). *Ruska vojna pomoć Srbiji za vreme Prvog svetskog rata*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Trijić, V. (2002). Spomenik Turbinu, *Književni list*, 2, 8.
- Vojinović, S. (2005). Srbin pesnik na dvoru ruske carice Katarine Druge, *Književni list*, 38, str. 17.

Sofija Božić, Dušan R. Bajagić

RUSSIAN THEMES ON THE PAGES OF THE *SERBIAN/ LITERARY MAGAZINE* (2002–2017)

In the *Serbian/Literary Magazine*, journal for literature, culture and social issues, russian themes are present in various ways: through literary (prose and poetry) works by Russian writers and poets, contemporary and classics, through the book reviews of Russian authors in the field of literature, history and culture, through historical essays on Serbian-Russian relations and various others related to the culture, history and politics of Russia and the Soviet Union. In this paper, we have kept on some important texts in order to determine what kind of message is sent to the readership about the relations between Serbia and Russia and the history of Russian society and the state during the period of communist repression. Analyzing the selected texts, we found that the *Serbian/Literary Magazine* fostered a positive image of Russia as a great power with which the Serbs maintained cordial and friendly relations, which during their history was their protector and main support. The editorial staff of the *Serbian/Literary Magazine* and its associates, however, did not show favorable attitude towards the regime that was established by the October Revolution and that persisted until the end of the 20th century. They concentrated on its negative sides, representing him as one basically a cruel, inhuman and criminal project, responsible for millions of human lives.

Key words: *Serbian/Literary Magazine*, Russia, October Revolution, USSR

**ИСТОРИОГРАФИЈА
И САВРЕМЕНО ДРУШТВО**

Ирена Љубомировић¹
 Универзитет у Нишу
 Филозофски факултет у Нишу
 Република Србија

Стручни чланак
 UDK 930.1

Ненад Радуловић²
 Краљево
 Република Србија

ПРОМЕНЕ У ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ, УЛОГА ИСТОРИЧАРА И РАЗВОЈ ИСТОРИЈЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Апстракт: Историјска наука је у свом развоју пролазила кроз различите фазе. Промене у методолошком приступу и раду са историјским изворима довеле су до нових сазнања и омогућиле су разоткривање најразличитијих аспеката људског живота и делатности у прошлости. Осим значаја који имају историјски извори све већу улогу добија историчар који постаје носећи субјект сазнања. Захваљујући сарадњи историје са другим друштвеним наукама било је могуће сагледати не само политичку, већ и друштвену, културну, привредну историју. Нови методолошки приступ и све већа „слобода“ историчара у тумачењу историјских извора омогућили су проучавање разнородних тема из различитих сегмената људског друштва. Због све веће улоге историчара све већи значај добија историја историографије која у 20. веку постаје посебна научна дисциплина. Животи истакнутих историчара и њихов научни опус постају предмет изучавања, научне полемике и критике.

Кључне речи: историја, историографија, историја историографије, историчар

*Волим историју. Да је не волим, не бих био историчар.
 Распутити свој живот; један део посветити послу
 који се отаљава без љубави; други део наменити
 задовољењу својих дубоких потреба: то је ужасно кад
 је позив који је човек изабрао интелектуални. Волим
 историју – и срећан сам што вам данас причам о ономе што волим.
 Лисијан Февр*

Реч историја једна је од најапстрактнијих и спада у ред најкомпликованијих појмова човековог мишљења. У историјској науци реч историја означава историјску стварност, тј. друштвени живот човека кроз време. Под историографијом се подразумева излагање чињеница и гледишта и писана обрада појава и процеса који имају дугу и плодну историју, што је узроковало развој историје историографије као посебне научне дисциплине (Mitrović, 1996, 9–13; Mitrović,

¹ irena.ljubomirovic@filfak.ni.ac.rs

² radulovicnenad90@gmail.com

2001, 147–148). Историографија је најбоље од свих сведочанстава које можемо имати о ишчезлим културама јер „једно друштво се никада не разоткрива боље неголи када уназад пројектује сопствену слику“ (Karbone1, 1999, 6). Пред крај 20. века историографија је доживела прави препород и променила своју суштину, али и дефиницију, теме и методе истраживања (Stojanović, 2010, 195–210). Уместо раније дефиниције да је историја наука о прошлости Аналисти³ су уметнули само једну реч која је довела до праве научне револуције: историја је наука о човеку у прошлости. Људи постају предмет истраживања, људи од „крви и меса“, припадници различитих друштава који имају бројне функције и баве се различитим делатностима. Отуда долази и име читавог правца – друштвена историја насупрот до тада традиционалној или догађајној историји за коју је Фернан Бродел (1902–1985) сматрао да је погрешно називана „политичка историја“ (Brodell, 1992, 90. и даље). Традиционална историја је углавном и била политичка јер се бавила тзв. великим догађајима и уместо речи „догађајно“ коришћен је израз „кратко време“. У почетној фази школе *Анала* скоро да и није било занимања за политичку, дипломатску и војну историју. Нешто касније друштвени историчари су у средиште свог истраживања ставили појаве из личне сфере попут детињства, брака или сахрањивања (Brajzah, 2009, 552). Испоставило се да су велики делови људског живота били отворени за истраживање, али и вредни пажње истраживача. Наиме, осим великих догађаја документи садрже и наизглед не тако важна збивања из свакодневног живота: неку поплаву, неку позоришну представу, неки пожар или саобраћајну несрећу. Мноштво чињеница не представља читаву стварност и садржину историје јер наука о друштву се ужасава догађаја. Нови предмет истраживања постало је друштво као целина, тј. тоталитет и зато се почело говорити о новој „тоталној историји“.

Лисијан Февр (1878–1956) саветује будуће историчаре: „...да бисте се бавили историјом, одлучно окрените леђа прошлости и најпре живите. Умешајте се у живот. У интелектуални живот, свакако, у свој његовој разноликости. Историјари, будите географи. Будите такође правници, и социолози, и психолози; Али живите и практичним животом“ (Fevr, 2004, 52–53). Историја не сме бити супротстављена другим наукама. Да би могла да урони у „тоталну историју“ и истражи је, мора да сарађује са другим друштвеним наукама. Од суштинског значаја за историју је план сарадње са друштвеним наукама које ће јој обезбедити потребне податке помоћу којих ће проучити прошлост. Према Марку Блоку (1886–1944) за историју би значајна била сарадња са географијом, психологијом, лингвистиком, економијом и социологијом. Ниједна од наведених наука наравно не би смела да има примат и свака би морала да задржи самосталност. Хуманистичке науке нису „помоћне науке“ историји већ како Бродел наводи „све хуманистичке науке, без изузетка, јесу редом помоћне једна другој,

³ Француски историчари Фернан Бродел и Марк Блок су 1929. године покренули часопис *Анали* којим се уместо до тада проучаване политичке историје пажња усмеравала на друштвену и привредну историју.

а свакој од њих је допуштено да одомаћи друге друштвене науке у својој употреби“ (Sal, 2008, 167). Уколико желимо да што боље разумемо прошла времена историографија се мора бавити људским друштвом и то тако што ће традицију прожети садашњошћу. Историјско дело настаје у једном одређеном тренутку који представља својеврсно чвориште између ставова о прошлости, очекивања од будућности и поступака и одлука учињених у садашњости (Brajzah, 2009, 563–564). И како је писао Лисијан Февр: „наука се никако не прави у кули од слоноваче. Она се прави од самог живота, и праве је живи људи уроњени у своју садашњицу“ (Brodell, 1992, 27). Захваљујући „колективном истраживању“ проучавале су се теме које су омогућавале сагледавање прошлости у дугим периодима, те стога што је било речи о појавама које су се споро кретале Фернан Бродел их је дефинисао као процесе дугог трајања (Brodell, 1992, 45–83). Поред кратког времена, тј. времена неког догађаја, биографије, политике, рата које се мерило годином, месецом, даном или часом постојало је спорије време, тачније друштвено време у којем су се промене дешавале генерацијама, односно вековима. Он разликује три времена историје: географско, друштвено и индивидуално време тј. разлаже човека на низ његових улога. Фернан Бродел је противник догађајне историје или историје приче, предност даје структурама и уводи термин дуга или „трајна“ историја. Према њему постоји спора историја цивилизација, а од ње је још спорија историја људи посматрана кроз њихове међусобне односе (Brodell, 1992, 61–93).

Често постављано питање је питање користи историје. Од историје се на првом месту очекује да помогне у овладавању животом. Стога се сматра да она има улогу чувара заједничког памћења, да је њена дужност да даје „поуке“, да обезбеди научне увиде, али и да буде извор забаве (Brajzah, 2009, 564). Историја се промаља као изванредан водич за све оне аспекте људског живота који су повезани с временом. Извесно је да је успон друштвене историје водио ка комплетној реконструкцији историјске мисли, али и ка ширењу садржаја историографије, метода и приступа истраживању.

Главна спона између истраживача-савременика и људи у прошлости јесу историјски извори. Одавно су архивски докуметни престали да буду најважнији сведоци прошлости и више се о људском друштву могло сазнати на основу свега онога што су човек и друштво оставили: термина, симбола, уметничких и књижевних дела. Они су могли бити „сведоци“ јер су више говорили о времену у коме су створени, него о ономе које описују. Најпоузданији су управо они извори настали без намере њихових твораца да сведоче о времену из којег потичу. Тако нпр. репертоар једног позоришта сведочи о питањима која су била актуелна у једном друштву, док јеловници и кувари указују на утицаје различитих култура (Stojanović, 2010, 199). Извори су разнородни и сви нам шаљу одређене поруке које је потребно исправно протумачити. Ипак, историјски текстови немају посебно место – они су текстови као и сви други. У раду са њима потребно је наћи везу између текста и објективне стварности. Они не говоре сами, нити они сами по себи имају суштинско значење и важност јер смисао историјске науке није у посматрању детаља, већ у разумевању појава (Fevr, 2004, 482).

Најважнију улогу у разумевању појмова и тумачењу извора има историчар који мора да воли историју, да гаји страст према њој, да јој верује (Sal, 2008, 75). Задатак историчара је да објасни прошле догађаје више него да их једноставно забележи и да разуме друштво у прошлости више него да само опише њихова различита искуства (Morli, 2004, 1–7). Са покретом аналита и великом револуцијом коју су они начинили у историјској науци променила се и улога историчара. Традиционална историографија је тврдила да историчар не треба да поставља хипотезе и прави претходни концепт већ своје сазнање може да стиче само на основу критички обрађених историјских извора између којих није смео да прави избор. Према позитивистима „најбољи историчар је онај који се најчвршће држи текстова, који их најтачније тумачи, који пише, па чак и мисли само на основу њих“ (Karbonel, 1999, 93). Према теорији позитивиста текстови су говорили „сами од себе“, те је стога требало користити само документа која потичу од институција на основу којих је било могуће сагледати само политичку, дипломатску и војну историју. И док су позитивисти веровали да на избор историјских тема и њене проблематике утичу расположивост и могућност коришћења историјских извора, истина је била управо у супротном: одређена проблематика је отварала нове неисцрпне изворе (Karbonel, 1999, 111).

Криза историографије шездесетих година прошлог века донела је и нови приступ историчара, те он не само да је правио избор међу најпротивречнијим сведочанствима прошлости већ је тражио одговор на постављено питање и хипотезу коју је формулисао (Fevr, 2004, 483). Овај револуционарни став јавио се након ужаса два светска рата пошто је било јасно да историчар није више могао спокојно да седи у свом кабинету и реконструише детаље. Требало је пронаћи нови смисао историје и нову улогу историчара. У новом убрзаном времену и захваљујући техници, смањеном простору, историчар више није могао да ерудитски сведочи о прошлим временима и гомила детаље из прошлости. У тумачењу историје требало је поћи од садашњости и зато је истраживач морао правити избор међу чињеницама помоћу којих је требало реконструисати оне сегменте прошлости који су утицали на време у којем живи. Историчар је морао да зарони у предмет свог изучавања како би из прошлости могао што боље да изнесе на површину оно што је вероватно (Sal, 2008, 73). Одбачена је идеја о свезнајућем историчару који је могао да процењује друштва строго попут „позитивисте“ који је судио о својим изворима. Од историчара се није више очекивало да све објасни већ да компаративном методом уочавајући сличности и разлике боље сагледа целину (Sal, 2008, 111). Феврова теорија према којој садашњост и прошлост једна другу хране док историчар продира у прошлост, али и прошлост долази њему, довела је до радикалног преокрета у историографији: отворене су бројне нове теме које је било могуће обрадити применом нове методе и помоћу нових извора. Аналисти су се изборили за историју отворенију ка друштвеним наукама јер су оне нудиле идеје за нова истраживања. Нове теме су омогућиле сагледавање прошлости у дугим периодима. Анализом текстова историчар треба да утврди присуство и одсуство онога што је

изостављено из датог текста као и везу са другим текстовима. У свету сталног кретања тешко је заступати тезу да постоји апсолутна истина. При томе треба нагласити да добри историчари никада и нису претендовали на апсолутну и коначну истинитост својих радова (Bražda, 2009, 560.) У историјској науци истина је научна и новооткривени историјски извори могу је променити.

Ипак, цео проблем сазнања преламао се у историчару који је био одлучујући чинилац. Стога се развила и историја историографије као посебна научна дисциплина која се бавила стицањем знања о историчарима и њиховим делима. Професор Андреј Митровић (1937–2013) дефинисао је задатак историје историографије на следећи начин: „Њен задатак је да посебним истраживањима открије и прикаже развитак и разгранавање писања о историји са уочавањем и објашњавањем усавршавања метода, ширења видокруга и неговања схватања и тумачења“ (Mitrović, 2001, 148). Због тога се историја историографије не бави само списима, већ и писцима историје. Биографија је значајна као историографски жанр, јер се бави личношћу историчара и њиховим учинком.

Савремена историја историографије проучава утицај савременог друштва на историографију и улогу историографије у друштву настојећи да заузме критички приступ према историчару и његовом делу (Mitrović, 1996, 9–13). Према академику Сими Ћирковићу (1929–2009) историја историографије се од историје других модерних наука разликује по томе што није ограничена на формирану и диференцирану дисциплину, већ је „њен задатак да задира у дубљу прошлост и истражи све видове суочавања са прошлошћу, условљене културом сваке поједине епохе“ (Ćirković, 2007, 11). Док се професор Андреј Митровић на историју историографије осврнуо са методолошког аспекта, академик Сима Ћирковић је кратким биографијама писаца српске средњовековне историје настојао да повеже критичку историографију са далеким претходницима.

Циљ историје историографије јесте да проучи значајне историчаре и њихова дела, али у контексту епохе у којој су настала. Ипак, потребно је упоредити резултате истраживања са савременим методолошким захтевима и на тај начин утврдити колико су неки закључци претрпели критику времена. Извесно је да се закључци донети на основу примарних извора могу одржати до данас. У случају проучавања антике, у савременој историографији дошло је до усавршавања методологије научног истраживања у тој области, као и до проширивања предмета истраживања. Иако се нови резултати базирају превасходно на модерним археолошким истраживањима, али и на новооткривеним писаним сведочанствима, генерално се може закључити да су многа дела која су настала крајем 19. или почетком 20. века актуелна и данас.

Историја историографије у англо-саксонској историографској школи постоји као посебан правац истраживања. У новије време, поменутој дисциплини и у домаћој научној јавности поклања се приметна пажња. Др Владимир Алексић је на Филозофском факултету у Косовској Митровици одбранио магистарску тезу под насловом „Живот и дело Михаила Динића“ (Aleksić, 2009). Др Александра Смирнов-Бркић је дала приказ дела великог српског хеленисте и философа Милоша Ђурића у магистарском раду насловљеном „Милош Ђурић

о хеленској историји, религији и митологији“ (Smirnov-Brkić, 2010). У издању Филозофског факултета у Нишу 2013. објављена је и докторска дисертација о зачетнику античких студија у Србији Николи Вулићу (Ljubomirović, 2013). Историографији се поклања све већа пажња о чему сведочи и тема Семинара одржаног на Филозофском факултету у Београду: „Домети српске и европске историографије у последње две деценије“ (Мишић и Radivojević, 2010).

Српска историографија је крајем 19. и у првој половини 20. века изнедрила један број историчара (попут Бранка Петронијевића, Станоја Станојевића, Јована Радоњића) ерудитског образовања. Својим знањем и завидним научним опусом, они су учинили да историографија постане истраживачка. С обзиром на допринос ових научника развоју историјске науке у нашој земљи, потребно је приступити свеобухватном и систематском проучавању њиховог живота и научне делатности. Пролазећи кроз различите фазе и бројне згоде и незгоде историографија сведочи о временима која је проживела, али и о потреби за историјом коју човек носи у себи и која њега носи. Напретку историографије у великој мери доприноси проучавање личности знаменитих историчара који су за собом оставили богат научни опус којим су ослободили један део заробљене прошлости. Узоре треба изучавати, на њих се угледати, али њихов рад треба подвргавати критички и објављивати радове који ће нам у историјској науци открити нове путеве.

Литература

- Алексић, В. (2008). *Живот и дело Михајла Динића*, Пожаревац-Ниш: Народни музеј Пожаревац; Центар за црквене студије Ниш.
- Брајзах, Е. (2009). *Историографија* (превела Невена Мрђеновић). Београд: Клио.
- Бродел, Ф. (1992). *Списи о историји* (превели Бранко Јелић, Иванка Павловић, Ксенија Јовановић), Београд: Српска књижевна задруга.
- Karbonel, Š. O. (1999). *Istoriografija*, Beograd: Plato XX vek.
- Љубомировић, И. (2013). *Никола Вулић-историчар антике*. Ниш: Филозофски факултету Нишу.
- Митровић, А. (1996). *Пропитивање Клио*, Београд: Новинско-издавачка установа „Војска“.
- Митровић, А. (2001). *Клио пред искушењима и расправљање са Клио*. Београд: Чигоја штампа.
- Morley, N. (2004), *Theories, models and cocepts in ancient history*, London and New York: Routledge Taylor&Francis Group.
- Сал, В. (прир.) (2008). *Историчари* (превела Невена Мрђеновић), Београд: Клио.
- Смирнов-Бркић, А. (2010). Милош Н. Ђурић о жени у античкој Грчкој, у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, 431–445.
- Стојановић, Д. (2010). Историја узвраћа ударац-нова историја савремене Европе, у: *Домети српске и европске историографије у последње две деценије* (1990–2009), 195–210.
- Февр. Л. (2004). *Борба за историју* (приредила Дубравка Стојановић, превела са француског Марија Џунић-Дрињаковић). Београд: Српска књижевна задруга.

Irena Ljubomirović
Nenad Radulović

CHANGINGS IN THE HISTORY, THE ROLE OF AN HISTORIAN AND DEVELOPMENT OF HISTORY HISTORIOGRPHY

Abstract: There are so many phases in the development of historic science. Modifications in methodological approach and in working with historical sources made new knowledge and made possible a revelation of the most different aspects of man life and his activity in the past. Historical sources are very important but an historian became the most important subject of knowledge. Thanks to cooperation the historic science with the other society sciences it was possible to perceive not just political but society, cultural and economic history. A new methodological manner (approach) and more historian 'freedom' in work and interpretation historical sources made possible to research a very various segments men's society. A historian became more important in historic science and therefore history of historiography became a separate branch of knowledge in the 20th century. Lives of the most famous historians and their scientific work became the main subject of research, scientific polemics and critic.

Key words: history, historiography, history of historiography, historian

Душан Р. Бајагић¹
Институт за новију историју Србије,
Београд

Изворни научни рад
UDK 939:050
СРПСКИ/КЊИЖЕВНИ ЛИСТ

Софија Д. Божић²
Институт за новију историју Србије,
Београд

ИСТРАЖИВАЊЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ КАО НАУЧНЕ ДИСЦИПЛИНЕ НА ПРИМЕРУ ПРИКАЗА И КРИТИКА У СРПСКОМ/КЊИЖЕВНОМ ЛИСТУ

Рад представља наставак истраживања савремене историографије уз ослонац на *Српски/Књижевни лист*, једно од најистакнутијих гласила за књижевност, културу и друштвена питања. За разлику од претходног прилога, који је посвећен рубрици приказа и критика у том гласилу као извору на основу кога се може доћи до сазнања о темама којима се бави савремена историографија и о начину на који се те теме обрађују, у фокусу овог рада налази се историографија као научна дисциплина. На тај начин постављен предмет истраживања – историографија као научна дисциплина – истражен је кроз вредновање и оцену научне дескрипције изложене у историографској литератури, што је предмет разматрања у приказима и критикама. Резултати наших истраживања, до којих смо дошли анализом садржаја приказа и критика о научној литератури из области историографије, потврдили су да је научна дескрипција, великим делом, потпуна и тачна. Тиме је, уједно, потврђена чврста научна утемељеност савремене историографије.

Кључне речи: *Српски/Књижевни лист*, прикази, критике, историографија, научна дескрипција.

Ценећи *Српски/Књижевни лист* (С/КЛ) као једно од најистакнутијих гласила за књижевност, културу и друштвена питања, које је на јавној сцени Србије скоро већ две деценије препознато као гласило у коме се пажња поклања свим областима духовног стваралаштва, централну позицију нашег разматрања заузеће управо овај лист и теме заступљене у њему. У бројевима овог листа могу се пронаћи изванредни прилози из књижевности, уметности (ликовне, музичке, позоришне и филмске), архитектуре, психологије, филозофије, цркве и религије, етнологије, историје, археологије, просвете, политике и још многих других области. Садржаји из историје, који су објављивани у листу, били су у више научних радова предмет наших истраживања (Вајагић и Војић, 2016:

¹ bajagicdusan@yahoo.com

² sofijamisa@yahoo.com

223–236; Bajagić i Božić, 2017: 245–258; Božić i Bajagić, 2016: 221–235; Božić i Bajagić, 2017: 199–211).

Определивши се за тему нашег рада, ми смо желели да наставимо истраживања, која смо започели у нашем претходном прилогу: „Прикази и критике у *Српском/Књижевном листу*: извор за проучавање савремене историографије“. Резултати истраживања приказа и критика у С/КЛ, у којима је праћена научна литература из области историографије, до којих смо тада дошли нашом анализом потврдили су: да су у већини била заступљена дела домаћих аутора, да је са хронолошког становишта убедљиво највише интересовања било за историју новог века и за савремену историју, да је такође убедљиво најзаступљенија била национална историја, да су претежно заступљене монографије као врсте историографских радова, као и да је у погледу проблематике већином била заступљена политичка историја (Božić i Bajagić, 2017: 199–211).

Сазнања о хронолошком становишту, врсти историографије и проблематици до којих смо дошли из резултата истраживања у претходном прилогу, сада желимо да проширимо новим сазнањима, којима тежимо у овом раду, приступајући истраживању историографије као научне дисциплине. Истражујући ово питање, ми историографију сагледавамо као научну дисциплину на основу анализе садржаја критике о научној литератури из области историографије, која је изнешена у приказима и критикама у С/КЛ. Из анализе садржаја критике настојимо да сазнамо како се вреднује и оцењује научна дескрипција у историографској литератури, које је предмет разматрања у приказима и критикама. Ово радимо због тога што од тачне и потпуне научне дескрипције зависе све остале фазе у истраживању од класификације и дефиниције до уопштавања и објашњења. Односно, тачна научна дескрипција у многоме олакшава објашњење појава и процеса, који се сматрају за најважнији циљ науке (Koen i Nejgel, 1965: 250–259; Milić, 1978: 233–253, 255–333).

Током нашег рада, у досадашњих 124 бројева С/КЛ пронашли смо укупно 62 или 100% приказа и критика. Из резултата наше анализе видимо да је у 29 или 46,77% приказа и критика научна литература из области историографије писана на основу две или више врста историјских извора. То значи да су поред докумената и других писаних остатака кориштене и остале врсте историјских извора. Односно, у 18 или 29,03% приказа и критика као историјски извори превасходно се наводе документи и други писани остаци. Резултатима наше анализе, приказа и критика, није потврђено да је историографска литература писана на основу ових извора: натписа, новца, скулптура и осталих врста материјала; усмено пренесене грађе, као и филмова и микрофилмова. Нашим истраживањима је посведочено да су у укупно 32 или 51,61% приказа и критика кориштени примарни извори за писање научне литературе из области историографије. Овоме треба да се дода да је у 28 или 45,16% приказа и критика истраживањима утврђено да су у писању историографске литературе кориштени примарни и секундарни извори, а да је у свега две или 3,22% критике утврђена употреба секундарних извора (видети: Прилог – Табеле 1 и 2). С обзиром на овакве резултате истраживања може се закључити да је историографија писана

са тежњом да се постигне емпиријска тачност и досегне реализам и трезвеност гледишта, како би се постигла критичност мишљења. На тај начин, историографска литература је писана уз доследну примену принципа опште научности, чиме је очувана суштина науке односно научне историографије (Mitrović, 1991: 127; Mitrović, 1996: 10, 17–19).

Утврдивши емпиријску утемељеност историографске литературе, из резултата наше анализе може се видети да је у 53 или 85,48% приказа и критика научна дескрипција дата у потпуности и тачно. Делимично тачна дескрипција потврђена је у седам или 11,29% приказа и критика, док је нетачна и непотпуна потврђена у свега два или 3,22% (видети: Прилог – Табела 3). На основу овако потпуне и тачне научне дескрипције може се рећи да је приликом писања историјске литературе у великој мери задовољен један од веома важних елемената научног рада. Односно, да је и у случају научне дескрипције, у приказима и критикама који су предмет наших истраживања, потврђена суштина науке, тј. научне историографије, као основе за писање историографске литературе (Koen i Neigel, 1965: 250–259; Mitrović, 1996: 14–17, 22–24).

С обзиром на то да је научна дескрипција у великом броју приказа и критика потврђена као потпуна и тачна, те да се у великом броју односи на процесе и појаве из националне историје у новом веку и из савремене историје, онда је неопходно изложити најважније моменте из њеног садржаја. Излагање ћемо извршити на основу тематско-хронолошког приступа, тако што ћемо најважнија питања груписати у неколико логички постављених тематско-хронолошких блокова.

Потпуна научна дескрипција бројних тема из области историје Срба у Хабзбуршкој монархији потврдила је Подунавље као простор на коме се налазе многа сведочанства о постојању српског народа. Насељавајући градове попут Беча и Сентандреје, која је сигурно највећи симбол уклапања српског народа по доласку у нову средину и окончању сеоба, Срби су у њима развили центре свог јавног, привредног, културног и свакако верског живота.³ Унутар Хабзбуршке монархије, Срби из Јужне Угарске, досегли су врхунац националне, политичке, верске, друштвене, културне и просветне историје, у периоду од краја 18. до почетка 20. века. Они су до краја 18. века осигурали и установили: верску толеранцију и грађанску равноправност, малобројну, али национално свесну грађанску класу, која је омогућавала даљи културни и национални развитак, као и неколико средњих школа, учитељску школу, ћирилску штампарiju

³ Срби у Бечу налазили су се на самом извору културе, чије је ширење била једна од мисија Хабзбуршког царства у Европи. Као и многи други народи и Срби су у овом граду прожели своју културу и просвету европским достигнућима на истом пољу, и на тај начин своју судбину повезали са европском. Сентандреја је један од најлепших израза у истраживању српског народа да обнавља старе и гради нове цркве, вредно ради, стиче, богати се, одгаја угледне грађане, постаје ктитор и дародавац. Град је посебно сведочанство о деловању и развоју трговачких друштава и занатлијских цехова на основу стечених привилегија, који су допринели подизању православних цркава. Данас је у Сентандреји остао симболичан број Срба, али о њиховој снази и угледу још увек сведоче културноисторијски споменици – а пре свега то је Музеј Будимске епархије (Krestić, 2012; Matićki, 2003; Veselinović, 1994: 530–542).

и друге институције (Radojević, 2014). Међу познатим институцијама српског народа била су и права национална блага *Матица српска* и њен *Летопис*, као и друга периодика: недељник *Српски народни лист* у коме су објављивани књижевни прилози и *Српске народне новине*. Ове институције и периодика представљали су темељ очувања националног идентитета Срба.⁴ Током 19. века, суочени са историјским и националним изазовима, Срби са подручја јужне, али и из остатка Угарске, наставили су да воде непрекидну борбу за одбрану и проширење стечених привилегија. У току те борбе, Срби из Угарске су се упознали са својим сународницима са супротне обале Саве и Дунава и тако почели међусобно да се помажу, како би очували националну свест и духовно јединство. На тај начин удружени, они су постепено изграђивали свој однос према Бечу, Будимпешти и Београду, као државним и политичким центрима од којих је зависила њихова будућност (Radojević, 2014). Међутим, комплексни друштвени, економски, културни и политички процеси унутар Хабзбуршке монархије временом све више су угрожавали духовно и материјално стање српског народа и утицали на његово пропадање, осипање и укупно социјално и политичко слабљење.⁵

Тачна научна дескрипција историје Срба у Хрватској својим садржајима потврђује да су у окриљу хрватског друштва, у историјском континуитету, још из времена интензивнијих српских насељавања у Славонију, Хрватску и Далмацију у 16. и 17. веку, присутне нетрпељивост, нетолеранција и негација Срба. У почетку су се испољавале кроз социјални и верски карактер, да би у другој половини 19. и почетком 20. века добиле национални (чак и расни), затим политички и државни смисао у виду великохрватске идеје.⁶ Ипак, и по-

⁴ Институције као *Матица српска* и периодика попут *Летописа Матице српске*, *Српског народног листа* и *Српских народних новина* осниване су са циљем ширења идеја, којима би се објединили културни и национални простор српског народа расејаног у више држава током 19. века. Међу сарадницима који су радили или писали за њих били су најзначајнији српски књижевници и национални делатници: Лукијан Мушички, Његош, Јован Хаџић и многи други. Иза свих ових институција налазио се као издавач, уредник и свакако водећи српски новинар и публициста свог времена Теодор Павловић (1804–1854) (Vojinović, 2008).

⁵ Основни узроци пропасти били су однорађавање водећих слојева српског друштва, али и народа, као и депопулација. У Монархији, током 19. века, под утицајем све сложенијих капиталистичких процеса, који су директно погађали социјалну структуру, однорађавања српског народа било је све израженије. Представљао је последицу укупног слабљења како социјалног, тако и културног и друштвеног устројства српског народа изложеног још и сталним притисцима да напусти своју веру и идентитет. Поред спољних притисака, пропадање је било још и израз клонућа и слабљења српског народа и његове елите који нису успевали да се одупру снажним процесима однорађавања. Поједини истакнути Срби, као што је био Ђорђе Натошевић, решење српског питања су тражили првенствено у економском и културном положају, а не у политици. Натошевић је предлагао да се тај проблем реши педагошким и економским средствима и методама (Vučinić, 2008).

⁶ Негација Срба у хрватском друштву је веома сложена појава, која почива на двама суштински важним носиоцима: Римокатоличкој цркви у Хрватској и друштвеној елити са амбицијама да спроведе великохрватски државни пројекат. Повезивање и радикализовање једног и другог носиоца у најдрастичнијем смислу остварено је на основу правашке идеологије. Кругови Римокатоличке цркве у Хрватској видели су православни српски народ искључиво као страно

ред укореење нестрпеливости, Патент о толеранцији цара Јосифа, омогућио је Србима у Загребу да се активно укључе у јавни, привредни и културни живот. Временом се присуство Срба могло да уочи, како у хрватским и посебно загребачким институцијама и пракси, тако и у репрезентативним финансијским, привредним, културним и верским институцијама српског народа. Загреб је тако са српским уметницима, књижевницима, научницима и многим другим знаменитим личностима, одмах после Новог Сада, стекао значај доминантне и утицајне националне и духовне централе српског народа у Хабзбуршкој монархији (Ređer, 2005). Без обзира на то што су Срби имали значајно место у јавном животу и делатности хрватског друштва, како се то на примеру Загреба може да види, као и на периоде добрих односа између Хрвата и Срба пред опасношћу од мађарског национализма и германског империјализма, у већем делу како хрватског народа, тако и друштва у целини, и поред искрених присталица пријатељства двају народа и југословенске идеје, изостало је дубље укореење ове идеје и превладале су ретроградне снаге. О томе све више сведоче и чињенице да поједини истакнути Хрвати, попут бискупа Штросмајера, нису били искрени Југословени, већ великохрвати – „домољуби“. Поред великохрватске идеје, разарању југословенске идеје код Хрвата допринела је и пропаганда Беча и Пеште у Двојној монархији, који су ширећи мит о великосрпској хегемонији настојали да спрече уједињавање Југословена око Србије.⁷

тело, што је са усвајањем правашке идеологије добило најекстремнији облик испољен у Другом светском рату и у време Фрање Туђмана. Великохрватски државни пројекат почивао је на тежњи да се обнови давно изгубљена државност. Тежњи обнављању државности, Хрвати су се сукобили са Србима. За разлику од Срба, антихабзбуршки оријентисаних, Хрвати су своју државу, која би обухватала територије до Дрине и Земуна и била верски јединствена, видели у оквиру Аустроугарске. Због своје политичке акције, која се одвијала у сасвим другачијем правцу од хрватске, Срби су доживљавани као реметилачки фактор. Као основ за њихово уништење примењена је већ опробана, из Угарске преузета идеја о „политичком“, тј. „дипломатичком“ народу, која подразумева да на хрватској државној територији постоји само хрватски конститутивни народ. Како се Срби нису мирили с асимилацијом, у хрватској политици су јачале ексклузивистичке тенденције засноване на великохрватским амбицијама и то је постао један од суштинских узрочника за спровођење геноцида над српским народом (Božić, 2011; Krestić, 2015: 13–61, 73–92).

⁷ Стварањем мита о великосрпској хегемонији Монархија је хтела да унесе раздор између Срба и Хрвата, тако што је све националне активности Срба на Балкану представљала као израз великосрпских и хегемонистичких тежњи. Тај мит, који је заправо био у функцији империјалних циљева Аустроугарске и служио је за камуфлирање агресивности велике царевине, имао је за циљ да тезу о тежњи Срба за доминацијом у виду појма Велике Србије дубоко и трајно усади у свест Хрвата као саморазумљиви аксиом и политичку формулу. На том основу требало је да се обликује њихово јавно мишљење и створи снажан негативан емоционални набој према српском народу. Антисрпску идеологију Аустроугарске преузела је Коминтерна и преко српских комуниста, као своје продужене руке, наметнула српском народу, у првом реду „помодарском“ делу интелигенције, који је потпао под утицај, иначе узвишених, али у случају самих Срба скупо плаћених универзалних идеја, космополитизма и интернационализма. На тај начин велика штета је нанета српској нацији, која је постала жртва заблуда и погрешног расуђивања своје „помодарске“ елите. Предвођен таквом елитом, под окриљем комунистичке идеологије и југословенства, српски народ се суочио са разбијањем духовног јединства, које је у прошлости,

Дубровник је интересантна историографска тема, која и у данашње време буди пажњу истраживача. Научна је истина да је етничка блискост грађана Дубровника и српског залеђа вековима учвршћивана одржавањем политичких, економских и културних веза.⁸ На овим основама изграђена је српска компонента, која се уткала у идентитет града и целе Републике, те подстакла уобличавање српског/словенског опредељења дубровачке интелектуалне елите 19. века. Још једна потврда о српским коренима Дубровника стигла је на основу научне дескрипције, која је настала као резултат истраживања о јавном и књижевном раду истакнутих Дубровчана и о Српској православној цркви у граду. Јавни и књижевни рад истакнутих дубровачких римокатолика 19. века потврдио је оданост српској идеји и припадност српском националном корпусу. По мишљењу, не само својих православних грађана, већ и римокатолика, Дубровник је сматран за историјски и неодвојиви део српских земаља. Дубровчани су били спремни да помажу маленој Србији и веровали су да је њој додељена улога Пијемонта око кога би се окупили сви балкански Словени.⁹ Због верског опредељења Републике, дубровачко српство највећим делом се развијало у римокатоличкој сфери.¹⁰ Православна заједница у граду је још у 17. и 18. веку на-

упркос државно-правној раздробљености, неговао и сачувао све до 20. века. Подржан доктрином комунизма, код Срба се с највећим успехом одвијао процес поистовећивања с Југославијом подривајући тако српску интегралитичку свет. Упорно опстајање и стапање једне са другом идеологијом, као и њихово даље простирање и непрестано оснаживање довело је на крају до деструкције српског јединства у духу (Božić, 2011: 5; Krestić, 2015: 93–108, 109–125).

⁸ Између осталог те широке и чврсте везе потврђене су и чињеницом да је Република проширивала територију припајајући ненасилним путем земље које су биле под влашћу српских владара, као и досељавањем Срба из околних „словинских“ земаља: Србије, Босне, Захумља (Više radova, Istorija srpskog naroda, 1994: I/141–155, 156–169, 180–196, 230–248, 251–262, 273–296, 297–314, 341–356, 389–407, 449–461, 496–510, 524–540, 541–556, 617–640, 641–663; Više radova, Istorija srpskog naroda, 1994: II/7–20, 21–35, 36–46, 47–63, 64–74, 88–99, 109–127, 144–191, 195–204, 205–217, 218–229, 230–240, 241–253, 254–267, 268–277, 278–288, 303–313, 314–329, 343–370, 373–389, 390–402, 403–413, 414–430, 504–518, 535–545).

⁹ Код многих Дубровчана се огледала посвећеност српској идеји и припадност српском националном корпусу. Један од истакнутих Дубровчана, Медо Пуцић, свој град је сместио у окриље српске историје и доделио му значај чувара српског духа током векова који су уследили после пропасти српске државе све до њеног потоњег васкрсења. Свети Сава је живео подједнако у духовном свету свих Дубровчана и православних и римокатолика, код којих је прихватан равноправно са другим римокатоличким светитљима. Тако је Матија Бан допринео учвршћивању светосавског култа, у Србији тиме што је био идејни творац Друштва Св. Саве и аутор његовог статута, као и поборник за подизање Храма Св. Саве у Београду; односно, у Дубровнику заговорник да се у православној општини уведе обичај прославања првог српског архиепископа и просветитеља (Božić, 2010; Mitrović, 1992: 91–126, 127–139, 164–227).

¹⁰ У Дубровачкој републици држава и Црква су биле тесно повезане, међусобно се подржавајући и пружајући ослонац једна другој. За друге вере, па тако ни за православну, није било места, иако су старину града и његову везаност за православни свет потврдили резултати археолошких истраживања. Реч је о томе да се испод дубровачке катедрале налазе остаци византијске базилике из 11. века, што наводи на закључак да је Дубровник основан на простору на коме је већ постојало античко, а затим и византијско насеље. Без обзира на то, у каснијим епохама, православно становништво које је живело на просторима добијеним од српских владара брзо

стојала да оствари право на изградњу своје цркве, када је о захтеву расправљао Сенат, односно подршку томе пружио сам руски цар Петар Велики. До првог успеха дошло се 1790. године, када је основана српска православна црквена општина и парохија дубровачка. Њени чланови су потом наставили да се залажу за подизање храма, па је најпре подигнута капела Благовештења Пресвете Богородице на Посату, потом 1837. Црква св. архангела Михаила на Бонинову, и коначно Благовештењска црква у граду 1877. Као круну борбе за очување верског идентитета уследило је оснивање школско-просветног система, у коме су деца подизана на српском језику и писму, у православном и националном духу (Božić, 2009).

Са српском револуцијом, како је то у потпуности потврђено научном дескрипцијом, постављена је основа за обнављање српске државности и стварање модерне нације. На размеђу две епохе, са окончањем робовања и борби против Османске царевине, у Србији је почела да се ствара модерна европска држава уређена законима и институционалном политиком. У непосредном окружењу, вешто балансирајући између три велике силе Османске, Аустријске и Руске царевине, обновљена српска држава показала је спремност да се отвори за све врсте европских утицаја. Током целог 19. века, Француска је имала најизразитији утицај на идеолошки, политички, правни и културни развој Србије.¹¹

Стварање модерне државе у Србији, у првој половини 19. века, симболично је одсликано на примеру животописа истакнутих личности, које су одражавале различите епохе, два културна круга, источњачки и западни. Тома Вучић Перишић је више припадао епохи на заласку. Као локалпатриота, није схватао циљеве и интересе националне политике, већ је све мерио непосредним интересом и коришћу.¹² Насупрот Томи Вучићу Перишићу, Димитрије Давидовић и Аврам Петронијевић су сваки на свој начин били весници нове епохе. Као свестран делатник, искрени родољуб и поборник идеја Француске револуције, Димитрије Давидовић је пре свега својом дипломатском и политичком делатношћу, као и новинарским радом заслужио врло угледно место у историји српског народа у првој половини 19. века. Уздижући се изнад личних, страначких

је покатоличавано, а и православни који су се континуирано досељавали у град и на његову територију тешко су опстајали у својој вери. Нетолерантност свог града према православљу Дубровчани су правдали државничким разлозима (Božić, 2009; Mitrović, 1992: 68–90).

¹¹ Француски утицај у Србији 19. века веома основано се може уочити кроз њихов сличан политички развој. Француске идеје народног суверенитета, природних права човека и националне државе, као и револуционарна крилатица слобода, једнакост, братство у аграрној и егалитарној Србији пронашле су несумњив одјек. Српска револуција се по свом значају може представити као својеврсна балканска Француска револуција. Значај Француске за Србију је и у томе што су се на њеним школама, а пре свега у Паризу, школовале генерације српских интелектуалаца, јавних делатника и политичара – либерала, напредњака, радикала и самосталних радикала (Ljušić, 2009; Stanić, 2016).

¹² Иако је за четврт века прешао пут од обичног слуге до високог државног чиновника, он се у мирнодопским условима није сналазио. Иступао је као сељачки демагог, који је подбуњивао сељаке против власти. Због тога је, као непријатељ кнеза Милоша, по његовом другом доласку на власт, бачен у тамницу, у којој је отрован (Vuletić, 2004).

и династичких интереса, његов живот се исказује кроз обнову српске државе у Новом веку и кроз Српску револуцију.¹³ Као истакнути уставобранитељ Аврам Петронијевић је био главни идеолог тог режима. Најпознатији је као дипломата и министар иностраних послова. У погледу дипломатије и међународних односа залагао се и за веће ослањање на западноевропске државе. У политици није био демагог, већ је настојао да буде одмерен и умерен, увек тежећи компромисним решењима.¹⁴

Српско друштво је средином 19. века по величини, структури и функцији сеоских и градских породица било слично са осталим европским друштвима. У структури сеоских и градских породица доминантна је била инокосна породица, док је анализа вредности добара показала да су градске породице скоро три пута биле богатије од сеоских.¹⁵ Живот једне веома значајне и угледне српске породице оног доба може да се сагледа на односу који је кнез Милош имао са његовом децом Михаилом и Петријом. На основу њихове породичне преписке може да се види да су они настојали да живе часно и скромно. Вредан рад се подразумевао у вршењу породичних послова, као и тежњи да се унапреди скромно школовање и стекне широко образовање и култура (Svedočenje o ličnostima, 2016).

Отвореност за европске утицаје условила је модернизацију српског друштва. Централно место у том процесу припало је стварању просветно-об-

¹³ У кнез Милошевој Србији, најважније области јавног деловања Димитрија Давидовића биле су политички и дипломатски рад, писање првог устава Србије и новинарство. На месту првог кнежевог секретара, он је имао незаменљиву улогу у дипломатској борби за стицање аутономије Србије којом је руководио кнез Милош. У дефинисању коначне редакције Хатишерифа из 1830. године, такозвани Давидовићев мемоар уз још нека акта представљао је основу предлога, који је српска страна том приликом поднела Порти. Код писања Сретењског устава истакао се тиме што је у текст унео дотадашње аутономне повластице Србије из хатишерифа и берата, тако што је нагласио спољашње атрибуте независности (границе, грб и заставу), док је унутрашње државно устројство засновао на принципу трипартитне поделе власти. Због јасно изражених либералних идеја Сретењски устав је имао много противника и велике силе Османско царство, Аустрија и Русија су издејствовале његово укидање. Као уредник *Новина сербских*, првог листа у Кнежевини Србији, Давидовић је много учинио на ширењу идеја „сходно духу слободомислећих народа“ (Popović, 2013).

¹⁴ Дипломатија је делатност у којој се посебно истицао посебно због чињенице да је говорио шест језика. Аврам Петронијевић је био први српски званичник од Косова који је видео османског цара. Реч је о свестраном интелектуалцу конзервативних схватања који је стално читао. Написао је више филозофских и теолошких трактата који нису сачувани. Као хришћанину и Србину биле су му стране идеје о савезу јужнословенских народа. По истом основу, иступао је као противник Вукове реформе и нових струјања у култури. Био је један од првих фабриканата у Србији и власник стакларе у Јагодини. Залагао се за веће коришћење природних богатства Србије, како се много новца не би давало за увоз (Vuletić, 2013).

¹⁵ Иако су историјске прилике утицале да развој породице у Србији буде спорији, средином 19. века око 69% становништва на селу живело је у инокосним породицама, а свега 17% у задружним породицама. Инокосне породице биле су доминирајући облик породичног живота и у градовима. Просечан број чланова у инокосној породици на селу износио је око пет, а у граду око четири члана. Било је случајева прерастања инокосних породица у задружне и обрнуто, али се тај процес одвијао без одређених правила (Rajić, 2002. i 2003).

разовног система, односно оснивању научних институција. Потпуном научном дескрипцијом која се односи на стварање Друштва Српске словесности, као претече данашње Српске академије наука и уметности, потврђена је функција ове научне институције као центра научног и културног живота у Кнежевини Србији, али и шире међу Јужним Словенима.¹⁶ Стварање образовног система у Србији почело је упоредо са обнављањем државности и било је у функцији стицања оптималних услова за опстанак и развој народа и државе. Током 19. века модернизација образовања у Кнежевини/Краљевини Србији наметала се као предуслов за неопходну модернизацију друштва. Са тим циљем, утемељена на секуларном обрасцу просветног система, што је по мишљењу критике само делимично наглашено, модернизација образовања започета је 80-их година 19. века и обухватила је цео систем од предшколског и основног, до средњег и високог.¹⁷

Крај 19. и почетак 20. века у Србији су обележиле значајне политичке и економске промене, које су пресудно утицале на обликовање културно-политичког и националног профила српске нације. Као најупечатљивија одлика политичког система уочавало се непостојање континуитета у спровођењу уставне праксе. Због тога су се на политичкој позорници Србије јасно издвојиле две крајности: за политичке странке централно питање је била улога владара, краља Александра Обреновића, у уставном поретку земље, док су се код вла-

¹⁶ Друштво српске словесности поставило је основе научно-културне мисије и њу ће касније наставити све оне институције, у које ће Друштво прерасти: Српско научно друштво, Српска краљевска академија до данашње Српске академије наука и уметности. Најважнији детаљи те мисије односе на прикупљање за архив: најзначајнијих рукописа (од средњовековних до савремених) и оставштине српских научника, стваралаца, уметника и других поклоника културе. Исто тако, преузимане су књиге од разних сарадника и чланова, те тако и оних који су забрањивани због цензуре. На тај начин, временом су сакупљане многе драгоцености. Једно од најзначајнијих достигнућа било је покретање *Гласника Друштва српске словесности*, прве периодичне научне публикације на читавом словенском југу, која је била од велике важности за научну делатност веома угледних чланова Друштва, као и за повезивање са научним институцијама и појединцима из еминентних центара Европе оног времена (Vojinović, 2012).

¹⁷ Спровођење модернизације образовања у Србији наметало се као основни предуслов, како би се у држави са доминантним сеоским становништвом, у којој је тек започета индустријализација и чија је основна привредна грана и даље била пољопривреда, створиле неопходне материјалне и институционалне претпоставке за модернизацију друштва. Поврх свега, модернизација образовања била је и у функцији остваривања великог националног задатка: ослобађања и присаједињења Старе и Јужне Србије. Због тога су просветне власти од 1880. до 1905. године улагале огромне напоре, како би српски систем образовања што више ускладиле са европским стандардима. У овом периоду значајно су увећана улагања у просвету, убрзан је развигат и повећана густина школске мреже, забележен је стални пораст броја ученика и студената, побољшан је квалитет наставе и повећан успех ученика у српским школама. Најважнији резултати постигнути су у доношењу Закона о обавезном образовању, 1883. године, затим реформи гимназије и стварању реалне гимназије у духу савременог европског школства, као нове школе за 20. век. Круну реформских процеса образовног система Краљевине Србије представљало је оснивање Београдског универзитета 1905. године. Модернизацијом образовања створени су услови за темељну еманципацију и суштинску модернизацију српске просвете и српског друштва у целини (Lolić, 2005).

дара испољавале аутократске тенденције да улази у поље рада судства, законодавства и администрације.¹⁸ Један од чинилаца у функционисању политичког система Краљевине Србије у овом периоду били су и радикали као најјача политичка странка, која је и поред политичких прогона, на изборима потврђивала своју политичку снагу, те тако била у могућности да успостави своју власт. Између њих и либерала догађале су се политичке размирице у континуитету, чија суштина је била у томе да либерали ојачају у Народној скупштини и потом несметано дођу на власт.¹⁹

Значајне личности, истакнути интелектуалци, научници, представници српског културног и политичког живота и дипломате обележили су времена пуна изазова на прелому векова. Јован Скерлић је свакако једна од таквих личности, у чијој писаној заоставштини су пронађена, поред разматрања о низу књижевних питања, и многи критички ставови према ситуацији у Србији, који

¹⁸ На прелазу векова, с једне стране, Балкан је био подељен међусобно сукобљеним национализмима, а са друге, изложен снажном утицају великих сила које су се међусобно надметале за доминацију над овом територијом. У оваквим околностима, код српских политичких странака дошло је до потреса и лоших унутрашњих односа, због чега се појавио унутрашњи расцеп. Сам расцеп и све појаве у вези са њима имали су дубље друштвене и социјалне корене. Наиме, економски развој је изазвао брже раслојавање српског друштва, док се заоштравање у односима европских сила и њихово појачано интересовање за Балкан одразило на обликовање политичке мисли и ставова. У првом реду, српски национални интереси никако нису могли да се уклопе у промењливу и недефинисану политику великих сила према Османској царевини и Балкану уопште. Због тога су се могли чути захтеви за одлучнијим променама. Под окриљем ових политичких криза и нестабилности владао је краљ Александар Обреновић. Његово место било је одређено, како великим теретом вођења земље и очувања династије, тако и главним контроверзама његове личности и владавине. С једне стране, његови родитељи су били особе са снажним политичким амбицијама, а са друге, присуство аутократских тенденција код њега. Ове тенденције биле су, исто тако, и последица дисконтинуитета у спровођењу уставне праксе, која би сама створила „идеалног“ владара, али и његових настојања да путем личне власти уклони нестабилност државе. Међутим, по схватањима демократа оног времена, било каква улога владара у уставној држави била је противна духу уставности. Он није требало да има права на сопствени суд и став у државним пословима, већ би морао да дели мишљење скупштинске већине у Парламенту. У складу са тим, политичке странке оваквог опредељења хтеле су да у владару нађу координатора у сузбијању партијских „претераности“ и средство за испуњење страначких жеља и намера (Nedeljković, 2011).

¹⁹ Примера ради, тако су поводом смрти Косте Протића, трећег члана у Намесништву, малолетном краљу Александру Обреновићу, уследили и познати догађаји из 1892. и 1893. године. Наиме, прво је либерал намесник Јован Ристић настојао да спречи избор радикала Николе Пашића на упражњено намесничко место. Како би се то и практично спровело било је потребно да на изборима либерали добију већину у Скупштини и потисну радикале са места најјаче странке. У сукобу са њима, либерали су намеравали да слома највећи ослонац радикала, који су они имали у општинској власти. Том приликом либерали су се оглушили о мишљење Државног савета и тумачили су закон према својим интересима. Уз помоћ полиције смењивали су по општинама радикалну власт и постављали привремену. Без обзира на ову врсту притиска, либерали нису успели да на изборима потисну радикале са места водеће политичке странке. Како би се разрешила настала политичка криза, краљ Александар Обреновић је био приморан да изврши државни удар, суспендује Намесништво и прогласи пунолетство. Поред свега, своју политичку снагу радикала су још једном потврдили на изборима за Народну скупштину од 18. маја 1893. године (Mišić, 2014).

су се односили на рад државних институција, недемократски карактер политичког живота, неразвијености привреде и низак ниво културе чак и код највиших друштвених слојева (Božić, 2008). Јован Н. Томић је по свему јединствена и сасвим упечатљива фигура наше науке и културе. Његова делатност, иако недовољно препозната, имала је велики значај за српски народ и садржала је две суштинске саставнице: научни рад у области српске историје и културни рад у организовању, учвршћивању, проширивању и обогаћивању националне димензије нашег библиотекарства.²⁰ Миленко Веснић је као човек из народа постао један од највећих српских дипломата и истакнутих стручњака за међународно право. Имао је богату каријеру угледног дипломате, државника, научника и политичара. Међународно право је сматрао за једини могући инструмент којим би се могле заштитити мале државе. У свом свестраном раду, посебно као српски краљевски посланик, најпре у Паризу, али и Цариграду и Риму, вешто се користио личним контактима за доношење политичких одлука. Будући да је познавао целокупну француску политичку елиту, ову земљу је после Русије видео као још један ослонац за српску политику (Sretenović, 2009).

Питање дипломатије и спољне политике истраживано је кроз везе Србије са Француском и са Сједињеним Државама од 1878. до 1918. односно 1920. године. Поред општих питања о дипломатским и трговачким односима, културним везама и другим садржајима интересантним за друштвену историју, централно место у дипломатским односима Србије са ове две веома значајне земље имају догађаји из Првог светског рата и однос према југословенском питању и стварању југословенске државе. У вези са овим наведеним питањима научна дескрипција указује на то да Француска није створила Југославију, већ да је она израсла на темељима српске војне победе и политике Радикалне странке у Великом рату.²¹ Такође и да је сврставање Србије уз Француску, кру-

²⁰ Јавна делатност Јована Н. Томића, осим као доброг познаваоца националне историје, испољила се и на пољу политике. Он је као врсни познавалац историјских чињеница и процеса, још у време пре настанка Југославије, јасно и трезвено упозорио на опасности и претње са којима ће се после Првог светског рата суочити Србија. По њему су се опасности и претње налазиле у стварању Југославије, републиканском уређењу, утицају совјетске Русије и посебно јачању Албанаца које је подржавала Аустроугарска. Ипак, још већи значај за културу српског народа има његов допринос националном библиотекарству. Он се четврт века налазио на челу Народне библиотеке у времену, у којем се српски народ између осталог суочио и са највећим изазовима за сопствени опстанак, укључив оба балканска рата и, поготово, Први светски рат. Обновљајући Народну библиотеку, Томић је успао да се за њу 1921. године купи посебна зграда од индустријалца Милана Вапе, да се врате током Великог рата опљачкани рукописи и књиге, пре свих они који су били однети у Бугарску, да се увећа књижни фонд, да се побољша организација рада у Библиотеци и још много тога (Basta, 2011).

²¹ Доношење Нишке декларације, у којој је српска влада објавила да је ратни циљ Србије уједињење Југословена, изазвало је противљење свих сила Антанте овим плановима током 1915. Русија се у почетку противила, али је током 1916. године постепено мењала став и прихватила је уједињење и верску толеранцију, а са доласком Керенског и верску равноправност. Француска је од почетка била уздржана и имала је много проблема да прихвати уједињење католика и православаца у јединствену државу, док су њени интелектуални кругови веома дуго остали резервисани према овој замисли. Енглеска која није била оптерећена верским питањем,

нисано савезништвом у рату, било непосредан израз француских културних утицаја дугих један век, који су се испојили у српској политици, друштву и култури. Насупрот Француској, улога САД је порасла у последњим месецима рата, због чега је њихова подршка Чесима и Југословенима од пролећа 1918. одиграла важну улогу у нестанку Двојне монархије. Исто тако, САД су имале важну улогу у обуздавању италијанских аспирација на источни Јадран по завршетку рата.

Ставови према југословенском питању и стварању југословенске државе имали су одређеног значаја у односима између Ватикана и Краљевине Србије у временима која је обележио Први светски рат. На почетку рата, цела католичка хијерархија, укључујући и ону у југословенским земљама, недвосмислено је прихватила политику Беча. До краја рата, суочени са опасношћу од Италије, ставови већине католичких бискупа у југословенским земљама су еволуирали, те су они у одлучујућим недељама крајем 1918. подржали уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у југословенску државу. Овакво држање католичког клера представљало је политички и морални пораз за Ватикан.²²

Стара Србија (Косово и Метохија) истраживани су у вези са положајем српског становништва, које је после стицања независности Србије и Црне Горе на Берлинском конгресу остало да живи под османском влашћу у положају неравноправних грађана изложено анархији и турско-арбанашком зулumu. Са оснивањем Албанске лиге, чији циљ је био да створи велику Албанију са Косовом и Метохијом у свом саставу, и сукобима који су уследили између Лиге и османских власти, положај српског становништва се још више погоршао. По окончању сукоба са Лигом, користећи Албанце против Срба, Османско царство је наставило терор, што је изазвало перманентни егзодуса Срба све до ослобађања Старе Србије 1912. и 1918.²³ Положај Срба у Старој Србији сагледан

веома споро је мењала свој негативан став према плановима из Декларације. Основни разлог за то био је у деловању Супила и Југословенског одбора који су појачали неповерење према српском православљу на Западу (Marković, 2011; Marković, 2016; Stanić, 2016).

²² Потреба да се брани католичанство на истоку Европе и на Балкану, као и да се сузбију утицаји православне Русије, повезала је Ватикан и Хабзбуршку монархију, као последњу велику католичку државу у Европи, у чврст савез. Код закључења конкордата Краљевине Србије са Ватиканом до израза су дошли обострани интереси, иако је Света Столица том приликом своје интересе ставила изнад интереса Беча. Током рата, у сукобу са Србијом, Ватикан је отворено показао да је на страни Монархије. Јединствен став по том питању имала је цела католичка хијерархија, па тако и она у југословенским земљама, међу којима су предњачили језуити. Посебно језуите у Босни, које је предводио надбискуп врхбосански др Јосип Штадлер, као изразити експонент бечке политике у овој покрајини, били су противници Краљевине Србије и Срба. Због пристрасности према Двојној монархији, њен нестанак на крају рата за Ватикан је била истинска катастрофа. Нестанком Аустроугарске главни савезник Свете Столице на Јадрану постала је Италија (Marković, 2011; Marković, 2016; Stanić, 2016).

²³ Исељавања српског становништва обележио је цео 19. век, али прави егзодус Срба из Старе Србије почео је 1876. године. О размерама егзодуса сведоче подаци Владана Ђорђевића, када је само у раздобљу 1880.–1898. године са овог подручја побегло у Србију око 60.000 људи. Поврх тога, преки војни суд – урфија је током четворогодишњег рада (1882–1886) осудио и

је на примеру Дечанског питања и Источке афере. Резултати изнети у научној дескрипцији говоре о томе да је Дечанско питање отворено крајем 19. века, када је историјски изузетно важан српски манастир Дечани дошао под управу руских монаха из келије светог Јована Златоустог на Светој гори. До овога је дошло због притиска албанских првака на сам манастир и метохијске Србе, а са циљем да се олакша тежак положај у коме су се нашли. Како се радило о врло сродним православним народима са готво истоветном основом верско-етничког идентитета, појава руских монаха у Дечанима изазвала је поделу међу метохијским Србима на руску и српску странку и довела до русификације међу њима. На овај начин отворено питање решено је 1916. године, када су трупе Аустро-Угарске интернирале руске келиоте у логор у Мађарској.²⁴ „Источка афера“ је сукоб две српске породице у национално компактном селу Исток, у Метохијском Подгору, које је било познато по свом отпору Арбанасима. Сукоб је прерастао у крвави породични рат, који је пружио прилику околним Арбанасима и османској власти да га искористе, како би село уништили а његове житеље приморали да напусте своје домове и имања. Поред отпора Арбанасима и османској власти, као веома битан услов за опстанак српског народа у Старој Србији у 19. и 20. веку истакли су се слога и јединство.²⁵

Резултатима наше анализе потврђена је потпуна научна дескрипција за истраживачка питања из времена Краљевине СХС/Југославије. Према оценама садржаним у дескрипцији, с обзиром на то да је у многоме зависила од одно-

погубио 7.000 Срба. Посебно тешку околност за опстанак српског становништва представљали су стални арбанашки зулуми. Поред исељавања, један део српског становништва је да би се спасао прибегао исламизацији. Примајући ислам Срби су преузели арбанашку ношњу и језик, а женидбом са арбанашким девојкама улазили су у арбанашке фисове а преко њих у родовске и племенске заједнице Арбанаса. На тај начин су губили осећај српске припадности и претапали се у Арбанасе. Њих су Срби, који су остали верни православној традицији, називали Арнауташима. Исламизовани и арбанизовани Арнауташа имали су изразито непријатељски став према својој старој српској средини и представљали су ударну песницу арбанашког експанзионизма (Marković, 2007; Nedeljković, 2011).

²⁴ Манастири су као носиоци духовног наслеђа имали значај чувара верско-етничког идентитета. Будући да је идентитет међу хришћанима Османског царства до XIX века био верско-етнички, манастир Дечани је за Краљевину Србију био од великог значаја, јер је преко њега мрежа српских учитеља и свештеника требало да очува и учврсти српски идентитет у Метохији. Како аутокефална српска црква Краљевине Србије није могла да у већем броју пошаље монахе Србима на Косову и Метохији, који су у то време били под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, долазак руских монаха довео је до губитка манастира. С обзиром на то да је манастир играо кључну улогу у образовању локалног и ширег српског идентитета, прелазак у руке руских монаха могао је да води и промени тог идентитета. То је у добу национализма постало лакше него икада раније (Marković, 2007).

²⁵ Сукоб који је био познат под именом „Источка афера,“ како се цео овај случај називао у званичним документима Министарства иностраних послова Краљевине Србије, избио је у пролеће 1903. године. Трајао је све до ослобођења од Турака и однео је 15 људских живота. Догодио се у време, када је у Старој Србији беснео антиреформни покрет Арбанаса. Овај покрет је био усмерен искључиво против српског становништва у Османској царевини и завио је у црно многе српске породице на Косову и Метохији (Nedeljković, 2011).

са два најбројнија народа Срба и Хрвата, стварање југословенске државе се испоставило као грешка. У државној заједници, Хрвати су у Србима гледали конститутивну и супростављену другост. Та другост омогућила је Хрватима да најпре конституишу нацију, тако што су у њу укључили целокупни католички живаљ без профилисане национале свести настањен на периферним просторима, а потом и да је хомогенизују. У сталним трвењима са Хрватима, предвођени својим научницима и политичарима, Срби су трошили сопствену стваралачку снагу доследно спроводећи концепцију о троименом народу и после о интегралном југословенству. Као последица тога само код Срба је почео да се јавља двоструки идентитет, српски и југословенски. Односно, верујући да су стварањем југословенске државе у њој окупили највећи део народа, Срби су сматрали да су најважнији циљ остварили. Самим тим постали су народ без циља и изгубили подстицај за јачање националне мотивације (Jagodić, 2003; Petranović, 1993: 23–55). Услед губитка националне мотивације и циља, у условима трвења са Хрватима, најизразитије последице су се виделе на примеру друштвеног и политичког амбијента у којем је живео српски народ с територије Хрватске. С обзиром на то да је у Хрватској постојао српски етнички простор (СЕП), који су одређивали апсолутна већина Срба у националној структури, континуитет живљења у бар десет генерација и старији од тога, домицилни карактер и ненасилни начин насељавања у односу на припаднике других народа, а како се радило о изузетно пасивним крајевима са доминатно аграрном привредом, југословенска држава није учинила ништа у погледу промене и развоја његове привредне основе, изградње саобраћајне инфраструктуре и ширења и јачања мреже просветних и културних институција. На тај начин, српски етнички простор у Хрватској остао је изложен агресивном хрватству, које је у функцији интереса универзалног католичанства настојало да шири своје утицаје и границе у складу са захтевима Римокатоличке цркве (Вајагић, 2009). Раздирана трвењима у унутрашњој политици, Краљевина је на међународној сцени била без правих пријатеља. Веровање у традиционална пријатељства била је трагична заблуда српске и југословенске политичке мисли и праксе. Ту заблуду је на драстичан начин потврдио политички однос Уједињеног Краљевства, које је предвођено „поквареним политичарима“, склоним манипулацијама, Черчиллом и Идном, водило вероломну политику према Краљевини Југославији. У суштини, крајње промишљена и прагаматична, та политика је била искључиво у складу са државним интересима Уједињеног Краљевства (Vožić, 2016: 9).

Судећи по мишљењу критике научна дескрипција тема из Другог светског рата у већини случајева дата је делимично, чак непотпуно и нетачно. Истраживаче је највише привлачило да одреде улогу, значај и међусобни однос између Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) и Народноослободилачког покрета (НОП). Као непотпуне и нетачне одбачене су оцене по којима је Дража Михаиловић у јуну 1941. написао меморандум „Хомогена Србија“, иако је тај документ саставио адвокат Стеван Мољевић, који се с Михаиловићем први пут срео тек маја 1942. Односно, оцене да је НОП 1943. бројао више од 300.000 људи, иако је крајем те године имао свега 50–60.000 или, према другим изворима,

90.000 бораца, као и да је победу у Југославији извојевао „сопственим снагама“, иако је у томе пресудну улогу у јесен 1944. имало 414.000 совјетских, док је у томе учествовало само око 40.000 југословенских бораца (Simić, 2013: 11). Ипак, и поред указивања на одређене методолошке недостатке код коришћења извора и литературе, изведене су потпуније оцене о једном и другом покрету. ЈВуО је у борби против окупатора примењивала тактику пасивног отпора уз вођење герилског рата ниског интензитета и повремене саботаже, при чему се водила реалистичним претпоставкама да ће рат бити дугачак и тежак, те да је неопходно да се избегну велике и беспотребне, пре свега, цивилне, жртве. Насупрот ЈВуО, НОП је форсирао масовни устанак, без обзира на српске жртве, па чак и могућност да се постигне иоле трајнији успех.²⁶

Процес настанка војске Недићеве Србије дата је у потпуности. Током јуна и јула 1941. године, са почетком партизанске устаничке борбе, дошло је до грађанског рата. Тада су се на удару партизанских снага нашли жандарми, свештеници, угледни сељаци, сеоски одборници и резервни официри. Настојећи да спречи разбуктавање овог рата у Србији, Недић је 6. септембра 1941. године формирао српске оружане одреде, и поред великог неповерења самих Немаца у те одреде. Због тог неповерења, оружани одреди, али и цела влада били су под стриктном контролом немачког окупатора. Сходно таквој контроли, посебно је важно да се истакне да је влада Милана Недића у 1942. години збринула 160.000 регистрованих избеглица, од којих су 63.000 чинила деца.²⁷

С обзиром на то да се настојања да се докаже постојање српског нацизма у ужем смислу везују за Димитрија Љотића и његове „квислиншке фаланге“, а да се шира основа за ову појаву настоји да нађе у култури (Светислав Стефановић, Владимир Велмар-Јанковић, Велибор Јонић и др.), као и у покушајима реформе језика Стевана З. Иванића („Српски језик као израз српског духа“, Про-

²⁶ Током рата ЈВуО је била ангажована на изградњи и јачању сопствене војне организације, како би у „одсудном часу“, у тренутку искрцавања западних савезника, прерасла у акцију великог стила и пружила им значајну и ефикасну помоћ. Као разлози за њен пораз наводе се: примена тактике ниског интензитета, што је било противно српском менталитету, који је тежио архетипу устаничке борбе из славне прошлости; постојање самовоље и недисциплине код једног дела команданата (Коста Пећанац, Момчило Ђујић, Павле Ђуришић), као и одсуство јединствене команде и комуникације између штабова раштрканих одреда ЈВуО. Насупрот њима, НОП је златореком реториком и идеолошком индоктринацијом задобијао следбенике и јачао. То се посебно односи на мобилизацију „пречанских“ Срба, у чему су предахитрили ЈВуО. Суштинску предност у рату НОП-у је донела безскрупулозна спремност да акције изводе не осврћући се на одмазду окупатора над локалним становништвом (Bakić, 2017; Novaković, 2006).

²⁷ Како су према српским државним одредима били неверљиви, Немци су били спремни да Недићевој влади дозволе само ограничено појачање жандармерије и полиције без тешког наоружања. Основни разлог за неповерење био је у страху од организације Драже Михаиловића, која је међу припадницима одреда имала своје присталице. Због тога су Немци вршили потпуну контролу: Управни војни штаб је надгледао рад министарства Недићеве Србије; командант СС-а и полиције у својој надлежности је имао полицију безбедности, службу безбедности, Специјалну полицију Управе града Београда, као и Полицију поретка, која је вршила организацију и команду над Српском државном стражом; Гестапо је организовао мрежу тајних агената, који су пратили рад и информисали се о чиновницима државне управе (Marijan, 2014).

светни гласник, 1944), таква настојања остала су недовољно уверљива. Због тога је научна дескрипција ове појаве непотпуна односно делимична (Ljušić, 2009: 2).

Научна дескрипција проблема геноцида на простору НДХ-а обухватила је холокауст над Ромима, који су, поред Срба и Јевреја, такође масовно убијани у концентрационом логору Јасеновац и на другим стратиштима, као и уништавање српских православних богомоља. Питање холокауста над Ромима у НДХ-а обрађено је делимично, јер су изостали целовито тумачење злочина и навођење писаца који су у књижевности писали о овој теми. Односно, учени су пропусти у настојањима да се утврди тачан број убијених Рома у Јасеновцу. И поред тога, наведени број убијених Рома износи: 17.960 с именом и презименом и 5.273 неименованих, односно укупно 23.233. Ипак, потребно је да се истакне да је холокауст био обележје епохе, да је почивао на расизму и „антициганизму“, који у Европи имају своје историјске корене, те да је врхунац достигао под Адолфом Хитлером и нацистима (Šteković, 2008: 17). Уништавање српских богомоља од стране усташа дато је у потпуности. Резултати истраживања су недвосмислено потврдили да је на примеру фрушкогорских манастира врло упечатљиво одсликана спрега између Римокатоличке цркве и усташа на геноцидном уништавању српског народа и свих његових духовних и материјалних тековина, а посебно богомоља. Један од циљева био је и да се у појединим манастирима уведу католички монашки редови. Крај рата није значао и крај страдања српских богомоља, које се наставило и касније под комунистима.²⁸

По мишљењу критике, научна дескрипција социјалистичког периода Југославије, у годинама после Другог светског рата, дала је потпуну оцену сложених питања међународних односа Хрвата и Срба у Хрватској, стварање система логора за комунисте и друге југословенске грађане који су подржали Резолуцију Информбироа и боравак Алојзија Степинца у Лепоглави. Из садржаја дескрипције види се да су се и Хрвати и Срби жалили: Хрватима је сметао прогон њихових кадрова и брисање националних садржаја из наставних програма, док је Србе погађао неадекватан третман у институцијама, у којима је било кадрова школованих у НДХ. Међутим, положај Срба додатно су оптеретили масовна хапшења и убиства без суда усташа и домобрана. Односно, у првом реду изузетно тешко економско и материјално стање српског живља у устаничким и пострадалим крајевима Хрватске.²⁹ У таквим околностима, како

²⁸ Српске богомоље су у изузетно великом броју страдале од стране усташа током Другог светског рата. На подручју НДХ уништено је највише црквеноисторијских споменика, у односу на све остале области, у поробљеној Европи. У томе су заједнички учествовали политички органи власти и Римокатоличка црква с намером да се, на том подручју, затру сви белези и трагови о постојању српског народа, као и да се на основу хрватског државног права створи етнички и верски – римокатолички чиста велика хрватска држава (Krestić, 2007).

²⁹ Хрватско руководство је потпуно занемарило и игнорисало веома тешко стање српског народа у крајевима Хрватске, где је он живео и у току рата повео борбу за сопствени опстанак против гедноцидног усташког терора. После рата, руководство Хрватске је заузело став о потреби да се прво обнавља и развија хрватски север, крајеви северно од Саве, који је требало да у каснијој

су то потврдили резултати истраживања, једини предуслов за друштвену промоцију српских комуниста с крајишких простора био је бескомпромисан обрачун са сопственом традицијом и националним вредностима. Односно, управо су немање слободе у погледу очувања националних и културних вредности и сиромаштво представљали два основна узрока пропасти Срба у Хрватској (Linta, 2003).

Систем логора за масовну изолацију политичких противника Титовог режима (комуниста и других југословенских грађана) који су подржали Резолуцију Информбироа је по начину изолације, унутрашњем систему организације, броју заточеника и коначно броју мртвих био исто тако страшан, ако не и страшнији, од система ГУЛАГ-а у Совјетском Савезу, у исто то време. Превасходни циљ који се оснивањем логора хтео постићи односио се на стварање ефикасног механизма за преваспитавање чланова КПЈ, који су се одвојили од партије и изјаснили за Резолуцију.³⁰ Борба за истину о Голом отоку и мрежи логора била је веома тешка и опасна, јер је један део докумената о раду ових логора уништен, док се остатак деценијама налазио у поседу Управе државне безбедности (УДБ). Услед тога тачан број логораша није лако утврдити, али се основано може претпоставити да је приближно 12% или између 54.000 и чак 61.000 чланова КПЈ било затворено. У логорима је број ухапшених и осуђених Срба и Црногораца био већи од процентуалног удела тих народа у становништву ФНРЈ, док је код Хрвата и Словенаца тај број био мањи. Поред овога, у НР Хрватској и НР Босни и Херцеговини је

фази помогну развој хрватског југа. Због такве политике, у пострадалим српским крајевима на најдрастичнији начин су се испољавали тешки проблеми у виду: несташице хране, одеће, обуће, станова и појаве болести, као и многи други. Изражен је био и проблем у вези са изградњом и обнављањем школских објеката, као и недовољним бројем Срба међу просветним радницима и чиновницима уопште. Овакву ситуацију још су директно пратили неповољни услови за свештенике и вернике СПЦ. Због свега тога Срби су тежили пресељењу у Војводину и друге активније крајеве Југославије (Linta, 2003).

³⁰ Мрежа концентрационих логора за политичке противнике у социјалистичкој Југославији основана је после Резолуције Информбироа, која је оштро критиковала КПЈ, а Тита, Кардеља, Ђиласа и Ранковића директно оптужила да воде политику супротну идеологији марксизма-лењинизма и непријатељску према Совјетском Савезу. Дискусије и изјашњавања у вези са тим довели су до политичког подвајања унутар КПЈ и проширили су се на структуре безбедности и цело друштво. То је уплашило вођство државе за његову судбину у околностима сукоба са СССР-ом и изазвало његов језив бруталан одговор. Бруталност је још више појачавао и карактер конкретних особа попут Анте Раштегорца и Јова Капичића Капе, које су логорима управљале. Поред најпознатијег Голог отока, мрежу су чинили још и логори на острвима Свети Гргур, Угљан, Раб, Вис, Корчула и Рам (на Дунаву); као и логори и затвори на копну: Сисак, Лоњско Поље, Вареш, Јасеновац и Петроварадин; и затвори у Билећи, Забели, Зеници, Старој Градишци, Сремској Митровици, Бањници, београдској Главњачи, Лепоглави и Пожаревцу. За врх КПЈ је изолација њених противника била потпуно легитимна, тако се Едвард Кардељ врло основано сматра за инспиратора идеје о Голом отоку, док се као проналазач локације за логор помиње Иван Крајачић, шеф УДБ-е за Хрватску. Људи су хапшени под окриљем право партијско-полицијског подухвата, чим би се посумњало да су спремни на „издају“, док је процедура спровођена ван правних институција и мимо правних стандарда. У логоре су се слали само на основу административне одлуке, без претходне истраге и регуларног суђења, просто – превенције ради (Вајагић, 2017; Ђурић, 2005; Janković, 2017).

број ухапшених Срба, у односу на укупан број ухапшених, био процентуално барем двоструко већи од њиховог учешћа у укупном становништву сваке од тих република. Оваква учесталост у хапшењу и осуђивању Срба и Црногораца указује на то да се против њих водио прикривени обрачун и да су органи УДБ-е сумњали у њихову поузданост. Због тога је у основи сукоба поводом резолуције ИБ-а био присутан и геополитички моменат, који је требало да одреди припадност Југославије Истоку или Западу, Хладним ратом подељене Европе. Односно, било је потребно да се Југославија политички одвоји од Совјетског Савеза (Вајагић, 2017; Ђурић, 2005; Јанковић, 2017).

Боравак Алојзија Степинаца у Лепоглави протицао је у прилично повољним условима за једну затворску установу. Он је ту живео мирно и безбедно, јер је био издвојен од одељења на којима су казну издржавали остали осуђеници. Истина је да Алојзије Степинац није био невина жртва комунистичког режима, те да су наводне тврдње о извршеној тортури над њим и његовој насилној смрти имале за циљ да послуже у сврху његовог проглашења за свеца. Надбискупов улазак међу светитеље потребан је оним снагама које теже рехабилитацији усташког покрета.³¹

Историчари су своју пажњу поклонили бројним питањима у вези са југословенском кризом и ратовим из деведестих година 20. века. Нетачна дескрипција односи се на повод краткотрајног рата у Словенији. Тачно је да је прави повод рата било словеначко запоседање граничних прелаза на признатим међународним границама Југославије. Другу ненаучну интерпретацију представља истицање искључиво српских злочина, а да се не истакне да је и противник починио злочин над њима. Прећутан је најпресуднији моменат за избијање рата у Босни и Херцеговини, а то је повлачење потписа Алије Изетбеговић с Кутиљеровог плана марта 1992. Није речено да је у хрватским акцијама „Бљесак“ и „Олуја“ убијено 1.500 српских цивила. Исто је урађено и по итању страдања и прогону Срба и другог неалбанског становништва 1999. године на Косову и Метохији (Simić, 2013).

Унутар југословенске кризе посебно је истраживан рат у Хрватској и научно утемељена дескрипција заснована на нормама војне науке и егзактним историјским чињеницама потврдила је да је то био грађански или унутрашњи рат.³² На основу тог објашњења се као неистинити и неутемељени могу оспо-

³¹ Алојзије Степинац је у Лепоглави боравио у релативном комфору с обзиром на то да је имао две просторије, од којих је једна претворена у капелу, у којој је он свакодневно и несметано обављао верске обреде. Њему је било допуштено да ради, устајао је и одлазио на починак у време које му је одговарало, добијао је укусну и разноврсну храну, редовно је шетао, примао посете у неограниченом трајању, док су се сва службена лица према њему опходила пристојно и с поштовањем. Изолација је имала за циљ максималну заштиту надбискупа, чија је личност била у средишту пажње међународне јавности, те држава због тога није желела да допусти да му се догоди било каква непријатност. Живот је окончао природном смрћу, што су неопозиво потврдиле све анализе његових земних остатака, како оне извршене после ексхумације, тако и оне обављене непосредно после смрти (Vožić, 2012).

³² Научна истина да се у Хрватској водио грађански рат потврђена је карактером самог рата, који је у тој бившој југословенској републици био узрокован широким историјским и друштвеним контекстом. Као веома важан моменат у рату мора да се издвоји учешће спољног фактора на страни оружаних снага Хрватске још од самог момената избијања првих

рити званични хрватски ставови (иначе усвојени октобра 2000. године у хрватском Сабору у виду Декларације о Домовинском рату) да су „војну агресију на Хрватску извршили Србија и Црна Гора и оружане снаге ЈНА, заједно са оружаном побуном дела српског становништва у Хрватској“ (Golubović, 2006: 17).

Узимајући у обзир рат на простору бивше Југославије, целовита научна дескрипција је указала на одређене политичке и друштвене последице, које је због рата имао српски народ. Пре свега, правно-политичка борба коју наследнице бивше СФРЈ воде око поделе југословенског наслеђа и освајања доминантних геополитичких позиција, чиме се, с обзиром на то да се у том сукобу не бирају средства, може основано закључити да је садашњи виртуелни мир само наставак претходног рата сасвим другим и различитим средствима. У миру, српском народу и даље прети опасност с хрватске стране, која се није одрекла својих претензија на границе до Дрине и Земуна. Како је током рата из двадесетих, прогоном крајишких Срба, у потпуности спроведена идеја о етнички чистој хрватској држави, која је до тада деловала само као плод маште појединих занесењака, онда не треба данас занемарити опасност од преласка на следећу тачку програма, а то је територијално проширење Хрватске на рачун наших простора. Ово је тим пре озбиљна претња, јер је званични Загреб и даље највећи непријатељ Србије, који је навикао да корак по корак реализује своје замисли (Božić, 2011; Golubović, 2006).

Током двадесетих година 20. века, упоредо са ризицима и претњама из окружења, под окриљем захтева за већом аутономијом и регионализацијом, на научно неутемељен начин, у самој Србији дошло је до инструментализације и отварања војвођанског питања. У аргументованим објашњењима поводом овог питања потврђује се његова историјска неоснованост и указује на то да његово отварање у пракси води ка слабљењу и разбијању Србије, са циљем да се Војводина издвоји из њеног састава.³³ Исто време, у Србији, обележио је

оружаних сукоба. Односно, да је од тренутка потписивања Венсовог плана, 22. новембра 1991. године, Југословенска народна армија (ЈНА) дефинитивно иступила из рата у Хрватској. Са становишта међународног права, посебно је важно да се истакне да су суверенитет и једна врста међународног признања Републике Српске Крајине (РСК) происходили из мировних планова (од Венсовог плана до Плана УН 3–4 који је Контакт-група понудила представницима Хрватске и РСК), као и из чињенице да је РСК била призната за пуноправног учесника на многобројним међународним конференцијама. Коначно, потребно је истаћи и то да је лицемерна пракса Запада, која не уважава начела универзалности права, једнакости и равноправности, Хрватској признала право самоопредељења и отцепљења од СФРЈ, а да то исто право није признала РСК у односу на Хрватску и Републици Српској у односу на Босну и Херцеговину. С обзиром на то да је ова пракса примењена у односу на бившу Југославију, она је изричито ограничена на Источну Европу и СССР и као таква не може да буде преседан за будуће случајеве (Golubović, 2006).

³³ Процес регионализације Србије представља опасност по државни и национални интегритет Србије, због дезинтегрисаности духовног бића српског народа и развијених партикуларизама. Њеним спровођењем дошло би до слабљења и потпуног разбијања Србије. Као потпуно научно неутемељене одбацују се тврдње да је Војводина у оквирима Хабзбуршке монархије имала своју посебност и да је њу 1918. године унела у нову државу. У научним објашњењима се истиче да је Војводина некада била само географски појам (изузев кратког, десетогодишњег периода средином 19. века, када је била и политички појам), како су аутономију имали само Срби с подручја Јужне Угарске, али да је и она укинута уочи Првог светског рата, те како је, према томе,

ауторитарни и антидемократски поредак, у којем је до изражаја дошла једностраност, жаловост и немоћ политичких странака. Студентски протест је у таквим условима 1996. иступио као истинска демократска алтернатива, која је захтевала и подстакла демократски преображај српског друштва (Vučinić, 2007). Суочено са оваквим изазовима друштво се све више суочавало са потребом да се одреди улога и место интелектуалаца у процесима подстакнутим кризом. У том смислу, како би се нашло решење и санирале њене последице, ангажман интелектуалаца мора да буде у служби државе и нације, а његова веза са политиком може да постоји само онолико колико то захтевају национални и државни интереси (Božić, 2017).

Из резултата наших истраживања, до којих смо дошли анализом садржаја приказа и критика о научној литератури из области историографије у Српском/Књижевном листу, установили смо да је она писана емпиријски тачно, реално и трезвено, те у духу критичког промишљања. Поред тога, и научна дескрипција је нашим истраживањима, великим делом, потврђена као потпуна и тачна. Тиме су задовољени најважнији предуслови за чврсто научно утемељене историографске литературе. Као још један важан резултат наших истраживања, а с обзиром на то да се највише приказа и критика односи на процесе и појаве из националне историје у новом веку и из савремене историје, мора се истаћи да је научна дескрипција потпуна и тачна у случају националне историје у новом веку и у оквиру овог периода у 19. веку, као и у првој половини 20. века. Односно, да је научна дескрипција делимично тачна, па чак и непотпуна и нетачна, у случају Другог светског рата и југословенске кризе и рата из деведесетих година 20. века. Такав резултат наше анализе указује на постојање отворених питања у случају ових појава и процеса. Како би се решила ова питања, потребно је наставити истраживања у вези са овим процесима, али и отворити истраживања неких појава и процеса, као што је на пример питање геноцида над српским народом у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата, и њихових ширих последица на укупне историјске токове до данас.

Прилог – Табела 1 Историјски извори са елементима класификације

Историјски извори	Укупно	%
Физички остаци (материјална култура)	1	1,62
Усмено пренесена грађа	0	0
Натписи, новац, скулптуре и остале врсте материјала	0	0
Документи и други писани остаци	18	29,03
Аутобиографски извори (дневници, мемоари и друго)	4	6,45

нису могли унети у заједницу са Србијом. Односно, посебно се инсистира на томе да је смисао аутономије био да подржи интеграцију српске нације, а не, као што се неосновано сугерише, да од Војводине ствара посебну државу. Коначно, једини исправан начин да се сагледа њена историја јесте у њеној историјској судбини сверне српске покрајине, која је Србију спајала са Европом, а војвођанским Србима, суоченим са покушајима денационализације, германизације и мађаризације, наметала упорну борбу за право на националну посебност и политичка права (Božić, 2011; Radojević, 2014).

Историјска дела и остала литература	2	3,22
Штампа	1	1,62
Филмови, микрофилмови и друго	0	0
Лична опажања (самог писца или људи које интервјуише)	7	11,29
Две или више врста историјских извора из наведене класификације	29	46,77
Укупно	62	100
%	100	100

Извор: Списак референци – списак приказа и критика из *Српског/Књижевног листа*

Прилог – Табела 2 Историјски извори са поделом на примарне и секундарне

Историјски извори са поделом на примарне и секундарне	Укупно	%
Примарни извори	32	51,61
Секундарни извори	2	3,22
Примарни и секундарни извори	28	45,16
Укупно	62	100
%	100	100

Извор: Исто као Прилог – Табела 1.

Прилог – Табела 3 Научна дескрипција са елементима класификације

Научна дескрипција са елементима класификације	Укупно	%
Потпуно/тачно	53	85,48
Делимично тачно	7	11,29
Нетачно/непотпуно	2	3,22
Укупно	62	100
%	100	100

Извор: Исто као Прилог – Табела 1.

Списак референци

а) Списак приказа и критика из *Српског/Књижевног листа*

Bajagić, D. (2009). Globalna naučna sinteza: Sofija Božić, Srbi u Hrvatskoj 1918–1929, Beograd, 2008, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 81–83, 17.

Bajagić, D. (2017). Koliko je ljudi robijalo na Golom Otoku: Zatočenici Golog Otoka: registar lica osuđivanih zbog Informbiroa: dokumenta Uprave državne bezbednosti FNR Jugoslavije, priredili: Akademik Dragoslav Mihailović, Prof. dr Miroslav Jovanović, Dr Goran Miloradović, Dr Aleksej Timofejev, Dokumenta službi bezbednosti, knj. 1, Beograd, 2016, *Srpski Književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 17/122, 16.

Bakić, D. (2017). Memoari kapetana Vučković: Zvonimir Vučković, Sećanja iz rata, Beograd, 2015, *Srpski Književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 17/122, 11.

- Basta, D. (2011). Jedno „nesamrtno ime“ našeg bibliotekarstva i naše istorijske nauke: Dr Svetlana Mirčov, Jovan N. Tomić – Bibliotekar i naučnik, Beograd, 2007, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 99, 16.
- Božić, S. (2007). Obnova časopisa: Srpsko-dalmatinski magazin, Zagreb–Split, 2006, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 64, 13.
- Božić, S. (2008). Jovan Skerlić: Arhivska zbirka Jovana Skerlića u Univerzitetskoj biblioteci, proredili Danica Filipović i Nikola Mirković; Beograd, 2007, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 70, 5.
- Božić, S. (2009). Ozbiljna naučna studija: Dr Irena Arsić, Srpska pravoslavna crkva u Dubrovniku do početka XX veka, Trebinje–Dubrovnik–Beograd, 2007, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 79/80, 8.
- Božić, S. (2010). Nezaobilazna knjiga: Irena Arsić, Dubrovačke teme XIX veka, knjiga I, Beograd, 2009, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 97/98, 8.
- Božić, S. (2011). Vasilije Krestić, Istoričar u vremenu prelomnih i sudbinskih odluka, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 102, 5.
- Božić, S. (2012). Demistifikacija zatočeništva i smrti Alojzija Stepinca: Dane Mirić, Stepinac u Lepoglavi: zapisi nadbiskupova čuvara, Zagreb, 2011, *Srpski Književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 2/107, 7.
- Božić, S. (2016). Šta bi bilo da nas Karađorđevići nisu napustili: Kristina Oksenberg Karađorđević, Kraljevska dinastija: povratak kući porodice Karađorđević, Beograd, 2015, *Srpski Književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 15/120, 8 i 9.
- Božić, S. (2017). Živo memoarsko delo: Vasilije Đ. Krestić, Zapamćenja, Novi Sad, 2016, *Srpski Književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 17/122, 7 i 8.
- Đurić, M. V. (2005). Satiranje protivnika: Dragoslav Mihailović, Kratka istorija satiranja, Beograd, 2005, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 40, 13.
- Glišović, D. (2003). Nizozemski putopisci o Balkanu: Jelica Novaković-Lopušina, Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918, Beograd, 1999, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 11/12, 18.
- Golubović, P. (2006). Građanski rat u Hrvatskoj: Mihajlo Vučinić, Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995, Beograd, 2005, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 43, 17.
- Jagodić, M. (2003). Srpske stranputice: Predrag Protić, Između samoobmana i zabluda (politički eseji), Srbinje–Beograd–Valjevo, 2003, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 13, 8.
- Janković, V. (2017). Geneza i metod golootočnog petoknjižja: Dragoslav Mihailović, Goli otok, knj. 1–5, Beograd, 1990, 1995, 2011 i 2012, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 17/122, 1, 14.
- Krestić, V. (2007). Fruškogorska svetila: Dinko Davidov, Svetila Fruške gore, Beograd–Novi Sad, 2006, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 57, 5.
- Krestić, V. (2012). Knjiga je lepa koliko je lepa i srpska Sentandreja: Dinko Davidov, Sentandreja srpske povesnice, Beograd–Novi Sad, 2011, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 103, 14.

- Leš, F. (2017). Ranke kao istoričar Srba: Leopold Ranke, Srpska revolucija, Hamburg, 1829, priredio Lolić, M., *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 17/122, 24.
- Lint, M. (2003). Sudbina srpskih ministara u Hrvatskoj: Čedomir Višnjić, Partizansko ljetovanje – Hrvatska i Srbi 1945–1950, Zagreb, 2003, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 13, 3.
- Lolić, M. (2005). Temelji moderne srpske prosvete: Arsen Đurović, Modernizacija obrazovanja u Kraljevini Srbiji 1905–1914, Beograd, 2004, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 40, 8.
- Ljušić, R. (2005). Pošten gubitnik: Dragoljub Jovanović, Ljudi, ljudi... Medaljo ni devedeset četvorice političkih, javnih, naučnih i drugih savremenika, Beograd, 2005, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 39, 16.
- Ljušić, R. (2009). Duh palanke ili duh plemena: Holm Zundhauzen, Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Beograd, 2008, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 81–83, 2.
- Marijan, St. V. (2014). Rasvetljavanje jednog zatamnjenog perioda srpske istorije: B. Dimitrijević, Vojska Nedićeve Srbije, Beograd, 2014, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 9/114, 26.
- Marković, S. (2007). Dečansko pitanje, drugi tom Kosovske trilogije: Dušan T. Bataković, Dečansko pitanje, Beograd, 2007, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 59/60, 8.
- Marković, S. (2011). Priroda odnosa jedne velike sile i malih država: Dragoljub R. Živojinović, U potrazi za zaštitnikom. Studije o srpsko-američkim vezama 1878–1920. godine, Beograd, 2010, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 99, 4.
- Marković, S. (2016). Vatikanska trilogija akademika Dragoljuba R. Živojinovića: Dragoljub R. Živojinović, Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države, Beograd, 2013, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 14/119, 1, 4 i 5.
- Marković, S. (2017). Posrednik između srpske i zapadnih kultura: Dušan Bataković, Dešifrovanje prošlosti, Beograd, 2016, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 19/124, 18.
- Maticki, M. (2003). Lekovita rajska reka: Dejan Medaković, Dunav reka jedinstva Evrope, Novi Sad, 2002, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 14, 13.
- Miletić, A. (2005). „Zakasneli razvoj“ Srbije: Mari-Žanin Čalić, Socijalna istorija Srbije 1815-1941, Beograd, 2004, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 31, 9.
- Mišić, D. (2014). Prilog istoriji parlamentarizma: Vlado St. Marijan, Povratak grofa od Takova, Beograd, 2013, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 8/113, 31.
- Nedeljković, S. (2011). Preispitivanje prošlosti: Suzana Rajić, Aleksandar Obrenović, Vladar na prelazu vekova – sukobljeni svetovi, Beograd, 2011, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 100, 15.

- Nedeljković, S. (2011). Mikroistorija istočkih konflikata: Radoš Ljušić, Vujkina vrata. Hronika podgorskog sela Istok, prvi deo, Beograd, 2011, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 102, 7.
- Novaković, A. (2006). Posle pola veka: druga strana: Kosta Nikolić, Dragoljub Mihailović, Beograd, 2005, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 44, 7.
- Popović, R. J. (2006). O prostoru nekadašnje Južne Srbije: Vardarski zbornik 5, SANU, Međuodjeljski Vardarski odbor, urednik Vladimir Stojanečević, Beograd, 2006, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 47/48, 7.
- Popović, R. J. (2013). Primer istinskog rodoljublja: Radoš Ljušić, Orijentalni novinar, evropski političar Dimitrije Davidović (1789–1838), Beograd, 2013, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 6/111, 8.
- Radojević, M. (2014). Putokaz i odgovornost: Vasilije Đ. Krestić, Srbi u Ugarskoj 1790–1918, Novi Sad, 2013, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 8/113, 13.
- Rajić, S. (2002). Prošlost i perspektiva: Hagen Šulce, Pregled nemačke istorije, sa grafikonima, mapama i hronologijom, Beograd, 2001, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 3, 8 i 9.
- Rajić, S. (2002 i 2003). Struktura porodice: Aleksandra Vuletić, Porodica u Srbiji sredinom 19. veka, Beograd, 2002, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 5/6, 8–9.
- Ređep, D. (2005). Ni nalik na siromašne rođake: Dejan Medaković, Srbi u Zagrebu, Zagreb, 2004, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 31, 15.
- Simić, P. (2013). Kako se usklađuje nemačka uloga u pravljenju i pisanju srpske istorije, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 64/109, 2.
- Simić, P. (2013). Istorija u službi politike. Mari-Žanin Čalić, Istorija Jugoslavije u 20. veku, Beograd, 2013, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 6/111, 11.
- Sretenović, S. (2009). Važno istraživanje: Radoslav Vesnić Mlađi, Dr Milenko Vesnić – gransenjer srpske diplomatije, Beograd, 2008, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 84/85, 21.
- Stanić, V. (2016). Diplomacija duha: Dušan T. Bataković, Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914), CRNS Éditions, 2013; Vojislav G. Pavlović, De la Serbie vers la Yougoslavie. La France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918, Institut des études balkaniques, Académie serbe des Sciences et des Arts, 2015, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 16/121, 10.
- Svedočenje o ličnostima. (2016). Porodična prepiska kneza Miloša Obrenovića, Iz Arhivske zbirke Joce Vujčića, priredila Tatjana Brzulović Stanisavljević, Beograd, 2015, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 16/121, 24.
- Šofranac, N. (2015). Detaljna priča o veku i po: Veselin Kostić, Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860, Beograd, 2014, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 11/116, 7.
- Šteković, L. (2008). Knjiga sećanja i opomena: Dr Rajko Đurić, mr Antun Miletić, Istorija holokausta Roma, Beograd, 2008, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 71/72, 17.

- Šuletić, N. (2005). Moderan pristup prošlosti: Knut Čelstali, Prošlost nije što je nekad bila (uvod u istoriografiju), Beograd, 2004, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 31, 7.
- Šuletić, N. (2006). „Terapija“ moderne otuđenosti: Teodor Zeldin, Intimna istorija čovečanstva, Beograd, 2002, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 43, 9.
- Šuletić, N. (2007). Monografija o Moravi: Grupa autora, Morava, Beograd, 2006, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 54, 7.
- Vojinović, S. (2008). Duh vremena u prvoj polovini 19. veka: Petar V. Krestić, Izabrani tekstovi Teodora Pavlovića, Beograd, 2007, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 67, 17.
- Vojinović, S. (2012). Početak Srpske akademije nauka i umetnosti: Vasilije Đ. Krestić – Mile Stanić, Zapisnici sednica Društva Srpske slovesnosti 1842–1863, Knj. 1–2, Beograd, 2011, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 2/107, 8.
- Vojinović, S. (2017). Pozorišna periodika. Marta Frajnd, Ogledi o srpskoj pozorišnoj periodici (1871–1941), Novi Sad–Beograd, 2015, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 19/124, 10.
- Vučinić, M. (2006). Istorija između zablude i istine: Čedomir Antić, Istorija i Zabluda, Beograd, 2005, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 41, 9.
- Vučinić, M. (2007). Zbornik o studentskom protestu: Decenija 1996–2000 – spomenica studentskog protesta '96, uredio Čedomir Antić, Beograd, 2006, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 55, 8 i 9.
- Vučinić, M. (2007). Vizantijske slike: Radivoj Radić, Purpur i pergament, Beograd, 2006, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 63, 8.
- Vučinić, M. (2008). Stopedesetogodišnje poruke: Đorđe Natošević, Za što naš narod u Austriji propada, Beograd, 2007, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 70, 17.
- Vuletić, A. (2004). Prva biografija Tome Vučića Perišića: Radimir J. Popović, Toma Vučić Perišić, Beograd, 2003, *Književni list: Mesečnik za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 23/24, 15.
- Vuletić, A. (2013). Celovita slika o Petronijeviću i njegovoj epohi: Radimir J. Popović, Avram Petronijević (1791–1852), Beograd, 2012, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 5/110, 22.
- Vuletić, A. (2014). Zaboravljene transverzale: Borisav Čeliković, Planinarske transverzale u Srbiji, Čačak, 2013, *Srpski književni list: Mesečnik za književnost, umetnost i kulturu*, 8/113, 19.

б) Списак литературе:

- Bajagić, D. R. i Božić, S. D. (2016). Istorijske dimenzije aktuelnih tema savremenog društva – prema pisanju *Srpskog/Književnog lista* (2002–2015). U: Dimitrijević, B., Đigić, G. (prir.). *Međunarodni naučni skup Nauka i savremeni univerzitet (5; 2015; Niš). Društvene nauke i savremeni svet: tematski zbornik radova. Tom 1.* (223–236). Niš: Filozofski fakultet.

- Bajagić, D. R. i Božić, S. D. (2017). Nastanak moderne državne uprave u periodu Srpske revolucije (1804–1835) prema viđenju *Srpskog/Književnog lista*. U: Đigić G. (urednik). *Međunarodni naučni skup Nauka i savremeni univerzitet* (6; 2016; Niš). *Društvene nauke pred izazovima savremenog društva: tematski zbornik radova. Tom 1.* (245–258). Niš: Filozofski fakultet.
- Božić, S. & Bajagić, D. R. (2016). Historical themes in print media in Serbia: Srpski/Književni list. In: Daković, N., Nikolić, M., Rogač Mijatović, Lj. (ed.). *Media Archeology: Memory and Culture in the Digital Age* (221–235). Belgrade: Faculty of Dramatic Arts.
- Božić, S. D. i Bajagić, D. R. (2017). Prikazi i kritike u Srpskom/Književnom listu: Izvor za proučavanje savremene historiografije. U: Đigić G. (urednik). *Međunarodni naučni skup Nauka i savremeni univerzitet* (6; 2016; Niš). *Društvene nauke pred izazovima savremenog društva: tematski zbornik radova. Tom 1.* (199–211). Niš: Filozofski fakultet.
- Koen, M. i Nejgel, E. (1965). *Uvod u logiku i naučni metod*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
- Krestić, V. Đ. (2015). *Genocidom do Velike Hrvatske*. Beograd: Catena Mundi.
- Milić, V. (1978). *Sociološki metod*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Nolit.
- Mitrović, A. (1991). *Raspravljanje s Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mitrović, A. (1996). *Propitivanje Klio: ogledi o teorijskom u historiografiji*. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska“.
- Mitrović, J. D. (1992). *Srpstvo Dubrovnika*. Beograd: Srpska književna zadruga: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petranović, B. (1993). *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Veselinović, R. L. (1994). Velika seoba Srba 1690. U: Samardžić, R., Veselinović, R. L., Popović, T., (napisali). *Istorija srpskog naroda. Knj. 3, Srbi pod tuđinskom vlašću: 1537–1699* (530–542). Beograd: Srpska književna zadruga.
- Više radova. (1994). U: Srejšević, D., Mirković, M., Kovačević, J., et al. (napisali). *Istorija srpskog naroda. Knj. 1, Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Više radova. (1994). U: Bogdanović, D., Mihaljčić, R., Ćirković, S., et al. (napisali). *Istorija srpskog naroda. Knj. 2, Doba borbe za očuvanje i obnovu države (1371–1537)*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Dušan Bajagić
Sofija Božić

RESEARCH OF HISTORIOGRAPHY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE IN THE CASE OF THE REVIEWS AND CRITIQUES IN THE SERBIAN/LITERARY JOURNAL

The paper is a continuation of the research of contemporary historiography, based on the Serbian/Literary Journal, one of the most prominent newsletters for literature, culture and social issues. Unlike the previous paper, which is refer to the section of reviews and critiques in that journal as a source on the basis of which one can learn about topics dealing with contemporary historiography, the way in which these topics are addressed and the results achieved, in the focus of this article is a historiography as a scientific discipline. In this way, the subject of the research – historiography as a scientific discipline – was examined through evaluation and rating of the scientific description stated in the historiography, which is the subject of consideration in the reviews and critiques. The results of our research, which we came up with by analyzing the content of the review and critiques of scientific literature in the field of historiography, confirmed that scientific description is largely complete and accurate. At the same time, the solid scientific foundation of contemporary historiography was confirmed.

Key words: Serbian/Literary Journal, reviews, critiques, historiography, scientific description.

Јасмина Шаранац Стаменковић¹

Универзитета у Нишу

Филозофски факултет

Република Србија

Стручни чланак

UDK 94:929 Ђурић И.; 316.663:316.344.3

ИВАН ЂУРИЋ И УЛОГА ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ У ДРУШТВУ²

Апстракт: У раду се анализирају ставови византолога Ивана Ђурића, професора Филозофског факултета Универзитета у Београду, у вези са улогом и моралном одговорношћу интелектуалне елите у друштву деведесетих година прошлога века. Указује се на недостатак моралне одговорности великог броја интелектуалаца пред озбиљним друштвеним и политичким потресима који су се тада, неминовно, преливали на универзитете. Коначно, направљена је паралела са актуелним стањем, односно, понашањем наставног особља на факултетима филозофске провенијенције широм Србије.

Кључне речи: професор Иван Ђурић, интелектуална елита, филозофски факултети у РС, колективна морална одговорност, морални ауторитет

*“Questo misero modo
tegnon l’anime triste di coloro
che visser senza ’nfamia e senza lodo.*

*Mischiate sono a quel cattivo coro
de li angeli che non furon ribelli
né fur fedeli a Dio, ma per sé fuoro.*

*Caccianli i ciel per non esser men belli,
né lo profondo inferno li riceve,
ch’alcuna gloria i rei avrebber d’elli».*

Inferno, Canto III: 34–42

*„На тај начин тугују
жалосне душе бића оних
што ни покуду ни похвалу не заслужују.*

*Заједно су са оним јатом злих
анђела што божју реч не чуше
али ни против ње не би хор неодлучних.*

*Небо их прогна да му лепоту не руше,
ни дубоки пакао их не прима
да се њима не похвале проклете душе.“*

Данте Алигијери, Пакао

¹ jasminda.saranac.stamenkovic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века* (бр. 177015) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Навршиле су се две деценије од када је преминуо професор Иван Ђурић (1947–1997). Радовима из византологије (*Породица Фока; Сумрак Византије – Време Јована VIII Палеолога: 1392–1448; „Посланичко слово“ Теодора Метохита* и други) оставио је неизбрисив траг, како у домаћој, тако и у светској медијевистици. Поред тога, бавио се теоријом историје и улогом историчара у друштву. Своја схватања историје изложио је у књизи *Историја – прибежиште или путоказ* (Ђурић 1998, 23–76).

Иван Ђурић калио је занат историчара под руком академика Георгија Острогорског, као и Божидара Ферјанчића. У методолошком приступу науци следио је Бога Графенауера, Симу Ђирковића, Мирјану Грос и Андреја Митровића. Узоре је нашао и у дојенима француске историјске мисли – Фернану Броделу и Жоржу Дибију. Цела академска каријера Ђурићева била је везана за универзитет: од 1971. до 1993. прошао је звања од асистента, преко доцента до ванредног професора на Катедри за византологију Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, а од 1991. године па до смрти био је предавач на Институту за европске студије при Универзитету Париз VIII. Такође, био је сарадник у *College de France* (Perović, 325).

Широј јавности Иван Ђурић познат је по ангажману на јавној политичкој сцени деведесетих година прошлога столећа. Политички, најближе су му биле либералне вредности. Декларисао се као леви либерал, наглашавајући да „класичну десницу сматра глумом, а да га класична левица неописиво нервира“ (Ђурић 2009, 249). Никада није био комуниста, али није био ни антикомуниста, држећи потпуно излишним потенцирање антикомунизма у држави где је сваки десети грађанин био члан Комунистичке партије (Ђурић 2009, 293, 341).

У јавним наступима истицао је патриотизам, супротстављајући га национализму (Ђурић 2009, 213, 279). Признавао је вечиту повезаност између морала и историје као разумљиву потребу људи који се, незадовољни својим садашњим животом, окрећу трагању за изгубљеним вредностима из прошлости (Ђурић 1998, 25–26).

Био је ватрени противник оних који су заговарали велику Србију, ексклузивну, етничку државу Срба, јер је „знао статистику, знао историју и знао реалност“ (Ђурић 2009, 282). Као историчара, проблеми историјске истине и правде веома брзо су га довели до сазнања „да људска повест не трпи детерминисаност!“ (Ђурић 1998, 45). Зато је био убеђен да искључиво демократска Србија може штитити права Срба где год да они живе (Ђурић 2009, 282).

Залагао се за мир, демократију, децентрализацију државе, међуетничку толеранцију, културно уважавање и дијалог са суседима. Експлицитно, доследно и аргументовано се борио против режима Слободана Милошевића. Био је оптуживан од владајуће партије за „издају српског интереса“, односно за „одрођеност“ и „космополитизам“ (Ђурић 2009, 309). Етикетиран је као „човек Запада“ (Ђурић 2009, 218), „адвокат грађанске Босне“, „амбасадор Алије Изетбеговића“ (Ђурић 2009, 238). Уследили су притисци и претње. После више од двадесет година проведених на Филозофском факултету у Београду, доживео је да започне преиспитивање његове педагошке „подобности“ (Ђурић 2009, 214).

Највеће ударце, ипак, добијао је оних које је сматрао „својим природним савезницима“ (Ђурић 2009, 304). Другим речима, више је трпео од „опозиције“, него од власти: „са властима сте бар начисто и знате са ким имате посла, но, пакости *демократа* дуго су болеле јер су долазиле од оних који би требало да су *ваши*“ (Ђурић 2009, 293). Куриозитет представља чињеница да су Ивана Ђурића седамдесетих година XX столећа „новокомпоновани Срби, данас (1991 – Ј. Ш. С.) врло истакнути“, нападали јер је славио славу, писао ћирилицом и био „противник наднационалног југословенства“ (Ђурић 2009, 199).

Није демантовао неистине изречене на свој рачун, верујући да је такво постизање „равнотеже“ инфантилно и недостојно његовог поимања одговорности јавне речи (Ђурић 2009, 232). Пошто није имао илузија, није се жалио на третман који је доживљавао у медијима блиским власти (Ђурић 2009, 304). Сматрао је да он као историчар мора бити лишен емоција при расуђивању, а то увек није било могуће. Због свакодневних дешавања био је врло често изнервиран и љут, што му свакако није олакшавало политичка размишљања и тумачења дневних догађаја (Ђурић 2009, 296). Имајући у виду јавне оптужбе које му се упућују, говорио је да је „веома тешко оспорити српство неке ко је Србин по оцу и мајци, ко је свесно одабрао да живи овде (у Србији – Ј. Ш. С.), ко није плаћен за своје родољубље“ (Ђурић 2009, 199).

Зашто није остао дубоко заваљен у професорској фотели, иза затворених врата кабинета, задужујући светску медиевистику још понеком сјајном монографијом или преводом средњовековних учењака – штедећи, притом, енергију, здравље, штитећи породицу, академску каријеру и друштвени углед међу тадашњом научном и политичком врхушком? Одговор на то дао нам је сам Иван Ђурић: „Мој конкретан политички ангажман коинцидира и изазван је доласком Слободана Милошевића на власт. Не зато што сам осетио потребу да се бавим политиком, него сам осетио потребу да одужујем дуг према земљи јер сам смарао да је он опасност за Србију, а да ће његов учинак у политици имати несагледиве последице, што се данас (1996 – Ј. Ш. С.), нажалост, и види“ (Ђурић 2009, 295).

Иван Ђурић је био учен „да се роду своме боље служи књигом и памећу него пушком“ (Ђурић 2009, 197). Био је интелектуалац који је у времену моралне кризе своје државе ушао у политику „сматрајући да је природан дуг њених школованих изданака, рођених у несрећној земљи ауторитаризма, лишеној икаквих непосредних демократских искустава“ да јој помогну (Ђурић 2009, 229–230).

Говорио је: „моја улога јесте, као и сваког другог човека који је поникао са овог тла, да помогнем у оној мери колико умем и знам, да народу из кога сам поникао буде боље. Често, можда, у томе и грешим, али једно је сигурно да све што радим, радим испуњен добрим намерама, мада понекад, погођен разним инсинуацијама умем да кажем да је моје родољубље потпуно бесплатно, ничим га нисам наплатио, чак ни једним метром друштвеног стана“ (Ђурић 2009, 352). „Све што сам чинио, радио сам из уверења да и ја имам шта да допринесем и демократским странкама и том народном фронту, и у крајњој линији, власти-

тој савести – тиме што ћу нешто рећи, објаснити или чути од оних који знају више“ (Ђурић 2009, 319–320).

Тврдио је да му ни на крај памети није да му политика буде посао довека, али је сматрао да је дужност интелектуалаца да буду одговорни према себи самима и држави којој припадају (Ђурић 1998, 222). На питања када је намераво да оде из политике, одговарао је: „онда када ми моја застава, моја слава, мој Београд неће изгледати укаљани, онда када се Србија, она на коју сам био поносан, врати из духовног изгнанства...“ (Ђурић 2009, 223, 231).

Без обзира на то што српској историји није страном да се афирмисани научници, историчари, професори универзитета укључују у политику (сетимо се само Стојана Новаковића и Владимира Ђоровића), Ивану Ђурићу се и у научним круговима неретко замерало што је крочио у политику, што је своје критичко мишљење о југословенском друштву износио јавно и тиме, свесно, „запоставио“ византологију (одједица става о професору Ђурићу с почетка деведесетих година XX stoleћа, нажалост, осећају се и данас). Тога је био и те како свестан.

У есеју под насловом *У кожи Вука Бранковића* саосећао је са Иларионом Руварцем, а можда се и поистоветио с њим: „премда у српској критичкој историјској мисли није био сасвим усамљен, у јавном окршају са незнањем и пристрасностима био је претежно лишен савезника (остављали би га, тако, не само учени Стојан Новаковић, него и Јован Јовановић Змај, Руварчев друг из младости), док је, са друге стране, за непријатеља имао једино делимично појединца (звао се Пантелија Срећковић), а у ствари, читаве установе којима је тај појединац припадао“ (Ђурић 2009, 46).

Утеху због оптужби од стране свог еснафа за „издајство“ проналазио је управо у Илариону Руварцу, Доситеју Обрадовићу, Вуку Караџићу, Димитрију Туцовићу и Јовану Цвијићу. Руварац је, наиме, био „сумњив због своје историјске *хиперкритичности*, Доситеј због *европејства*, Вук због *лаицизације* дубоко богословљу приврженог народног културног бића, Туцовић због *албанофилства*, а Цвијић због уверења да *психофизички типови Балканаца* намећу друкчије решење јужнословенске државе од пуког заокруживања замишљених националних граница“. Но, знао је да тужиоци за потомке остају анонимни, а да се оптужени памте (Ђурић 2009, 49).

Чињеница је да је почетком деведесетих година библиографија Ивана Ђурића у вези са друштвеном кризом у Југославији постала знатно богатија науштрб радова из византологије. То је, међутим, сасвим разумљиво ако се имају у виду друштвене, политичке, економске и културолошке околности које су тада захватиле Балкан и које су неминовно утицале на њега као појединца, кога је свакодневица „трошила“, и као део интелектуалне елите.

Неспорно је, такође, да су Ђурићеве стручне расправе о последње две деценије XX века – о којима је, иако очевидац распада СФР Југославије, писао из перспективе историчара „практичара“ – бивале лишене тзв. „научног апарата“ који доприноси „тежини“ исказа. Ипак, избор форме излагања не може се узимати као мерило ни аутентичности исказа, ни његове ерудиције. Јер „форма

је, као и увек, наметнута садржином и читалаштвом са којим се комуникација прижељкује“ (Ђурић 1998, 16).

Недовољна агилност колега са Универзитета против владајућег режима који је креирао конструисан систем лажних вредности, дубоко га је погађала. Посебно је био незадовољан тиме што нико од његових колега није настојао да одбрани не политичко уверење, већ само част своје професије. За себе је говорио „да је управо он бранио част професије, а не политичко уверење оних које је бранио“ (Ђурић 2009, 295). Наглашавао је да интелектуалци морају бити свесни да „бавити се политиком не може да буде сведено на етички суд у четири зида, саопштен у потаји ближњима, породици или саговорницима у каквој завереничкој сали. Али, и то је боље у земљи у којој је интелектуална номенклатура изабрала национал-социјализам“ (Ђурић 2009, 230).

Веровао је у то да је патриотска обавеза свих да, без обзира на оптужбе за „издајство“ или замерке о „недостојности“ политичког заната, покушају све не би ли се катаклизма спречила. „У супротном“, казивао је Ђурић, „одговорност је и на онима који су *исто мислили*, али ништа нису урадили, макар толико да би људи знали шта су мислили“ (Ђурић 2009, 215). То се најпре односило на „интелектуалце“ и тзв. „грађане“. Сматрао је да „у одсуству демократских професионалаца, тај посао преласка од ауторитарног ка демократском друштву нема ко други да обави изузев интелектуалаца“ (Ђурић 2009, 293). Алтернатива је „популизам, царство небеско, корење, стид пред потомством“ (Ђурић 2009, 215).

Болело га је што већина интелектуалне елите у Србији није била спремна да се укључи у политичка дешавања и активира у политичком деловању. Интелектуална елита је, према његовом мишљењу, остајала потпуно затворена, активирајући се само онда и тамо где је њој то одговарало – на некој трибини, или у новинским чланцима које ће прочитати мали број читалаца (Ђурић 2009, 259). Питао се: „да ли је судбина научних или учених друштава, свуда а поготову на овоме тлу, бивала изложена одувек сличним искушењима, међу којима нарочито онемо да буду поистовећена са тренутним циљевима пролазних државних власти?“ (Ђурић 2009, 249).

Као историчар, правио је аналогije и подсећао је да се „Србија почетком XIX века није ослањала на оно што је било преовлађујуће у јавном мњењу“, него на елиту. Дивио се српском јунаштву и витештву, али исто тако сматрао је да је за стварање југословенске државе подједнако била важна и научна дипломатија Јована Цвијића (Ђурић 2009, 197).

Указивао је на то да је неповратна штета по Србију што млади људи, нарочито елита, противници „националистичког лудила“, одлазе из ње. Србију је, према Ђурићевим проценама, а на основу податка женевског Комесаријата за избеглице, до 1995. године напустило преко 300.000 младих људи, које је он сматрао националном елитом (Ђурић 2009, 240, 247, 248, 289, 309). Био је убеђен да би губитак од милион и по интелектуалаца, чак и у једној тако великој држави као што је Француска, довео до њеног нестанка (Ђурић 2009, 289).

Највећим губитком за Србију сматрао је одлазак њене националне елите, јер је губитак младих, образованих и паметних људи био ненадокнадив, због

чега је говорио да је „Србија интелектуално обезглављена“ (Ђурић 2009, 235, 259).

Коначно, с временске дистанце од двадесет година након смрти професора Ивана Ђурића, може се рећи да је био оптимист по питању будућности Србије: „Видим Србију тамо где је могла бити и пре десет година (1985 – Ј. Ш. С.) – а није. Видим је као државу која може бити, а не мора – европска. Као државу у којој су национална права – права устава, а политичка права – права грађана. Очекујем Србију, којој је у интересу њених већинских становника, односно Срба, да размишљају о регионима, о аутономији, о заштити свих могућих културних права оних који су мањина у тој земљи“ (Ђурић 2009, 283).

Упозоравао је да је занат историчара веома важан, јер нас учи да народи могу утицати на своју судбину (Ђурић 2009, 233).

Како се данас широм Србије понаша интелектуална елита? Узећу као тачан став професора Николе Вулића с почетка XX столећа да се вредност државе мери њеним универзитетима (Ljubomirović 2013, 205). А какви су то универзитети у Србији? Другим речима, какви су универзитетски професори? Да ли професори историје, колеге и наследници Ивана Ђурића, примењују своја стечена знања и критички, с моралном одговорношћу, приступају друштвеним интересима? Да ли се ишта променило у колективном понашању у односу на почетак деведесетих година прошлога века?

Политика којом се води највећи део данашње интелектуалне елите и даље јесте политика „незамерања“ колегама и „незаинтересованости“ за постојеће проблеме. Разлози су разнолики: истинско несхватање и несагледавање ситуација у којима су се нашли, одсуство било какве моралне одговорности, лични интереси: од чувања душевног мира до финансијске користи, неретко и обичан кукавичлук.

Један мањи део те елите, који називам елитом искључиво због чињенице да обављају наставну делатност на неком од универзитета у Србији, агресивно или перфидно (што зависи од склоности, способности и социјалне интелигенције појединца), служи се манипулацијама, неистинама или полуистинама и води политику „заstraшивања“ млађих колега. Ту, најпре, мислим на асистенте и доценте чији су реизбори или избори у виша звања неретко довођени у питање у случају да не учине оно што се од њих очекује и тражи.

Најмању групу интелектуалаца на факултету, најжалост, чине они који се залажу за морални кодекс, поштовање статута и других аката факултета, брину о студентима никада не заборављајући да је факултет и наставна установа (не само научна), а то подразумева и васпитну улогу. Утолико је морална одговорност наставника већа, јер су они ти који треба да буду узор студентима.

У свим трима поменутиим групама тзв. универзитетске елите могу се наћи врсни стручњаци из своје области. Њихов однос према науци не мора бити (а може, и некада јесте) истоветан са схватањем њихове академске улоге на универзитету и приступом друштвеним проблемима генерално.

Као пресудни квалитет који одлучује при избору асистента (неретко и приликом избора наставника) појављује се „беспоговорна оданост“ шефу организационе јединице, предметном наставнику, ментору или руководиоцу пројекта. Оданост сама по себи не мора да буде лоша. Напротив, наставник-ментор који се залаже за аутономију мишљења свог докторанда (које се може разликовати од његовог), подстиче јавно исказивање тих ставова, поштује његову личност (од начина обраћања када су насамо и у јавности, до схватања да „подређени“ има приватан живот и поштовања истог), свакако заслужује све уважавање. Уколико наставник још подржава научно-истраживачку каријеру свог кандидата, реч је о школском примеру идеалног ментора. Такав ментор неће подсећати свог асистента да га је „баш он запослио“, јер неће имати потребе за тим.

Намерно не наводим да докторанд треба да буде посебно захвалан ментору за то што је овај читао његов рад, исправљао га, давао сугестије, примедбе, конструктивне предлоге, другим речима, добро га „водио“ кроз рад. То је део нашег посла, наша обавеза, а не право избора. За то, између осталог, примамо плату. Менторства су нам неопходна и за изборе у виша звања. Чињеница да многи, или бар неки, не извршавају ову обавезу, или то чине траљаво, јер ни сами нису учени да темељно раде, не може и не сме бити изговор за слично понашање и поступање.

Проблематично је када предметни наставник-ментор нема педагошку, научну, па и моралну одговорност према асистенту-докторанду. Нажалост, то данас није реткост. Под „васпитаним понашањем“ подразумева се да асистент нема сопствено мишљење (у најбољем случају, може да има свој став, али није пожељно да га износи јавно), подилажење наставнику, одобравање сваког поступка ментора и афирмативно изражавање о њему. „Прикупљање информација“ од оних који не мисле исто као ментор и „потказивање колега“ посебно су на цени. Такви поступци доносе већу наклоност ментора ове врсте и олакшавају суживот с њим. Временом, асистенти, будући наставници универзитета, постају „обликовани“ до уверења да је такво понашање академско и преносе тај кодекс понашања на нове нараштаје. С друге стране, борба између истраживача на почетку каријере који не пристаје на то да буде обликован као „полтрон“ и наставника без етике непристојно је неравноправна, са потпуно предвидивим исходом.

У актуелној ситуацији у држави, надлежно министарство за високо школство прописало је критеријуме који су довели до „трке за бодовима“ чиме је обесмислило научно-истраживачки рад. Успех у науци мери се, углавном, квантитетом радова, а не квалитетом и садржајем. То, наравно, никако не значи да не постоје колеге чији су радови и бројни и научно-методолошки утемељени. Ипак, њих нема много. Квантификација резултата у хуманистичким наукама показала се као лоше решење, као решење које не даје праву слику о вредностима и квалитету научника. Уколико се задржи такав систем вредновања као искључиви, угушиће се прави истраживачки рад.

Поменуто такмичење за бодове произвело је низ проблема око избора у звања. Неспорно је да извесних критеријума за универзитетска звања мора бити.

Поставља се питање: шта радити у случајевима када се на неки од конкурса за наставника пријави више кандидата? У случају да на том месту нико претходно није радио, да је комисија за писање извештаја имала исти третман свих кандидата (да су подједнако сагледане предности и недостаци кандидата), да су подједнако уважени и научни и наставни критеријуми, на крају, мада не најмање битно, да тон извештаја приличи високошколским установама, посао интелектуалаца у изборном већу драстично је олакшан: подржава се кандидат кога је комисија за писање извештаја предложила. Наравно, ово је сценарио који подразумева да су чланови изборног већа претходно прочитали материјал за веће.

Како се понашати у случајевима када је реч о реизборима запослених или њиховим изборима у виша звања када постоје „противкандидати“? Ако запослени на факултету не испуњава формално-правне услове за реизбор у звање прописане од стране надлежних институција, ситуација је јасна: остаје без звања и бива удаљен из наставе. Будући да су факултети по правилу презасићени ненаставним особљем или, пак, услед недостатка добре воље управе, дојучерашњи универзитетски наставник лако може да остане без посла и упућује се на биро рада (без обзира на то да ли је, можда у неком ранијем раздобљу, оставио запажен траг у науци). Кандидат који испуњава услове добија звање и почиње своју универзитетску каријеру.

Шта радити када и запослени на факултету и „противкандидати“ испуњавају формално-правне услове конкурса? За кога се одлучити ако су сви кандидати квалитетни у научно-методолошком погледу (претпоставка је да кандидати и у наставно-педагошком раду имају исте или „сличне“ квалификације)? Да ли се одредити за онога ко квантитативно има највише радова или онога који је већ запослен? За кога се одлучити ако сви кандидати на конкурс једноставно не задовољавају критеријуме у научном, или моралном смислу? Да ли за „најбољег трговца“ или за „мање зло“ по науку? Да ли смо дошли до тачке када је само квантитет радова битан?

Шта треба урадити у случајевима када је запослени признат и угледан научник, а противкандидат без талента и знања у научно-истраживачком смислу, али што се тиче броја радова, без обзира на њихов слаб квалитет, превазилази свог конкурента? Шта радити када је ситуација обратна: запослени је „научник“ без икаквог научног ауторитета, а противкандидат има интегритета и ауторитета у науци? Да ли подржати извештај комисије по сваку цену (ипак, чланови комисије су ти који имају увид у конкурсни материјал и његов садржај)?

Како поступати када је очигледно да је комисија за писање извештаја пристрасна и када је њен предлог пуко понижавање универзитета и демонстрација силе? (Какви су то уопште људи који предлажу и подржавају за чланове комисија оне који немају морални, научни и наставни кредибилитет и гласају за њене извештаје?) Да ли се држати начела: задржати запосленог по сваку цену (ако испуњава формално-правне услове), без обзира на то да ли је он, као научник и као личност, заслужио звање универзитетског професора и привилегију за катедром пред студентима?

Да ли успоставити принцип „како за једног запосленог, тако за све“, или ићи од случаја до случаја? Могућности су многобројне. Како наћи праву меру и где? Коначног решења извесно нема. Ипак, негде се мора почети.

Чини се да је једина могућност да се ишта промени набоље дискусија о проблемима на изборним и научно-наставним већима факултета. Притом, редовни и ванредни професори морају схватити да је највећа одговорност управо на њима. Они морају да воде главну реч и да својим понашањем дају пример младим колегама који тек постају чланови већа, како би повратили углед, интегритет и ауторитет факултета. Избегавањем суочавања са властитом и колективном нечистом савешћу не постиже се ништа!

Што пре будемо признали да проблеми постоје, пре ћемо их решити. Избегавање поменутих тема, окретање главе и „гледање својих послова“ довело нас је до тога да су се проблеми годинама само нагомилавали. Такође, морамо знати да се они сами од себе неће решити. Од нечега се мора почети. Можда ће управо ова јавна реч, изречена на страницама зборника чији назив обухвата појмове науке и савременог универзитета, макар нагнати на размишљање шта нам је чинити. Размишљање и деловање покојног професора Ивана Ђурића, човека који је у најтежим временима задржао свој интегритет, а своје знање и углед ставио у службу општег добра, може да нам свима послужи као пример и путоказ.

Lista referenci

- Ђурић, I. (1998). *Istorija – pribežište ili putokaz*. Kragujevac: Alternativni kulturni centar „Civis“.
- Ђурић, I. (2009). *Vlast, opozicija, alternativa*. (prir.). Perović, L. Beograd: Zagorac.
- Ljubomirović, I. (2013). *Nikola Vulić – istoričar antike*. Niš: Filozofski fakultet.
- Perović, L. (2016). *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*. Beograd: Dan Graf – Novi Sad: Javna medijska ustanova „Radio-televizija Vojvodine“.

Jasmina Šaranac Stamenković

IVAN ĐURIĆ: ON THE ROLE OF THE INTELLECTUAL ELITE IN SOCIETY

Abstract: The paper analyses the viewpoints of the Byzantologist Ivan Đurić, former professor at the Faculty of Philosophy of the University in Belgrade, regarding the role and moral responsibility of the intellectual elite in the society of the 1990s. It points out the lack of moral responsibility of a large number of intellectuals when faced with serious social and political disturbances which at the time, inevitably, transferred onto Universities. Finally, a parallel with the current state has been made, that is, with the behaviour of the teaching staff at several Faculties of Philosophy throughout Serbia.

Key words: professor Ivan Đurić, intellectual elite, Faculties of Philosophy in the Republic of Serbia, collective moral responsibility, moral authority

Растко М. Ломпар¹
Београд

Изворни научни рад
UDK 329.18:2(091)

ОДНОС РЕЛИГИЈЕ И ФАШИЗМА У САВРЕМЕНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Резиме: Фашизам је, упркос својим антиклерикалним почецима у Италији током 1919. године, убрзо прихватио важност религије у животима Италијана и настојао да помири своју настајући идеологију са хришћанским вредностима. Различити фашистички покрети широм Европе имали су различит однос према црквама и религији, од већински секуларне идеологије Освалда Мозлија и Британске уније фашиста, до најрадикалнијих примера симбиозе религије и фашистичког покрета попут усташког покрета у НДХ, или Легије архангела Михаила у Румунији. Од свог настанка, однос фашизма и религије је у очима посматрача на различите начине тумачен. Кључна дебата одиграла се око тога да ли фашизам треба сматрати политичком религијом, односно новим изразито модерним феноменом, који настаје када политички покрет сакрализује одређени секуларни ентитет (нацију, расу или државу), или као екстремни вид политизације традиционалне религије. Намера овог рада је да прикаже на који начин је тај однос тумачен у савременој светској историографији, са посебним освртом на теорије политичке религије, политизације религије и клерофашизма.

Кључне речи: фашизам, религија, политичка религија, клерофашизам.

1. Увод

Протекло је више од седамдесет година од када се совјетска заставица залепила на рушевинама Рајхстага и означила крај „епоке фашизма” (1919–1945). Фашизам је у свом класичном облику нестао, оставивши за собом милионе лешева и до данас до краја нерешену мистерију – шта је фашизам ? Хиљаде страница исписане су о томе (за преглед историографије о фашизму видети: Nolte, 1970; Griffin, 1995), нуђене су бројне парадигме, потом одбациване или делимично прихватане, али консензус је изостао.² Неспорно је да је међу они-

¹ rastkolompar@yahoo.com

² У овом раду писаћемо о фашизму у складу са парадигмом коју је Роџер Грифин поставио у својој књизи *Природа фашизма* (Griffin, 1991). Он је дефинисао фашизам као „палингенетичку форму популистичкогултранационализма”. У сржи фашистичког *Weltanschauung* лежао је палингенетички мит, мит о поновном рођењу нације кроз „прочишћујућу револуцију”. Критикујући марксистички поглед на фашизам, и инсистирање на његовој „контрареволуционарној” природи, Грифин је истраживао на томе да је фашизам изразито модеран и дубоко револуционаран феномен. Он је фашизму придавао генеричка својства (на другачији начин од Нолтеа), тврдећи да се термин „фашизам” може сматрати заједничким именицом за бројне екстремно десничарске покрете

ма који су се фашистима називали било пуно разлика и локалних карактеристика. Један од најочигледнијих примера тих разлика јесте однос фашистичког покрета према религији и организованим црквама. Хитлер се морао борити са католичком црквом у Немачкој, док је усташко преузимање власти у Хрватској поздрављено од католичког клера. „Бог је фашиста”, тврдио је румунски фашистички песник Пруденди, док је Алфред Розенберг у свом *Миту двадесетог века* упозоравао на то да су хришћанске вредности готово уништиле „душу германског човека”.

У овом раду настојаћемо да прикажемо на који начин је у савременој историографији тумачен однос фашизма и религије. Због ограничене дужине рада, фокусираћемо се на два кључна теоријска концепта: политичку религију и клерикални фашизам.

2. (Генерички) фашизам као политичка религија?

Први значајнији покушај³ да се феномен фашизма као политичке религије на научни начин обради, представљао је есеј *Политичке религије* немачког филозофа Ерика Фегелина из 1938. године. Он је овај есеј започео описом покушаја египатског фараона Ахенатона да уведе нову религију, да би га завршио описом идеологије Адолфа Хитлера. Пишући са конзервативно-католичких позиција он је разликовао две врсте религија, оне оовсветске/политичке (*innerweltliche*) и транссветске (*überweltliche*) (Voegelin, 2000: 32–33). *Innerweltliche* су оне религије које „проналазе божанско у свету”. Фегелин је, стога, у модерним идеолозима видео настављаче античких гностика, које покреће исти циљ, корени та трансформација света путем људске акције. Међутим, сматрао је Фегелин, чак и најразорнији критичари хришћанства, попут Маркса и Ничеа, нису били ослобођени религиозних представа. „Марксов *homo novus* није човек без религиозних илузија, него човек који је Бога онтички преузео у себе. `Нечовек` који има илузије постаје потпуни човек на тај начин што апсорбује `натчовека`”. Дакле, нови човек је заиста, као и Ничеов натчовек, човек који самог себе претвара у Бога” (Fegelin, 2012: 42). Према Фегелину, политичке религије представљају покушај да се вакуум настао секуларизацијом попуни новим секуларним покушајем стварања религијског осећаја заједнице. Заправо, теорија о политичкој религији углавном је била популарна међу хришћанима противницима тоталитаризма (Stowers, 2007: 10). То су били људи који разумеју религију и који њену „перверзију” у политичкој религији посматрају као „побуну против

(међу њима и за националсоцијализам) широм међуратне Европе.

³ Током касних двадесетих и раних тридесетих неколицина протестантских теолога користила је термин политичка религија, у нешто другачијем значењу. Они су, након сусрета са „чистијом” вером муслимана, приликом мисионарења на Блиском истоку, користили тај термин као критику постојећег стања у хришћанским црквама, које су постале превише увезане са „секуларизмом и империјалистичким либерализмом” и удаљиле се од „истинског” хришћанства (Ustorf, 2008: 43).

Бога” започету хуманизмом, а настављену фашизмом и комунизмом (Gentile, 2005: 26).

Фегелинова теорија о политичким религијама није постала општеприхваћена након публикавања 1938. године, али је због осуде националсоцијализма аутор био на мети цензуре и Гестапоа након Аншлуса. Тек након завршетка Другог светског рата и хладноратовске поларизације света, теорија о политичким религијама постала је нераскидиво везана за теорију о тоталитаризму. Критичари теорије о тоталитаризму листом су били и критичари теорије о политичким религијама (Види: Gentile, 2005: 28). Нови импулс теорији о политичким религијама дао је почетком 1990-их година италијански историчар Емилио Ђентиле, аутор кључних дела о фашизму/тоталитаризму као политичкој религији (Вид.: Gentile, 2001; Gentile, 2006). Основне карактеристике тоталитаризма су, према Ђентилеу, милитаризација и хијерархизација партије, концентрација моћи у једној партији и у њеном харизматском вођи, потпуна организација маса и, коначно, сакрализација политике увођењем политичке религије (Gentile, 2000: 18–19). Да би остварио свој циљ апсолутне контроле друштва, тоталитарни покрет користи се присилом, демагогијом/пропагандом, тоталитарном педагогијом и дискриминацијом противника. Сакрализација политике суштински означава процес када политички покрет „пренесе статус светог на одређени земаљски ентитет (нацију, земљу, државу, слободу, расу, пролетаријат) и када га учини апсолутним принципом колективне егзистенције, када га сматра главним извором вредности за индивидуално и колективно понашање, и уздиже га као основни етички модел јавног живота. Он тако постаје објекат дивљења и посвећења, па и саможртвовања” (Gentile, 2000: 18–19). Тај политички покрет успоставља „политичку литургију” у част сакрализованог ентитета, и почиње са писањем своје „свете историје”. Ђентиле истрајава у томе да „сакрализација политике значи увођење религиозне димензије у политику која је другачија, и аутономна од традиционалних религиозних институција” (Gentile, 2000: 21). Она је истовремено и искључиво модерни феномен који не треба мешати са политизацијом традиционалних религија, као ни са традиционалном „сакрализацијом политичке власти”,⁴ која постоји „одувек” у људском друштву (Gentile, 2000: 23).

Емилио Ђентиле дефинише два различита резултата сакрализације политике, сматрајући да сакрализација политике нужно не подразумева тоталитаризам. Он у својим радовима инсистира на разликовању демократске грађанске религије (*civic religion*) од тоталитарне политичке религије (*political religion*) (Gentile, 2005: 21). Ђентиле критикује недовољну појмовну прецизност код историчара, политиколога и филозофа, који употребљавају термине лаичка/секуларна/политичка религија као синониме. Грађанска религија, сматра он, прихвата индивидуалну аутономију и постоји паралелно са традиционалном религијом и другим политичким покретима. С друге стране, политичка рели-

⁴ Под „сакрализацијом политичке власти” Емилио Ђентиле сматра традиционално истицање божанског порекла политичке власти, попут фраза „Божјом милошћу краљ”.

гија не прихвата коегзистенцију, негира индивидуу и не дозвољава аутономно постојање традиционалних религија поред себе, већ захтева у мањој или већој мери њихову субординацију својим циљевима. У политичким религијама извршена је „сакрализација насиља, као светог инструмента регенерације” друштва, док га „грађанска религија” не подразумева (Gentile, 2000: 24–25; 36). Ђентиле је сматрао да све политичке религије опонашају традиционалне и свесно или несвесно имитирају њихове обреде. Такође, оне делом врше и синтезу тако што преузимају и инкорпорирају поједине традиције, митове и ритуале. Као трајну ознаку политичких религија он види и краткотрајност, јер се њихова политичка моћ брзо исцрпи у поређењу са традиционалним религијама. Најкраће речено, он разлику између те две манифестације сакрализоване политике види у разликама између САД и фашистичке Италије или нацистичке Немачке.

Уткана у ширу дебату о оправданости концепта политичке религије јесте дебата о сврсисходности посматрања фашизма као политичке религије. Теорија о фашизму као политичкој религији доводила је у питање исправност генричког фашизма као модела, јер, уколико се за националсоцијализам може рећи да је политичка религија, да ли би се исто могло рећи за изразито секуларну и „рационалну” идеологију Освалда Мозлија и Британске уније фашиста. Од свих манифестација фашизма, националсоцијализам се сам доиста презентовао на начин који је личио на методе организованих цркава. Поједине институције, попут СС-а, личиле су на монашке редове, који су имали своје „манастире” и култна места. Партија је обзнанила свој календар и празнике, по угледу на хришћанске. Организоване су посебне церемоније наместо хришћанских чинова крштења, венчања и сахрана. Створени су објекти обожавања и реликвије, попут „крваве заставе“ (Blutfahne) ношене приликом неуспешног пуча 1923. године испрскане крвљу „мученика” (Vondung, 2005: 88–89). Павши у борби против комуниста, Хорст Везел, иначе син протестантског пастора, постао је симбол „мученика за идеју”. Када му се две године касније, 1932, у „пантеону мученика” придружио и Херберт Норкус, познатији по надимку Хитлеров омладинац Квекс (Hitlerjunge Quex), број нацистичких „светаца” почео се повећавати (Види: Dietsch, 2015: 103–118). У једном од храмова „Немачких хришћана”, нове нацистичке верске организације, на олтару је уместо Христа висео Хитлеров портрет (Maier, 2007: 11). Иако је националсоцијализам сакрализовао политику на најочевиднији начин, сличне тенденције примећују се и код других фашистичких покрета.⁵

Иако је комунизам старија политичка религија од фашизма, Емилио Ђен-

⁵ Примера ради, двојица погинулих припадника Легије Светог арханђела Михаила у Шпанском грађанском рату, у којем су се борили на страни генерала Франка, добили су величанствену сахрану. Ковчези са њиховим телима ношени су у процесији дуж Румуније. По доласку у железничку станицу сваког града, кофере би сачекао шпалир локалних легионара. Командант процесије би потом обзнанио окупљеној маси „Румуни крстите се у легионарску веру!”, и изговарана је „Мота-Марин заклетва” у част двојице погинулих легионара. На тај начин у легионарску политичку религију конвертирали би окупљени, дубоко импресионирани жртвом ових „хришћанских мученика” (Sandulescu, 2007: 263).

тите сматра управо фашизам „прототипом“ политичке религије. Он се за то одлучио јер се сакрализација политике није одвијала тако јасно и отворено код комунизма као код фашизма. У речнику фашизма није недостајало речи религија, нити религијске симболике, док је комунизам био борбено антирелигиозан. Стаљин није оправдање своје апсолутне власти видео у Богу или Провиђењу, као Хитлер или Мусолини, него у динамици производних односа. Ђентилеов закључак потврђује и Стенли Пејн који је, додуше, сматрао да ниједан режим није до те мере користио јавне форме имитације религиозних симбола и церемонија као нацизам (Rayne, 2005: 168). Међутим, проблем који се намеће јесте да ли се употреба религијског речника *мора* сматрати сакрализацијом политике, или се може прихватити и као метафора.⁶ Истовремено, велико питање јесте да ли се фашизам видео као замена за религију (*Religionersatz*) или заменска религија (*Ersatzreligion*). На пример, комунизам никада себе не би видео као религију, већ као отелотворење анти-религије (Rayne, 2005: 167). Емилио Ђентиле и већина других присталица парадигме о фашизму као политичкој религији ближи су схватању политичке религије фашизма као заменске религије (*Ersatzreligion*) (Griffin, 2004: 308).

3. Критика теорије о политичкој религији

Међутим, парадигма о фашизму као политичкој религији (и даље) не представља консензусно схватање код истраживача фашизма. Присталице те парадигме, поред самог Ђентилеа, јесу и великани студија фашизма Џорџ Мос, као и „скорашњи преобраћеник“ у ту теорију Роџер Грифин (Griffin, 2004, 307). Мајкл Бурли такође сматра да приступ фашизму као политичкој религији представља корисну хеуристичку алатку у истраживању фашизма (Burleigh, 2002: 1–17). Стенли Пејн се у свом приказу Ђентилеове књиге слагао са већином његових постулата (Rayne, 2002: 122–130). Роџер Итвел донекле прихвата вредност посматрања фашизма као политичке религије, али сматра да се она више фокусира на форму, културу и на обред него на идеологију, а самим тим истиче афективну страну фашизма а негира његову рационалну привлачност (Eatwell, 2004: 147). Волтер Лакер је игнорисао ту парадигму у својој студији о фашизму, донекле замагљујући разлику између политичке религије и политизовања традиционалних религија (Види: Laqueur, 1996). Велика опозиција концепту

⁶ Примера ради, када се у нацистичком речнику нађу фразе попут „наша *света* дужност према Рајху“, да ли је то другачија употреба термина од често коришћеног метафоричког значења религије, попут „фудбал је *света* ствар у Италији“. Док присталице парадигме о политичкој религији сматрају употребу речи свет у првом случају примером сакрализације политике, у другом случају је јасно да је у питању метафоричко значење, а не обожење фудбала. Самим тиме, противници те парадигме су истицали да је тај концепт нужно произвољан (На пример: Stowers, 2007: 16) Као контрааргумент истицано је да Ђентиле ни други нису тврдили да је фашизам религија, већ су сматрали да се он *може* посматрати као политичка религија, и да тај приступ омогућава његово боље разумевање (Griffin, 2004: 304).

политичке религије, као и генеричком фашизму уосталом, долазила је од оних истраживача који се превасходно баве националсоцијализмом и Холокаустом. Међу њима се посебно истичу Ричард Еванс и Ијан Кершо (Griffin, 2004, 311).

Према фашизму као политичкој религији скептичан је и истраживач односа нацизма и религије, Ричард Стајгман-Гал, јер, према његовом мишљењу, то представља превелики нагласак на форму и занемаривање суштине идеологије нацизма. Веран својој теорији о изворима националсоцијализма у протестантској *völkisch* мисли критиковао је теорију о политичкој религији као површну, јер се фокусира на „сам чин вере, а не у шта се верује” (Steigmann-Gall, 2004: 377–380). Он у националсоцијализму не види драматичан раскид са прошлошћу, као Хана Арент, нити продукт секуларизације, већ наставак екстремно националистичких тенденција међу (углавном протестантским) Немцима. „Другим речима, хришћани нацисти нису само `извртали` нити `инфицирали` хришћанске идеје да би одговарале њиховој партији; те идеје постојале су у верзијама хришћанства које су, и ово је кључно, биле дефинисане од стране истакнутих теолога и хришћанских интелектуалаца пре него што је настао нацизам” (Steigmann-Gall, 2007: 187). Он такође сматра да сами нацисти нису видели своју идеологију као *Ersatzreligion*, већ као поглед на свет који је комплементаран традиционалном хришћанству и који у њему има своје изходиште. Он сматра да је успостављена (барем у случају нацизма) лажна дихотомија између политичког и религиозног и да они заправо паралелно постоје. Стога он истиче да је религиозна политика (*religious politics*), као резултат преузимања учења традиционалне религије од стране политичког/секуларног покрета, боље одређење нацизма од политичке религије (Steigmann-Gall, 2004: 383). Према његовом мишљењу, Хитлер је сматрао свој покрет верским (упореди: Hastings, 2010: 180–181), а не религијом *per se* (Steigmann-Gall, 2007: 188–189). У целини посматрано, Стајгман-Гал сматра да је, независно од тога да ли је националсоцијализам помирљив са истинским хришћанством, он у очима његових идеолога то био. Међутим, то га, према нашем мишљењу, отвара за идентичну критику какву је упутио концепту политичке религије. Наиме, и његов приступ у извесном смислу надређује форму (перцепцију хришћанства код нациста) суштини (идеолошко несагласје између нацизма и хришћанства).

Теорија о фашизму као политичкој религији није изазвала пуно пажње у (пост)југословенској историографији.⁷ Изузетак представљају радови Милорада Екмечића, који је критиковао Ђентилеа зато што сматра „лаичком побожношћу” много тога што је део нормалне хришћанске побожности (Екмечић, 1999а: 268). Он је сматрао да Ђентилеова теорија умањује важност подршке цркви фашистичком режиму, коју Екмечић сматра инструменталном у одржању

⁷ Иако је објављен велики број квалитетних радова о фашизму у Југославији, немачкој окупацији, колаборационистичким режимима, (пост)југословенска историографија није пуно пажње посвећивала самом теоријском одређењу фашизма. Поред два издања књиге Тодора Куљића (Kuljić, 1978; Kuljić 1987), писаних у складу са марксистичком парадигмом, и кратког прегледа Андреја Митровића (Митровић, 2009), ниједна монографија није посвећена самој теорији фашизма.

фашиста на власти. Ни Дучеова харизматичност – према његовом мишљењу – није била довољна да се „води маса”, без подршке клера. „Католичка црква је фашизму дала више од политичке подршке. Дала је идеју да држава мора бити морални организам, а као таква своје морално послање добијати од Бога”. Другим речима, Милорад Екмечић негира у великој мери сакрализацију политике фашистичког руководства, и стоји на становништву да је политизовано католичанство адекватније објашњење односа између РКЦ и фашистичког покрета у Италији. Он чак сматра РКЦ и одлучујућим фактором за одржање фашизма: „Докле је католичка црква одобравала фашистички режим, дотле је он и функционисао” (Екмечић, 1999а: 270). Екмечић инсистира на томе да је „погрешно (...) сумњичење да је фашизам икада имао намера да ствара неку нову религију. Напротив, хтео је да оснажи хришћанство и од цркве створи *instrumentum imperii*” (Екмечић, 1999b: 239). Међутим, он не негира чињеницу да између католичанства и фашизма има разлика: „иако је католичка црква дала модерном фашизму идеологију за организовање друштва и државе, она се од његових поступака разликовала, а некада и настојала да ту повезаност порекне и заборава” (Екмечић, 1999b: 255). Екмечић закључује: „Класичан фашизам је био један гигантски покрет организовања Европе на новим основама препорођеног хришћанства” (Екмечић, 1999b: 263).

И око односа других фашистичких (или парафашистичких) покрета и религије такође постоје спорења. Примера ради, према Стенлију Пејну, Франков режим није правио политичку религију, већ је политизовао постојеће католичанство (Payne, 2002: 126; Payne, 2005: 169), док други истраживачи ипак сматрају да се у њему одигравала симбиоза између постојеће фалангистичке политичке религије и католичанства (Box i Saz, 2011: 388–389). У целини гледано, у научној заједници и даље не постоји консензус око концепта политичке религије, као ни око тога да ли се фашистички однос према религији боље дефинише као сакрализација политике или политизација религије. Теорија о политичкој религији критикована је и због тога што, у очима критичара, превелики акценат ставља на фашистички покрет а недовољан на организоване цркве и њихову догму, и да самим тим екскулпира цркве одговорности за успон и одржање фашизма. Суочен са критиком своје теорије, Емилио Ђентиле се касније ограђивао да политичка религија не значи једини начин посматрања тоталитаризма, нити да је то његов најзначајнији елемент (Gentile, 2000: 51).

3. Клерофашизам/клерикални фашизам

За разлику од теорије о фашизму као политичкој религији која има свог зачетника (Фегелин) и историчара који јој је дао јасно теоријско утемељење (Ђентиле), други кључни теоретски концепт везан за фашизам и религију, концепт клерофашизма, остао је дуго без теоријског одређења. Италијански католички свештеник и политичар Луиђи дон Стурцо први је 1922. године искористио из-

разе клерофашизам и клерофашисти (*clerico-fascismo, clerico-fascisti*),⁸ имајући у виду оне католичке свештенике који су прихватили фашизам и покушали да га помире са хришћанским вредностима (Eatwell, 2004: 148). Од тада је тај термин коришћен у Италији да би се означили поједини католички свештеници који су горљиво бранили фашизам, попут фрањевца Агостина Ђемелија, ректора католичког универзитета у Милану, који је подржао напад на Абисинију и увођење расних закона 1938. године (Pollard, 2007: 433). Концепт клерикалног фашизма постао је популаран међу критичарима хришћанства и цркве као организације, и почео је да бива коришћен у различитим околностима да би се означиле потпуно различите ствари. Термин је примењиван на различите пропагаторе „хришћанске конзервативне политике”, као и на припаднике „нове деснице” (Griffin, 2007: 215). Традиционално, клерикалним фашизмом сматран је однос фашизма и хришћанства, али је раст исламског фундаментализма у 21. веку довео до размишљања о томе да ли је могуће говорити о клерикалном фашизму међу муслиманима.⁹

Овако широко примењиван, термин клерикални фашизам постао је повезан са, суштински различитим, појмовима попут клерикализма и клеронационализма. Истовремено, постао је и политичко оружје, којим су, поготово на политичкој левици, стигматизовани противници. Тек након успона парадигме о фашизму као политичкој религији, почео је концепт клерикалног фашизма да привлачи пажњу истраживача који су настојали да му врате „аналитичку оштрину”. Самим тим клерикални фашизам је, упркос дуготрајном постојању појма, и даље у великој мери недефинисан. Поред тога, концепт клерикалног фашизма није везан ни за један теоретски модел у студијама фашизма. Роџер Грифин сматрао је да је потребна „дефлација” концепта клерикалног фашизма да би се он могао сматрати корисном хеуристичком алатком. Први корак било би елиминисање свих нефашистичких покрета, организација и партија (Griffin, 2007: 215–217).

⁸ Овај термин се у домаћој историографији, социологији и политикологији транскрибује на три различита начина. Најчешће је навођен као клерофашизам (клеро-фашизам), потом клерикални фашизам и коначно клерико-фашизам. Ми смо се определили за клерикални фашизам сматрајући да тај појам на српском језику најбоље преноси суштину концепта, али и због тога што је у англосаксонској историографији, на коју смо се највише ослањали, у употреби као „clerical fascism”.

⁹ Волтер Лакер представник је струје у историографији која у исламском фундаментализму види манифестацију клерикалног фашизма (Laqueur, 1996: 147–168). У Србији је на тему исламског цихадизма као „екстемно десничарског клерикалног фашизма“ писао Драган Симеуновић (Simeunović, 2009: 127–142). Нажалост, овај рад је утемељен на читавом низу контроверзних закључака, попут изједначавања „лакоће убијања” у терористичком нападу на куле близнакиње 2001. године са убиствима у Јасеновцу и Аушвицу (Simeunović, 2009: 140). Иако оперише у оквиру Лакерове парадигме, он не настоји да својим појмовима да јасније теоријско објашњење, те овај рад не представља допринос разумевању феномена клерикалног фашизма. Скептичан према „исламофашизму” је Стенли Пејн, који сматра да између исламизма и фашизма, сем можда у багистичком експерименту у Ираку, има превише разлика. Он на убедљив начин демантује и Симеуновићеве тврдње. Фашизам и исламизам се значајно разликују, сматра Пејн, „сем у баналном смислу да сви насилни, ауторитарни покрети личе један на другог у одређеним аспектима на одговарајућем нивоу уопштенисти” (Payne, 2005: 170).

Клерикални фашизам представља, по Грифиновим речима, комбинацију две „потенцијално супротстављене идеолошке компоненте”, истовремени ток (*confluence*) и синтезу (*synthesis*) религије са фашизмом. Истовремени ток религије и фашизма настаје „када се клерици убеде да је у интересу цркве да промовишу националну врсту фашизма (или у случају нацистичких сателита, да сарађују са окупатором). То значи, да се вежу за секуларну, елитистичку природу фашистичке револуције, било јавно или скривено, против статуса кво, за револуцију која је извршена у историјском времену, путем људског деловања, што је чини крајњим непријатељем истинског хришћанства” (Griffin, 2007: 219–220). Другим речима, обе стране улазе у сарадњу, односно заједно теку, из својих, делом компатибилних, али ултимативно различитих циљева. Често је овакав међуоднос условљен постојањем заједничког непријатеља, попут комунизма, анархије, експлоатације или Јевреја (Pollard, 2007: 436–439). Друга ситуација је синтеза религије и фашизма, која према Грифину настаје када клерици изврше синтезу „између својих теолошких уверења и фашистичких симпатија” (Griffin, 2007: 220). Овакав став је много мање прагматичан од првог случаја, а много више вођен унутрашњим осећањима појединачних клерика. Таква синтеза представља хришћанским дискурсом исказану идеју националног поновног рођења кроз „прочишћујућу револуцију”. Клерикално фашистички покрети увек су у себи садржавали обе идеолошке компоненте, те зависно од оне која је била превалентнија, Грифин разликује „снажне” и „слабе” клерикално фашистичке покрете. Самим тим Грифин се определио да клерикални фашизам дефинише као манифестацију генеричког фашизма коју је подржавао велики број клерика услед различитих разлога.

4. Критика концепта клерикалног фашизма

Међутим, ни „дефлацијом” клерикалног фашизма нису нестали сви проблеми и недоумице које су везане за тај концепт. Истраживачи су истицали бројна питања која се намећу у вези са њим. Да ли се клерикални фашизам односи на понашање лаика или клерика, или оба? Треба ли клерикални фашизам тражити у већем нагласку на религији код појединих фашистичких покрета, или у специфичној симбиози између клерика и фашистичке елите? Где је граница између пуког прихватања религије, какво се налази код готово свих покрета, и клерикалног фашизма? Какав је утицај модернизације и секуларизације на појаву клерикалног фашизма (Вид.: Eatwell, 2004: 146; Feldman и Turda, 2007: 208)? Посебан број часописа *Totalitarian Movements and Political Religions*, посвећен концепту клерикалног фашизма, показао је, заправо, колико је и даље научна заједница далеко од консензуса по том питању. У овом броју је, поред Грифиновог теоријског увода, било изложено 13 студија случаја односа религије и разних фашистичких покрета у међуратној Европи. Разматрана су три случаја односа православља и фашизма (у Грчкој, Румунији и Србији), три протестантизма (у Шведској, Немачкој и Британији) и седам католицизма

(у Италији, Белгији, Португалу, Аустрији, Хрватској, Мађарској и Ирској). Овај број часописа демонстрирао је колико је клерикални фашизам и даље недовољно дефинисан. Већина аутора одлучила је да покрете које је истраживала, не назове клерикално фашистичким, нудећи алтернативна решења попут сакрализације политике, клерикалног национализма и политизације религије. Марија Фалина, која је писала о односу ЈНП Збора и Српске православне цркве сматрала је да се Збор не може назвати клерикално фашистичким покретом, већ је предлагала термин „политичко/политизовано православље” (Falina, 2007: 255–257). На сличан начин је Аристотел Калис описивао однос религије и режима генерала Метаксаса (Kallis, 2007). Валентин Сандулеску сматрао је да се упркос великој подршци коју је свештенство исказивало за Легију архангела Михаила, и даље не може одлучити да се Легија назове клерикално фашистичким покретом, због „потенцијално рестриктивног карактера” тог концепта (Sandulescu, 2007: 267). И други аутори исказивали су скепсу према корисности клерикалног фашизма као концепта.

5. Закључак

Као што смо у раду и показали, оба предложена теоријска концепта за објашњење односа религије и фашизма и даље нису предмет научног консензуса. Оба концепта су и даље у научном смислу „млада”. Они се међусобно разликују у томе што је концепт политичке религије јасно дефинисан, док је његова исправност оспоравана, а клерикални фашизам је критикован управо због тога што није довољно јасно дефинисан. Према нашем мишљењу, у складу са Грифиновим хипотезама, клерикални фашизам као концепт корисна је хеуристичка алатка у проучавању фашизма, онда када се изврши његова „дефлација” и када у сржи посматрања стоји однос организоване цркве и њеног клера према фашистичком покрету. Фокусирање на идеологију фашистичких покрета, и тражење у њима религијског спецификаума који би конституисао клерикални фашизам, као подврсту фашизма, не чини нам се корисним. Различити истраживачи најчешће имају различита виђења важности одређеног идеолошког аспекта фашистичке идеологије, што значајно отежава могућност компарације. С друге стране, много је лакше успоставити научни консензус око односа цркве као организације, и њених припадника, са фашистичким покретом и лакше га је посматрати компаративно. Такође, клерикални фашизам истовремено не представља превелико искушење за сам концепт генеричког фашизма, и могуће га је саобразити са моделом који је дефинисао Роџер Грифин. У целини посматрано морамо се сложити са Стенлијем Пејном, који је оправдано упозоравао да се мора имати у виду да ни политичка религија ни генерички фашизам нису „апсолутно постојећи емпиријски феномени”, већ су то преваходно „аналитички концепти и хеуристичке алатке”, чија вредност и корисност зависе од бриге и прецизности којом се примењују (Rayne, 2005: 164–172). Самим тим, брижљивом употребом оба аналитичка концепта може

се унапредити научно сазнање о фашизму, као једном од најзначајнијих политичких феномена двадесетог века.

Коришћена литература

- Burleigh, M. (2000). National Socialism as a Political Religion. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 1 (2)*, 1–26.
- Dietsch, J. (2015). Herbert Norkus and Pavel Morozov as Totalitarian Child Martyrs. U: Johan Stenfeldt, Ulf Zander, Klas-Göran Karlsson (eds.), *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism* (103–118). New York/London: Lexington Books.
- Eatwell, R. (2004). Reflections on Fascism and Religion. U: Ami Pedahzur, Leonard Weinberg (eds.), *Religious Fundamentalism and Political Extremism* (145–166). London/Portland: Frank Cass.
- Falina, M. (2007). Between 'Clerical Fascism' and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 8 (2)*, 247–258.
- Fegelin, E. (2012). *Nauka, politika i gnoza*. Beograd: Dosije studio.
- Gentile, E. (2001). *Il culto del littorio: la sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*. Roma: Laterza.
- Gentile, E. (2005). Political Religion: A Concept and its Critics— A Critical Survey. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 6 (1)*, 19–32.
- Gentile, E. (2006). *Politics as Religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Gentile, E. (2000). The Sacralization of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 1 (1)*, 18–55.
- Griffin, R. (1995). *Fascism*. Oxford: Oxford University Press.
- Griffin, R. (2004). Introduction: God's Counterfeiters: Investigating the Triad of Fascism, Totalitarianism and (Political) Religion. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 5 (3)*, 291–325.
- Griffin, R. (2007). The 'Holy Storm': 'Clerical Fascism' through the Lens of Modernism. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 8 (2)*, 213–227.
- Griffin, R. (1991). *The Nature of Fascism*. London/New York: Routledge.
- Екмечић, М. (1999а). Једна теорија о сакрализацији политике у фашизму. У: *Огледи из историје* (265–272). Београд: Службени лист СРЈ.
- Екмечић, М. (1999б). Фашизам и религија. У: *Огледи из историје* (221–264). Београд: Службени лист СРЈ.
- Hastings, D. (2010). *Catholicism and the Roots of Nazism*. New York: Oxford University Press.
- Kallis, A. (2007). Fascism and Religion: The Metaxas Regime in Greece and the 'Third Hellenic Civilisation'. Some Theoretical Observations on 'Fascism', 'Political Religion' and 'Clerical Fascism'. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 8 (2)*, 229–246.

- Kuljić, T. (1978). *Fašizam*. Beograd: Nolit.
- Kuljić, T. (1987). *Fašizam*. Beograd: Nolit.
- Laqueur, W. (1996). *Fascism, past, present and future*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Maier, H. (2007). Political Religion: a Concept and its Limitations. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 8 (1)*, 5–16.
- Matthew Feldman, M. T. (2007). Clerical Fascism` in Interwar Europe: An Introduction. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 8 (2)*, 205–212.
- Митровић, А. (2009). *Фашизам и нацизам*. Београд: УДИ/Чигоја.
- Nolte, E. (1970). *Theorien über den Faschismus*. Belin/Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch.
- Payne, S. (2002). Emilio Gentile`s Historical Analysis and Taxonomy of Political Religions. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 3 (1)*, 122–130.
- Payne, S. (2005). On the Heuristic Value of the Concept of Political Religion and its Application. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 6 (2)*, 163–174.
- Pollard, J. (2007). `Clerical Fascism`: Context, Overview and Conclusion. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 8 (2)*, 433–446.
- Sandulescu, V. (2007). Sacralised Politics in Action: The February 1937 Burial of the Romanian Legionary Leaders Ion Mota and Vasile Marin. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 8 (2)*, 259–269.
- Simeunović, D. (2009). Džihadizam kao desničarski ekstremizam i klerikalni fašizam. U: *Fašizam u savremenosti* (127–142). Beograd: Fakultet političkih nauka/ Savez antifašista Srbije.
- Steigmann-Gall, R. (2007). Christianity and the Nazi Movement: A Response. *Journal of Contemporary History Vol. 42 (2)* , 185–211.
- Steigmann-Gall, R. (2004). Nazism and the Revival of Political Religion Theory. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 5 (3)*, 376–396.
- Stowers, S. (2007). The Concepts of `Religion`, `Political Religion` and the Study of Nazism. *Journal of Contemporary History Vol. 42 (2)*, 9–24.
- Ustorf, W. (2008). The Missiological Roots of the Concept of `Political Religion`. U: Robert Mallett, Johan Tortorice, Roger Griffin (eds.), *The Sacred in Twentieth-Century Politics* (36-50). New York: Palgrave Macmillan.
- Voegelin, E. (2000). The Political Religions. U: *The Collected Works of Eric Voegelin 5* (19–81). Columbia/London: University of Missouri Press.
- Vondung, K. (2005). National Socialism as a Political Religion: Potentials and Limits of an Analytical Concept. *Totalitarian Movements and Political Religions Vol. 6 (1)*, 87–95.
- Box, Z, Saz, I. (2011). Spanish Fascism as a Political Religion (1931–1941). *Politics, Religion & Ideology Vol. 12 (4)*, 371–389.

Rastko Lompar

THE RELATION BETWEEN RELIGION AND FASCISM IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Abstract: In spite of its anticlerical beginnings in Italy during 1919, fascism soon recognized the importance of religion in the lives of the Italians, and aimed to reconcile its emerging ideology with Christian values. All over Europe different fascist movements harbored different relations with churches and religion, ranging from the mostly secular ideology of Oswald Mosley and the British Union of Fascists to radical examples of a symbiosis between religion and a fascist movement as in the cases of the Ustasha movement in Croatia, and the Legion of the Archangel Michael in Romania. Since its inception, the relation between fascism and religion was interpreted in different ways. The key debate revolved around the question whether fascism should be observed as a political religion, a new and fundamentally modern phenomenon, which occurs when a political movement sacralizes a certain 50 secular entity (nation, race or state), or as an extreme form of politization of traditional religion. This paper aims to present this debate in contemporary historiography, focusing on the theories of political religion, politization of religion and clerical fascism.

Key words: fascism, religion, political religion, clerical fascism

Мирослав Д. Пешић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Република Србија

Прегледни рад
UDK 32:929 Пашић Н.; 32:929 Марковић

Милош З. Ђорђевић²
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Република Србија

ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ НИКОЛЕ ПАШИЋА У ОКВИРУ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ УЧЕЊА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА³

Апстракт: У раду је приказана политичка делатност Николе Пашића у оквиру социјалистичког учења Светозара Марковића. За време свог школовања у Цириху, Пашић је био истакнути члан – организациони секретер револуционарне социјалистичке групе чији је идејни центар био Светозар Марковић. Као родоначелник српских социјалиста, Марковић је снажно утицао на идеолошко обликовање свих српских социјалиста, па и Николе Пашића, који је био један од првих његових следбеника. Заједно са Светозарем Марковићем и групом српских социјалиста, Пашић је отпочео политичку борбу која је имала за циљ промену постојећег друштвено-политичког система у Кнежевини Србији.

Кључне речи: Светозар Марковић, Никола Пашић, политичка активност, српски социјалисти, Цирих.

За време револуције из 1848. године налазимо прве информације о социјализму у Кнежевини Србији. У „Српским новинама“ могли су се наћи појмови-социјалисти, социјализам, комунизам, као и „имена људи за које се везивало значење тих појмова“. Велика школа у Београду је одиграла значајну улогу у припреми терена за појаву социјалистичке мисли у Србији. Поред предавања о немачкој филозофији, енглеском натурализму на Великој школи су се шездесетих година 19. века могла чути предавања о социјалистичким учењима. Током 1867. године у програму предавања из филозофије нашла су се имена познатих западноевропских и руских социјалиста: Сен Симона, Фуријеа, Прудона, Херцена, Чернишевског, Шчапова, Писарева и Ткачова. Централна личност соција-

¹ miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

² milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

³ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Модернизација Западног Балкана“ (Ев.бр. 177009).

листичке мисли у Србији у другој половини 19. века је Светозар Марковић (Perović, 1993, 20–21). Основне идеје политичког деловања Николе Пашића у оквиру социјалистичког учења Светозара Марковића могли бисмо разумети ако се вратимо на период његовог школовања у коме је почео да се интересује за многа учења руских револуционара током свог школовања у Швајцарској где је имао прилику да се упозна са многим руским књигама, које су се углавном бавиле социјалним питањима.

На београдској Великој школи као јединој високошколској установи у Србији, Пашић је за време свог школовања 1864–1867. године упознао многе младе високошколце, који су за њега говорили да је један од највреднијих и најспособнијих ученика. Школски друг Николе Пашића на Великој школи био је Светозар Марковић, који је 1866. године напустио Србију и отишао на школовање у Русију. „Пашић је био са Светозарем Марковићем у вези још на Великој школи и обојица су тада били у идејама омладинског либерализма и национализма (ASANU, br. 14556/8, Zaostavština Dragoslava Stranjakovića). На посебан начин се похвално о Пашићу изразио Светозар Марковић: „Ја знам ђака са техничког факултета за кога су професори говорили да је један од највреднијих ђака који је отишао на страну пошто је свршио три године Велике школе“. Никола Пашић је заједно са својим земљаком Адамом Богосављевићем из Копривнице-крајинске слушао предавања из финансија код професора Чедомиља Мијатовића. Са Владимиром Љотићем дружио се још од београдских дана, док је са Пером Велимировићем одлазио у Београдско читалиште, што потврђује претплата на *Историју народног образовања* професора Алимпија Васиљевића (1867) (Milošević, 1997: 31–32). За време свог школовања на Великој школи Пашић се веома зближио с Петром-Пером Велимировићем, са Техничког факултета, Адамом Богосављевићем са Филозофског факултета, а затим са Светозаром Марковићем, који је у лето 1866. отишао на школовање у Петроград (Kazimirović, 1990: 152–153). Осим Адама Богосављевића сви су они наставили образовање у иностранству и имали пред собом исти циљ: „све је њих гонила она једна идеја да стекну образовање како би боље послужили народу, његовом унутрашњем благостању и спољашњем ослобођењу“. Пошто је успешно завршио Технички факултет, Пашић је у новембру 1867. године упутио молбу министру просвете и црквених дела Кости Цукићу у којој је навео да му је неопходна државна стипендија како би своје образовање довршио у иностранству. Министарство је у фебруару 1868. године донело одлуку да изађе у сусрет Пашићевој молби и одредило му да школовање настави на Вишој политехничкој школи у Цириху. Почетком марта он је отишао у Швајцарску (Kazimirović, 1990: 155; Šemjakin, 2008: 49–50). У Цириху је након 1863. године студирао велики број Срба, Српску колонију су поред студената чинили и српски емигранти из Хабзбуршке монархије. Неопходно је поменути сетре Милицу и Анку Нинковић, њиховог брата Душана Николића, касније познатог српског инжињера, затим Лазара Пачуа, Манојла-Мишу Хрваћанина, Васу Пелагића, Пају Радосављевића, Владимира Љотића, Косту Николајевића и друге. Прву генерацију српских ученика у Швајцарској је у великој мери ка-

рактерисала њихова политичка делатност (Trgovčević, 2003:142–143). Љубица Љотић наводи: „Цирих и Женева били су у Швајцарској, у то доба, зборна места изгнанника и револуционара из свију земаља. Било их је доста и из Србије, али је највећи број био Руса. Та два места су била жаришта слободе. Ту су се младе душе калиле, карактери челичили, и у исти мах, дух у реалним наукама развијао и оспособљавао за нови преображај револуционарне старе Европе“ (Ljotić, 1990: 51).

Почетком седамдесетих година 19. века у Цириху је било око 50 српских студената. Међу њима треба поменути следеће: Светозара Марковића, Николу Пашића, Милоша Андрејевића, Ристу, Миту и Јована Данића, Перу Ђорђевића, Стевана Грнчаревића, Светозара и Манојла Хрваћанина, Мишу Којића, Ђуру Љочића, Ђоку Мијатовића, Радоша Нешковића, Анку и Милицу Нинковић, Лазара Пачуа, Миту Ракића, Димитрија и Тасу Стојановића, Михаила Свилоковића, Перу Тодоровића, Перу Велимировића, Светозара Видаковића, Симу Лозанића, Перу Ј. Живковића, Милоша Ђурића, Марка Пекоа, Милана Мостића, Јована Жујовића, Драгу Љочић. Велики број студената ове групе, који је имао политичке амбиције у Цириху, дошао је до закључка да је за успешно вођење политике у времену које долази неопходно створити јаку организацију и „анимирати јавно мњење“ (Ђурић, 2000:196).

Долазак Светозара Марковића у Швајцарску априла 1869. године био је од велике важности за будућу судбина Николе Пашића, која га је убрзо одвојила од инжењерског позива и бацила у опасне политичке вртлоге. Марковићев боравак у Цириху од априла 1869. па до јула 1870. године у сваком погледу је снажно утицао на младог грађевинара, који је све више почео да испољава амбиције различите од његове техничке професије. За разлику од Светозара Марковића који је под утицајем руских револуционарних писаца Чернишевског, Писарева, Доброљубова био потпуно политички уобличена и идејно дефинисана личност, Пашић је располагао са веома скромним знањем из социјалних наука. Убрзо је Марковић постао идејни центар српске колоније у Цириху, која је осим Пашићевих школских другова обједињавала и остале студенте тамошњег Универзитета (Раденковић, 1997: 40). На идеолошко обликовање Светозара Марковића у знатној мери су утицали његови савременици „творци револуционарних доктрина“. У Русији то су били: Чернишевски, Писарев, Лавров, Доброљубов, Бакуњин, а на Западу: Луј Блан, Фердинанд Ласал, Карл Маркс (Perović, 2006: 96). Прва организација српских студената настала је доласком Светозара Марковића у Цирих. Као родоначелник српских социјалиста, Марковић је окупио студенте око савеза „Задруга“, „чији је организациони секретар био Никола Пашић. „Почетком 1871. године успели су да набаве штампарију коју су са Русима заједно користили, у којој су штампали шест књига (Trgovčević, 2003: 142). Тако су, на пример, штампали две књиге: „Отшчепенци“ или „Отпадници“ од Н. В. Соколова и „Шта је држава?“ од В. Л. Енгелсона. Обе књиге су биле преведене са руског на српски језик. Многа руска дела су веома марљиво пручавана од стране циришких ученика. Ту свакако спадају: И. Чернишевски „О општинском руковању земљом“, Грађански рат у Француској 1870–1871“,

од Карла Маркса, „Општина уралских Козака“, „Манифест Роберта Овена“, као и „Историја плебисцита“. Руска револуционарна дела, оригинална или преведена била су прва која су „надахнула“ већину српских студената у Цириху па и самом Николу Пашића (Živanović, 1924: 117–118). На који начин је Пашић дошао у додир с руском литературом?

За време Пашићевог школовања у Цириху од странаца највише је било Руса и Русиња. Они су углавном са малим изузецима студирали на некој од високих школа. Пашић је ступио у контакт с многим руским студентима углавном посредством својих колегиница са Политихнике – Надежде Николајевне Смедкаје и Софије Лаврове Севастјановне. Оне су са успехом шириле Бакуњинове идеје и његов покрет како међу руским тако и међу српским студентима. У Цириху је Пашић успео да успостави блиске односе са најистакнутијим бакуњистима Владимиром Александровим и Замфиријем С. Арбореом. По угледу на друге српске студенте у Цириху, Пашић се преко поменутих Руса све више интересовао за Бакуњиново учење. Први Бакуњинев текст „Принципи револуције“, који је у Женеви средином 1869. године штампан на руском језику, Пашић је са својим колегама веома марљиво проучавао (Kazimirović, 1990: 167–169). Руска револуционарна емиграција је у то време била подељена на два крила. Једно крило је предводио Михаило Бакуњин који је пропагирао анархистичке идеје о уништењу државе, сматрајући да се друштво треба организовати у виду „слободне федерације добровољних, како земљорадничких тако и фабричко-занатских радионица (асоцијација)“. Друго је било окупљено око Н. Г. Чернишевског и заступало је идеју о потреби прескакања периода у развоју друштва, тј. да се са ниског одмах пређе на виши ступањ развоја „мимоилазећи средње логичке фазе“. Ова група је била блиска Интернационали, јер је у њој видела могућност за концентрацију револуционарних снага у Европи како би се остварили постављени циљеви. Они су 1870. године основали руску секцију Интернационале која је требало да се бори против Бакуњинових присталица. Јула 1872. године, Бакуњин је основао Словенску секцију Интернационале коју су претежно чинили руски емигранти и српски студенти, као и један Хрват и један Чех (Perović, 1985: 180,185).

Окупљени око идеја Светозара Марковића српски интелектуалци у Цириху су током 1869. године почели са популаризацијом својих идеја као и са организацијом нове странке која би имала за циљ борбу против политичко-бирокупатског система у Србији. У лето 1869. године, Светозар Марковић, Никола Пашић, Пера Велимировић и Ђура Љочић су одржали тајни састанак на којем је донета одлука да за време распуста припреме пројекат за организацију нове странке и да се на јесен поново окупе како би разговарали о будућем програму рада. Ђура Љочић који се враћао у Србију требало је одмах да отпочне рад на организацији странке „или бар да врбује људе који су за њу способни“ (Skerlic, 1966: 43). Крајем јула 1870. године, Марковић се вратио у Србију и веома брзо организовао социјалистичку пропаганду у кругу школске омладине у Београду. Неколико месеци после доласка у Србију, Марковић је покренуо лист „Раденик“. Социјалистички лист „Раденик“, Марковић је покренуо заједно са Пав-

лом Пајом Михаиловићем и Ђуром Љочићем. Угледни број је изашао 29. априла 1871. године, а први редовни број 13. јуна исте године. Осим Ђуре Љочића номиналног уредника листа још два инжињера су сарађивала у њему током 1872. године – Пера Велимировић и Никола Пашић. Јован Скерлић као сарадника првог социјалистичког листа у Србији помиње и Николу Пашића. Да је Пашић био један од сарадника „Раденика“ потврђује и писмо, које му је упутио 1901. године Павле Паја Михаиловић. У писму се наводи: „Теби је добро познато како смо пре (омашка, 30) година нас неколико другова са покојним Светозарем Марковићем отпочели радити на пирењу социјалистичких идеја у Србији као и на оснивању Радикалне странке“ (Ignjatović, 1986: 149–150).

Почетком јула 1872. године на Конгресу српских социјалиста у Цириху којем је присуствовао и Бакуњин настао је програм српске социјалистичке партије (Krestić, Ljušić: 1991, 64). Јаша Продановић наводи да је то „први социјалистички програм у чијој су изради учествовали“ српски студенти, Светозар Марковић и Бакуњин (Prodanović, 1947: 341). О овом анархистичком програму Светозар Марковић је 17. августа 1872. године писао Николи Пашићу: „Наша је погрешка била што се хтело да се програм прави у Цириху. Али у тој погрешци ја сам учествовао толико колико и сви остали. Ја сам пак доцније то увидео, кад сам предложио да се тај програм сматра као пројекат, а да се одлучни програм прави тек у Србији. Али онда је већ било доцне. То смо ваљали казати пре, па и не претресати програм тако. Онда би врло лако одбили Бакуњина. Овако Цирижани су већ били узели на се да праве програме за српску социјалистичку партију; и кад сам ја био дошао имали су већ два програма и били су већ поцепани између себе, ма да се још то покривало.“ Марковић је признао Пашићу да је погрешно што се одмах није побунио против Бакуњиновог мешања у састављање овог програма. Правдао се Пашићу да није имао намеру да са Бакуњиним разговором о организацији српске револуционарне партије (Marković, 1996: 199). Из овог писма се јасно види да се Марковић није слагао са идејама Михаила Бакуњина. Бакуњина је сматрао „недовршеним социјалистом“, као што га је и Маркс сматрао за „једног од највећих незналица на земљишту социјалне теорије“. По свему судећи, програм је остао мртво слово на папиру, јер је Марковић за собом повукао групу истомишљеника, чиме је дошло до политичке поделе међу српским студентима у Цириху. Бакуњина су подржавали: Таса Стојановић, Риста Данић, Ђока Мијатовић и др., док су његови противници били: Светозар Марковић, Никола Пашић, Пера Велимировић, Влада Љотић, Срета Анђелковић, Пера Ђорђевић и сестре Нинковић. У Србији је утицај Марковићевих присталица био неупоредиво јачи, те је социјалистичка пропаганда настављена у правцу који је предводио Светозар Марковић (Skerlić, 1966: 103,105). Из свега досад реченог да се претпоставити да је за време својих студија у Цириху, Пашић постао социјалиста. Какав је био социјализам за који је Светозар Марковић придобио Пашића? У оцени многих социјалистичких учења, Пашић је следио свог пријатеља Марковића. У својим делима Светозар Марковић је створио теоријске могућности за примену многих политичких и филозофских идеја, док је Пашић био тај који је спровео „практичан партијски

рад у народу“. У писању многих програма, планова рада и партијских одлука, Марковић и Пашић нису самостално учествовали, већ заједно са осталим члановима управног одбора. Није се доносио идеалан програм, већ програм који је имао реалну примену, или, како је Марковић напоменуо: „То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу.“ Овакву практичну политичку тактику прихватио је Никола Пашић, који је за време своје дуге каријере уз велику упорност и стрпљење успео да обезбеди себи и странци велике политичке успехе. Без обзира на то што су Марковић, Пашић и њихови другови проучавали многа Маркова дела не може се рећи да су били марксисти. Никола Пашић је у примени теоријских схватања полазио од услова и могућности Србије, уочавајући огромну разлику између индустријски развијене Европе и неразвијене сељачке Србије, те да се марксизам као практичан партијски програм у потпуности не може применити у Кнежевини Србији. Марковићу и његовим друговима је свакако било ближе учење Чернишевског, него Марково учење о поштовању друштвено-економских законитости (Škogić, 1997: 82–83). Марксизам у целини у заосталој Србији био је неприменљив, јер Србија нија развијено капиталистичко друштво у којем би се применила сва начела Марковог учења. Марковић је тврдио да „Маркове теорије нису за земље неиндустријске, где класне разлике нису тако велике, или се тек почињу оцртавати, као што је случај у Србији, и марксистичка теорија не даје никакве позитивне основе за решење друштвеног питања код нас. Зато, социјализам у Србији треба да се ослони на руски социјализам, нарочито на Чернишевског“, који социјалну борбу није доживљавао само као борбу између радника и капиталисте, већ као борбу између „корисног и некорисног рада“ и водио рачуна „о ситним сопственицима, занатлијама и сељацима“ (Marković, 1995: 143). Јован Жујовић, један од најближих сарадника Светозара Марковића је закључио да положај радничке класе у Србији није ни издалека исти као у земљама Западне Европе, јер у Србији не постоји развијена индустрија која би запошљавала велики број радника. Жујовић пише: „Највећи број радника више од 90% народа, беху земљорадници, сопственици и радне снаге и земље и оруђа за производњу. Због тога аграрни социјализам, који није био разрађен ни у земљама у којима земљораднички сталез има доста бескућника и радника најамника – имао се код нас ограничити на подизање разне врсте земљорадничких задруга“ (Žujović, 1986: 16).

За време свог школовања у Цириху, Пашић није остао само на теоријском проучавању разних социјалистичких учења. О томе нам говори један поздравни телеграм: „За човечност и слободу снажно и постојано напред“, којим је Пашић поздравио трећу скупштину Уједињене омладине, одржану у Великом Бечкерку августа 1868. године. Заједно са Марковићем и Ђуром Љочићем учествовао је у раду двеју скупштина Уједињене омладине српске у Новом Саду 1870. и у Вршцу 1871. године. Оба пута је био уз Светозара Марковића, подржавајући га у настојању да од Уједињене омладине створи политичку странку, „која би се борила за основни политички и друштвени преображај српског народа на начелима науке, то јест у смислу социјалистичких учења“ (Kazimirović, 1990:

192). По доласку у Србију јуна 1873. године, Пашић се активно укључио у политички покрет Светозара Марковића. У круговима социјалистички опредељене омаладине, Марковић је до краја свог живота доживљаван као непогрешиви учитељ – Пашић је био његов „верни следбеник“ (Шемјакин, 2008: 100). После боравка у Аранђеловачкој бањи ради лечења, Светозар Марковић је отишао у Крагујевац где се сусрео са својим пријатељима. Крагујевац је изабран за политичку акцију, првенствено због тога што је у њему заседала Народна скупштина, што се могао лакше пратити рад Скупштине и „најбоље утицати на посланике из народа“ (Skerlić, 1966: 113). На тајном састанку на коме су осим Марковића присуствовали: Сава Грујић, Пера Тодоровић, Никола Пашић, Пера Ђорђевић, Светозар Милосављевић и Стеван Поповић одлучено је да се донесе програм који би чинио суштину њиховог будућег рада (Spasić 1975: 29). Овај програм под називом „Нацрт пројекта за програм радикалне партије“ био је познат ужем кругу Марковићевих истомишљеника. Програм је предвиђао борбу против бирократског система власти; завођење система народне самоуправе; укидање сељачких дугова како према Управи фондова, тако и према приватним повериоцима; бригу државе према сирочади и сиротињи; да земљу поседују само они који је и обрађују, а да остала земља припадне општинама. Програм је предвидео и промену својине земљишнихседа: „Нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску“ (Krestić, Ljušić 1991: 79–81).

У Крагујевцу је 20. новембра 1873. започео са радом опозициони лист „Јавност“. Главни уредник овог листа био је Светозар Марковић. За кратко време захваљујући својим захтевима за проширење права Народне скупштине, за увођење народне самоуправе и укидање гломазне бирократије, лист је задобио поверење великог броја читалаца (Spasić, 1975: 32). Светозар Марковић је на следећи начин објаснио главни задатак новог листа: „Ми смо ставили за основ нашег практичног рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу“ (Kazimirović, 1990: 221). Основне тачке Марковићевог политичког програма биле су: доношење новог демократског устава, увођење народне самоуправе, гарантовање политичких слобода и завођење парламентарног система владавине у Србији (Žujović, 1986: 16). У Марковићевим листовима „Јавност“ и „Ослобођење“, Пашић је веома активно сарађивао, да би се после Марковићеве смрти 1875. године ставио на чело покрета. Следбеници Светозара Марковића, Пера Тодоровић, Пера Велимировић и Никола Пашић нису клонули духом, већ су покренули нови лист „Старо ослобођење“. Први број је изашао 1. септембра 1875. године под уредништвом Срете Анђелковића (Petrović, 1972: 78). Неколико месеци после смрти Светозара Марковића, Пашић је у писму војводи Сими Поповићу истакао да би представници радикалне партије могли да учествују у привременој влади босанско-херцеговачких устаника. „Из Србије морали би се два човека узети с обзиром на партије тамошње, и то један из либералне партије а други из радикалне (из треће конзервативне партије не би било нужно, јер она има слаба корена у народу, но

ако се оће и тој партији задовољење учинити) што би увек користи а не штете донело (могло би се и трећа личност из Србије узети)“. Када је Пашић поменуо радикалну партију мислио је на Марковићеве социјалисте. Пашић наступа као шеф партије с намером да је дисциплинује (Perović, Šemjakin, 1995: 36).

У писму Миши Димитријевићу, најближем сараднику Светозара Милетића од 16. априла 1876. године, Пашић је детаљно изложио програм радикалне партије. У писму се наводи: „Програм радикалаца прост је и састоји се отприлике у овом. Народ је суверен и по томе њему припадају сва права политичког па и економског уређења земље. Права политичка појединих грађана могу се најбоље очувати кад су општина, срез и округ, па и цела Србија уређени на основу самоуправе. Економска слобода, тј. независност може се најбоље уредити ако се усвоји пут удружења и ако средства за подизање индустрије и земљорадње не дају једном лицу, но једној задрузи која полаже несумњиво да је у стању да капиталом управља и радиност развија“ (Perović, Šemjakin, 1995: 51). Дакле, идеологија покрета развила се у духу програма који је формулисао Светозар Марковић 1873. године, приликом покретања листа „Јавност.“

Борба против бирократског система, увођење народне самоуправе и суверенитет народа – то нису „са стране“ преузете идеје, већ су легитимни захтеви широких народних маса, које су желеле повратак на традицију самоуправе ради уништења бирократског апарата „чији је једини задатак да служи остварењу полицијских и фискалних циљева“ (Šemjakin, 2008: 126). Политички покрет марковићеваца се ширио преко листа „Старо Ослобођење“, а после победе на општинским изборима у Крагујевцу 1875. године достигао је врхунац. Никола Пашић је избио у први план после хапшења сарадника „Старог ослобођења“, због великих демонстрација у Крагујевцу познатих под именом Црвени барјак. Упркос хапшењу његових најближих политичких пријатеља, Пашић је наставио са издавањем „Старог ослобођења“, формулишући „програмску оријентацију Марковићеваца, радикалне партије, како је он већ тада назива, у датом тренутку“ (Перовић, 2006: 129). Главни акценат идеологије коју је развио Светозар Марковић био је стављен на увођење народне државе, народне партије и народног суверенитета. Упркос чињеници да је идеологија Светозара Марковића била укореењена међу широким народним масама, без појаве опозиције у Народној скупштини 1874. и њеног политичког деловања током 1875. и 1876. године „остала би књишка творевина која би се свела на уске интелектуалне кругове“. Опозициони посланици у Народној скупштини под вођством Адама Богосављевића следили су Марковићеве идеје (Perović, 1997a: 455). Имајући у виду да је уживао углед Марковићевог наследника у политичкој организацији, Пашић је „прихваћен као први међу опозиционим посланицима“. Успео је да се наметне као предводник политичкој групацији која је већ од 1874. године била политички препознатљива (Perović, 2006: 110, 130). Један механција из Смедерева Коста Наумовић говори о руководећем положају Николе Пашића међу народњачком опозицијом. Он наводи да му је Пашић једном приликом говорио о потреби да се у Смедереву организује потписивање петиције којом би житељи Смедерева захтевали: потпуну слободу штампе, општинску самоуправу, слободу збора и до-

говора, као и потпуну амнестију осуђених лица за време српско-турских ратова 1876–1878. године. Петиција је требало да садржи и злоупотребу полицијских власти у локалној самоуправи у Смедереву (AS, MG, br. 21).

У Народној скупштини децембра 1878. године, Пашић је одржао свој први говор који се односио на намеру владе да укине измене и допуне закона о штампи из 1875. године (Perović, 1997b: 78). Његов наступ није био корак политичког почетника, који је био импресиониран „улогом у којој се нашао“, ни представљање локалног инжињера „с великом брадом и тешким чизмама“, већ потез политички искусног човека, чији су политички ставови били познати у земљи и у иностранству. У сваком случају, Пашић је у Народној скупштини 1878. године нашао групу посланика која је у политичком погледу била препознатљива још од 1874. године. После смрти Светозара Марковића средишна улога међу народним посланицима који су припадали истом политичком кругу припала је Николи Пашићу (Perović, 1997b: 23,26).

Извори и литература

Необјављени извори:

- Arhiv srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU), br. 14556/8, Zaostavština Dragosava Stranjakovića. Političke borbe u Srbiji. Radikalna stranka-stvaranje i rad.
Arhiv Srbije (AS), Lični fond Milutina Garašanina, br. 21.

Објављени извори:

- Žujović, Jovan (1986). *Dnevnik. Priredio Dragoje Todorović*. Beograd: Prosveta.
Marković, Svetozar (1995). *Celokupna dela, knj. 5*. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
Marković, Svetozar (1996). *Celokupna dela, knj. 7*. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović, Andrej Šemjakin, Beograd 1995.
Nikola Pašić u Narodnoj Skupštini, knj. 1. Priredila latinka Perović. Beograd 1997b.
Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. Godine. Priredili Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, Beograd 1991.

Литература

- Đurić, Đorđe (2000). *O srpskim studentima u Cirihiu 70-tih godina XIX. veka, prema sećanjima jednog od njih*, u: Zbornik matice srpske za istoriju, br. 61–62. Novi Sad: Matica srpska.

- Živanović, Živan (1924). *Politička istorija Srbije u drugoj polovini 19. veka, knj. 2*. Beograd: Geca Kon.
- Ignjatović, Đorđe (1986). *Sledbenici Svetozara Markovića i Timočka buna, u: Timočka buna 1883. i njen društveno-politički značaj za Srbiju XIX. veka*. Zbornik radova. Beograd: SANU.
- Kazimirović, Vasa (1990). *Nikola Pašić i njegovo doba 1845-1926, knj. 1*. Beograd: Nova Evropa.
- Ljotić, Ljubica (1990). *Memoari*. Beograd: Knjižarnica Obradović.
- Milošević, Žarko (1997). *Mladi Pašić – od rođenja do Ciriha (1845–1868), u: Nikola Pašić. Život i delo*, Zbornik radova. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
- Perović, Latinka (1985). *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli, knj.2*. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“.
- Perović, Latinka (1993). *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjastva u Srbiji*. Beograd: Sluzbeni list SRJ.
- Perović, Latinka (1997a). *Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. Godine, u: Život i delo Svetozara Markovića, Zbornik radova*. Beograd. Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
- Perović, Latinka (2006). *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI), u: Ogledi, br.8*. Beograd: Helskinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Petrović, Rastislav (1972). *Adam Bogosavljević*. Beograd: Rad.
- Prodanović, Jaša (1947). *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, knj. 1*. Beograd: Prosveta.
- Radenković, Đorđe (1997). *Pašić i Srbija*. Beograd. Sluzbeni list SRJ.
- Skerlić, Jovan (1966). *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*. Beograd. Prosveta.
- Spasić, Živomir (1975). *Javnost Svetozara Markovića*. Kragujevac: Svetlost
- Šemjakin, Andrej (2008). *Ideologija Nikole Pašića (1868-1891)*. Beograd: Zavod za udzbenike.
- Škorić, Sofija (1997). *Od narodnjastva do radikalizma, u: Nikola Pašić. Život i delo, Zbornik radova*. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.

Miroslav D. Pešić

Miloš Z. Djordjević

THE POLITICAL ACTIVITY OF NIKOLA PASIC WITHIN SVETOZAR MARKOVIC'S SOCIALIST TEACHING

Summary: At the end of 1860s and the beginning of 1870s most of the Serbian intellectuals were influenced by the social ideas of Svetozar Markovic. During his school time in Zurich, Nikola Pasic became interested in many teachings of Russian

revolutionary writers, which mostly dealt with social themes. More than 30 state cadets, including Nikola Pasic, studied abroad in 1868. The arrival of Svetozar Markovic in Zurich, in April 1869, had big influence on ideological shaping of Nikola Pasic. During his studies in Zurich, Pasic became a socialist, who started with the conditions and possibilities in Serbia when applied his theoretical teachings, in which he completely followed Svetozar Markovic. When it comes to his knowledge of Marxism and his teaching of international people, it could be said freely that he was mostly familiar with the understandings which were accepted and propagated by Markovic. By following his friend Markovic's ideas, he openly pleaded for other conceptions of socialism as well as for all other solutions to the problems in his country and Balkan.

Key words: Svetozar Markovic, Nikola Pasic, political activity, socialist ideas, Zurich.

Svetlana Velimirac¹
VŠSS Beogradska politehnika
Republika Srbija

Прегледни рад
UDK 94(100)“1914/1918”:82-6

EPISTOLARNI SVEDOK: JEDNA ŽENSKA PERSPEKTIVA PRVOG SVETSKOG RATA

Apstrakt: Nastanak književnog dela u određenom istorijskom trenutku protkan je ne samo motivima za njegovo stvaranje, već i društvenim prilikama u kojima je ono nastalo. Sa druge strane, čitanje tog dela u savremenom trenutku obogaćeno je, a neretko i opterećeno saznanjima do kojih su čitaoci došli u međuvremenu, savremenim društvenim prilikama, privatnim istorijama čitalaca kao i opštim istorijskim dešavanjima iz perioda od stvaranja dela do trenutka njegovog iščitavanja.

Ovaj rad se bavi kritičkom analizom diskursa pisama Jelene Lozanić Frothingham sakupljenih tokom Prvog svetskog rata dok je učestvovala u radu Dobrotvorne misije za Srbiju u Americi i Kanadi, pretočenih u knjigu. Kroz pisma ove autorke doživljavamo rat iz perspektive žene koja je po mnogim karakteristikama bila nesvakidašnja za to vreme, kao i njeno tumačenje društvenih, kulturnih i ekonomskih prilika jednog istorijskog trenutka.

Ključne reči: Prvi svetski rat, žene, epistolarna forma

Svedočanstva iz Prvog svetskog rata imaju razne forme. Svoja viđenja Velikog rata dali su umetnici, slikari, vajari, fotografi, pesnici, pisci, kao direktni akteri događaja ili svedoci stradanja. O ratu su zatim pisali istoričari, geografi, politikolozi, ekonomisti, dajući tumačenja i objašnjenja kroz podatke i činjenice. Za vreme ratnih godina, počevši od januara 1915. godine, nastajao je dnevnik aktivnosti jedne devojke iz Srbije koja je kao izaslanik Srpskog crvenog krsta otputovala u Sjedinjene Američke Države i u Kanadu kako bi upoznala tamošnju javnost sa patnjama srpskog naroda i prikupljala pomoć. Svakodnevni događaji koje je zapisivala Jelena Lozanić (udato Frothingham Lozanić), u formi pisama svojoj porodici pretočeni su u knjigu *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920*. Pisma je prikupila i pripremila dr Anka Gođevac Subbotić, a delo je štampano 1970. godine u izdanju Udruženja nosilaca Albanske spomenice.

Kako navodi dr Gođevac Subbotić, autorka biografskih podataka o Jeleni Frothingham Lozanić, nit koja se provlači kroz ceo ovaj dnevnik jeste „rodoljublje dubokog korena, nasleđeno od predaka i negovano u domu roditelja. Ono je bilo izvor sve njene rešenosti, hrabrosti i požrtvovanja da ne samo pođe u tuđi svet, u daleku Ameriku, već i da istraje na toj misionarskoj stazi da bi pomogla svojoj zemlji i svome narodu” (Frothingham Lozanić 1970: 307). To nasleđeno rodoljublje i nastojanja

¹ svelimirac@politehnika.edu.rs

da se pomogne sopstvenom narodu sežu daleko u prošlost: u porodičnom stablu sa očeve strane, jedan od predaka Jelene Lozanić bio je Jovan Veljković, knez jedne oblasti, a majka Sime Lozanića, Ana, bila je dugogodišnji predsednik Beogradskog ženskog društva. Sa majčine strane, znamenit je Nikola Hristić, ministar unutrašnjih dela i predsednik vlade za vreme kneza Mihajla, kao i srodstvo sa Tomom Vučićem Perišićem, srpskim vojskovođom iz Prvog i Drugog srpskog ustanka, značajnim političarem za vreme kneza Miloša i kneza Aleksandra. Jelenin deda po majci osnovao je dom za sveštene udovice, a majka Stanka pomogla je pri osnivanju Doma Svete Ane za star svet, što je predstavljalo prvi dom te vrste u Srbiji (Frothingham Lozanić 1970: 307–308).

Jelenin otac bio je Sima Lozanić, izuzetna ličnost 20. veka. Naučnik, profesor Velike škole, prvi rektor Beogradskog Univerziteta, član Srpskog učenog društva, predsednik Srpske kraljevske akademije, zatim ministar poljoprivrede, ministar spoljnih poslova, opunomoćeni ministar i izvanredni poslanik Kraljevine Srbije u Londonu, član Srpske vojne misije u Sjedinjenim Američkim Državama, diplomata, učesnik u srpsko-turskim ratovima 1876–1878, kao i u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Sa Stankom (Pačić) imao je četvoro dece: Milivoja, Anu, Svetislava (koji je rano umro) i Jelenu (Bojović, 1996: 18). Milivoje je bio profesor hemije na Beogradskom univerzitetu, a Ana se bavila slikarstvom. Bila je udata za člana vlade dr Vojislava Marinkovića, a sa sestrom Jelenom vodila je prepisku za vreme njenog aktivizma u Americi i Kanadi. Ana je takođe pisala dnevnik tokom rata i provela sa srpskom vladom sve vreme povlačenja iz Niša (Bojović, 1996: 219).

Jelena Lozanić rođena je 12.03.1885. godine u Beogradu. Dr Gođevac Subbotić navodi da je Jelena bila „po prirodi tiha i inteligentna, želela je da studira hemiju, da pođe putem svoga oca i brata” (Frothingham Lozanić 1970: 310), ali kako u to vreme nije mogla da se školuje na univerzitetu i ostvari akademsku karijeru, aktivno je počela da se bavi društvenim pitanjima položaja žena. Sarađivala u međunarodnom pokretu za ženska prava, borila se između ostalog i za priznavanje prava glasa žena. Godine 1910. postala je sekretar Srpskog ženskog narodnog saveza, sa osnovnim zadatkom da vrši prepisku sa inostranstvom. Učestvovala je kao delegat Srpskog ženskog saveta na kongresima u Kopenhagenu 1910, a potom 1911. u Stokholmu i Oslu na kojima je predstavljala aktivnosti ženskog pokreta u svojoj zemlji. U Kopenhagenu je prisustvovala Međunarodnom savetu žena, organizaciji koju je 1888. godine osnovala Suzan Braunel Entoni, i iznela svoje stavove o pravima žena. U Stokholmu je održala govor o sistemu školstva u Srbiji koji ne omogućava ženama da se školuju. Tokom balkanskih ratova 1912–1913, učestvovala je u radu prihvatilišta za ratnu siročad „Sveta Jelena”. Završila je kurs za bolničarke pri Kolu srpskih sestara, i početkom 1914. godine postaje dobrovoljna bolničarka.

Krajem 1914. godine, Crveni krst poverio je Mejbel Grujić, supruzi srpskog diplomate Slavka Grujića, misiju prikupljanja pomoći u materijalu i novcu u Sjedinjenim Američkim Državama, a ona je povelala sa sobom „jednu mladu srpsku damu koja govori engleski” (Trgovčević, 2008: 315). Ta mlada dama bila je Jelena Lozanić. Za rad u okviru ove misije, odlikovana je ordenom Belog orla i Sv. Save višeg stepena, a njena iskustva tokom ovog perioda pretočena su u knjigu. Rad Jelene

Lozanić u Americi i Kanadi bio je izuzetno uspešan, a ta pomoć je naročito bila potrebna tokom epidemije tifusa u Srbiji. Po završetku rata, nastavila je da učestvuje u dobrotvornim misijama, a 1921. godine udala se za Džona Frotinghama sa kojim je saradivala tokom rata. On je, između ostalog, osnovao tri doma za ratnu siročad u Srbiji, u Sremskoj Kamenici, Vranju i Nišu (Lazarević i Mihailović, 2017: 343).

I tokom Drugog svetskog rata, tada gospođa Frotingham Lozanić, ponovo se aktivirala u Americi gde je u to vreme živela, sa ciljem prikupljanja pomoći Jugoslaviji i ratnim zarobljenicima u Nemačkoj, a po završetku rata pomagala je deci i narodu u posleratnoj Jugoslaviji. Umrula je 1972. godine u Francuskoj (Bojović 1996: 18–19).

Pisma Jelene Lozanić

Delo koje je pred nama originalno je napisano u epistolarnoj formi i pripada autentičnoj korespondenciji. Zapisi Jelene Lozanić dnevnickog tipa zapravo su niz pisama, kojima je obaveštavala sestru Anu i roditelje u Srbiji o tome kako se odvijaju aktivnosti Misije u kojoj je učestvovala u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi, ali istovremeno je i privatna prepiska jedne ratom razdvojene porodice.

Po uspostavljanju okupacione uprave bile su prekinute veze Srba sa inostranstvom. Sa stabilizovanjem okupacione vlasti, započeo je lagano proces obnavljanja veza sa spoljnim svetom. Sredinom 1916, a posebno u drugoj polovini iste godine, normalizovan je poštanski saobraćaj. Pisma i poruke prekinuli su nedoumice u vezi sa sudbinom odsutnih članova porodice i donela malo olakšanja (Mladenović, 2006: 141).

Pre uspostavljanja ovih veza, svojevrсно dopisivanje srpskih izbeglica u savezničkim zemljama sa maticom vršilo se npr. putem oglasa davanim u „Beogradskim novinama”, koje su izlazile od 15.12.1915–18.10.1918. godine (Đurić, 1987: 381). Kroz prepisku koja je pred nama, iščitavamo autorkine impresije o državama u kojima se obrela, društvu, običajima i ljudima koje je srela, kao i ličnim, unutrašnjim borbama, strahovima, nadanjima i uspesima. U knjizi *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu*, nemamo pisane odgovore koje je primala, ali nam se pružaju informacije o dvosmernosti korespondencije, odnosno da je autorka dobijala povratnu reakciju i da su pored pisama, među njima bili zastupljeni i drugi vidovi komunikacije, recimo, putem telegrama ili usmenih poruka koje bi prenosili poznanici ili učesnici Misije. Time se potvrđuje kanonička situacija u diskursu ovih pisama, odnosno, „da se subjektivna svest adresanta formira pod uticajem intersubjektivne svesti i predodređena je specifičnom dijahronijom epistolarne interakcije – autorском svešču u predtekstualnom stanju i eventualnom reakcijom adresata” (Popović 2000: 7). Takođe, pred čitaocima su sadržaji pisama koji se nadovezuju jedni na druge opisujući hronološki razvoj događaja iz prošlosti koje možemo da iščitavamo kao narativ. Neodvojivi deo ovog narativa jesu specifični uslovi u kojima su pisma nastajala, te će se ovaj rad baviti kritičkom analizom diskursa autorkinog dela.

Za početak, pored jasne strukture i kompozicije ove knjige, važno je da uočimo da je pred nama jedna posebna vrsta diskursa, epistolarni diskurs. Ljudmila Popović, proučavajući epistolarnu formu, navodi da „Epistolarni diskurs kao ustaljeni oblik interakcije ima određenu strukturu koja odslikava komponente komunikativne situacije adresant–delovanje–adresat. Takva situacija sadrži elemente „kanoničke interakcije”, ali i narativa” (Popović 2000: 7).

Strukturu dela čini nekoliko celina: *Predgovor*, *Izjava zahvalnosti* koju je sastavila autorka, *Uvod*, biografski podaci o Jeleni Lozanić Frothingham i njenom suprugu, fotografije i geografske karte, a sam tekst podeljen je na tri dela: *Knjiga I, II i III*.

Pitanje žanra dela

Šestogodišnji nastanak knjige *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920*, zapravo predstavlja prvi deo njene istorije. Tokom ovih godina, autorka je zapisivala svojevrstan dnevnik u vidu pisama koje je slala porodici kako bi ih izveštavala o svojim aktivnostima, ali i sopstvenoj bezbednosti u ratnom vremenu.

Jelenina izmeštenost u prostoru, ali ne iz emocije i snažnog unutrašnjeg osećanja identiteta i pripadanja, obezbedila je dar da preciznim okom uočava specifičnosti kulture i ljudi među koje je došla po zadatku, da jasno sagleda sopstvenu ulogu u političkom procesu, ali i da oseti dirljivu lepotu, tragiku i izuzetnost onoga što za nju otadžbina predstavlja (Bekčić Pješčić 2011).

Izveštavajući o dešavanjima daleko od Srbije, Jelena navodi primere kako neguje svoj identitet, kako naglašava svoje poreklo (npr., na predavanjima nastupa u narodnoj nošnji) i kako ističe sve ono što ceni kod naroda iz kog potiče i to pokušava da prenese svojoj publici u javnim obraćanjima, a paralelno slika sliku o drugoj naciji, o narodu, ponašanju i običajima država u kojima se obrela. U knjizi ne manjka opisa brojnih istorijskih ličnosti koje je upoznala, zatim, predela, arhitekture i inovacija na koje nailazi. Neizostavni deo su, svakako, podaci o svakodnevnim i političkim događajima u tuđini.

Tipična osobina epistolarnog žanra je bogatstvo i raznolika kombinacija izražajnih sredstava, kao i njihova polifunkcionalnost. Tako u okviru jednog pisma možemo pronaći elemente priče, vezane za prošlost, informaciju o životu i osećanjima autora, informaciju o trećim licima i sl. (Popović 2000: 19).

I u samom naslovu stoji žanrovska odrednica da su u pitanju pisma. Međutim, ova šestogodišnja korespondencija čiji su zapisi, po rečima same autorke, morali da prođu kroz izvesna skraćivanja i obradu materijala kako bi se došlo do dva izdanja, jednog za englesko i drugog za srpsko govorno područje, u formi romana kompoziciono je bliža dnevniku: verno su prikazani ljudi i događaji, svaki unos (pismo) obeležen je datumom i mestom u kome je nastalo, sadrži kontemplativne crtice i osećanja koja je autorka zapisala, ali nema diskursnih markera obeležavanja početka i kraja svakog pisma, karakterističnih za epistolarnu formu, kao ni pozdravnih markera, tako da se gubi osnovna forma pisama koja čine građu ovog dela.

Istorijsko-biografska pozadina dela

Izvanlingvistički faktori važan su deo analize ovog diskursa. Lj. Popović naglašava da „Prilikom pisanja pisma pošiljalac ne obaveštava samo o sebi, već i obaveštava o svetu oko sebe onako kako ga samo on vidi i posmatra, stvara svoju, nastalu u trenutku iskrenosti sa sobom sliku stvarnosti” (Popović 2000: 19). Istorijske okolnosti u kojima su ova pisma nastala, društveni okvir u kome se autorka kretala u novoj sredini, iskustva koja je ponela iz stare, sopstveni razvoj i uspeh Misije koja joj je poverena uslovlili su sadržaj i način pisanja Jelene Lozanić.

„Pisanje pisma ne podrazumeva samo komunikaciju sa primaocem, već i dijalog sa samim sobom – planirano i unapred smišljeno doticanje tema, aktuelnih u ovom trenutku za njega, prenošenje atmosfere u kojoj živi i radi” (Popović 2000: 19). Svakako da je svest o tome kome pisma upućuje, nemogućnost da zna u kakvim prilikama će porodica pismo da primi, kao i opšte stanje u kome se ratom zahvaćena domovina nalazila diktirala i ton pisama. Pisma su optimistična u smislu da prenose veru u bolje sutra, naglašavaju situacije razumevanja i želju ljudi da pomognu, a tek sa određene vremenske distance u odnosu na događaj navode primere sopstvenih napora autorka i teškoće koje se sporadično javljaju u opisima. Istovremeno, pisma sadrže kontemplativnu notu, epizode samospoznaje i prenose tuđe utiske o Jeleninom radu i trudu.

Autorka knjige je u dvostrukoj poziciji u odnosu na istorijski – biografski trenutak u kojem živi punim kapacitetom. Ona je neko ko je unutra, u žiži ratnih dešavanja, ali je istovremeno i spoljni akter, što njenoj prozi daje svojstvo posebnog političko-kulturološkog dokumenta (Bekčić Pješčić 2011).

Autorka dela bila je veoma svesna istorijskog trenutka u kome piše i značaja svoje uloge u njemu. U vreme početka rata, Jelena je član beogradske porodice Lozanić koja uživa izuzetan ugled i koja je veoma uticajna, deo elite u Kraljevini Srbiji. Međutim, život žena u Srbiji tog vremena bio je daleko od svega što je sudbina namenila Jeleni Lozanić. Karakteristike porodičnog i društvenog života najvećeg broja stanovništva pred Prvi svetski rat bile su takve da ih je obeležavala neprosvećenost i loše ekonomske prilike, a ženin položaj bio je potčinjen muškoj figuri u domu, prvo ocu i braći, a potom mužu. Žene nisu bile ravnopravne sa muškarcima ni u jednoj oblasti društvenog života.

Za to vreme, Jelena je predstavljala netipičnu tridesetogodišnju devojkicu iz Srbije: veoma obrazovanu i politički osvešćenu žensku osobu, društveno aktivnu na domaćem i međunarodnom planu, koja je govorila strane jezike, sa nesvakidašnjim zadatkom – da samostalno donosi važne odluke, bez muškog nadzora, da predstavlja svoju zemlju na inostranim skupovima i sakuplja pomoć za jednu malu, daleku državu u ratnom vihoru. Zadatak pred njom nije bio jednostavan: svakodnevno se susretati sa brojnim ljudima, objašnjavati im gde je Srbija i sa kakvim se mukama suočava, i zatražiti pomoć od svih tih stranaca u vidu novčanih priloga, medicinske i pomoći u robu, ličnog angažovanja u šivenju garderobe ili pripreme zavoja, i istovremeno tragati za ljudskim saosećanjem i razumevanjem. Lozanić bi se tokom svojih aktivnosti nala-

zila u društvu svetskih vladara i magnata, vrhunskih naučnika i filantropa, a sa druge strane, običnog naroda iz svih društvenih staleža, pa i sa pojedincima koji su upravo iz Srbije i drugih krajeva buduće Jugoslavije otišli u potragu za boljim životom. „Da li je govorila ispred radnika, farmera, domaćica ili elitnih slojeva američkog i kanadskog društva za ovu ženu bilo je nebitno” (Bekčić Pješčić 2011).

Koliko god da je zadatak pred njom bio zahtevan, sa druge strane, bio je to život izvan ratom zahvaćene Srbije. Godine pod okupacijom žene u Srbiji provodile su bez pomoći autoriteta u vidu muške glave porodice, tako da su same, često nepismene i same neobrazovane, tokom rata podučavale i vaspitavale decu, usmeravale ih, hranile porodicu, branile imovinu, plaćale potraživanja i trpela sve ratne strahote koje nikoga nisu mimoilazile. Mnoge žene ostajale su bez muževa, braće, rodbine, a udovice su često optuživane za nemoral i mnoge druge neželjene pojave, čime im je položaj još više otežavan. Na selima, same su obrađivale zemlju, popravljale srušeno, snalazile se nakon pljački i napada i lečile bolesne jer su lekari uglavnom bili u gradskim sredinama ili na frontu. Mobilizacija muškaraca nametnula je ženama pored tradicionalno „ženskih“ uloga i sve „muške“ poslove i dužnosti. Žene su u gradu radile najprostije poslove, kao što je čišćenje ulica, a često je to bila i prinuda zbog pravila vojne vlasti koja su važila i za nekadašnje pripadnice elite (Mladenović, 2006: 111).

Iz ratom zahvaćene Srbije, Jelena Lozanić stigla je u Sjedinjene Američke Države koje tada još uvek zvanično nisu ušle u sukob. Iako Amerika formalno nije bila u ratu do 1917. godine, kroz svoju industriju, proizvode i finansijsku pomoć već je vršila uticaj na situaciju u zaraćenoj Evropi. Što se tiče ratnih sukoba, nacijama prošarana Amerika nije u početku imala jedinstven stav. Različite nacije poreklom iz Evrope na ratna zbivanja gledale su u skladu sa svojom nacionalnom pripadnošću, a kao Amerikanci, nisu želeli da uđu u rat². Jelena Lozanić beleži:

Kad dođoh kod gospođe Krozers već je bilo puno gostiju. Atmosfera je nekako bila neprijatna, jer su svi prisutni govorili da ne razumeju zašto Sjedinjene Države treba da uđu u rat. Ova se primedba ovde često čuje i svet se nimalo ne ustručava da je u mom prisustvu kaže...Dok smo mi ovako sedeli i razgovarali, odjednom, kroz večernju tišinu, odjeknuše glasovi prodavaca novina. Ja sam bila strahovito uzbuđena, jer je taj govor predsednika Vilsona značio za nas život ili smrt. Stegla sam srce i ćutala. Domaćin se diže, istrča iz salona i iz kuće na ulicu da kupi novine. Kad se vratio, skrušenim glasom reče: „Predsednik Vilson ovoga časa drži svoj govor u Kongresu i već je izjavio da je on za ulazak Amerike u rat”. Odjednom nastaje tajac a, potom, opšti uzvik: „Oh, kako je to strašno”. Posle toga o ratu se ništa više nije reklo. Do kraja večere govorilo se o drugim stvarima (Frothingham Lozanić 1970: 160–161).

Antiratno raspoloženje u Americi i upravo takav predizborni stav budućeg predsednika, o neulaženju u sukobe, jedan je od faktora koji su doprineli pobedi Vudro Vilsona u drugom predsedničkom mandatu, 1916. godine. Međutim, već 1917. presretanjem Cimermanovog telegrama i saznanjem o tajnim pregovorima Nemačke

² Jedan od slogana u Wilsonovoj kampanji za predsedničke izbore 1916. godine glasio je “He Kept Us Out of War” (Goldfield et al., 2002: 440) – „držao nas je podalje od rata”.

i Meksika o eventualnom savezu, Amerika dobija i povod da napusti svoju dotadašnju poziciju mira i kreće u rat. Dane pred ulazak Amerike u rat, Jelena Lozanić opisuje:

Taj 2. april neću nikad zaboraviti. To je bio dan određen za govor predsednika Vilsona u Kongresu kada je trebalo da se izjasni treba li Sjedinjene Države da uđu u rat ili ne. Svi koji se najmanje interesuju politikom očekivali su taj govor s grozničavim nestrpljenjem, ali se po ulicama San Franciska ništa od toga nije moglo videti ni osetiti. Sve je išlo svojim uobičajenim tokom. Jedino su dečaci, prodavci novina, vikali: „Rat, rat, rat” da bi što više te večeri zaradili (Frothingham Lozanić 1970: 160).

Prvi svetski rat je prvi vojni sukob u kome je Amerika učestvovala izvan svoje teritorije. Međunarodni zakoni u to vreme dozvoljavali su neutralnim državama da prodaju i šalju ratne potrepštine svim zaraćenim stranama, mada je to Amerika činila samo sa Saveznicima, jer je britanska mornarica sprečavala trgovinu sa silama Osovine. Kako se u to vreme američka ekonomija nalazila u recesiji, ratni sukob predstavljao je priliku za pokretanje ekonomskog oporavka prodajom čelika, eksploziva, uniformi, hrane i sl. Drugi važan podatak je taj da su Saveznici uzimali zajmove iz američkih banaka kako bi finansirali nabavku za rat. U aprilu 1917. godine, do samog ulaska SAD u rat, Saveznicima je pozajmljeno preko dve milijarde dolara, iznos koji je premašivao zajam Nemačkoj skoro sto puta (Goldfield et al., 2002: 437). Ovim ekonomskim vezama Amerikanci i Saveznici bili su čvrsto isprepleteni.

Jedan od putničkih brodova koji je plovio na relaciji Njujork–Liverpul bila je i *Lusitanija*, koju je potopila nemačka podmornica u maju 1915. godine, a do danas nije sa sigurnošću utvrđeno da li je zaista prenosila i municiju što je bio povod za torpedovanje. Upravo *Lusitanijom* je januara 1915. godine u Njujork doputovala i Jelena Lozanić. Na jednom od potonjih putovanja holandskim brodom *Roterдам*, Jelena piše:

Brod je čist, prijatan i sve je na savršen način uređeno. Nije veliki kao „Luizitanija”, ali meni je simpatičniji i prijatniji. Još smo daleko od podmorničke zone. Zato o podmornicama niko još ne govori. Putnici su, pak, već dobili pojaseve za spasavanje i svako zna u koji čamac treba da ode za slučaj nesreće. Veliki je nedostatak oskudnost i neobjavljivanje vesti sa frontova. S obzirom na to da neutralnim brodovima putuju putnici obeju zaraćenih strana stalo se na gledište da bi među njima moglo doći i do oštih diskusija i zbog toga se na neutralnim brodovima ne objavljuju telegrami sa bojišta (Frothingham Lozanić 1970: 99).

Autorka takođe navodi podatak da neutralni brodovi pri ulasku u ratnu zonu bivaju jako osvetljeni, za razliku od savezničkih koji plove zamračeni zbog straha od potapanja. Takođe, govori i o prefarbavanju crvenih i žutih dimnjaka brodova u crno, pa i čitavih brodova u sivo da bi bili manje приметni u opasnim vodama. Poslednji incident pred ulazak SAD u rat bio je potapanje američka četiri teretna broda nemačkim podmornicama sredinom marta 1917. godine. Označivši nemačku agresiju potapanja brodova kao „rat protiv čovečanstva” i potvrdivši da mir više nije moguć, Vilson američki ulazak u sukob definiše kao želju za postizanjem mira na svetu i oslobođenje naroda, kao i da „svet mora da bude sigurno mesto za demokratiju”

(Goldfield et al., 2002: 441). Šestog aprila 1917. godine SAD zvanično ulaze u rat. Lozanić navodi da je Kongres izglasao četvrtinu milijarde dolara za vojnu i pomorsku opremu (Frothingham Lozanić 1970: 164). Da bi rat mogao da se finansira, vlada je uvela poreze, kao što je akt o Federalnom porezu na prihode u SAD i pozajmljivala novac, ali je i prodavala građanstvu ratne obveznice kojima je sakupljeno 23 milijarde dolara na teritoriji SAD (Goldfield et al., 2002: 444). Ratom zahvaćene zemlje predstavljale su i pogodno tržište koje bi se moglo aktivirati po završetku rata:

Za vreme večere nije se govorilo o ratu. Po dolasku ova dva poslovna čoveka govorilo se samo o dvema stvarima: prvo, kako bi se u Srbiji zemlja mogla da ore traktorima i kako bi mogla postati pogodno tržište za prodaju tih traktora, i, drugo, kako bi se voće tamo moglo proizvoditi, konzervirati i dalje izvoziti. Razume se, za to bi se upotrebio američki kapital i američke kompanije bi sve to organizovale. Najveći deo zarade, prirodno, išao bi Amerikancima (Frothingham Lozanić 1970: 161).

Preduzetnički duh američkog naroda Jelena Lozanić dobro je upoznala tokom svog boravka u dobrotvornoj misiji. Iako mu se u početku čudila, uspela je da ga usmeri u svoju korist; „Mnoge humanitarne organizacije, potresene tragičnom sudbinom srpskog naroda pod austrougarskom, nemačkom i bugarskom čizmom, nastojale su da pomognu – sakupljale su novac za pomoć” (Đurić, 1987: 365), a Jelena je bila jedan od glasova koji je o toj srpskoj tragediji govorio.

Pored novčane i humanitarne pomoći, Srbija je želela i političku pomoć od moćnih saveznika. Srpska ratna misija na čelu sa Milenkom Vesnićem, srpskim diplomatom i poslanikom u Parizu, krajem 1917. godine i početkom 1918. godine primljena je u desetodnevnu posetu Americi. U okviru Misije delovao je i otac Jelene Lozanić, Sima Lozanić, kao bivši ministar privrede. Misija je svečano dočekan na železničkoj stanici u Vašingtonu, a prisustvovali su joj državni sekretar Lansing i visoki funkcioneri Stejt Departmenta. U znak poštovanja prema gostima iz Srbije, srpska zastava postavljena je na više mesta u hotelu u kom su odseli članovi Misije, i na automobil koji im je stavljen na raspolaganje tokom boravka u Americi (Frothingham Lozanić 1970: 206).

U Americi dočekali su ih i svesrdno pomagali Jelena Lozanić, Mihailo Pupin i svi ostali predstavnici Odbora za pomoć Srbiji koji su već imali iskustva u radu i zadacima na promovisanju srpskih interesa. U Njujork, Misija je stigla 20.12.1917. godine. Jelena Lozanić o boravku Misije opširno piše sestri, i zaključuje:

Na kraju hoću da ti dodam, u vezi sa boravkom Srpske ratne misije, da je njen doček u Americi i prijem u Vašingtonu od strane američkih zvaničnih faktora, bio najviši izraz priznanja za sve što je Srbija u ratu uradila, za žrtve koje je podnela i za hrabrost kakvu je srpski vojnik, tj. srpski narod pokazao. Članovi naše Ratne misije, sa svoje strane, osvojili su sva srca svojim otmenim držanjem i visokim intelektom. Rečju, to je bila potvrda snage srpskog karaktera. Otuda i nezaboravan utisak (Frothingham Lozanić 1970: 221).

Gubici tokom rata bili su ogromni: žrtve među civilima i vojnicima na svim stranama, nebrojeni ranjeni, bolesni, fizički i mentalno dotučeni. S obzirom da su mnoge države, sa brojnijom imigracionom populacijom u tadašnjoj Americi i Ka-

nadi takođe tražile pomoć, obim novčane i svake druge pomoći koju je Jelena Lozanić sa saradnicima tokom svoje misije uspela da sakupi je impresivan. Zajedno sa Mejbel Grujić, u okviru Srpskog potpornog komiteta npr. samo od februara 1915. do juna 1916. godine sakupljeno je 249.780 dolara (Bojović 1996: 260), a takođe je zadivljujuća suma od 40.000 dolara koja je prikupljena za zakup broda kojim će se srpske izbeglice prebaciti u Francusku, po povlačenju preko Albanije (Lazarević i Mihailović, 2017: 350). Utisak koji je o sebi ostavila najbolje dočarava komentar njenog oca, koji je rekao da „U Srbiji svet tebe poznaje kao kćer profesora Lozanića, a ovde, u Americi, mene znaju kao oca gospođice Lozanić” (Frothingham Lozanić 1970: 221).

Zaključak

Kritička analiza diskursa kao interdisciplinarna metoda, pristupa jeziku tako što ga posmatra u njegovoj povezanosti sa društvom, politikom, kulturom, istorijskom pozadinom i drugim aspektima važnim za razumevanje datog teksta ili govora. Van Dijk smatra da u okviru konteksta diskursa važno mesto zauzimaju kategorije vremena, prostora, sveukupne situacije, učesnici sa svojim raznovrsnim društvenim ulogama, ali i njihove ideologije, znanja, stavovi itd. (Van Dijk, 2001: 356). Tumačenje pisama kao istoriografskog materijala neodvojivo je i od njihovog lingvističkog aspekta. Jezik kojim se autori služe pruža nam uvid u društveni stalež kome pripadaju i onaj o kom pripovedaju, pokazuje nivo obrazovanja koji su postigli, povratnu spregu sa korespondentima koji su neodvojivi deo epistolarnog razmenjivanja i sa kojima stvaraju specifičan diskurs i sl.

Pisma iz dobrotvorne misije koju je Jelena Lozanić ovekovečila ne samo ogromnim uspehom u radu već i svojim zapažanjima koja je beležila, daju nam pregled jednog vremena iz perspektive mlade, obrazovane žene iz Srbije, nesvakidašnje za to doba. Autorkino poreklo i životne okolnosti postavili su je u poziciju humanitarnog radnika u inostranstvu koji, brinući o dobrobiti svog naroda, na mikroplanu, brine i o sopstvenoj porodici. Svako pismo koje sa puno topline upućuje najbližima, Jelena Lozanić istovremeno upućuje i svojim sunarodnicima. Poznanstva i dijalozi sa znamenitim ljudima, opisi istorijskog trenutka ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat, društveno uređenje nove sredine u kojoj se obrela, ali i ekonomske prilike i brojna svedočanstva sastavni su deo ove knjige.

Pisma Jelene Lozanić ostaju kao dragoceno svedočanstvo o ratnim godinama, a samim tim i izvor za proučavanje istorijskih podataka, sociolingvističkih faktora u proučavanju jezika, kulturoloških i drugih društvenih pojava o kojima Jelena Lozanić u knjizi *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu, pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920*. neumorno i nadahnuto piše.

Literatura

- Bekčić Pješčić, G. (2011, april). Šta je u stvari rodoljublje? *Republika – časopis građanskog samooslobođanja*, broj 498–499. Preuzeto 02. aprila 2017, sa: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/jelena-lozanic-frotingham>
- Bojović, S. (1996). *Sima Lozanić*. Edicija: Najznamenitiji Srbi. Kolo 1. Velikani nauke. Beograd : Princip.
- Đurić, A. (1987). *Za čast otadžbine. Kako se Beograd borio u Prvom svetskom ratu*. (2. izd). Beograd : NIRO „Književne novine”.
- Frothingham – Lozanić, J. (1970). *Dobrotvorna misija za Srbiju u Prvom svetskom ratu. Pisma iz Amerike i Kanade 1915–1920*. Beograd : Udruženje nosilaca Albanske spomenice.
- Goldfield, D., Abbott, C., Anderson, V., Argersinger, J., Argersinger, P., Barney, W. & Weir, R. (2002). *The American Journey: A History of the United States*. Volume 2. Brief Second Edition. New Jersey : Pearson Prentice Hall
- Lazarević, G., Mihailović, D. (2017). Dan kada se na Beloj kući u Vašingtonu vijorila srpska zastava – pisma Jelene Lozanić Frotingam iz Dobrotvorne misije za Srbiju 1915-1916. U: Vacić, Z. (ured.) *Zbornik radova Šestog naučnog skupa 800 godina srpske medicine*, (str. 339–350). Beograd : Srpsko lekarsko društvo.
- Mladenović, B. (2006). *Porodica u Srbiji u Prvom svetskom ratu*. Posebna izdanja, knjiga 51. Beograd : Istorijski institut.
- Popović, Lj. (2000). *Epistolarni diskurs ukrajinskog i srpskog jezika*. Monografije, knjiga 89. Beograd : Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Trgovčević, Lj. (2008). *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*. Belgrade : Faculty of Political Sciences, University of Belgrade.
- Van Dijk, T. (2001). Critical Discourse Analysis. U: Schriffrin, D., Tanen D., Hamilton, H. (Ed.) *The Handbook of Discourse Analysis*. (pp. 353–364). Cornwall : Blackwell Publishers Ltd.

Svetlana Velimirac

EPISTOLARY WITNESS: ONE WOMAN'S PERSPECTIVE OF THE FIRST WORLD WAR

Abstract: Creation of a literary work at a certain historical moment is permeated not only with the motives for its creation, but also the social circumstances in which it was created. On the other hand, reading of this work at the present time is enriched, and often loaded with the readers' new insights, contemporary social circumstances, private readers' histories, and general historical events that occurred from creation to the moment of its reading.

This paper uses critical discourse analysis in an attempt to interpret letters written by Jelena Lozanić Frothingham while she participated in Charity Mission for Serbia in America and Canada during the First World War. Through the letters of this author compiled into a book we can experience the war from the perspective of a woman who in many respects was unusual for the time, as well as her interpretation of social, cultural and economic circumstances of a historical moment in time.

Key words: World War I, women, epistolary form

ПОКУШАЈ ТРАНЗИЦИЈЕ КА ПЛАНИРАЊУ У ПРИВРЕДИ – ЈЕДНОГОДИШЊИ ПЛАН ПРОИЗВОДЊЕ ИНДУСТИЈЕ И РУДАРСТВА ЗА 1946. ГОДИНУ

Апстракт: У раду ћемо представити покушај транзиције ка привредном планирању током 1946. године. Идеја планирања у привреди ка којој су југословенски комунисти тежили угледајући се на искуства СССР-а, произвела је једногодишњи план производње за 1946. годину према коме је индустрији и рударству додељен задатак достизања привредних резултата из 1939. године. Једногодишњи оквирни план производње био је заправо „генерална проба“ пред почетак Првог петогодишњег плана, својеврсни испит који је требало да покаже могућности државе да у пракси демонстрира нове методе управљања привредом.

Кључне речи: једногодишњи план производње, индустрија, рударство, транзиција, Југославија.

Питање индустријализације је у периоду непосредно по ослобођењу земље за југословенске комунисте било неодвојиво од феномена макроекономског планирања у привреди. Пут до индустријског друштва ишао је, према њиховом схватању, преко свеобухватног планирања (Тетро, 1971: 37). Индустрија је од ослобођења земље сматрана за кичму целокупне привреде, полугу помоћу које би се развитак осталих грана привреде најбрже покренуо са „мртве тачке“. Да би се то остварило, командна улога у привреди, која је морала бити доминантно у рукама државе, није се смела доводити у питање. Економско јачање државе, на првом месту кроз убрзану индустријализацију, било је тесно скопчано са одбраном државне независности. Југословенски комунисти, поучени искуством Совјетског Савеза који је сопственим снагама и ресурсима индустријализовао земљу, били су одлучни у намери да и Југославија крене том „опробаном трасом“. То је, са једне стране, подразумевало одрицање од страних кредита које су давале капиталистичке државе Запада (пре свега оних које је давао САД као најјача капиталистичка држава), јер би тиме држава била принуђена да прави уступке, а, са друге стране, улагање великих напора да се недостатак материјалних средстава отклони мобилизацијом свих расположивих људских и материјалних ресурса. Помоћ са стране, очекивала се једино од „братског“ Совјетског Савеза и савезничких земаља, држава „народне демократије“ (Mazover, 2011: 272–296; Obradović, 1995: 17–27; Petranović

¹ alexius.celticus@gmail.com

i Dautović, 1994). Међутим, с обзиром на ситуацију у којој су се ове земље налазиле и ограничених могућности тих ратом порушених земаља, приоритет се давао домаћим изворима. Сврставањем уз СССР после рата, Југославија се нашла у проблему недостатка финансијских средстава за инвестициона улагања која су могла бити обезбеђена кроз повољне стране зајмове. Прихватање курса убрзане индустријализације захтевало је огромна улагања и будући да се није могло рачунати на помоћ са стране, поставило се питање како наћи домаће изворе финансирања. Решење је нађено у већем издвајању средстава из националног дохотка, а то је неизоставно морало да доведе до пада животног стандарда. Руководство Комунистичке партије Југославије је предвиђало да ће то „стежање каиша” трајати не дуже од пет година и да ће се ти напори на крају исплатити (Šalić, 1963: 46–47). На том комплексном послу, КПЈ је рачунала на две важне компоненте, привредне планове и кадрове. Прво место при планирању привредних пројеката давало се тешкој индустрији (Kidrič, 1959: 85–91), а кадрови су виђени као „трансмисија” која ће водити рачуна о реализацији тих капиталних пројеката. Резултат успешне интеракције ове две компоненте, према виђењу Партије, било би побољшање свакодневнице широких слојева становништва (AJ, 507/XI–1/13).

Прва послератна година донела је нове потешкоће на пољу планирања. Обнова земље ушла је 1946. године у последњу фазу. До краја те године планиран је завршетак радова на обнови највећег дела предратних капацитета, али и изградња дела нових пројеката за које је процењено да ће бити од вишеструког значаја за привреду. Креатори привредне политике, суочени са потешкоћама, одлучили су да се општем планирању приђе у етапама, у почетку кроз израду и реализацију појединачних привредних планова. Исто тако, није било спорова око делова привреде чија је обнова требало да буду више форсирана током године. Одлучено је да се пуна пажња посвети индустрији и то пре свега средњој и тешкој, базичној индустрији, али под условима који не би остале гране привреде оставили без потребних средстава. Овакав поглед био је опште место свих разматрања праваца привредне политике током 1945. и прве половине 1946. године, а суштински он је више представљао перспективу развоја, него стварну могућност оствариву за кратак рок (AJ, 40–2–5).²

Како у другој половини 1945. године није било могуће израдити било какав текући план, јер тек успостављени државни органи нису били у стању да се озбиљније позабаве састављањем прецизнијих месечних и кварталних планова, прешло се на руковођење привредом методом производних задатака. Производни задаци представљали су најнепосреднији вид руковођења привредом, чије је главно обележје било *ad hoc* одређивање и контрола извршења задатака, неповезано са општим потребама, капацитетом и задацима целе при-

² Средином 1946. године на седници Привредног савета донета је одлука о даљем правцу изградње индустрије. Том приликом Борис Кидрич је најавио „нови курс” индустријализације који је подразумевао равномерна инвестициона улагања у лаку и тешку индустрију. Са мишљењем Б. Кидрича сложио се Кардељ и тада је донета одлука о напуштању совјетског правца индустријализације који се заснивао на искључивом форсирању тешке индустрије (Isto).

вреде. Такво стање било је наметнуто непостојањем комплетне евиденције и општег прегледа потреба, а то је произишло из недостатка довољног броја стручних кадрова у привредним органима државног апарата који је био тек у изградњи. Већ са стабилизацијом система јесени исте године, израђен је општи производни програм за последњи квартал 1945. године. Овај програм обиловао је бројним недостацима, али је у датом тренутку био боље решење него претходно, где је свако водио засебну политику. Ипак, Партија је наглашавала потребу хитног доношења плана, па „макар он био и непотпун”. С том идејом се приступило изради оквирног годишњег плана производње, иако су недостајали одређени предуслови, као што су елементи из статистике производње, статистике потреба и планске повезаности са осталим гранама привреде. Да би се превазишли поменути недостаци, прикупљени су у извесној мери подаци о стварном стању у индустрији, а они су у крајњој линији служили само као шира оријентација за састављање једног еластичнијег оквира плана. Пошто сви ресори нису доставили тражене податке на време, приступило се састављању плана на темељу производних резултата из 1939. године, али имајући у виду промену тежишта потрошње и производних капацитета у односу на стање пре рата (АЈ, 41–215–366).

План који је састављен био је оквиран и био је први план који је држава донела после рата. План је представљао „први корак” ка планирању, а по својој структури „није ни у ком случају могао носити и сва квалитетна обележја једног социјалистичког плана”, сматрао је министар индустрије Андрија Хебранг. Међутим, и поред бројних недостатака у погледу поузданости статистичких података и непостојања норматива у свим доменима, план је био крупан искорак напред. Пре свега, план је систематизовао индустријску производњу и обезбедио рационално газдовање расположивим сировинама, фабрикама и радном снагом. Утврдио је обим и главне асортимане производње према процени потреба у 1946. години и тиме омогућио благовремену примену мера у случају планом непредвиђених осцилација (Isto, 3–4; АЈ, 41–2–2).

У изради плана нису учествовали синдикати, управе фабрика, као ни радници у индустрији и рударству. Услед „тесних” термина, односно свега два месеца колико је трајао рад на изради плана, савезно министарство индустрије је сматрало да је најважније остварити пуну сарадњу са републичким министарствима ради што веће ефикасности. У план су инкорпорирани прегледи очекиваних финансијских ефеката и потребних кредита, али и сегменти од особите важности за повећање акумулације и преглед могућности извоза. О извозу је посебно вођено рачуна и приликом израде плана максимално су проучени потенцијали што веће производње оних производа за које је постојала велика тражња на светском тржишту. Циљ је био остварити позитиван спољнотрговински биланс на рачун домаће потрошње, како би се што брже дошло до средстава за куповину машина и других неопходних средстава за производњу у иностранству (Isto: 4).

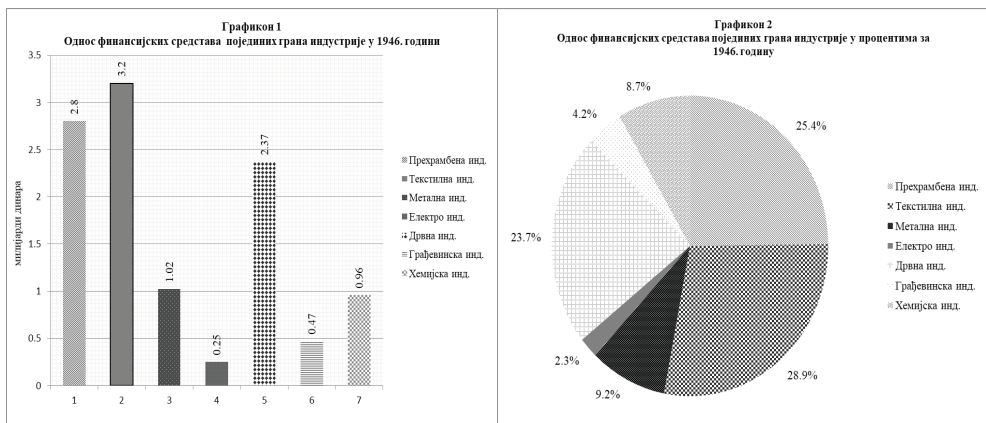
План је носио обележје условљености како за целу индустрију, тако и за предузећа појединачно. Свако предузеће је било дужно да испуни месечни

просек производње и стога су фабрике уводиле метод планирања на месечном и кварталном нивоу (тримесечју). Рашчлањивањем годишњег плана производње на тримесечја, фабрике су имале могућност да детаљније разраде све сегменте плана. На овај начин оквирни план је ангажманом предузећа прерастао у детаљни производни програм. Фокусирајући се на своје задатке, фабрике су добијале извесну могућност самоиницијативе која је била уско везана са повереним јој квотама које су биле у обавези да испуне. „Продором у ширину и дубину”, А. Хебранг је сматрао да ће план добити своју „нужну” коректуру и да ће „коначно да повеже руководство са радничком класом и управом предузећа”. Ово подстицање деловања „одоздо”, било је смишљено са намером да се продуктивност повећа до те мере, да свака производна јединица личним залагањем и методама рада буде у могућности да премаши зацртане квоте. Са друге стране, директори фабрика су били у обавези да спроводе директиве везане за рационализацију производног процеса, финансијске билансе, набавке репроматеријала и обезбеђивање рентабилитета предузећа у складу са планом. Децентрализација је била уско ограничена, а о сваком важнијем потезу одлучивали су централни привредни органи – у прво време Комисија за привредну обнову земље и Привредни савет, а потом Савезна планска комисија (Isto: 5–7).

Насупрот општеприхваћеној парадигми у партијским круговима о форсирању убрзане изградње тешке индустрије, оквирним планом за 1946. годину битно су ревидирана та гледишта. Инвестициона средства највећим делом трошена су на обнову и покретање производње предратних предузећа, као и на изградњу виталних инфраструктурних пројеката. Потреба за робом одређених индустријских грана и рударства диктирана од стране домаћег и страног тржишта, пре свега производа прехрамбене, текстилне, дрвне, грађевинске, и лаке хемијске индустрије, утицала је на структуру производње. Између осталог, привредни руководиоци су анализирајући средства потребна за покретање појединих грана индустрије дошли до закључка да са постојећом масом средстава лака индустрија и рударство могу брзо да оправдају улагања. Истовремено, услед ограничене тражње на домаћем тржишту, очекивано је да ће се произвести већи вишкови који би се пласирали на страна тржишта. Предност у структури производа давала се оним финалним производима који су изискивали мање сложен технолошки процес израде, те полуфабрикатима и сировинама, јер је њихова цена на светском тржишту била висока услед опште несташнице проузроковане ратом. Стога, све су наде полагане у ове секторе индустрије, који су били релативно добро развијени и у Краљевини Југославији (АЈ, 17–2–2).

Финансијска средства која су уложена у гране индустрије сврстане у категорију „Б” или индустрије које су се бавиле производњом предмета потрошње, јасно показују државне приоритете у овој категорији индустрије. Највише средстава уложено је у прехрамбену и текстилну индустрију, а величина тих инвестиција износила је 6 милијарди динара или 54,3% од укупних улагања у ту категорију индустријске производње. Дрвна индустрија је, обзиром да је Југославија била једна од шумом најбогатијих земаља Европе, али и постојањем широких могућности дрвно-прерађивачке индустрије у погледу пласмана

својих производа на страна тржишта, добила у вредности инвестиција 2,375 милијарди динара или 21,4% од укупних средстава. Грађевинска индустрија чија је улога била значајна у обнови земље, добила је 470 милиона динара (4,2%), а та сума није била занемарива имајући у виду да су цигла и цемент чија производња није била скупа, били главни грађевински елементи коришћени у обнови. Хемијска индустрија, која има широк спектар деловања и обухвата већину грана индустрије служећи се њиховим сировинама, имала је улагања од 960 милиона динара (8.7%). Електро и метална индустрија, иако издвајане на посебно место у ближој перспективи развоја, могле су у 1946. години да рачунају на једну милијарду и 270 милиона динара (11,5%) финансијских средстава. Односно, свега деветина финансијских средстава била је издвојена за тешку и средњу индустрију (АЈ, 41–215–366).



Графикони 1 и 2: Инвестирана финансијска средства по гранама и међусобни однос³

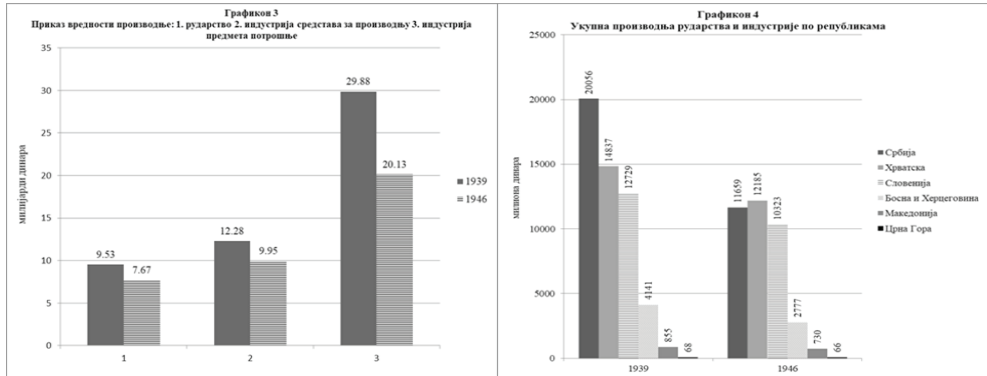
Проблеми који су погађали индустрију почетком 1946. године били су вишеструки. Поред акутног недостатка стручних кадрова, индустрија се суочавала са недостатком појединих сировина потребних за покретање производње. Неке сировине нису постојале у земљи, па су оне морале бити увожене, а то је био велики проблем јер установе задужене за увоз и извоз још нису прорадиле у потпуности. Други проблем био је везан за сировине којима је земља располагала, али које због слабо организованог система транспорта нису благовремено достављане фабрикама. Због несташица сировина долазило је до честих обустава рада, па су министарства редовно морала да интервенишу како би се неопходне сировине обезбедиле. Узрок ових недостатака који су повремено паралисали рад индустрије лежао је у организационој форми самих предузећа, а на првом месту у сиромашном управном апарату (АЈ, 41–215–366). Оваква ситуација подстакла је привредне руководиоце да изнађу методе за њено превазилажење, па су у априлу 1946. године почеле да се оснивају главне управе. Рад главних управа

³ Израђено према подацима из (АЈ, 41–215–366).

омогућио је непосредније и експедитивније оперативно руковођење државним предузећима. До средине године, када је дошло до класификације државних предузећа по значају и увођења административно-оперативних руководстава, стање на том пољу почело је да се нормализује (АЈ, 41–215–366).

Резултати оквирног плана производње у 1946. години, узимајући околности у којима се налазила привреда, нису били нимало разочаравајући (Kidrič, 1950: 285–291). Вредност производње рударства и индустрије достигла је 72% према укупној производњи постигнутој у 1939. години. Рударство појединачно, остварило је најбоље резултате у погледу достизања производних резултата из 1939. године, остваривши 80% предратне производње. Индустрије средства за производњу испуниле су 75% плана, док су индустрије које су производеле предмете за потрошњу достигле 67% производње из 1939. године. Вредност укупне производње рударства и индустрије изражена у динарима износила је 37 милијарди и 740 милиона динара, од тога је рударство остварило 7 милијарди и 668 милиона, индустрије средства за производњу 9 милијарди и 945 милиона, док су индустрије предмета за потрошњу приходовале 20 милијарди и 127 милиона динара (Statistički bilten, 1957: 6; АЈ, 41–215–366). У производњи је учествовало 4868 предузећа савезног, републичког и локалног значаја, а од ових предузећа држава је газдовала над 88% њих, док је 12% предузећа било у власништву приватних лица (АЈ, 41–215–366).

Погледом на индустрије предмета потрошње за које постоје подаци о финансијским средствима уложеним у 1946. години, уочава се да су оне успеле не само да репродукују средства која су уложена у њих, већ и да приходују вишак од 9 милијарди и 52 милиона динара. Имајући у виду да су државна предузећа и предузећа под секвестром која су била у рукама државе, чинила 88% од свих предузећа, а са друге стране ако се узме у обзир претпоставка да су добила тај проценат финансијских средстава и да је њихов удео у вишку који је остварен такође исти, долази се до закључка да су она остварила добит од око 7 милијарди и 966 милиона динара. Ипак, с обзиром на политичке околности однос кредитних средстава које је Државна инвестициона банка (АЈ, 41–8–9) одобрила и проследила државним и приватним предузећима која су потпадала под категорију индустрија предмета за потрошњу морао је бити умерен у корист државних предузећа. Исто тако, и допринос државних предузећа у оствареном вишку вероватно је био већи од наведеног процента, јер се у рукама државе пре доношења Закона о национализацији (децембар 1946. године) налазило 80% индустрије и целокупно рударство (Dimić i Životić, Beograd: 544–545). Инвестициона банка је са друге стране олакшавала ситуацију државним предузећима, јер је давала кредите по ниским каматним стопама (Народна банка је фиксирала референтну каматну стопу на 3%) и дужим роком отплате. Све је то утицало на бржи раст државног сектора индустрије (АЈ, 40–36–82).



Графикони 3 и 4: Приказ вредности производње по секторима и по републикама⁴

Просечна производња рударства и индустрије испунила је 72% плана производње, који је био израђен на основу производних достигнућа из 1939. године. Србија је остварила најслабији учинак испунивши 58% плана производње, а одмах иза ње налазила се Босна и Херцеговина са остварених 67%. Разлог за слабији учинак ове две републике налази се у чињеници да су ратне операције против окупатора највећим делом вођене управо на њиховим територијама. То је резултирало већом материјалном штетом и људским жртвама него у осталим републикама, па је сходно томе било потребно више времена да се порушени објекти обнове и ставе у погон. Ратна разарања у Србији посебно су се одразила на индустрије које су сврстане у категорију „Б” или индустрије предмета за потрошњу, које су оствариле свега 46% плана. У Босни и Херцеговини ситуација је била другачија, индустрије средстава за производњу испуниле су 66% планом предвиђене производње, а с обзиром да је планом за 1946. годину била предвиђена реконструкција постојећих капацитета у којима је лака индустрија заузимала доминантно место, овај резултат Босне и Херцеговине није био нимало поражавајући. Штавише, рудом богата Босна, а на првом месту рудом гвожђа, имала је перспективу развоја тешке индустрије чија је изградња планирана да се реализује у току првог петогодишњег плана. Биланс осталих

Табела 1: Број и структура запосленог особља у 1946. години⁵

Индустрија	Радна снага				Укупно
	Административна	Техничка	Квалификована	Неквалификована	
Прехрамбена	1.750	1.035	6.417	17.929	27.131
Текстилна	1.954	1.728	20.674	41.100	65.456
Метална	1.095	875	7.860	9.603	19.433
Дрвна	901	382	7.725	16.708	25.716
Грађевинска	819	555	3.764	26.420	31.558
Хемијска	744	306	4.172	6.900	12.122
Електро	/	/	/	/	2.503

⁴ Израђено према подацима из (АЈ, 41–215).

⁵ Табела 1: Број и структура запосленог особља у 1946. години¹

Укупно	7.263	4.881	50.612	118.660	183.919
Рударство	5.375		72.248		77.624
					261.543

република у свим сегментима планом предвиђене производње кретао се изнад 80% (Хрватска 82%; Словенија 81%), с тим што су најнеразвијеније међу њима, Македонија и Црна Гора, постигле најбоље резултате са 85% и 97% (АЈ, 41–215–366), а разлог за то налазио се у слабој концентрацији индустрије у овим републикама, па у складу с тим и малом броју индустријских предузећа које је било лакше обновити и ставити у функцију (Statistički godišnjak, 1939: 190–192). Према попису концентрације индустрије у Југославији из 1945. године јасно се може увидети да су поменуте две федералне јединице заједно сачињавале 3,3% укупних индустријских капацитета (АЈ, 41–6–7).

Табела 2: Концентрација индустријских и рударских предузећа у Југославији 1945. године⁶

Словенија		Хрватска		Србија		БиХ		Македонија		Црна Гора		Југославија	
1004	20,6%	1126	23,9%	2184	44,9%	357	7,3%	140	2,9%	21	0,4%	4868	100%

Темпо производње умногоме је био тесно скопчан са два макроекономска агрегата, који су само једни у низу оних фактора који су утицали на коначни биланс, а то су средства за рад (машине) и радна снага. Потешкоће на овом пољу узроковане су тешким материјалним и људским губицима које је рат оставио за собом. Отпремање машина из индустријских и рударских постројења током рата за Немачку и дотрајалост машина које су остале у земљи услед интезивне производње за потребе фронта, утицало је на „хронични“ недостатак савремених средстава за рад после рата (Aleksić, 2002: 199–213). Уз ово систематско одвлачење и „трошење“ капиталних добара привреде током рата, текао је и процес пребацивања квалификоване радне снаге у Немачку, која је имала задатак да попуни празнине у немачкој „ратној машини“ насталој због слања немачких радника на фронт. Са променом ратне среће после тешког пораза Вермахта под Стаљинградом у зиму 1943. године, а потом и слома немачких тенковских дивизија код Курска и тиме дефинитивног преласка иницијативе у руке Црвене армије лета исте године, почео је одлив немачких радника из фабрика. Тада се, са простора некадашње Краљевине Југославије број радника у Немачкој попео на 92.645 (Ristović, 2005: 252–265).

О повратку југословенских радника у земљу, превасходно квалификованих, нема поузданих података, али на основу продуктивности рада у односу на стање пре рата када је рад значајно мањег броја радника производио 28% више, може се закључити да је уз делимичан недостатак технолошких помагала про-

⁶ Табела је израђена према подацима из (АЈ, 41–6).

блем лежао у структури и практичном искуству радника. КПЈ је, полазећи од Лењинове максиме „квантитет је сам по себи квалитет“, хтела да већом мобилизацијом физичке радне снаге превазиђе ове недостатке. Међутим, ово је у коначном збиру довело, и поред великог помака у обнови фабричких капацитета током прве и друге половине 1946. године, до битне промене у начину и квалитету производње и структури запослене радне снаге. Упоредном анализом ангажмана радне снаге у рударству и индустрији 1939. и 1946. године, уочава се да је однос припадника радничке класе који су били запослени у рударству износио 100:134, односно 100:112 у индустрији, док је са друге стране вредност производње у ове две гране привреде стајала 100:80, односно 100:71. Из овога се може закључити да се пад продуктивности највише одразио у рударству, али ништа мањи пад продуктивности није претрпела ни индустрија (АЈ, 836/III–1–6/2).⁷ У прилог овој тврдњи сведочи податак да је остварени план индустријске производње по асортиману био 11,6% нижи него остварени план по обиму, што нам указује на значајан раскорак између броја ангажованих квалификованих и неквалификованих радника (АЈ, 17–152–153).

Табела 3: Производња индустрије и рударства по месецима у току 1946. године изражена у милионима динара⁸

Вредност производње по месецима	Индустрија		Рударство	
	Милиона динара	Индекс	Милиона динара	Индекс
Јануар	1.774	100	501	100
Фебруар	1.967	111	509	101
Март	2.335	132	586	117
Април	2.266	128	607	121
Мај	2.402	135	648	129
Јун	2.422	136	639	127
Јул	/	/	727	145
Август	/	/	719	143
Септембар	/	/	708	141
Октобар	/	/	757	151
Новембар	/	/	633	126
Децембар	/	/	634	126

Бољи увид у збирно привредно кретање наведених грана индустрије и рударства током 1946. године, у коме је учешће узело око 260.000 радника (АЈ,

⁷ Неравномерна развијеност између република била је последица дивергентних историјских процеса, а то се јасно показало крајем 1946. године. Годишња вредност произведених рударских и индустријских производа по републикама *per capita* износила је у Словенији 9.151, Хрватској 3.481, Србији 2.012, Босни и Херцеговини 1.195, Македонији 652 и Црној Гори 178 динара (Isto).

⁸ Табела је израђена према подацима из (АЈ, 41–215).

17–8–8; AJ, 41–215–366; Feinstein i Thomas, 2002), пружају апсолутне вредности производње по месецима. Праћењем апсолутних вредности за првих шест индустријске и свих 12 месеци рударске производње, примећује се да је индустријска производња на месечном нивоу расла за 6,9%, док се у сектору рударства уочава стопа раста продукције од 2,5%. Иако нема података о месечној производњи за II полугодиште, које је остварила целокупна југословенска индустрија, на основу разлике укупне годишње производње (30,072 милијарди динара) и резултата производње I полугодишта (13,166 милијарди динара) произилази да је производња у II полугодишту износила 16,906 милијарди динара. Тиме је удео I и II полугодишта у укупној производњи износио 43,78% према 56,22%, што је стопу просечног раста месечне производње у 1946. години померало нешто изнад 6,9% (AJ, 41–215–366). На крају, из свега приложеног се може закључити да се индустрија у условима строго регулисаног тржишта, централизоване дистрибуције, кризе продукције у целој послератној Европи и полазне тачке са ниског нивоа индустријске развијености, показала знатно виталнијом у односу на рударство током 1946. године (Hohmann i sar., 1975: 223–224).

Izvori

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije

Kabinet Maršala Jugoslavije – 836

Komisija za privredu Centralnog Komiteta SKJ – 507

Ministarstvo industrije FNRJ – 17

Privredni savet Vlade FNRJ – 40

Savezna planska komisija – 41

Objavljeni izvori

Dimić Lj. i A. Životić (2012). *Napukli monolit, Jugoslavija I svet 1942–1948.*, Beograd: 2012.

Statistički bilten, Industrija 1939 i 1946–1956, Beograd: 1957.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1939. godinu, Beograd: 1939.

Vukmanović, T. S. (1971). *Revolucija koja teče, Memoari*. I-II. Beograd: Komunist.

Literatura

Aleksić, D. (2002). *Privreda Srbije u drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Čalić, D. (1963). *Izgradnja industrije u FNRJ*, Zagreb: Naprijed.

- Feinstein, C. H. & M. Thomas (2002). *Making History Count, A Primer in Quantitative Methods for Historians*. New York: Cambridge University Press.
- Hohmann, H. H, M. Kaser & K. C. Thalheim. (1975). *The New Economic Systems of Eastern Europa*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Kidrič, B. (1950). *Privredni problemi FNRJ*, Beograd: Kultura.
- Kidrič, B. (1960). *Sabrana dela, Članci I rasprave 1946–1948*, Beograd: Kultura.
- Mazover, M. (2011). *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku*. Beograd: Arhipelag.
- Obradović, M. (1995). *“Narodna demokratija” u Jugoslaviji 1945–1952*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Petranović B. i S. Dautović (1994). *Jugoslavija, velike sile I balkanske zemlje 1945–1948, Iskustvo “narodne demokratije” kao partijske države*. Beograd: Istorijski institut Crne Gore.
- Ristović, M. (2005). *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa : 1940/41-1944/45 : planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik.

Aleksandar Rakonjac

AN ATTEMPT OF TRANSITION TO PLANNING IN THE ECONOMY - A ONE-YEAR PLAN FOR THE PRODUCTION OF INDUSTRY AND MINING FOR 1946

Abstract: In this paper, we will present the attempt of transition to economic planning in 1946. The idea of planning in the economy to which the Yugoslav communists sought to look at the experiences of the USSR, produced a one-year production plan for 1946, to which industry and mining were assigned the task of achieving economic results from 1939. A one-year framework plan of production was actually a „general trial“ before the beginning of the First Five Year Plan, a kind of exam which should have demonstrated the state’s ability to evince in practice new management methods in economy.

Key words: an annual plan of production, industry, mining, transition, Yugoslavia.

Слободан Селинић¹
 Институт за новију историју Србије, Београд
 Република Србија

Изворни научни рад
 UDK 811.163.4"1967";
 81'272(497.1)"1967"

ЈЕЗИЧКИ СУКОБ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1967: ИСТОРИЈСКЕ ЧИЊЕНИЦЕ, ИСТОРИОГРАФСKE ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ И СЕЋАЊА УЧЕСНИКА

Апстракт: Национални односи у Југославији су се додатно заоштрили у марту 1967. када је објављена „Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика“ са потписима 18 институција науке и културе Хрватске. У њој је захтевана подела српскохрватског језика и да наставници, службеници и јавни радници морају службено да користе језик средине у којој раде. То је значило да би Срби у Хрватској могли службено да користе само хрватски језик. На „Декларацију“ је одговорила група српских писаца „Предлогом за размишљање“, који је потписало више од 40 писаца. У наредним деценијама „Предлог“ у Србији није величан као чин од великог значаја за националну историју, историографија је језички сукоб посматрала без националне острашћености, а потписници су истицали да је тај документ био само одговор на „Декларацију“. Супротно од тога, у Хрватској је „Декларација“ величана као борба за национални опстанак уз изношење много стереотипа и ненаучних ставова.

Кључне речи: Србија, Хрватска, Југославија, језички сукоб, књижевници

У другој половини шездесетих година 20. века национално питање је у Југославији већ било отворено. У марту 1967. је у први план избило „језичко питање“, као један вид националног питања када су хрватски и српски интелектуалци извели дискусије о језику из уског круга државних органа и партијских форума и ставили је на тапет целе јавности.

Група хрватских интелектуалаца се успротивила Новосадском договору из 1954. о јединственом језику објавивши 17. марта 1967. у штампи „Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика“. Документ је потписало 18 еминентних хрватских институција културе и науке, на челу са Матицом хрватском и Друштвом књижевника Хрватске, а подржао га је и Мирослав Крлежа. Документом је захтевана подела српско-хрватског језика на хрватски и српски позивањем на „неотуђиво право свакога народа да свој језик назива властитим именом“. Изнете су оптужбе о насилном потискивању хрватског језика и унитаризму. Захтевано је да службеници, наставници и јавни радници, без обзира на своје порекло, службено употребљавају књижевни језик средине у којој делују. Тиме би и Срби у Хрватској, као наставници, јавни радници

¹ slobodanselinic@gmail.com

и службеници могли у званичној употреби да користе само хрватски језик. Документ је био политички, њиме је отворано хрватско питање, али и питање положаја и права Срба у Хрватској (Nikolić, 2012; Selinić, 2017; Vučetić, 2016).

На „Декларацију“ није било званичних реакција са српске стране. У складу са званичном партијском политиком да се свака партија бори против национализма у својој републици, српско партијско руководство није званично реаговало на појаву декларације (АЈ, СКЈ, 507/IV, ИК ЦК СКЈ, IV/11, 11. седница).

За разлику од СК Србије, група српских писаца, пре свега оних из издавачке куће „Просвета“, саставила је „Предлог за размишљање“ и поднела да Скупштини Удружења књижевника Србије 19. марта. Текст је потписало више од 40 писаца. Међу потписницима су били Зоран Гавриловић, Борислав Михајловић Михиз, Антоније Исаковић, Брана Црнчевић, Љубомир Симовић, Матија Бећковић, Светлана Велмар-Јанковић, Петар Цацић, Мира Алечковић, Момо Капор и Душан Радовић. О њему је вођена бурна дискусија и није прихваћен. Према тексту „Предлога“ који је објавила *Борба*, 2. априла 1967. група српских писаца је подржала раздвајање два језика и захтевала да се свим Хрватима у Србији и Србима у Хрватској уставом обезбеди право на школовање на свом језику и писму и по својим националним програмима, право на употребу свог националног језика и писма у општењу са органима власти, право на стварање својих културних друштава, завичајних музеја, издавачких и новинских предузећа, „једном речју право на неометано и слободно неговање свих видова своје националне културе“ (Nikolić, 2012; Selinić, 2017: 124; Vučetić, 2016).

Потписивање „Предлога“ је био одговор на „Декларацију“. Његови аутори су сматрали да је СК изгубио битку на националном плану. По њиховом мишљењу „Декларација“ је била прави одраз расположења не само у редовима хрватске културне и научне, већ добрим делом и политичке јавности, што је значило да су оптуживали хрватски СК да се солидарисао са текстом декларације. Српском руководству су пребацивали недостатак осећања за национални проблем Срба, како у Србији тако и другде, инфериорност, комплекс кривице за великосрпство, бирократско игнорисање националног осећања, традиције, културног наслеђа и сл. (АЈ, 837, КПР, II-4-6/29, 21. III – 25. V 1967).

Процент комуниста међу потписницима „Декларације“ и „Предлога“ је био веома висок – од око 130 интелектуалца који су подржали „Декларацију“ комуниста је било 70, тј. 53,8%, а од четрдесетак потписника „Предлога“ половина су били комунисти (21). Већ на самој скупштини Удружења књижевника Србије на којој су потписали „Предлог“ и у наредних неколико дана од „Предлога“ се одрекло 9 комуниста потписника. Прва је то учинила Мира Алечковић. Партија је на појаву ова два документа одговорила партијским казнама, избегавајући да потписнике гони кривично. Кажњавање у Хрватској и Србији је текло паралелно. Принцип је био исти – казне су изрицале основне организације. За разлику од Хрватске, у Србији није било искључења из СК. Према подацима председника ГК СК Загребa Пиркера

које је изнео 19. априла на седници ИК ЦК СКХ, кажњена су 34 члана СК, од чега је њих десеторо искључено из партије. У Србији је највећи број комуниста потписника „Предлога“ кажњен последњом опоменом (7) или укором (7). Опоменом је кажњено 3, а двоје је избегло формалну казну (Мира Алечковић и Зуко Цумхур), који су само „другарски“ критиковани (Selinić, 2015; Selinić, 2017; Vučetić, 2016).

Осим партијског кажњавања власт је прибегла политичкој осуди и кампањи против два документа у медијима, вреднујући их подједнако – као националистичка и шовинистичка.

Српско-хрватски сукоб око језика је до сада привлачио истраживаче на различите начине, јер је сам по себи био вишеслојан. Научници су га истраживали као важну друштвену кризу или показатељ затегнутих односа у држави, као питање односа власти (политике) и интелигенције или као део националног покрета у Хрватској који је кулминирао почетком седамдесетих година.

У Србији је у историографији мање писано о „Предлогу“ него у Хрватској о „Декларацији“. У Хрватској је језичко питање углавном свођено на појаву декларације, док је у Србији посматрано у ширем контексту. Та разлика је логична последица схватања „Декларације“ у Хрватској као важног документа у борби за националну самосталност и опстанак. У Хрватској су учесници догађаја били много више укључени у актуелизовање језичког питања и вредновање догађаја из 1967. неколико деценија касније него у Србији. Зато су радови, монографије или часописи посвећени „Декларацији“ саткани у великој мери од сећања и ставова учесника догађаја, који су притом и научници и интелектуалци и националисти, па је измешаност личног доживљаја, борбе за националне (националистичке) интересе и научног и псеудоначног садржаја потпуна.

У историографији у Србији је о језичком сукобу 1967. писано без националних предрасуда. Најцеловитија је монографија Радине Вучетић *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*. Ово питање је посматрано кроз призму односа власти, национализма и књижевности. Најзначајнија су поглавља о Московљевићевом речнику, „Предлогу за размишљање“ и судбини *Књижевних новина* после појаве „Предлога“. Ауторка је писала о неким веома значајним и мало уочаваним аспектима језичког сукоба 1967. и уопште односа власти и интелигенције тих година. Један се тиче жеље или потребе Савеза комуниста Србије да „Предлог“ не остане унутар зидова зграде Удружења књижевника Србије, иако није био јаван документ и иако није званично усвојен. Затим, велики значај има њено уочавање улоге Градског комитета Београда у креирању или спровођењу партијске политике у култури и његовог позиционирања унутар партијске хијерархије Србије (Vučetić, 2016). Већ раније су у науци били препознати радови Косте Николића (Nikolić, 2012), Јасне Драговић Сосо (Dragović Soso,

2004) и Бранка Петрановића (Petranović, 1988) у којима су се могли пронаћи основни подаци о овом спору. Они су „Декларацију“ и „Предлог“ посматрали без идеолошког или националног вредновања, држећи се основних ставова изнетих у тим документима и оцене њиховог значаја за друштвене прилике и међунационалне односе тадашње Југославије. Коста Николић (*Српска књижевност и политика*) пише о још неким темама значајним за сагледавање језичког сукоба у ширем контексту. Овде пре свега мислимо на деловање Добрице Ћосића. Књига коју је о Српској књижевној задрузи написала Љубинка Трговчевић није директно окренута ка изучавању сукоба око језика, али његовом сагледавању доприноси страницама на којима је описана судбина српских интелектуалаца потписника „Предлога“ или њихових сарадника и присталица, попут Добрице Ћосића, у годинама после 1967. С обзиром да је Српска књижевна задруга била препознавана као једно од упоришта националне опозиције у Србији и уточиште за потписнике „Предлога“ и противнике власти, то књига професорке Трговчевић даје допринос целовитијем увиду у однос између власти и актера „Предлога“. Иако Милош Московљевић није био актер спорова око језика 1967, истраживања др Момчила Исића о њему су од великог значаја за ову тему, јер се радило о научнику који је учествовао у стварању Новосадског договора 1954. и чији је речник 1966. изазвао негодовања власти.² Речник је уништен, а Московљевић није ни могао да се јавно огласи када је објављена „Декларација“, али је своје ставове записивао у дневнику који Исић објављује (Lopušina, 2015; Moskovljević, 2007; Vučetić, 2016; ASC, СК SKS, к. 50, Aktuelne informacije, 15. 3. 1966, broj 12).

У више монографија су обрађене бројне полемике међу књижевницима тог доба или спомињани неки сегменти везани за објављивање „Декларације“ и „Предлога“ и реакција на њих. Понекад су цитирани ставови учесника догађаја или објављивана документа о језику, попут Новосадског договора или „Декларације“. Реч је првенствено о монографијама Славка Вукомановића, Момчила Ђорговића и Ендруа Вахтела. Вахтел је добро уочавао језичку компоненту националног питања у Југославији, увиђао је везу између хрватских интелектуалних кругова и националних осећања и закључио да је „Декларација“, захтевом да се призна посебност бића хрватског књижевног језика, „подрила једину преосталу историјску везу с првобитним, деветнаестовековним југословенским покретима“ (Vahtel, 2011). Вукомановић је језичко питање посматрао у ширем хронолошком оквиру од 1967. године (Vukomanović, 1987). Ђорговићев рад, потенцирањем Михизове разочараности у Југославију и забринутости за судбину Срба, више помаже схватању убеђења

² Московљевићу је замерано што реч Хрват није унета у речник, што је написао да је Словенац припадник северозападне групе Југословена, а Србин источни део Југословена, што је Македонију називао Маћедонија, што је за четника написао да је добровољац у нередовним оружаним снагама пре балканских ратова, а за време Другог светског рата борац против партизана, што је усташу оквалификовао као хрватског фашистичког побуњеника за време Другог светског рата, а партизана као учесника партизанке борбе и онога који се пристрасно руководи интересима своје политичке партије.

Борислава Михајловића Михиза, као једног од инспиратора „Предлога“ (Ђorgović, 2016).

Стварање независне Хрватске деведесетих година 20. века је не само оживело интересовања у Хрватској за „Декларацију“ већ и ставило тај документ у контекст борбе за хрватску независност. Тим документом су се бавили и националисти и историчари. У историографском смислу су највредније остале књиге у којима су објављена документа везана за „Декларацију“ и језичко питање уопште. Првенствено мислимо на монографије *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije* коју је припремила Јелена Хекман и *Deklaracija o hrvatskom jeziku: s priložima i Deset teza*. У њима је објављено доста докумената о језику, од саме декларације, осуда којима је била изложена после објављивања, до актуелизовања питања хрватског језика крајем осамдесетих година и сећања учесника догађаја из 1967, а која су они оставили четрдесетак година касније. Изворна документа говоре довољно сама за себе, док се у сећањима учесника важна сведочења, понекад и фактографска, мешају са политичким и ненаучним ставовима о борби за спасавање хрватског језика од унитаристичке опасности (Deklaracija, 1991; Deklaracija, 1997). Не само са националног и политичког, већ и са научног становишта, било је очекивано да годишњица тако важног документа, као што је „Декларација“, буде обележена посебним скупом. Тако је часопис *Коло* објавио посебну свеску поводом четири деценије од изласка „Декларације“. Она је била резултат округлог стола који је Матица хрватска организовала 2007. Уз уобичајена присећања учесника и величања тог документа, у рефератима су детаљније разматрани неки аспекти документа попут језика којим је писан или одјека који је изазвао у хрватској политичкој емиграцији.

Дргаџији приступ језичком питању имала је Сњежана Кордић (*Jezik i nacionalizam*). На више места је изнела закључке о језичкој пракси и политици у Југославији, као и о мотивима за отварање или креирање језичког питања. Показано је да су настојања хрватских лингвиста да одвоје хрватски језик од српског била политички мотивисана. Она је учавала да су потенцирањем политичке оптужбе о планској угрожености хрватског језика од српског, која је била неутемељена, хрватски лингвисти преносили расправу о језику ван лингвистичких и стручних оквира. Негирала је оптужбу о језичком унитаризму, правећи разлику између насилног унитаризма и природних последица до којих доводи неједнака бројчана заступљеност два народа у истој држави. „Код тврдње да је у обје Југославије владао језични унитаризам не спомиње се основно: језични унитаризам би био да су у Хрватској медији били на екавици, да су школски уџбеници били на екавици, да су граматике, рјечници, правописи који су излазили у Хрватској били на екавици, да су књижевна дјела у Хрватској излазила на екавици“. Закључује да закони нису могли направити велике језике малим и мале великима: „Тако се у вези с односима између језика увијек може наћи разлога за незадовољство, односно може се направити незадовољство и искористити за остваривање политичких циљева, нпр. сепаратизма“ (Kordić, 2010: 286, 287, 293).

Српско-хрватском сукобу око језика 1967. је доста пажње посветио пољски аутор Хенрик Јарошевич у књизи *Jugoslawianskie spory o statusu jezyka serbsko-chorwackiego w latach 1901–1991* (преведена на српски под насловом *Прилози историји српскохрватског језика. Југословенски спорови о статусу СХЈ у периоду 1901–1991*). Описао је овај сукоб у контексту српско-хрватских лингвистичких односа у целом 20. веку. Аутор није користио архивске изворе и они за његово разматрање нису били неопходни, јер је проблем посматрао из лингвистичког угла, али је његово познавање југословенске стручне литературе и часописа и радова лингвиста овог периода завидно. Храбро је доносио закључке, није се устручавао да полемише са ставовима српских и хрватских лингвиста када је процењивао да су знање из струке користили за националне или политичке циљеве. За књигу се у великој мери може рећи да је објективна и непристрасна, посебно када говори о другој половини века, а ауторов опис судбине српско-хрватског језика у 20. веку је целовит. Књига је значајна и због објављивања текста декларације у њој (Jaroszewicz, 2006; Jarošević, 2012).

У односу који су према језичком сукобу имали учесници са српске и хрватске стране евидентне су велике разлике. У Србији на „Предлог“ није гледано као на симбол националне борбе. Његови потписници су били толико хетерогени и нејединствени, да се није могло ни очекивати да ће се сви са поносом позивати на своје учешће у његовом састављању или потписивању. Међутим, чак ни они који су били националистички обојени, нису се много хвалили својим заслугама за тај документ.

Добар део потписника је и даље инсистирао на томе да је „Предлог“ био само одговор на националистички изазов. Зоран Гавриловић, који је на седници Удружења књижевника Србије представио својим колегама „Предлог“, у интервјуу из 1986. понавља да је „Декларација“ довела до тога да је ткиво које је цео век грађено на причи о једном српско-хрватском језику пресечено ауторитетом хрватских институција и инсистира на ефекту који је хрватска декларација изазвала међу српским писцима. „Ми смо збиља били шокирани“, каже Гавриловић. Чак и у годинама пораста национализма у Србији, Гавриловић је те 1986. говорио уздржано о „Предлогу“. Назвао га је „доста уздржаном реакцијом“ на „Декларацију“, коју су због ситуације у УКС-у, и не само у њему, опрезно назвали „Предлог за размишљање“, „остављајући тиме хрватским културним властима и институцијама времена да се освесте и виде шта историјски раде, да увиде да ми тим ’Предлогом за размишљање’ указујемо какве би последице настале уколико би ’Декларација’ заживела“ (Selinić, 2017). Тачно пола века после потписивања „Предлога“ Александар Петров и даље сматра да је „Предлог“ био само реакција на „Декларацију“. Сматрајући да је „бољи језички развод него лош брак“, он је одбацио став из „Декларације“ да је хрватски језик био потчињен српском. Није желео да нико из Србије силом намеће Хрватима језик који ће сматрати својим, али је задржавао право да се на став из Загреба одговори и да се предоче последице раздвајања језика (Selinić, 2017; Vučetić, 2016).

Други српски интелектуалци су у језичком сукобу видели јасну политичку димензију и политичке циљеве хрватских националиста. Међу онима који су

присуствовали Скупштини Удружења књижевника Србије у том смислу је предњачио Михиз. Прикупљајући потписе за „Предлог“ Борислав Михајловић Михиз је неким члановима Удружења постављао питање: „Знате ли ви који је највећи српски град?“. Не чекајући одговор, сам је одговарао: „Јасеновац“. Атмосфера приликом потписивања „Предлога“ је према Вукашину Мићуновићу била „арсенал података о свему што су Хрвати према Србима згрешили, од 1945. на овамо“. Михиз и његови саборци су истицали: „Ми смо на жртвеник поднели Милоша Московљевића, речник смо му спалили, а они нама сад тако и кад хоће тако ми морамо да поступимо како смо поступили“ (Ђorgović, 2016; Miller, 2007; Selinić, 2017; Vučetić, 2016). Из Михизове *Аутобиографије о другима* се види да су језички сукоб и српски одговор за њега имали значај борбе против система и власти (Mihajlović, 1995). Милош Московљевић није поживео дуго после језичког сукоба 1967, а није ни могао да се јавно оглашава после осуде његовог речника претходне године, али је помно пратио догађаје и записивао своје виђење у дневник. Код њега није било уздржаности: „Пре годину дана у резолуцији Друштва хрватских књижевника поводом мога речника, говорило се и о хрватској варијанти књижевног језика, али се јасно видело куда браћа Хрвати нишане. Сад отворено траже посебан хрватски књижевни језик али на кајкавском хрватском дијалекту, већ на јекавском српском изговору. Политички циљ је јасан: да се као хрватски крајеви обележе и БиХ и Ц. Гора све до Дрине и Дунава, као што је било створено под Павелићем. Јер кад Устав прогласи јекавски изговор за хрватски књижевни језик а Хрвати су призната националност са својом републиком, онда по Уставу имају право да се одвоје што ће извршити њихов ХОП, тј. хрватски ослободилачки покрет!“ (Isić, 2017). Ни Добрица Ћосић није активно учествовао у језичком спору, јер је тада био ван земље, али није имао дилему да се радило о наставку националистичке хрватске политике. За њега је „Декларација“ била логична последица „хрватске хегемоније“ и конфедерализације земље, попуштањем пред налетима хрватског и словеначког национализма и сепаратизма заснованог на антисрпству. Сматрао је да је „хрватски савремени национализам“ био дубоко антисрпски, чак „искључиво антисрпски“ и да је био „синтеза католичанства, радићевштине, мачековштине, усташтва, титоизма, крлежијанства, бакарићевштине, комунистичког бирократизма, коминтерновске формуле Југославије и оне доминантне и вековне хрватске тежње за државном самосталношћу и суверенитетом“. За Ћосића је политичка хипокризија хрватског руководства достигла врхунац у осудама „Декларације“, јер су њени инспиратори и стимулатори за трен ока постали њени тужиоци. Тиме је алудирао на то да су „Декларацију“ инспирисали хрватски политичари. Из његовог става да је „Декларација“ била израз дубоке политичке кризе и крах националне политике њене бирократске олигархије „и за последњег политичког идиота“, крило се убеђење да је појава тог текста показала сву пропаст националне политике СКЈ који се није одупирао неометаном успону хрватског национализма (Ćosić, 2009: 280, 281). Ћосић је доста пажње посветио улози Крлеже, посебно његовом односу са Титом, не скривајући негативан став према овом хрватском писцу. Крлежа је за њега био

духовни инспиратор, морално и политичко покриће „Декларације“. Писао је да је Крлежа своју србофобију испољио јавно и отворено, упркос титоистичким скрупулама, те да је постао „аквизиција савременог хрватског сепаратизма и шовинизма“. Оптужио га је да је свој идеолошки и интелектуани пад на српским просторима свакако компензовао „ужареним националистичким, антисрпским осећањима у подручјима хрватског језика“ и да је у савременој националној оријентацији Хрватске стајао у суштини на истим националним позицијама на којима је стајала „мачековска и усташка емиграција“. Закључио је да је Крлежа био „бастион великохрватства“. Око четири године после „Декларације“ Ћосић је овако дефинисао однос Крлеже и Тита: „Крлежа и Тито имају исто духовно и карактерно језгро: безмерну себелубивост. Они се сјајно разумеју, они један другог никада нису осетили као противника, они су у свему истински савезници“ (Ćosić, 2001). Такође, оптуживао је српску партију због пасивног става у националном питању. Добрица Ћосић је записао да се српска бирократска олигархија у реакцији на „Декларацију“ понашала „традиционално инфериорно, слугерањски“ (Ćosić, 2009: 280, 281).

И Антоније Исаковић је у данима језичког сукоба истицао политички смисао „Декларације“, јер је потенцирао њен унитаристички карактер у оквирима Хрватске, али није био за кидање веза са хрватском страном, истичући да је „Предлог“ био само одговор на хрватски изазов и да је он и даље лично био за опстанак заједничког језика, али да није могао силом да га намеће хрватским писцима (АЈ, 837, КРР, II-4-b/29, 21. III – 25. V 1967).

Супротно од ситуације у Србији, у Хрватској је националистички талас у последњој деценији 20. века изнедрио више радова о хрватској декларацији. Учесници догађаја, присталице и заговорници тог документа, оглашавали су се често. Декларација је детаљно анализирана, смештана је у контекст целокупне хрватске историје, анализиран је језик којим је писана, учесници догађаја су покушавали да се присете ко ју је саставио, износили су своја искуства, сведочили о месецима после њеног објављивања итд. Тај документ и збивања пре и после његовог појављивања мање су посматрани са становишта науке, а више са становишта величања „Декларације“ као важног корака у националној еманципацији.

У Хрватској су после 1990. творци „Декларације“ дали свом делу статус прекретнице у националној историји. Далибор Брозовић је био један од највећих заговорника поделе српско-хрватског језика на две варијанте („источну“ и „западну“), као увод у захтев за поделом језика на два језика. Четири деценије после објављивања „Декларације“ писао је да је после тог документа у Хрватској све било „другачије него прије. Икада прије, у цијелој хрватској повијести“ (Brozović, 2009). Додао је да је тај текст „промијенио судбину једне еуропске нације“ (Deklaracija, 1997: 131). Стјепан Бабић ју је звао „каменом међашем у повијести хрватскога језика“, те „каменом међашем у хрватској политици опћенито, а у хрватској језичној политици посебно“. То је за њега било одлучно „НЕ!“ „себи самима да се унитаристичким путем не смије даље наставити“, „НЕ!“ Комунистичкој партији Хрватске и Југославије и „свима Србима“ (Babić, 1996/1997).

Друга особина осврта на „Декларацију“ у годинама национализма било је изношење стереотипа о унитаристичкој опасности којој су Хрвати били изложени у Југославији, иако је управо „Декларација“ имала јасне унитаристичке тенденције у оквирима Хрватске. Новосадски договор је за њих био чин унитаризма, а „Декларација“ је, посебно у радовима насталим после 1990, била одбрана националног језика и културе од унитаризма. У изразито антисрпској и антикомунистичкој књизи *Život sa suvremenicima. Političke uspomene i Svjetonazor* Мирослав Брант потписивање Новосадског договора смешта у контекст „свих других мјера комунистичке власти која је готово одмах након свршетка рата почела систематски остваривати свеопћу културну унификацију тзв. југославенских народа, са сврхом да их, око српске језгре, стопи у јединствену цјелину и тиме докине етничку и националну посебност свих несрпских народа. Био је то пројект што га је српска власт остваривала још и прије рата, у краљевској монархији, а сада је уза њ прионула са свом неограниченом моћи комунистичко-великосрпске диктатуре“ (Brandt, 1996: 62, 63). За оволику острашћеност и нападе на југословенски комунизам деведесетих година Бранту није сметало то што је својевремено био секретар партијске организације у Матици хрватској. Када се 1967. правдао због тога што је подржао „Декларацију“, говорио је сасвим другачије о комунизму. Хвалио се да је постао комуниста у доба краљевине, када су се за то добијале батине и када су комунисти хапшени (Višnjić, 2017). Иако је тврдио да су на пољу језика, и уопште културе, Хрвати били изложени насилној унификацији, његова књига *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka* из 1980, писана хрватским језиком (или западном „варијантом“ хрватско-српског језика) у употреби је у Србији као уџбеник. Јосип Павичић је писао да је „Декларација“ била „последња линија обране хрватске културе и Хрвата као народа“ (Deklaracija, 1991: 23). Без додира са науком, занесени национализмом, писали су о „србизирању“ државе коме је „Декларацијом“ пружен отпор, те о „великосрпским идеолозима у редовима југославенске Комунистичке партије“ који су хтели да сломе Хрвате како би створили „великосрпску Југославију“, заправо „Велику Србију“. Јосип Павичић је говорио о отпору „окупаторима хрватскога духовног простора“ (Pavičić, 1997: 145–148).

Често се претеривало у истицању оштрине осуда којима су били изложени потписници „Декларације“, са жељом да се од њих направе жртве за националну слободу. Иако су кажњени партијским казнама у својим партијским организацијама у Хрватској, то су деведесетих представљали као српску репресију према борцима за хрватску слободу и језик. Иако су многи од њих у више научних радова током социјалистичке Југославије писали о заједничком језику Срба и Хрвата, пре свега до друге половине шездесетих година, себе су после 1990. представљали као жртве борбе за признање посебног хрватског језика (Kordić, 2010). Тако је Далибор Брозовић писао о „дивљачким прогонима“ којима су били изложени потписници „Декларације“ (Brozović, 1997: 172–175). У књизи објављеној 1991. тврдио је да је понашање „великосрпских и унитаристичких носитеља ондашње заглашне протудекларацијске кампање“ остало „једном од најсрамотнијих мрља у модерној Еуропи“ (Deklaracija, 1991: 14).

У ставовима протагониста „Декларације“, изнетим деведесетих година, има и супротних тврдњи и неслагања (на пример, око седмог члана комисије која је саставила „Декларацију“), што због различитих сећања на давне догађаје, што због међусобних трзавица и сујета (Брант и Стјепан Бабић). Бабић је користио прилику да се обрачунава са Брантом. Бранта је описао као „партијског апаратчика“ који је, спроводећи партијску политику, желео да потписницима „Декларације“ наметне „покајнички“ документ којим би се одрекли од ње.³

Извори

Arhiv Jugoslavije (AJ):

837, Kabinet predsednika Republike (KPR).

507, Savez komunista Jugoslavije (SKJ), 507/IV, Izvršni komitet (IK) CK SKJ.

Arhiv Srbije:

Centralni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS), kutija 50.

Литература

Babić, S. Deklaracija: međaš dvaju razdoblja, *Jezik*, 1996/1997, No 3, 81–85.

Brandt, M. (1996). *Život sa suvremenicima. Političke uspomene i Svjetonazor*. Zagreb: Naklada Pavičić.

Brozović, D. (1997). Branilo se više od jezika. U: Hekman, J.(prir.). *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije (172–175)*. Zagreb: Matica hrvatska.

Brozović, D. (2009). *O nekima manje spominjanim jezikoslovnim aspektima Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*, 26. 9. 2016. <http://www.matica.hr/kolo/314/O%20nekima%20manje%20spominjanim%20jezikoslovnim%20aspektima%20Deklaracije%20o%20nazivu%20i%20polo%C5%BEaju%20hrvatskoga%20knji%C5%BEevnog%20jezika/>.

Deklaracija o hrvatskom jeziku s priložima i Deset teza, (1991), Zagreb: Matica hrvatska.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije, pripremila Jelena Hekman. (1997). Zagreb: Matica hrvatska.

Dragović Soso, J. (2004) „Spasioci nacije“: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma. Beograd: Fabrika knjiga.

Dorgović, M. (2016). *Tragedija jednog naroda: šta ljude u Srbiji nagoni da rade protiv sebe*. Beograd: Službeni glasnik.

³ „Изјава институција које су потписале Декларацију“, *Политика*, 25. 3. 1967, 7; Стјепан Бабић, „Декларација – чињенице и претпоставке“, *Jezik*, 1/2008, 17, 18.

- Isić, M. (2017). *Miloš Moskovljević 1884–1968. Život i delo*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Jaroszewicz, H. (2006). *Jugosłowianskie spory o status języka serbsko-chorwackiego w latach 1901–1991*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Јарошевич, Х. (2012). *Prilozi istoriji srpskohrvatskog jezika. Jugoslovenski sporovi o statusu SHJ u periodu 1901–1991*, Beograd: Alma.
- Kordić, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.
- Lopušina, M. (2015). *Crna knjiga: cenzura u Srbiji 1945–2015*, Novi Sad: Prometej.
- Mihajlović Mihiz, B. (1995). *Autobiografija o drugima*. Beograd: BIGZ.
- Miller, N. (2007). *The Nonconformists: Culture, Politics and Nationalisms in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991*. Budapest, New York: CEU Press.
- Moskovljević, M. (2007). *U velikoj ruskoj revoluciji: dnevničke beleške*, priredio dr Momčilo Isić, Beograd: INIS.
- Nikolić, K. (2012). *Srpska književnost i politika (1945–1991), glavni tokovi*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Pavičić, J. (1997). Drugi narodni preporod. U: Hekman, J. (prir.). *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije (145–148)*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd: Nolit.
- Selinić, S. (2015). Reakcija komunista Beograda na „Predlog za razmišljanje“ književnika Srbije 1967: dokumenta, *Tokovi istorije*, (2015), No 1, 163–186.
- Selinić, S. (2017). *Srbija i jezički sukob u Jugoslaviji 1967*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Ćosić, D. (2001). *Piščevi zapisi (1969–1980)*. Beograd: Filip Višnjić.
- Ćosić, D. (2009). *Lična istorija jednog doba. Vreme iskušenja 1951–1968*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vahel, Endru B. (2011). *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Beograd: Stubovi kulture.
- Višnjić, Čedomir. (2017). *Vreme sporta i rasonode. Titina Hrvatska i njeni Srbi, 1951. – 1971*. Zagreb: , SKD „Prosvjeta“.
- Vučetić, R. (2016). *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*. Beograd: Clio.
- Vukomanović, S. (1987). *Jezik, društvo, nacija*. Beograd: Jugoslovenska revija.

Slobodan Selinić

LANGUAGE DISPUTE IN YUGOSLAVIA IN 1967: HISTORICAL FACTS, HISTORIOGRAPHICAL INTERPRETATIONS AND MEMORIES OF PARTICIPANTS

National relations in Yugoslavia became more tense in March 1967 when “Declaration on the Status and Name of the Croatian Literary Language” was published counting the signatures of 18 scientific and cultural institutions of Croatia. Its main request was the division of the Serbian-Croatian language, meaning that teachers, officials and public officers would have to use the official language of the territory in which they operate. This meant that the Serbs in Croatia could officially use only Croatian. A group of Serbian writers responded to “Declaration” by the “Proposal for Reflection,” signed by more than 40 writers. In the coming decades, the “Proposal” in Serbia was not considered as an act of great importance for national history. Historiography observed the language dispute without national zeal, and the signatories kept underlining that the “Proposal” was only a reaction to the “Declaration.” Contrary to that, in Croatia, the “Declaration” was seen as a struggle for national survival, with a number of stereotypes and non-scientific views.

Key words: Serbia, Croatia, Yugoslavia, language dispute, writers

Младен Живић¹
 Ниш, Србија

Стручни чланак
 UDK 94(100)"/.../05";
 821.14'02-13 Хомер(093)

ХОМЕРОВА ИЛИЈАДА КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Апстракт: Поред великог значаја за светску књижевност, Хомерова *Илијада* има изузетан значај за историјску науку. Овај еп нам осликава период хеленске историје о коме немамо довољно података из наративних извора. Уз ослонац на остале изворе, *Илијада* нам може послужити као битан историјски извор. У овом раду ћемо приказати значај *Илијаде* као извора за проучавање наоружања раних Грка. Опис војних формација и наоружања у *Илијади* искористићемо као извор информација за приказивање развоја хеленских ратника. Ипак, морамо са великим опрезом проучавати *Илијаду*. Приликом описивања рата из XIII века пре н. е., Хомер је нехотице уносио детаље из времена у ком је живео (VIII века пре н. е.). Како бисмо овај проблем што ефикасније решили, приликом истраживања ослонићемо се на археолошке остатке, али и стручну литературу везану за тему нашег рада.

Кључне речи: Хомер, Илијада, позномикенски период, наоружање, Тројански рат.

Неспоран је значај Хомерове *Илијаде* као дела светске књижевности. Међутим, *Илијада* може бити значајна и као историјски извор. *Илијада* и *Одисеја* нам описују период хеленске историје, о ком оскудевамо у наративним изворима (Kim, 2010, str. 24). Самим тим, велики је значај Хомерових дела за проучавање политичке, друштвене и војне историје Хелена у позномикенском периоду. Ипак, не смемо заборавити да је *Илијада* еп, што нам намеће додатни опрез приликом њеног коришћења као историјског извора. *Илијада* описује последњих четрдесетак дана десете године Тројанског рата (Ђурић, 1986, str. 44). Као што смо већ напоменули, ретке су забелешке о Тројанском рату у наративним изворима. Тукидид наводи да је Тројански рат представљао први заједнички ратни подухват Хелена (Thuc. I, 3). За разлику од Тукидида, остали извори садрже доста епских елемената, што додатно отежава истраживање. Паусанија, на пример, наводи да је Троја разорена због Парисове увреде нанете Менелају (Paus. X, 33). Још више епских елемената налазимо у Херодотовој *Историји*. Херодот бележи да се Хелена налазила у египатском Мемфису, и да Парис и Хектор не би допустили разарање Троје да се Хелена налазила у граду (Hdt. II, 118–120). Поред података у наративним изворима, још један проблем представља временска дистанца између живота песника и времена када се одиграо Тројански рат. Приликом проучавања *Илијаде* као историјског извора, не

¹ zhelezmo@gmail.com

смемо заборавити да је Хомер живео у VIII веку пре н. е., док *Илијада* говори о рату који се догодио у XIII века пре н. е. Ова чињеница нас додатно обавезује на опрез приликом истраживања. Услед оскудности наративних извора на ову тему, приликом проучавања *Илијаде* значајни су археолошки остаци. Посебно ту сврставамо оружје и оруђе из позномикенског доба, а посебан значај има грнчарија, која потичу између XVI и VIII века пре н. е. Уз ослонац на ову врсту извора, али и стручну литературу, у раду ћемо приказати значај *Илијаде* као историјског извора, везаног за проучавање наоружања у позномикенском периоду.

Анализирајући *Илијаду* можемо видети да је највећи део обе војске чинила пешадија. Један од начина ратовања пешадије је у групној формацији. Ова формација је представљала неку врсту претече хоплитске фаланге и најчешће се спомиње као начин ратовања у *Илијади* (Ном. II. XIII, 130–133, 680–682; XVI, 210–217). Раније се претпостављало да је фаланга настала након II Месењанског рата, у VII век пре н. е. (Salmon, 1977, str. 87). Потврду ранијег постојања фаланге можемо видети и на вазном сликарству, на којима су приказане групе ратника у борби и маршу (Hurwit, 2002, str. 14–16; Higgins, 1981, str. 121). Ове чињенице нас наводе на претпоставку да је фаланга постојала доста раније и да се временом све више развијала (Buckley, 2010, str. 44; Van Wees, 1997, str. 691–692). У прилог овој чињеници иде и време настанка *Илијаде*, VIII век пре н. е. Уколико је фаланга формирана након Месењанских ратова, Хомер је никако не би могао споменути у *Илијади*. Ово нас наводи на закључак да је фаланга највероватније само укореењена као војна формација након II Месењанског рата. Поред фаланге, често се у *Илијади* појављује двобој ратника (Ном. II. III, 314–368; VII, 244–312). Дуел најбољих ратника је највероватније био битан елемент ратовања ранијег периода Микенског доба (Вјуги i Migs, 2008, str. 58). Хомерове ратнике у двобоју представљају најбољи ратници у својим војскама, који у опису понекад достижу „божанску“ снагу (Fowler, 2006, str. 80). Бакли сматра да је Хомер у *Илијади* користио двобој ради осликавања и дочаравања својих јунака, што је највероватније тачно (Buckley, 2010, str. 44). Не треба искључити могућност да је до двобоја долазило, али је основни начин ратовања био групни напад. На основу приказа двобоја и фаланге у *Илијади*, можемо видети развој и промену начина ратовања Микенског доба (Ђурић, 1986, str. 39–40).

Хомер у *Илијади* даје у неколико наврата комплетан опис ратничког наоружања у време Тројанског рата. Један од упечатљивих приказа је Агамемноново опремање за бој (Ном. II. III, 15–20; XI, 15–46). Сличне сликовите описе војне опреме имамо приликом Патрокловог опремања Ахиловом ратном опремом (Ном. II. XVI, 124–154). Такође, детаљан опис ратне опреме можемо видети приликом Хефестовог ковања ратне опреме Ахилу (Ном. II. XVIII, 457–459; 468–617). Анализом *Илијаде* и њених ратника учоавамо да су основну ратничку опрему чинили копље, мач, штит, оклоп, шлем и кнемиде.

Копље представља једно од најчешће споменутих оружја у *Илијади*. Један од многобројних примера је Агамемнонова навала копљем на противничку

војску (Ном. II, XI, 246–256). Сами ратници у *Илијади* су названи копљаницима, што додатно потврђује значај копља као оружја (нпр. Ном. II, I, 153–154). Да је копље у Микенско доба коришћено као основно борбено оружје, можемо видети на основу илустрације на микенској *Вази ратника* (Manatt, Tsountas, 1897, il. 18). Настанак вазе датира из XII века пре н. е. и на њој можемо видети опремљене ратнике који марширају са штитом и копљем у рукама (Wiener, 2006, str. 22). Сличан приказ налазимо на *Кићи вазе* из VII века п. н. е., на којој видимо судар копљаника у боју (Hurwit, 2002, str. 14–16). Ослањајући се на ове илустрације, можемо закључити да је копље било примарно оружје ратника у *Илијади*. Дршка копља је прављена од дрвета, а неколико пута је у *Илијади* поменуто копље израђено од јасена (нпр. Ном. II, XIII, 596–597; XVI, 114). Глава копља је израђена од бронзе (нпр. Ном. II, III, 18–20; XV, 482). Ове Хомерове наводе потврђују пронађене главе копља из микенских гробница (Manatt, Tsountas, 1897, str. 204–205). Више пута је у *Илијади* поменута ратна опрема од гвожђа (нпр. Ном. II, VII, 136–141). Познато је да је гвожђе ушло у употребу у XI веку пре н. е. и коришћено као стандардни материјал за оружје у VIII веку пре н. е. (Vjuri i Migs, 2008, str. 73). Гвожђе је у Микенско доба било скуп и редак метал, па се најчешће користило за израду накита. Нема пронађеног оружја од гвожђа из Микенског периода, што потврђује ову чињеницу. Уколико је било племића који су могли себи приуштити оружје израђено од гвожђа, њих је вероватно било јако мало. Самим тим се намеће закључак да је бронза била најраспрострањенији племенити метал у изради оружја у позномикенском периоду. Копље је било дуго и ношено је по једно у борби. Међутим, Хомер у неколико наврата помиње ношење два копља у борби (нпр. Ном. II, III, 18). Ношења два копља у борби је приказано на *Кићи вазе* (Hurwit, 2002, str. 15), док је на *Вази ратника* осликано само једно копље по војнику (Higgins, 1981, str. 121; Wiener, 2006, str. 22). У питању је промена начина ратовања у периоду између настанка *Вазе ратника* (XII век пре н. е.) и *Кићи вазе* (VII век пре н. е.). Вероватно су након II Месењанског рата (VII век пре н. е.) ратници користили два копља. Временом су дужина и тежина копља смањене, а бројност повећана на два копља по војнику. Код Хомера је копље служило и за пробадање и за бацање (Ном. II, XI, 320–322, 349–353). У Микенско доба је копље преваходно коришћено за пробадање (Vjuri i Migs, 2008, str. 74). На *Кићи вазе* можемо уочити да је копље крајем Хомеровог доба служило за бацање (Hurwit, 2002, il. 9). Интересантан приказ нам даје илустрација на микенском бодезу *Лова на лавове* из XVI века пре н. е. (Higgins, 1981, str. 138). На илустрацији можемо видети да је у лову копље коришћено и за бацање. Такође, приказ копља за бацање можемо видети и на печатима из Кноса (Čedvik, 1980, str. 241–242). Уколико је копље приликом лова коришћено за бацање, онда је вероватно и у ратним приликама коришћено у исту сврху. На основу тога закључујемо да је копље у Тројанском рату коришћено преваходно за пробадање, али и за бацање.

Мач се у *Илијади* много мање помиње у односу на копље. Потврду да је мач био секундарно оружје видимо и на *Вази ратника* и *Кићи вазе*, на којима мач није осликан (Higgins, 1981, str. 121; Hurwit, 2002, str. 15). Дуги мач из Ми-

кенског доба је вероватно био више статусни симбол или ритуалног карактера (Everson, 2013, str. 30–31; Manatt, Tsountas, 1897, str. 198–200). Додатну потврду дају ретки проналасци мачева из Микене (Manatt, Tsountas, 1897, str. 198–200). У Хомерово доба је дужина мача скраћена, а тежина смањена, чиме се лакше могао корисити за ратовање (Everson, 2013, str. 60). Потврду овој чињеници нам дају ретки примери пронађених мачева из овог периода (Georganas, 2010, str. 397–398; McDonald, Thomas, 1990, str. 461–463). Пример ратовања кратким мачем или бодезима можемо видети на фресци ратника из Пила (Castlenden, 2005, str. 72; Čedvik, 1980, str. 107). Таблице из Кноса, које су пронађене у близини краљевске одаје, садрже слике педесетак мачева или бодеза (Čedvik, 1980, str. 240). Могуће да су у питању мачеви, пошто неке од њих помињу снабдевање каишева, што се може односити на ремен мача. У Пилу се такође јављају таблице са мачевима, али је њихов назив другачији у односу на таблице из Кноса (Čedvik, 1980, str. 241). На основу ових чињеница, нема разлога сумњати да ратници нису носили мач у бици, јер би остали ненаоружани у случају губитка копља (Salmon, 1977, str. 91). У *Илијади* је мач, рапир, углавном служио за убадање (Ном. II, IV, 529–531; XV, 277–280). Претпоставља се да је то била његова главна карактеристика. Ретко се помиње да је мач коришћен за сечење (Ном. II, XI, 145–146). Мач је ношен је на ремену, који је падао преко рамена или леђа ратника (Ном. II, II, 39–47; III, 334; XVI, 135). Код Хомера су мачеви направљени од бронзе (Ном. II, III, 334). Како је гвозђе коришћено касније за израду мачева, највероватније да је ова чињеница тачна. Потврду томе дају пронађени бодези и мачеви од бронзе из Микенског периода (Reese D. S. et al., 2011, str. 50). Рукохват мача је највероватније био од дрвета, мада је могуће да су поједини примерци били са додацима злата, сребра или слоноваче (Everson, 2013, str. 60; Manatt, Tsountas, 1897, str. 199–200).

У *Илијади* се од оружја помињу и лук и стреле. Поред појединих Хомерових јунака (нпр. Писандра) и Аполона (Ном. II, I, 43–47; III, 56; IV, 122–131), у Тројанском рату су ово оружје носиле помоћне јединице стрелаца (Ном. II, XIII, 509–511, 550–555). Иако су стрелци помоћне јединице у *Илијади*, њихова улога у Тројанском рату није занемарљива (Page, 1959, str. 278). Лук и стреле су се користили приликом лова, али и ратовања (Bjuri i Migs, 2008, str. 56; Everson, 2013, str. 33, 62). Доказ томе су осликани врхови стрела на печатима са Кноса (Čedvik, 1980, str. 241; McDonald, Thomas, 1990, str. 153–155). Такође, један сребрни микенски ритон из XVI века пре н. е., приказује стрелце који бране град (Castlenden, 2005, str. 200; Manatt, Tsountas, 1897, str. 212–213). Такође, на ритону су стрелци приказани без пуне ратне опреме. Вероватно је то био случај са овим помоћним јединицама, јер се њихов војни задатак ограничавао само на гађање. Лукови и тело стреле су били израђени од дрвета, док је глава стреле била израђена од бронзе (Everson, 2013, str. 33–34). Проналасци бронзаних глава стрела нам овај податак и потврђују (Manatt, Tsountas, 1897, str. 206).

Једно од преосталог офанзивног оружја у *Илијади* јесу секире. Помен секира у епу налазимо на неколико места, као на пример помен Писандрове секире у борби са Агамемноном (Ном. II, XIII, 610–613). Двосекле секире су

у Минојско доба представљале симбол краљеве моћи (Vjuri i Migs, 2008, str. 21). На Криту је пронађено неколико златних двосеклих секира, које су представљале вотивни дар боговима (Higgins, 1981, str. 121). Поред ових секира, пронађена је једносекла бронзана секира из Вафија, која потиче из Микенског доба (Manatt, Tsountas, 1897, str. 207). На средини сечива секире се налазе две рупе, док се на другој страни налазе три зупца на којима је био причвршћен рукохват (Manatt, Tsountas, 1897, str. 207–208). Овај редак примерак секире нам може дочарати слику Одисејевог гађања стрелом кроз прстење секира (Hom. *Od.* XXI, 392–434). Проналаском ових секира, можемо претпоставити да су поједини ратници у боју носили ову врсту оружја. Као и остало оружје, и секире су прављене од бронзе (Lang, 2002, str. 70). Секира је могла бити израђена од злата или сребра, али највероватније у сврху вотивног дара.

У *Илијади* се као помоћно средство за ратовање спомиње и камен (Hom. *Il.* XVI, 733–744). Вероватно је реч о камењу које је пронађено на месту битке. Тако је, на пример, каменом Ајант погубио Епикла (Hom. *Il.* XII, 278–281). Уколико је камење коришћено за ратовање, то је вероватно у случају када је ратник остајао без копља. Праћкари нису споменути у *Илијади*, али то не значи да их није било. Сребрни ритон из Микене, поред стрелаца, приказује праћкаре који бране град (Castlenden, 2005, str. 200; Manatt, Tsountas, 1897, str. 212–213). Што се тиче праћки, нема њихових пронађених остатака, као ни посебног камења за гађање. Највероватније да се за гађање из праћке користило камење које је налажено на бојишту (Manatt, Tsountas, 1897, str. 206). Еверсон претпоставља да су Хелени престали да користе праћкаре у рату средином II миленијума пре н. е. (Everson, 2013, str. 34). Ипак, ову претпоставку треба прихватити са резервом. Постоји могућност да су одреде праћкара користили Хелени, који су били на нижем стадијуму друштвеног и војног развоја.

Штит је представљао основу одбране сваког ратника у *Илијади*. Један од поменутих штитова у епу је штит у облику куле (нпр. Hom. *Il.* VII, 219–223). Ипак, утврђено је да је ово Хомеров анахронизам, јер је кула штит изашао из употребе пре Тројанског рата. Штит у облику осмице, који је још увек коришћен у позномикенском периоду, није поменут у *Илијади*. Овај штит је био познат још у Минојско доба, што сведоче фреске ових штитова на зидовима палате у Кносу (McEnroe, 2010, str. 123). Приказе осмице и кула штита можемо видети и на бодезу *Лова на лавове*, којим су опремљени ловци (Higgins, 1981, str. 138). Штитови су били велики и покривали су скоро целокупну висину ратника. Потврду томе налазимо у *Одисеји*, где је се наводи да је Одисеј једном приликом лежао на свом штиту (Hom. *Od.* XIV, 470–477). Пошто штитови нису имали рукохвате на средини, ношени су преко рамена или на леђима (Everson, 2013, str. 27–28). На бодезу *Лова на лавове* је такође уверљиво приказано ношење великих штитова (Higgins, 1981, str. 121). Као што је већ напоменуто, могуће да је штит у облику осмице коришћен у Тројанском рату, иако га Хомер не помиње. На Делу је пронађен рељеф од слоноваче из средине XIII века пре н. е., на коме је приказан микенски ратник са штитом у облику осмице (Castlenden, 2005, str. 120). Пошто је рељеф настао у веку када се догодио Тројански рат, не смемо ис-

кључити могућност да се овај штит користио у време рата. Штитови су крајем позномикенског доба били округли и мањи, за разлику од кула и осмица штит (Ном. II. XII, 424–426; XIII, 404–407). Пример округлих штитова можемо видети на *Вази ратника*. Са једне стране вазе видимо ратнике који носе мањи штит са засеченим крајем, док са друге стране вазе видимо ратнике са већим штитом у облику пуног круга (Manatt, Tsountas, 1897, il. 18). Штитови у *Илијади* су прављени од више слојева воловске коже (Ном. II. XI, 22; XII, 426). Слојеви коже су били разапети на дрвеном оквиру штита (Georganas, 2010, str. 404). Металних штитова у време Тројанског рата није било. Међутим, на појединим штитовима су ивице или поједини детаљи израђени од бронзе (Everson, 2013, str. 26). Такав је пример бронзаног конвексног испупчења на округлим штитовима (Вјури и Мигс, 2008, str. 58). Ове нове детаље на штиту помиње и Хомер (Ном. II. VIII, 62). На основу наведеног, можемо сматрати да су ратници у Тројанском рату најчешће носили округле кожне штитове, са ретким бронзаним детаљима.

Оклоп се као део ратне опреме такође спомиње у *Илијади*. Вероватно је доста ратника имало оклоп сачињен од више слојева коже или ланеног платна (Ном. II. II, 527–529; 830). На основу анализе илустрација на *Вази ратника*, претпоставља се да су оклопи копљаника сачињени од сличног материјала (Higgins, 1981, str. 121). Хомерово навођење бронзаног оклопа у *Илијади* се сматрало анахронизмом (Ном. II. XIII, 586–587). Ипак, проналазак бронзаног оклопа из Дендре нас наводи на супротно тумачење (Čedvik, 1980, str. 229). Оклоп из Дендре је јастогастог типа, сачињен од шест бронзаних делова. Овај оклоп је карактеристичан по својим штитницима за рамена и врат. На таблицама са Кноса су пронађени спискови металних плочица и платна за које се претпоставља да су били део оклопа (Čedvik, 1980, str. 227–228). Могуће да су се бронзане плочице качиле на ланене и кожне оклопе. Сличан списак налазимо на таблици из Пила (Čedvik, 1980, str. 228). Претпоставља се да је Пилски оклоп био сличан крљушастом оклопу из Египта. Нажалост, изглед овог оклопа се заснива на претпоставкама, тако да не можемо поуздано знати његов изглед. Једино што можемо потврдити на основу документарних извора и оклопа из Дендре, јесте да су ратници у Тројанском рату могли носити металне оклопе или оклопе са металним детаљима.

Још један део одбрамбене опреме тројанског ратника чинио је шлем. Један од шлемова који се помињу у *Илијади* јесте кожни шлем (Ном. II. X, 255–260, 458). Мало је пронађених шлемова насталих у Микесно доба. Један од таквих шлемова је пронађен у Дендри (Kelder, 2010, str. 42–43). Овај шлем се састојао из четири реда ведрових кљова прикопчаних за платнену подлогу и штитника за образе. Сличан приказ шлема са ведровим кљовама налазимо на илустрацији микенског ратника на вази из Хатуше (Kelder, 2010, str. 41). Још један приказ оваквог шлема можемо видети на илустрацији микенских ратника на папирусу из Ел-Амарне (Parkinson, Schofield, 1994, str. 157–170). Поред приказа шлема, овај папирус је један од доказа присутности Микењана у Египту (Van Wijngaarden, 2002, str. 7). Шлем микенског ратника на рељефу од слоноваче је исто ојачан ведровим кљовама (Castlenden, 2005, str. 120). Такође, и на

фрескама из Пила затичемо ратнике са идентичним шлемовима (Lang, 1969, il. M). Сам изглед шлема наводи на закључак да је за његово прављење требало много ведрових кљова, па се претпоставља да је био доста скуп. Вероватно су овај шлем могли приуштити богати племићи (Castlenden, 2005, str. 122). Шлем је могао на себи имати ћубу, која је вероватно била од коњске длаке (Everson, 2013, str. 17). Ћуба је вероватно стајала у усправном положају, а не у природном положају коњске гриве, како је то случај код каснијих шлемова. Ћубасте украсе у виду репа на шлему помиње и Хомер (Ном. II. IV, 333; XVI, 186–187). Такав пример можемо видети и на *Вази ратника* или на фрескама из Тере (Morgan, 1988, il. 144, 157, 158). Могуће да су ови шлемови имали по један или два рога, а можда и цевасте украс (Chadwick, Ventris, 1959, str. 377). Примере оба детаља на шлемовима затичемо у *Илијади* (Ном. II. V, 180–183; XIII, 528–530). Шлем са рогом можемо видети на *Вази ратника* (Higgins, 1981, str. 121). Хомер често помиње у *Илијади* бронзане шлемове (Ном. II. XI, 94–96; XII, 182–185). Сматрало се да бронза није уопште коришћена за израду шлемова (Lang, 2002, str. 67). Међутим, проналаском металног шлема са штитницима за образе из Кноса, ова тврдња је побијена (Čedvik, 1980, il. 65). Вероватно да је поред целокупно металног шлема, постојала варијанта шлема са нанизаним бронзаним плочицама, сличног низу ведрових кљова на шлему из Дендре. Претпоставља се да је такав шлем представљен на илустрацијама ратника са тачкицама, као на *Вази ратника* (Higgins, 1981, str. 121). На фрескама у Несторовој палати срећемо сличну илустрацију шлемова (Lang, 2002, il. 24Н64). Пошто видимо да су метални шлемови постојали, поставља се питање зашто нису више коришћени за разлику од шлемова са кљовама? Еверсон сматра да је највероватније један од разлога оскудност бакра код Хелена у Микенско доба (Everson, 2013, str. 16). Такође, могуће да је тешко било обликовати шлем од метала према облику главе (Everson, 2013, str. 17). Иако ће метални шлемови заживети у потпуности након Микенског доба, њих су поједини ратници највероватније користили у време Тројанског рата.

Кнемиде или голењаче се такође помињу у *Илијади* као део ратне опреме (Ном. II. III, 330–331; VII, 41–42, 57; XVI, 131–132). Пример ратника са кнемидама видимо на фрескама из Пила (Lang, 2002, il. 17, 19–20Н43, 13С43; 24Н64). На једном пехару из Агије Тријаде, видимо ратника који носи кнемиде као део ратне опреме (Molloy, 2012, il. 14). Ратници на *Вази ратника*, такође носе неку врсту голењача на ногама. (Manatt, Tsountas, 1897, il. 18). Сматрало се да металне кнемиде представљају један од Хомерових анахронизама, због недостатака археолошких доказа (Ном. II. XIX, 613). Проналаском бронзаних кнемида из Дендре је ова тврдња побијена (Everson, 2013, str. 24). Ово је још један доказ да су ратници Тројанског рата могли имати металне кнемиде. Поред голењача, пронађени су у Дендри и штитници за руке (Everson, 2013, str. 24–26). Није сигурно да ли су коришћени за једну или две руке. *Илијада* не помиње ове штитнике, али је могуће да су их носили ратници на *Вази ратника* (Manatt, Tsountas, 1897, il. 18). На *Киђи вази* штитници за руке нису осликани, као ни на фрескама из Пила и Тере (Hurwit, 2002, il. 9). Иако их Хомер није

поменуо, не можемо одбацити да штитници за подлактице нису били део ратне опреме у Тројанском рату.

Последња средства за ратовање из *Илијаде* која ћемо поменути јесу борна кола. Борна кола су на тлу Хеладе доспела са Истока преко Крита (Vjuri i Migs, 2008, str. 57). У епу се борна кола спомињу као средство за превоз тројанских јунака на бојно поље (Ном. II, II, 851–852). Када би дошао до бојног поља, хеленски ратник би сјахао и придружио се пешадији (Ном. II, IV, 419–421). Врло ретко се спомињу јединице борних кола и коњаника. Један од доказа је мањак приказаних борних кола на фрескама и грнчарији. Такав пример је једна фреска са Пила (Lang, 2002, il. 26Н64). Ретки су примери пронађених борних кола у гробницама Микенског доба (Čedvik, 1980, str. 233–234). Чедвик и Еверсон наводе да су пронађени костури коња у Хелади који су били мањи од понија, тако да нису могли бити коришћени за јахање, већ само за вучу борних кола (Čedvik, 1980, str. 233; Everson, 2013, str. 11). Овим су потврђени ретки наводи борних кола и коњаника код Хомера. За разлику од Мале Азије, брдовита Хелада није била повољна за развој ових јединица, сем Месеније и Крита (Čedvik, 1980, str. 232). Ово је вероватно један од основних разлога зашто се ове јединице нису развиле. Из Кноса је пронађен одређени број бронзаних таблица које помињу попис рамова за двоколице и тачкове (Chadwick, Ventris, 1959, str. 370). Мањи број оваквих таблица је пронађен на Пилу, али су вероватно јединице на борним колима биле знатно мање него на Криту (Chadwick, Ventris, 1959, str. 373–374). Постојали су народи који су били познати по узгајању коња, као на пример Пафлагонци (Ном. II, II, 851–852). Уколико је било коњаника као помоћних јединица, они су вероватно били у малом броју. Неразвијеност борних кола као јединица потврђује да су се Хелени у старом веку највише борили као пешаци. Такође, чињеница да су борна кола приликом ратовања потпуно ишчезла у Хомерово доба потврђује овакво мишљење.

Илијада као историјски извор везан за историју наоружања Хелена нам може пружити значајне податке. Ослањајући се на археолошке остатке, установили смо да је фаланга као војна формација постојала у Микенско доба. Временом се она развијала, док није добила свој потпуни облик након II Месењанског рата. Копље је представљало основно оружје Хелена у Тројанском рату. На основу археолошких остатака смо установили да је у борби копље служило за убадање, али и за бацање. Хомер је потврдио чињеницу да је дужина мача у време Тројанског рата скраћена. Овом променом се мач више није користио само за убадање, што нам потврђују и фреске из Пила. Закључили смо да су велики значај у наоружању имали лук и стреле. Стрелци су као помоћна војна јединица учествовали у Тројанском рату. Постоји могућност да је за ратовање у *Илијади* коришћена и секира. Иако грнчарија и фреске не потврђују овај податак, на основу ретко пронађених глава секира не смемо искључити ову могућност. Такође, не треба одбацити претпоставку да су услед губитка оружја у боју ратници користили камен као средство за ратовање. Основни део одбрамбене ратне опреме у Тројанском рату је штит. Иако се сматрало да су округли штитови коришћени касније, на основу *Вазе ратника* смо установили да

су они највероватније коришћени и у Тројанском рату. Уз помоћ археолошких остатака потврђени су Хомерови наводи о постојању бронзаног испупчења на средини појединих штитова. Разне врсте шлемова су коришћене у Тројанском рату. Утврдили смо да кожни шлемови и шлемови са вепровим кљовама нису изашли из употребе. Проналаском металног шлема са Кноса потврђена је тачност Хомерових навода о коришћењу металних шлемова. Украсни детаљи на шлему у виду ћубе или коњског репа су такође коришћени. На основу оклопа из Дендре и таблица из Кноса закључили смо да су постојали ратници са бронзаном оклопом или детаљима од бронзе. Ипак, претпоставља се да су кожни оклопи чешће коришћени од металних. Ретки примери пронађених кнемида и њихови прикази на фрескама потврђују њихово постојање у време Тројанског рата. Закључили смо да су борна кола у позномикенском периоду коришћена само за превоз ратника до бојишта. Малобројни археолошки докази су потврдили ову претпоставку.

Са ослоном на археолошке остатке установили смо одређени број неисправности у *Илијади*. Гвоздено оружје, које се на неколико пута помиње у епу, није пронађено из периода позноминојског периода, што нас наводи на закључак да је у питању Хомеров анахронизам. Једини метал за израду оружја била је бронза, што потврђују пронађени остаци оружја и ратне опреме. Двобој ратника, који се више пута помиње у епу је вероватно представљао део Хомеровог живог осликавања главних актера епа. Ипак, ову чињеницу ћемо узети са резервом, имајући у виду да је дуел најбољих ратника постојао у раној фази Микенског доба. Описом двобоја нам је Хомер осликао прелаз начина ратовања са двобоја на фалангу. Коришћење два копља током борбе такође представља Хомеров анахронизам, што су потвдиле илустрације на грнчарији и фрескама. Интересантно је да се у *Илијади* не појављују праћкари као помоћне јединице, иако на основу ритона из Микене учачамо да су били део војске Микенског доба. Кула штита, који је више пута поменут у епу, у време Тројанског рата је изашла из употребе. Са друге стране, осмица штит се не помиње у епу, док на основу рељефа са Дела из XIII века пре н. е. закључујемо да је он у време Тројанског рата коришћен. Коњаници као помоћна јединица вероватно нису коришћени у Тројанском рату, иако се неколико пута спомињу у епу. Овај закључак смо извели уз помоћ пронађених костију коња, који су били величине понија и самим тим исувише мали за јахање.

Истраживањем смо приказали *Илијаду* као значајан извор за проучавање наоружања Хелена у позномикенском периоду. Еп нам је потврдио претпоставке које смо имали на основу археолошких остатака. Такође, уз помоћ ове врсте извора смо установили Хомерове омашке приликом анализе *Илијаде*. Ово нас обавезује на опрезност приликом коришћења *Илијаде* као историјског извора, уз незаобилазни ослонац на археолошке остатке. Њиховим заједничким коришћењем увиђамо велики значај *Илијаде* као писаног извора за проучавање хеленског наоружања у Тројанском рату.

Референце

Извори:

- Herodot (2005). *Istorija*. prev. Arsenić M. Beograd: Dereta.
 Homer (1963), *Odiseja*, prev. Đurić M. Novi Sad: Matica Sprska.
 Homer (1965), *Ilijada*, prev. Đurić M. Novi Sad: Matica Sprska.
 Pausanija (1994). *Opis Helade*, prev. Vulićević Lj., Đorđević Z. Novi Sad: Matica Srpska.
 Tukidid (2010). *Peloponeski rat*. prev. Obradović D. Beograd: Admiral Books.

Збирке и каталози:

- Lang M. L. (1969). *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, Vol II, The Frescoes*. Princeton: Princeton University Press.
 Reese D. S. et al. *Jewelry and Other Small Finds* (2011). Ed: Davaras C., Soles J. S. *Mochlos IIС: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery. The Human Remains and Other Finds*. (35–67). Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Литература

- Bjuri Dž. B. Migs R. (2008). *Istorija Grčke: Do smrti Aleksandra Velikog*. Beograd: Zavod za udžbenike.
 Buckley T. (2010). *Aspects of Greek History 750–323 B.C.* London: Routledge.
 Castlenden R. (2005). *Mycenaeans*. London: Routledge.
 Chadwick J., Ventris M. (1959). *Documents in Mycenaean Greek: Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Čedvik Dž. (1980). *Mikenski svet*. Beograd: Rad.
 Đurić M. (1986). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
 Everson T. (2013). *Warfare in Ancient Greece: Arms and Armour from the Heroes of Homer to Alexander the Great*. Stroud: The History Press.
 Fowler R. (2006). *Cambridge Companion to Homer*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Georganas I. (2010). Weapons and Warfare. Ed.: Cline E. H. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. (396–407). Oxford: Oxford University Press.
 Higgins R. (1981). *Minoan and Mycenaean Art*. Oxford: Oxford University Press.
 Hurwit J. M. (2002). Reading the Chigi Vase. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 71, 1–22.
 Kelder J.M. (2010). *The Kingdom of Mycenae. A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*. Maryland: CDL Press.
 Kim L. (2010). *Homer Between History and Fiction in Imperial Greek Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lang A. (2002). *Homer and His Age*. Adelaide: The University of Adelaide Library.
- Manatt J. I., Tsountas C. (1897). *The Mycenaean Age: A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald W. A., Thomas C. G. (1990). *Progress Into the Past: The Rediscovery of Mycenaean Civilization*. Indiana: Indiana University Press.
- Molloy B.P.C. (2012). Martial Minoans? War as Social Process, Practice and Event in Bronze Age Crete. *The Annual of the British School at Athens*, 107, str. 87–142.
- McEnroe J. C. (2010). *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age*. Austin: University of Texas Press.
- Morgan L. (1988). *The Miniature Wall Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Page D. L. (1959). *History and the Homeric Iliad*. Los Angeles: University of California Press.
- Parkinson R. B., Schofield L. (1994). Of Helmets and Heretics: A Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna. *The Annual of the British School at Athens.*, 89, 157–170.
- Salmon J. (1977), Political Hopliters. *The Journal of Hellenic Studies*, 97, 84–101.
- Van Wees H. (1997). Homeric Warfare. Ed.: Morris I., Powell B. B. *A New Companion to Homer*. Leiden: Brill Publishers.
- Van Wijngaarden G. J. (2002). *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600-1200 BC)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wiener M. (2006). Homer and History: Old Questions, New Evidence. Ed.: Laffineur R., Morris S. P. *EPOS: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology* (3-33). Liege: Peeters.

Mladen Živić

HOMER'S *ILIAD* AS HISTORICAL SOURCE

Abstract Beside the great importance of Homer's *Iliad* in literature, *Iliad* is very important for ancient history. This poem presents period of Greek history about we don't have enough narrative sources. Along with archaeological sources, *Iliad* can assist as important historical source. In this paper, we will represent importance of *Iliad* for researching history of weapons in Mycenaean Greece. Description of military equipment and battle formations in the *Iliad*, will give us great information about the early Greek military life. Nevertheless, we must pay attention on observation of the *Iliad*. When Homer describes Trojan War from XIII century BC, he unintentional wrote in details of Greek world at his lifetime (VIII century BC). For resolution of this problem, we will use archaeological records and historical literature related to our research.

Key words: Homer, *Iliad*, Late Mycenaean period, weaponry, Trojan War.

Бојан Д. Панић¹
 ОШ „Велизар Станковић – Корчагин“,
 Велики Шиљеговац, Крушевац
 Република Србија

Прегледни рад
 UDK 94(497.11)(075.2):
 94(398)(=18)

ДА ЛИ СУ АЛБАНАЦИ ИЛИРИ? ОСВРТ НА УЦБЕНИКЕ ИСТОРИЈЕ

Апстракт: Рад се бави везом Илира и Албанаца у домаћој историографији, с посебним нагласком на уцбенике историје за основну школу. У уводном делу наведени су подаци из уцбеника за основну школу. Коришћени су само они уцбеници у којима се помињу Албанци и њихове везе са староседелачким становништвом. Издања која то не помињу нису коришћена. У средишњем делу текста дати су подаци из литературе која се бави овим питањем, као и објашњења појмова из средњег века која су веома значајна за тему. Домаћи аутори или одбацују тезу о повезаности Илира и Албанаца или изражавају сумњу да то има везе са утицајем политике и идеологије на науку. Први помен Албанаца потиче из 11. века, док се Илири не помињу још од краја старог века. Закључак је да постоји доста неслагања о овом питању у домаћој историографији. Посебно у уцбеницима за основну школу, где имамо повезивање Албанаца и Илира, што део стручне литературе одбацује. Зато питања која нису разјашњена и која не представљају званичне ставове не треба износити у уцбеницима, јер то збуњује младе генерације и изазива незаинтересованост за прошлост.

Кључне речи: Албанци, Илири, литература, уцбеници за основну школу.

На писање овог рада подстакнут сам разговором у наставничкој канцеларији ОШ „Велизар Станковић – Корчагин“ у Великом Шиљеговцу. Професорка географије спремајући ученике за општинско такмичење наилази на задатак где треба да се повежу народи који живе данас, са народима од којих су они настали. Па су тако Албанци били повезани са Илирима.

Са тим подацима сусретао сам се у уцбеницима историје за основну школу. У уцбенику историје за шести разред, аутора Радета Михаљчића, у лекцији „Јужни Словени и староседеоци“, на страни 42. каже се: „Међутим, староседеоци који су живели заједно и чија су насеља груписана у веће скупине нису словенизирани. Обичаје, језик и друга народна обележја сачували су Албанци. Део досељених Словена примио је језик и обичаје Албанаца и стопио се са њима“.²

И у уцбенику издавачке куће Логос, аутора Марије Векић Кочић, Драгољуба Кочића и Душка Лопандића на страни 62. у оквиру лекције „Насеља-

¹ bojanscp@gmail.com

² Раде Михаљчић, *Историја за шести разред основне школе*, Завод за уцбенике, Београд 2010.

ваће Словена на Балканско полуострво“ каже се: „Домаће становништво се словенизирано у већем делу Балкана, а Словени су се стопили са староседеоцима у пределима данашње Грчке и Албаније. Остаци староседелачког становништва помињу се у средњовековним списима најчешће као Власи, Цинцари, Романи, Арбанаси“.³

У старијем уџбенику за I разред гимназије свих смерова, у издању Завода за уџбенике и наставна средства наводи се да су се Словени приликом насељавања кретали старим римским путевима. Један део римског становништва склањао се пред њима по утврђеним градовима, а сиромашне масе су бежале у планине и неприступачније пределе. Тако су у балканским областима остала сачувана мања или већа острва староседелачког становништва, које је изгубило сваку везу с касноантичком цивилизацијом, још увек живом у преосталим деловима Византијског царства. То су Власи (Мавровласи), Романи и Илири. Они су временом дошли у ближи додир са словенским земљорадничким становништвом и на крају су се већим делом пословенили.⁴

Другачије податке пружа нам „Историја за 6. разред основне школе“ издавачке куће Клет. Аутори овог уџбеника су Ђорђе Бубало и Бранка Бечановић. Они на 66. страни уџбеника наводе: „На подручју данашње северне Албаније, први пут у XI веку помињу се Албанци (Арбанаси)...“.⁵

У литератури је ово питање разматрано са више аспеката. Овде ћемо навести нека размишљања која се тичу веза између Албанаца и староседелачког становништва.

Марко Алексић наводи да су међу ученим људима средњовековне Европе, а посебно у Византији која се сматрала наследницом Римског царства, главни узор били писци и филозофи старог света. Аутори средњовековних хроника и других извора за историју наших простора своју ученост су показивали коришћењем назива из антике за географске појмове и народе. Тако су Мађари код ових писаца најчешће били Хуни, Бугари су постали Трачани, Албанци Илири, Французи Келти, Немци Аламани, а Срби највише Трибали или Далмати. Под утицајем старијих списа које су користили, ова пракса продрла је и код неких каснијих ренесансних писаца. Из ове средњовековне забуне у новије доба настале су и ненаучне теорије које порекло појединих савремених нација директно повезују са народима из антике којих одавно више нема.⁶

У Историји српског народа Сима Ћирковић каже: „Према садашњем стању истраживања не могу се ближе одредити делови балканске територије на којима су се одржали бројни остаци касноантичког становништва. Планин-

³ Марија Векић Кочић, Драгољуб Кочић, Душко Лопандић, *Историја за 6. разред основне школе*, Логос Београд 2012.

⁴ Никола Гаћеша, Новица Бојковић, Радислав Шпадијер, Душанка Динић Кнежевић, Радисав Кољеншић, *Историја за I разред гимназије свих смерова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000.

⁵ Ђорђе Бубало, Бранка Бечановић, *Историја за 6. разред основне школе*, Клет, Београд 2011.

⁶ Марко Алексић, *Марко Краљевић, Човек који је постао легенда*, Београд 2015, 120.

ске области данашње северне Албаније пружиле су уточиште прецима Албанаца, који се у изворима јављају тек од XI века.⁷

Димитрије Богдановић у Књизи о Косову наводи да се Албанци већ скоро стотину година национално формирају са свешћу да су потомци Илира, а то значи – староседеоци Балканског полуострва, према томе и косовске области, да су се налазили на овом простору још давно пре досељавања Словена, те да су их Срби само привремено у XIII и XIV веку потиснули на „исконској албанској земљи“, да потом, стихијом догађаја и без неког озбиљнијег дисконтинуитета, буде успостављено пређашње стање. Исто тако, поричу се неки стварни историјски догађаји – као што су велике сеобе српског народа, али се једним потезом пера брише мучна, заиста крајње сурова историја турско-албанског геноцида над српским народом у току последњих стотину до двеста година.⁸

Димитрије Богдановић наводи да историјски извори не помињу Албанце пре XI века и да је језик Албанаца нема блиских сродника у породици индоевропских језика.⁹

Своје име Албанци везују за илирско племе Албана, које је у II веку н. е., према Птоломеју, настањивало област око Албанополиса у данашњој средњој Албанији. Постоји несумњив континуитет албанског етничког имена на некадашњем илирском, а данашњем албанском тлу, па се из тога извлачи закључак да постоји и етнички континуитет између илирских и данашњих Албанаца.¹⁰

Илирску теорију формулисао је Ј. Тунман, немачки историчар, 1774. године, да би је кроз 19. век развијала европска лингвистика. Ипак је лингвистичка теорија показала озбиљне недостатке. Као кључни разлог за одбацивање ових теорија Богдановић наводи да албански језик припада групи *satem*, а илирски групи *centum*.¹¹

Полазећи од традиционалне средњовековне номенклатуре млађих европских народа према називима старијих, и посебно од представе о млађим „варварским“ народима као сукцесорима античких варварских народа на периферији или у граничним областима цивилизованог грчко-римског света, илирско име се употребљавало за јужнословенске народе – Србе, Хрвате и Словенце – још од XV века, па се и словенски језик називао „илирским језиком“.¹²

Богдановић закључује да је „Илирство“ на Балкану аргумент историјске фикције и дугог трајања, од барокне историографије до националног романти-

⁷ *Историја српског народа I*, Београд 1982, 142.

⁸ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1999, 8.

⁹ Д. Богдановић, *нав. дело*, 13–14. Најстарије историјске вести о Албанцима потичу из XI века. То су два податка: један од византијског историчара Михаила Аталијата, а други у Алексијади, делу Ане Комнине. Д. Богдановић, *нав. дело*, 28. О томе видети и: Божићар Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, у: Илири и Албанци, Београд 1988, 285–303.

¹⁰ Д. Богдановић, *нав. дело*, 14.

¹¹ *Исто*, 14–15.

¹² *Исто*, 19.

зма, као и да је читава Европа формирана у раном средњем веку, током Велике сеобе народа, па је веома тешко говорити о староседеоцима.¹³

У Српској академија наука и уметности од 21. маја до 4. јуна 1986. године одржана је серија предавања на тему „Илири и Албанци“. Књига која носи исти наслов објављена је две године касније, 1988.¹⁴

У овој књизи представљени су помени Илира и суседних племена од праисторије до краја старог века и средњовековних помена Албанаца у јужнословенским и византијским изворима.¹⁵

Фануле Папазоглу је говорила о Илирској и Дарданској краљевини, оспоравајући наводе албанске историографије и доказујући да су Илири и Дарданци два различита племена. Она каже да је неоснована претпоставка да се под именом Илира крију час Дарданци, час Тауланци или Пенести, или неко друго илирско племе. Сматра да је морало постојати племе које се звало Илири и да је то племе истакавши се над осталим блиским и сродним племенима, створило илирску краљевину и наметнуло своје име целој заједници. Грци су морали рано чути за ове Илире, па су долазећи у додир са севернијим народима, пренели његово име и на друга сродна племена. Тако је настао скупни назив „Илири“, који треба разликовати од имена политичке заједнице Илира.¹⁶

Владислав Поповић је излагао о Албанији у касној антици,¹⁷ о романизацији и хеленизацији. Он сматра да је присуство Арбанаса као најамника у византијској војсци у XI веку, резултат постепеног прихватања седелачког и градског начина живота од стране једног првобитно пастирског народа.

У раздобљу које следи, равничарски Арбанаси прихватају хришћанство, насељавају се у градовима. Њихова појава на територији данашње Грчке или Далмације изазвана је пренасељеношћу једне неплодне територије, а не као

¹³ Исто, 20–21.

¹⁴ *Илири и Албанци*, серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, САНУ, књига XXXIX, Одељење историјских наука, књига 10, Београд 1988.

¹⁵ Видети: Милутин Гарашанин, *Настанак и порекло Илира*, Илири и Албанци, серије предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, Београд 1988, 9–81; Божидар Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, у: Илири и Албанци, Београд 1988, 285–303; Сима Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, у: Илири и Албанци, Београд 1988, 323–341. Наводи податке о поменима Албанаца у изворима српске и бугарске провенијенције, као и из Дубровачког архива.

¹⁶ Фанула Папазоглу, *Илирска и Дарданска краљевина, Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација*, у: Илири и Албанци, Београд 1988, 150.

¹⁷ Владислав Поповић, *Албанија у касној антици*, у: Илири и Албанци, Београд 1988, 201–251. Наводи да је у време словенских провала језик који се користио на простору данашње Албаније био латински, али не искључује могућност да се аутохтони језик племена која су ту живела одржао у периферним подручјима и планинама. В. Поповић, *нав. дело*, 227. Наводи да је албански језик индоевропски са сопственим речником, морфологијом и фонетаским законима, да је супротан од румунског, који је романски језик и да садржи позајмљенице из латинског, словенског и других језика. Стучњаци из ове области имају различита мишљења. Неки наводе да албански представља остатке трачког језика, други илирског, или је мешавина једног и другог, или чак можда дако-мизијски. В. Поповић, *нав. дело*, 242.

феномен реинтеграције некадашње илирске прапостојбине. На крају закључује да је од нестанка Илира и појаве Арбанаса прошло око осам векова и да је после толико векова почело нагађање филолога обучених у немачким школама. Албански проблем, по њему, није ни етнички, ни национални, већ превасходно политички, културни и социјални.¹⁸

Оно што је интересантно је да наведени аутори не одбацују могућност да су данашњи Албанци наследници неких племена која су живела у праисторији и старом веку на просторима Балкана.

Закључак

У нашој литератури постоје опречна мишљења о разматраном питању. Већина српских научника оспорава тезу албанских историчара да су Албанци директни потомци Илира, али не одбацује и могућност да су Албанци настали од остатака староседелачког становништва, које је нестало током Велике сеобе народа, нпр. Трачана, Дачана. Становништво Балкана је након римског освајања било изложено романизацији, а пре тога хеленизацији. Са почетком средњег века то становништво прима хришћанство. Словени их називају Влазима. Временом се они словенизирају, тј. србизирају, па појам Влах у позног средњем веку не означава етничку, него социјалну категорију.

Од нестанка Илира, до првог помена Албанаца прошло је осам векова. То је дуг период у ком не постоје писани извори који могу да потврде тезу о повезаности данашњих Албанаца са стародедеоцима Балкана. Зато таква питања, о којима не постоји званичан научни став, не треба наводити у уџбеницима историје, посебно не у уџбеницима за основну школу, јер она збуњују ученике који не могу на прави начин да сагледају своју прошлост.

Циљ рада био је да се размотре проблематична питања наше историографије. Закључак је да нејасне и непотпуне податке не треба наводити у уџбеницима, који морају да одражавају званичне ставове, а не тумачења и појединачна схватања аутора.

Занимљиво је разматрање Ериха Хобсбаума о утицају политике и идеологије на историју. Он наводи у свом раду да је видео студију *Пет хиљада година Пакистана*. О Пакистану се пре 1922/1923. године није ни размишљало, а тада су то име измислили милитантни студенти. Као држава постоји тек од 1947. године..., али пет хиљада година Пакистана много боље звучи него четрдесет шест година Пакистана.¹⁹

То исто размишљање можемо да применимо и на ову нашу тему. Много боље изгледа имати државу још у старом веку, него само последњих стотинак година.

¹⁸ В. Поповић, *нав. дело*, 248–250.

¹⁹ Erih Hobsbaum, *Izvan i unutar istorije, O istoriji*, Beograd 2003, 16.

Извори

- Бубало Ђорђе, Бранка Бечановић, *Историја за 6. разред основне школе*, Клетт, Београд 2011.
- Векић Кочић Марија, Кочић Драгољуб, Лопандић Душко, *Историја за 6. разред основне школе*, Логос, Београд 2012.
- Гаћеша Никола, Бојковић Новица, Шпадијер Радислав, Динић – Кнежевић Душанка, Кољеншић Радисав, *Историја за 1 разред гимназије свих смерова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000.
- Михаљчић Раде, *Историја за шести разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд 2010.

Литература

- Алексић Марко, *Марко Краљевић, Човек који је постао легенда*, Београд 2015.
- Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1999.
- Гарашанин Милутин, *Настанак и порекло Илира*.у: Илири и Албанци, Београд 1988.
- Историја српског народа I*, Београд 1982.
- Папазоглу Фанула, *Илирска и Дарданска краљевина, Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација*, у: Илири и Албанци, Београд 1988.
- Поповић Владислав, *Албанија у касној антици*, у: Илири и Албанци, Београд 1988.
- Ћирковић Сима, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, у: Илири и Албанци, Београд 1988.
- Ферјанчић Божидар, *Албанци у византијским изворима*, у: Илири и Албанци, Београд 1988.
- Hobsbaum Erih, *Izvan i unutar istorije, O istoriji*, Beograd 2003.

Војан Panić

ARE ALBANIANS ILLYRIANS?

Abstract: This paper examines the relationship of the Illyrians and Albanians in the national historiography, with special emphasis on history textbooks for primary schools. The introductory section provides data from textbooks for primary schools. They were used only those textbooks which refer to the Albanians and their relations with the indigenous population. Issues that do not mention are not used. In the central part of the text given in the literature dealing with this issue, as well as explanations of terms from the Middle Ages, which are very important for that. Local authors or reject the thesis on the relationship between the Illyrians and Albanians or express doubt that it has to do with the influence of politics and ideology on science. The first mention of

Albanians comes from the 11th century, while the Illyrians not mentioned since the end of the old era. The conclusion is that there is a lot of disagreement on this issue in the national historiography. Especially in elementary school textbooks, where we connect Albanians and Illyrians, as part of the professional literature rejects. Therefore, the questions have not been clarified and that does not represent the official views should not be at the textbooks, because it confuses the young generation and causes lack of interest in the past.

Keywords: Albanians, the Illyrians, literature, textbooks for primary schools.

**МЕДИЈИ И ЈАВНА
КОМУНИКАЦИЈА У
САВРЕМЕНОМ ОКРУЖЕЊУ**

UTICAJ NEVERBALNIH ZNAKOVA NA KOMUNIKACIJU U SAVREMEНОМ ОКРУЖЕЊУ

Apstrakt: Moderno doba karakterišu komunikacijski procesi koji su zahvaljujući naprednoj tehnologiji postali globalni. Kako je komunikacija od predmeta istraživanja različitih nauka i naučnih oblasti i sama izrasla u naučnu disciplinu, tako još više raste interesovanje za neverbalnu komunikaciju koja je u neraskidivoj sprezi sa verbalnom. Upotrebom različitih delova tela proizvodimo značenje koje ljudi oko nas tumače. Da bismo uspešno saradivali i komunicirali sa različitim nacijama neophodno je da posedujemo izvestan nivo kulturne kompetencije, a tu spadaju i znanja o simboličkim sistemima i vrednostima određene kulture. Otuda, spoznavanje neverbalne komunikacije ima neprocenjiv značaj u tumačenju ponašanja ljudi širom sveta.

U ovom radu, autorica, ukazuje na važnost koju neverbalna komunikacija ima kako za običnog čoveka, tako i za komunikacijske eksperte. Posebna pažnja posvećena je samom tumačenju neverbalnih znakova, odnosno problemima koji s tim u vezi mogu nastati, posebno ako se ima u vidu česta dvosmislenost neverbalnog ponašanja. Na primerima iz prakse ukazuje se i na značaj koji neverbalna komunikacija ima za medijske radnike, posebno za izveštače sa političkih skupova, koji moraju biti odlični tumači neverbalnih znakova, kojima političari sve češće pribegavaju kako bi privukli pažnju javnosti.

Ključne reči: neverbalna komunikacija, govor tela, javni nastup, političari, pažnja javnosti.

Uvod

U istoriji civilizacije ljudska komunikacija nikada nije bila zanimljivija nego što je to danas, u drugoj deceniji 21. veka. Zahvaljujući tehnološkom razvoju drevne retoričke tradicije komuniciranja počinju da se primenjuju na nove i izazovne načine stapajući se u savremenosti sa aplikacijama kao što su Fejsbuk, Jutjub, Skajp, Majspejs, mobilni telefoni, veb seminari i sl.. Sve to, naravno, ubrzava tokove komuniciranja i utiče na promenu korišćenja znakova koji se upotrebljavaju u komuniciranju, ali uprkos svemu ostaje tradicionalna podela na verbalnu i neverbalnu komunikaciju.

Iako su te dve vrste komunikacije nerazdvojno vezane, mi se u ovom radu nećemo baviti verbalnim komuniciranjem, već ćemo se okrenuti neverbalnoj komunikaciji, jer ona sve više dobija na značaju, budući da se u modernom dobu sve češće umesto reči za komuniciranje koriste vizuelni znaci, odnosno simboli. Upotrebom različitih delova tela proizvodimo značenje koje ljudi oko nas tumače. Da bismo

¹ mayavuyinovic@gmail.com

uspešno sarađivali i komunicirali sa različitim ljudima, pa i nacijama neophodno je da posedujemo izvestan nivo komunikacijske kompetencije, a tu spadaju i znanja o simboličkim sistemima i vrednostima određene kulture.

Kako bismo bili komunikacijski kompetentni neophodno je da spoznamo važnost neverbalne komunikacije, koja ima neprocenjiv značaj u tumačenju fizičkog ponašanja drugih ljudi. „Interesovanje za gestove datira još iz 1644. kada je objavljena prva knjiga koja je u celosti posvećena gestovima, Balvererova 'Hirologija ili prirodni jezik šake i hironomija ili umetnost manuelne retorike'“ (Trebješanin, Žikić, 2015: 26). Usledili su brojni naučnici koji su svoje studije posvetili gestovima, mimici, hodu, držanju tela, faciljanoj ekspresiji.

U ovom radu pokušaćemo da ukažemo na izuzetan značaj koju neverbalna komunikacija ima kako za običnog čoveka, tako i za one kojima je bavljenje komuniciranjem zanimanje. Posebnu pažnju posvetićemo samom tumačenju neverbalnih znakova, odnosno problemima u njihovom tumačenju.

Vажnost neverbalne komunikacije

Mnogobrojni su oblici čovekove svakodnevne komunikacije, bilo da komunicira sa samim sobom ili sa svojim okruženjem. Istorijski put razvoja različitih oblika komunikacije prilično je dug – od dimnih signala i udaranja u bubanj, do pametnih telefona i interneta. Kroz vreme menjali su se oblici komunikacije, a svet je sve više pažnje posvećivao ophođenju prema svom socijalnom i prirodnom okruženju. Komuniciranje je vremenom postalo predmet proučavanja različitih nauka i njenih oblasti (sociologije, psihologije, lingvistike, semantike, filozofije, neurologije, informatike, ekonomije...), a rezultat svega jeste nastanak posebnog dela nauke koja se njime bavi, komunikologije.

Komunikacija se najčešće posmatra kao ljudska interakcija koja se ostvaruje razmenom poruka, a one ne moraju uvek biti predmet pisane ili usmene razmene. Naše telo medijum je jedne posve drugačije komunikacije, reč je o neverbalnoj komunikaciji i njoj karakterističnim neverbalnim signalima.

Raznolikost znakova i neograničene mogućnosti komunikacije koje nam naše telo omogućava dovoljan su razlog da se ovaj vid komunikacije proučava sa istom pažnjom kao i drugi aspekti komunikacijske razmene – interpersonalna, intrapersonalna, komunikacija u grupama i organizacijama, javna, tajna, masovna...

„Bukvalna definicija neverbalne komunikacije kao komunikacije bez reči bila bi preterano pojednostavljena, s obzirom na to da se napisane reči smatraju „verbalnim“ iako im nedostaje element zvuka“ (Taps, 2013: 153). Svaki naš pokret, gest, mimika ili zvuk koji porizvedemo šalje određene poruke. Profesionalni komunikatori veoma vešto koriste tzv. „govor tela“ kako bi bili ubedljiviji i kako bi ostvarili željeni uticaj na publiku. Savremena tehnologija i mediji masovne komunikacije ove uticaje mogu samo dodatno pojačati, „poznate su iluzije ili efekti koji se postižu manipulacijom udaljenošću, ugla ili širine snimanja, prilikom upotrebe bilo kakvog objekta“ (Radojković, Đorđević, 2005: 89).

Izuzetan je značaj neverbalne komunikacije za čovekovu svakodnevnu komunikaciju i neophodno ju je izučavati i poznavati. Ona dopunjava verbalnu komunikaciju, onaj njen deo koji je nemoguće izraziti rečima. Naš glas i pokreti tela mogu potvrditi tačnost i našu uverenost u ono o čemu govorimo, isto tako oni razotkrivaju one koji su neiskreni i imaju nameru da nas slažu. „Po Ekmanu i Frizenu, za razumevanje neverbalnog ponašanja – pod čim podrazumevaju bilo koji pokret ili položaj tela – valja istražiti kako je to ponašanje postalo deo repertoara korišćenja neke zajednice ili čak pojedinaca, zatim okolnosti njegovog korišćenja i, najзад, pravila koja objašnjavaju kako dato ponašanje prenosi informaciju“ (Trebješanin, Žikić, 2015: 38). Naše telo ispoljava naše emocije i naša osećanja. Koliko god se trudili da išta prikrijemo, telo reaguje, a da često ni sami nismo svesni te reakcije, onako kako se mi zaista osećamo. Na taj način telo komunicira, ono šalje poruke određene sadržine, a ona ima svoje značenje.

„Reakcija pojedinaca na osobe i stvari odlikuje se zavisno od toga kako mu te osobe i stvari izgledaju, zavisno od njegovog saznanog sveta“ (Kreč, Kračfeld, Balaki, 1972: 17). Način na koji ćemo formirati utisak o nekome ili nečemu zavisi od načina na koji ćemo sebi interpretirati nečije ponašanje. Kako bismo osobu procenili, mi ćemo posmatrati njegovo ponašanje, njegovu reakciju na nas ili okruženje, slušati njegov glas i ono o čemu govori. Posmatrajući nekog donosimo zaključke o nečijim emocijama, saznanjima, ciljevima i namerama koje ovaj želi da postigne. Percepcija je uslovljena velikim brojem kako individualnih faktora tako i spoljnjih uticaja. „Naša saznanja o drugim osobama, slično našim saznanjima o objektima, teže da se menjaju u pravcu povećane saglasnosti. Novo obaveštenje teži da se uskladi na takav način da postigne saglasnost koju imaju naša ranija saznanja“ (Kreč, i ost. 1972: 56). Tumačenje znakova neverbalne komunikacije zavisice od više faktora, među kojima su i sredina ili kultura u kojoj smo odrasli, s obzirom na to da veliki broj gestova učimo procesom socijalizacije.

Pozivajući se na teoretičara Argajla (Argyle), Nikola Rot u svojoj knjizi „Znakovi i značenja“, navodi šest funkcija neverbalne komunikacije: 1. izražavanje emocija, 2. izražavanje interpersonalnih stavova, 3. isticanje ličnih, 4. praćenje verbalne, 5. zamenjivanje verbalne komunikacije neverbalnom, 6. konvencionalna upotreba neverbalnih znakova karakterističnih za određenu kulturu (Rot, 1982: 126–132). Ove funkcije govore u prilog tome da je neverbalna komunikacija veoma kompleksan sistem, kao i da postoji više različitih dimenzija koje se međusobno dopunjuju, a njihovo jedinstvo omogućava postojanje jednog novog sveta u kome reči nisu neophodne. Katkad se pojedinac nađe u situaciji da ne poznaje jezik drugog sagovornika ili druge zemlje, pa je neverbalna komunikacija jedino sredstvo kojim se može sporazumeti i ostvariti uspešnu komunikaciju.

Kompleksnost i bogatstvo sistema neverbalnog govora pokazuju nam raznolikost i njegove vrste. Kako je ovaj vid komunikacije predmet istraživanja različitih oblasti, tako postoje i različiti pokušaji određivanja vrste neverbalne komunikacija. Nikola Rot daje najsazetiju kategorizaciju neverbalnih znakova, pa tako razlikuje: 1- **ekstralingvističke**, a među njima, kinezičke (pokretanje mišića određenih delova tela) i proksemičke znakove (prostorna udaljenost učesnika u komunikaciji), i

2- **paralingvističke** (glasovi, šumovi, način izgovaranja, intonacija, visina, jasnoća, brzina) (Rot, 1982). Ova podela predstavlja osnovu i polazište gotovo svim teoretičarima koji se bave ovim pitanjem.

U ovom radu posebnu pažnju ćemo posvetiti kinezičkim znakovima, kako zbog njihove brojnosti i kompleksnosti tumačenja, tako i zbog njihove najveće rasprostranjenosti i popularnosti, kako u naučnim krugovima, tako i u široj javnosti.

Govor tela i javni nastup

Obraćajući se publici, tokom javnog nastupa, govornik prenosi određena saopštenja, upoznaje je sa novim informacijama. Cilj svakog javnog nastupa jeste da se postigne reakcija kod publike, da se ona ubedi, uveri, poduči ili podstakne na akciju. Ovaj vid komunikacije karakterističan je za političare ili javne ličnosti, ali i za univerzitetske profesore i različite stručnjake. Ne samo da doprinosi popularnosti i ugledu govornika, već povećava stepen verovanja u njega kao ličnost.

Kada imamo jednu osobu u ulozi govornika i prisutnu publiku, govorimo o javnoj komunikaciji. „Svako ko je pokušao da govori pred publikom čiji članovi čitaju novine, spavaju ili rade neke druge stvari koje ukazuju na nedostatak pažnje veoma dobro zna da publika ne samo da prima poruke, već ih i te kako šalje“ (Tabb, 2013: 535). U ovom obliku komunikacije izuzetnu ulogu ima i neverbalna komunikacija. Govornik tokom govora, posmatra svoju publiku i tako posmatrajući je, dobija povratnu informaciju o tome kakav utisak na nju ostavlja, pa prema tome može da koriguje i modeluje svoj govor, kako bi joj probudio pažnju ili i publiku uključio u raspavu ne bi li je aktivirao. Sa druge strane, ponašanje govornika tokom govora, takođe, odaje njegove trenutne emocije, raspoloženje, čak i ubeđenost u ono o čemu govori.

Kako bismo procenili nečije neverbalno ponašanje, moramo poznavati makar neke osnove neverbalne komunikacije i značenje nekih znakova. Na osnovu jednog znaka ne možemo donositi ishitrene zaključke, već to činimo onda kada uočimo nekoliko znakova koji imaju isto ili slično značenje.

Kako je, prilikom javnog nastupa, govornikovo telo takođe predmet posmatranja, ovde ćemo pomenuti neka značenja za određene delove tela. Prema Rotu, kao glavne vrste kinezičkih znakova možemo razlikovati: „a) pokrete lica ili facijalnu ekspresiju uključujući i usmeravanje pogleda; b) pokrete pojedinih delova tela – glave, ruku, nogu, trupa; c) držanje tela u celini i položaj tela; d) sisteme više raznih telesnih pokreta u određenom vremenu, a koji se često nazivaju gestovima“ (Rot, 1982: 93–94). Profesionalni govornici uvek imaju na umu da je položaj tela i njihov fizički izgled veoma važan, pa stoga često pokušavaju da kontrolišu svoje telo kako bi ostvarili što pozitivnije efekte. Oni u tome donekle i uspevaju, ali na neke pokrete i fizičke reakcije je nemoguće uticati.

Džeri Vajsman (Jerry Weissman) u svojoj knjizi „Najbolji prezenter: Tehnika, stil i strategija najpoznatijeg američkog trenera govorništva“ procentualno je ukazao na značaj neverbalne komunikacije u javnom govoru. Tokom javnog govora najveći

uticaj na publiku ostavlja telo (vizuelno), čak 55% uticaja, potom je to glas (glasovno) 38%, a najmanji udeo ima sam govor (verbalno), (Weissman, 2010: 2–4). Veliki broj istraživanja, sproveden je na ovu temu, a rezultati većine su gotovo identični, zaključak je da neverbalna komunikacija i ličnost govornika imaju većeg uticaja na publiku od samog sadržaja govora. Praktičnu primenu ovoga vidimo kod političkih govora, kada se recimo predsednik ili premijer neke zemlje obraćaju naciji.

Naše lice najaktivniji je pokazatelj naših emocija i stanja u kome se nalazimo. Istraživači parcijalno posmatraju sve delove lica, najčešće su to oči i usta. „Prva zabeležena naučna istraživanja osmehivanja desila su se početkom devetnaestog veka, kad je francuski naučnik Žijom Dušen de Buonj, koristeći elektrodijagnostiku i električnu stimulaciju, uočio razliku između zaista zadovoljnih osmeha i drugih vrsta osmehivanja“ (Piz, 2009: 79). Prirodan osmeh ili smeh, vezuje se za osećanje sreće, radosti ili zadovoljstva. Lažan osmeh karakteriše samo pomeranje usana, ne i ostalih mišća lica, traje duže i jednom rečju izveštačen je. Postoje različite varijacije veštačkog osmeha, a osećanja koja se povezuju sa njima su: nezadovoljstvo, tajnost, odbojnost, nervoza, napetost... Osmeh može imati različite funkcije, od prikrivanja emocija, pokazivanja razumevanja ali i ismevanja.

Pokreti očima mogu biti važan element komunikacijskog procesa. Pored toga što očima možemo signalizirati drugoj osobi šta od nje očekujemo, oči imaju važnu ulogu u tumačenju emocija i neverbalnih signala. „Hes je utvrdio da je povećanje veličine zenica u pozitivnoj korelaciji sa mentalnom aktivnošću povezanom sa rešavanjem problema, te da je proširenost zenica maksimalna u trenutku kad osoba dolazi do rešenja“ (Piz, 2009: 180). Javni govornici imaju praksu da sa publikom ostvaruju kontakt očima, oni se u stvari fokusiraju na jednu ili par osoba u publici i na taj način ostvaruju prisniji odnos i stiču poverenje publike. Posmatrajući lice neke osobe mi pokušavamo da protumačimo stav ili njene misli i emocije. Smatra se da pogled ulevo znači da osoba pokušava da se nečeg seti, a pogled udesno da je mozak u kreativnoj fazi. Kao i kod osmeha, smatra se da različiti pogledi (pogled gore desno, dole levo, direktan, širenje očiju, trepkanje...) ukazuju na različite emocije ili stanje uma: sećanje, pamćenje, maštanje, laganje... Sve ove veštine profesionalni komunikatori savladavaju kroz različite obuke, obrazovanje, uz pomoć različitih priručnika. „Govornik će s vremena na vrijeme odvratiti pogled, pa se vratiti kontaktu očima da provjeri da li ga osoba i dalje sluša (da nije pobjegla sa scene) te da iz njezinih očiju vidi je li još uvijek zainteresirana i razumije suštinu izrečenoga“ (Borg, 2009: 37).

Moć neverbalne komunikacije spoznali su kako političari, tako i drugi javni govornici koji su i te kako svesni činjenice da njihovo ponašanje i izgled imaju ogromnog uticaja na javnost. Veštom upotrebom neverbalnih signala oni su i te kako sposobni da izmanipulišu javnost, da prikriju neistine, ubede i ostvare željene uticaje. Govori koji pozivaju na akciju npr. praćeni su snažnom i ekspresivnom gestikulacijom, koja dodatno naglašava govor koji prate. Analiza Kennedy-Nixon debate tokom predsedničkih izbora SAD 1960. i te kako govori u prilog tvrdnji o manipulaciji gestovima i ostvarivanju uticaja.

Kennedy je izgovorio svoje riječi ravno u kameru (znači, i prema publici). Gledajući svoje birače ravno u oči, doimao je samouvjeren. Kennedyjev je položaj bio čvrst poput stijene, s težinom podjednako raspoređenom na oba stopala, a ramenima u istoj ravnini. Njegova je lijeva ruka počivala na govornici. Desnu je ruku, premda je nije ispružio u punoj ekstenziji (iako bi to bilo dobro), živahno pomicao. Oči, položaj, geste, glas: sve vizuelne i glasovne dinamike udružene u jednoglasju kakao bi isporučile Kennedyijevu poruku. Izgledao je i zvučao stabilno, mirno, uravnoteženo, sigurno i potpuno oboružan uvjerenošću. Svi ovi pridjevi su sinonim za pridjev predsjednički (Weissman, 2010: 108–109).

Kada bismo analizirali političku scenu Srbije i te kako bismo imali materijala za potvrđivanje uticaja neverbalne komunikacije na publiku. Novoizabrani predsjednik Srbije, Aleksandar Vučić, i veoma dobro poznaje „govor tela” i odlično se njime koristi. Koristi pauze u govoru, pre naglašava pojedine delove rečenica, čini pokrete rukom... Kada govori o stabilnosti države i njenog sistema, njegov nastup je miran, samouvjeren, stabilan. Kada pominje potencijalne „neprijatelje vlasti”, zauzima agresivan stav, gestikulacija mu je energičnija, ostavlja utisak „neustrašivog vođe”. Publika biva opčinjena njegovim nastupima, a on ispraćen ovacijama i aplauzima pristalica. Njegov je uticaj na publiku neupitan. Masovni mediji prenoseći ove govore samo doprinose uticaju i postizanju željenih efekata.

Imajući u vidu brojnost i kompleksnot celokupnog sistema neverbalne komunikacije, potrebno je obratiti pažnju na različitost u tumačenju pojedinih neverbalnih znakova. Uzroci tome su raznoliki, a mi ćemo kroz primere i tumačenja nekih od neverbalnih znakova pokušati da ukažemo na ciljeve takvog komuniciranja.

Različitost tumačenja neverbalnih znakova

Polazeći od stanovišta da je značaj neverbalne komunikacije barem istovetan sa značajem verbalne, pokušaćemo da ukažemo na neke od posledica tumačenja neverbalnih znakova. Prilikom tumačenja nečijeg ponašanja ne uzima se u obzir samo jedan gest, već skup gestova, pritom se vodi računa o njihovoj povezanosti sa verbalnim iskazom, a sve to zajedno povezuje se sa fizičkim okruženjem u kome se govor odvija. Moraju se imati u vidu sve ove komponente kako bismo na pravilan način rastumačili određenu poruku koju nam sagovornikovo telo šalje.

Od izuzetne važnosti po uspeh komunikacije jeste na pravilan način protumačiti sagovornikovo ponašanje, moramo uzeti u obzir sve informacije kojima raspolažemo počevši od pola, uzrasta, rase, nacije, kulture iz koje sagovornik dolazi. Pored onoga što nam on govori iz njegovog ponašanja tokom komunikacije možemo mnogo toga prosuditi o njegovim emocijama, stavovima, osobinama. „Ekman i Friesen, opisuju u glavnim crtama tri osnovna izvora našeg neverbalnog ponašanja: 1. naslijeđeni neurološki programi, 2. iskustvo koje je zajedničko svim pripadnicima neke vrste, 3. iskustvo koje se razlikuje među kulturama, klasama, obiteljima ili pojedincima“ (Knapp, Hall, 2010: 41).

Svet u kome živimo izuzetno je izdiferenciran kulturama i narodima koji zajedno žive na istom prostoru. Multikulturalizam je posebno pristutan u doba u kome internet omogućava neposrednu komunikaciju između dve najudaljenije tačke na planeti. „Značenja u gestama, izrazima lica i drugim neverbalnim znakovima također se razlikuju od kulture do kulture. Čak su i geste pri osnovnim porukama poput „bok“ i „zbogom“ kulturno utemeljene. Sjevernoameričko mahanje rukom na odlašku u mnogim dijelovima Europe i Južne Amerike tumači se kao pokret za negaciju („ne“), dok je za Talijane i Grke gesta za „zbogom“ ista kao i američki znak „dođi ovamo“ (Lucas, 2015: 23).

Postoji 6 univerzalnih izraza lica za emocije – sreća, tuga, bol, ljutnja, gađenje i iznenađenje. Za ove znakove naučnici su utvrdili da su nasledni, te je stoga njihovo tumačenje univerzalno. Jedan od pionira u istraživanju facijalne ekspresije jeste svakako Čarls Darwin. On je prvi ukazao na nasledni faktor u iskazivanju određenih emocija: kao što je to slučaj kod antropoidnih majmuna, slučaj je i kod ljudi. Ovi izrazi su isti kod svih ljudi bez obzira na rasu, civilizaciju ili kulturu. Sa druge strane, neki znakovi se stiču socijalizacijom odnosno učenjem, pa stoga njihovo tumačenje može varirati. Tako na primer klimanje glavom u nekim kulturama označava odobravanje, potvrdu, a odmahivanje negaciju, dok je pak u drugim kulturama situacija obrnuta.

„Pripadnici različitih kultura donose odluke ili zaključke na različite načine. Ovi načini se mogu opisati kao verovanja, činjenice i osećanja“ (Anić, 2016: 115). Ova tri načina donošenja odluka ili zaključaka, ukazuju na to da različiti sagovornici ili pripadnici različitih grupa mogu poruku tumačiti na osnovu okvira u kojima su odrastali ili žive. Tako, na primer, pripadnici muslimanske veroispovesti ne odobravaju i negativno procenjuju osobe koje su razgolićene u javnosti, dok se u zemljama zapadne kulture smatra normalnim ukoliko devojka prošetala u kratkoj mini haljini.

„Švajcarski fiziognomičar Johan Kaspar Lavater verovao je da se po obliku očiju, obrva, nosa usta ili čela može zaključivati o karaktera osobe; ove crte ličnosti mogu se otkriti tako što se utvrdi na koju životinju podseća lice nekog čoveka. Ako liči na majmuna to znači da je spretan i dovtljiv, ako liči na lisicu, onda je lukav, a ako liči na vola – glup je!“ (Trebješanin, Žikić, 2015: 80). Isto tako skloni smo različitoj stereotipizaciji na osnovu fizičkog izgleda. Za ljude sa tzv. bejbi fejs izgledom smatramo da su poštteni, bezazleni, za ljude sa visokim čelom da su inteligentni, a ljudi sa gustim obrvama da su surovi. Samo na osnovu nekih naših saznanja i pretpostavki skloni smo stvaranju raznih stereotipa i karakterisanju ljudi na osnovu njih.

Nije retkost da se prilikom tumačenja neverbalnog ponašanja prave greške u percepciji. Naše opažanje uslovljeno je brojnim faktorima, među kojima – kultura, obrazovanje, iskustva, trenutno raspoloženje... „Također bismo trebali biti svjesni da katkad svoje vlastite osobine projiciramo na objekt svoje pažnje – pretpostavimo kako, na kraju krajeva, ako su dio nas, te osobine moraju vrijediti i za druge. Ova interakcija između naših vlastitih potreba, želja ili čak prolaznih emocionalnih stanja i onoga što vidimo kod drugih katkad uzrokuje da vidimo samo ono što želimo vidjeti ili porpustimo ono što je drugima očito. Taj je proces poznat kao selektivnost percepcije“ (Knapp, Hall, 2010: 96).

Neophodno je obratiti pažnju na to kako opisujemo sebi određeno ponašanje, kako ga interpretiramo i kakve zaključke iz njega izvodimo. Od umešnosti, znanja, talenta, ali i samog osećaja posmatrača može zavisiti uspešnost tumačenja nekog ponašanja. Sasvim je moguće da nečije ponašanje tačno procenimo, ali moramo ostaviti i mogućnost greške u percepciji, možda nam je neki krucijalni znak promakao, zato je oprez neophodnost u ovom procesu. „Psiholozi su proučavali šest faktora koji utiču na tačnost međusobne percepcije: priroda događaja interpesonalnog ponašanja, sposobnost procenjivanja, karakteristike opažane osobe, količina obaveštenja koja su dostupna procenjivaču, redosled obaveštenja i priroda svojstva koja se procenjuju“ (Kreč, Kračfild, Balaki, 1972: 57).

Alan i Barbara Piz (2009) analizirali su tri najčešća gesta rukom zajednička različitim kulturama – krug, podignuti palac i V-znak. Krug predstavlja slovo O iz znaka „OK“ i u engleskoj i većini kultura to je uvreženo značenje, međutim u Francuskoj znači „nula ili ništa“, dok se za mediteranske zemlje vezuje značenje za homoseksualnu sklonost muškarca. Za podignuti palac vezuje se značenje OK signala, stopiranja, ali i značenje uvrede. „Vinston Čerčil je tokom Drugog svetskog rata popularizovao znak „V kao pobeda“, ali se ta verzija dva podignuta prsta pokazivala s dlanom okrenutim prema napolje, dok dlan okrenut prema govorniku označava pomenutu opscenu i uvredljivu verziju“ (Piz, 2009: 133–134). Ovo je samo jedan u nizu primera različite upotrebe i tumačenja gestova u različitim kulturama. Isti autori navode najčešće gestove koji signaliziraju laž: pokrivanje usta, dodirivanje nosa, trljanje oka, hvatanje za uvo, češkanje vrata, povlačenje okovratnika, prsti u ustima... Ne smemo gubiti iz vida činjenicu da nijedan od ovih gestova nije trajno dat sa fiksiranim značenjem. Njihova su značenja barem dvostruka. To nam samo govori kako je lako moguće pogrešno protumačiti neki gest, te stoga ne smemo hitati i donositi preuranjene zaključke.

Ne smemo izgubiti iz vida da su neki pokreti tela prirodni i spontani i da ih najčešće nismo ni svesni, ali i da gestovi mogu i te kako da se uvežbaju, o čemu posebno vode računa oni koji govorom žele da ostvare određeni uticaj, da ubede. Gestovi su korisni iz više razloga, ne samo što mogu da zamene verbalni govor, pomažu nam da naglasimo određeni sadržaj ili održimo pažnju publike.

Tumačenje neverbalnih poruka značajan je proces. Veliki broj društvenih poruka prenosi se upravo neverbalnim stimulansima. Jedan od osnovnih motiva da tumačimo nečije ponašanje jeste razotkrivanje pokušaja obmane i laži.

Zaključna razmatranja

Kako je ukupna komunikacija neprekidan proces, tako se i neverbalna komunikacija odvija neprestano. Njena je prednost što je sveprisutna, kontinuirana. Ona dopunjuje verbalnu komunikaciju, naglašava je, ali je takođe i jedinstven sistem koji može samostalno funkcionisati. Pokazatelj je emocionalnog stanja učesnika komunikacije. Kao njen nedostatak možemo navesti dvosmislenost neverbalnog ponašanja, koja može dovesti do zablude ili navesti na pogrešne zaključke. Zato je neophodno

posmatrati širi kontekst, celokupno okruženje i veći broj neverbalnih pokazatelja. Posebno treba upoređivati izgovoreno sa pokretima tela govornika.

Uspešnost tumačenja neverbalnog govora zavisi i od naše osetljivosti i znanja koje posedujemo iz ove oblasti. Postoje izrazite razlike među ljudima kada je reč o osetljivosti na neverbalne znake. Problem se javlja i onda kada je neverbalna poruka u suprotnosti sa našim stavovima i verovanjima koje imamo o određenoj temi ili osobi.

Sveukupno, neverbalna komunikacija je dragocen proces sporazumevanja, kojim se razmenjuju kako emocionalne, tako i intelektualne poruke. Njen značaj je i u tome što je nekada i jedini način sporazumevanja, ako sa nekim ne govorimo istim jezikom. Shodno tome, neki gestovi poseduju značenje koje je prepoznatljivo svuda u svetu.

S obzriom na sve navedeno, zaključujemo da je poznavanje neverbalne komunikacije neophodno i veoma korisno. Kako je ona u naučnoj praksi već podrobno istraživana u okviru različitih naučnih oblasti, smatramo da je od izuzetne važnosti da sa njenim elementima bude upoznata i šira ljudska populacija. Ovome su doprinosi već dali različiti autori brojnim priručnicima o neverbalnoj komunikaciji, a sve sa željom da čitaocu na zanimljiv način približe saznanja koja mu mogu biti od izuzetne koristi i važnosti u svakodnevnom životu.

Medijskim radnicima neverbalna komunikacija je posebno značajna. Jer u tumačenju poruka koje im upućuju različiti sagovornici ne mogu se osloniti isključivo na sadržaj tih poruka, već paralelno sa tim i na načine kako im se poruke upućuju. Ovo je posebno važno prilikom tzv. političkog izveštavanja, odnosno prilikom izveštavanja sa političkih skupova. Dobro razumevanje neverbalne komunikacije od velike je pomoći u razotkrivanju sve češćih manipulacija kojima pribegavaju političari u želji da osvoje pažnju javnosti.

Literatura

- Borg, J. (2009). *Govor tijela*. Zagreb: Veble commerce.
- Knapp, M, Hall, J. (2010). *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Zagreb: Naklada slap.
- Kreč, D, Kračfeld, R, Balaki, I. (1972). *Pojedinac u društvu*. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva Srbije.
- Lucas, S. (2015). *Umijeće javnog govora*. Zagreb: MATE.
- Piz, A. i B. (2009). *Definitivni vodič kroz govor tela*. Beograd: Mono i Manjana.
- Radojković, M. Đorđević, T. (2005). *Osnove komunikologije*. Beograd: Čigojaštampa.
- Rot, N.(1982). *Znakovi i značenja: verbalna i neverbalna komunikacija*. Beograd: Nolit
- Tabš, S. (2013). *Komunikacija*. Beograd: CLIO.
- Weissman, J. (2010). *Najbolji prezenter: Tehnika, stil i strategija najpoznatijeg američkog trenera govorništva*. Zagreb: MATE.
- Trebješani, Ž, Žikić, B. (2015), *Neverbalna komunikacija*, Beograd: Zavod za udzbenike.

Maja Kostadinović

THE EFFECT OF NON-VERBAL SIGNS ON COMMUNICATION IN A CONTEMPORARY ENVIRONMENT

Abstract The modern era is characterized by communication processes that, due to the advanced technology, have become global. Since the communication itself, coming from subjects of research of different sciences and scientific fields, has grown into a scientific discipline, the interest in non-verbal communication, which is inextricably linked with the verbal one, is progressively rising.

With the use of different body parts, we express a certain meaning that people around us interpret. In order to both successfully cooperate and communicate with different nations, it is necessary to have a certain level of cultural competence, and this includes our knowledge about symbolic systems and values of a specific culture. Therefore, becoming familiar with the non-verbal communication has an invaluable role in interpreting the behaviour of people around the world.

In this paper, the author herself points out how important the non-verbal communication is for ordinary people as well as communication experts. A special attention is focused on the interpretation of non-verbal signs, that is, on particular problems that might appear in this regard, especially if one takes into account the frequent ambiguity of non-verbal behaviour. Examples which resulted from the practice indicate how important non-verbal communication is for media workers, especially for journalists reporting from political meetings, because they have to be excellent interpreters of non-verbal signs, which politicians increasingly resort to in order to draw the public attention.

Key words: non-verbal communication, body language, a public appearance, politicians, the public attention.

**ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ
САВРЕМЕНОГ ВАСПИТАЊА И
ОБРАЗОВАЊА**

Jelena Maksimović¹
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Republika Srbija

Pregledni rad
UDK 371.3:37.012

Jelena Osmanović²
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Republika Srbija

PROBLEMI I DILEME SAVREMENE REFLEKSIVNE NASTAVE U POVEZIVANJU TEORIJE I PRAKSE KROZ AKCIONA ISTRAŽIVANJA

Apstrakt: Složenost nastavničke profesije predstavlja potrebu za stalnim usavršavanjem nastavnika, kao i za prihvatanje modela nastavnika refleksivnog praktičara. Autori u radu postavljaju istraživačko pitanje: *da li akciona istraživanja polaze od potreba i mogućnosti nastavnika refleksivnog praktičara ili od institucija van školskog konteksta, i u kom kontekstu su najbliža modernom pojmu refleksivne prakse?* Pri tome su postavljeni istraživački zadaci: definisanje osnovnih načela akcionih istraživanja koji predstavljaju postulate neprestanog traganja za unapređivanjem savremene refleksivne prakse, zatim analiza problema i dilema savremene refleksivne prakse i na kraju analiza uloge nastavnika refleksivnog praktičara u povezivanju teorije i prakse kroz akciona istraživanja. Konstatuje se da se osnovni cilj ostvarenja refleksivne nastavne prakse putem akcionih istraživanja ogleda u tumačenju savremene refleksivne nastave, ali i njenoj promeni, jer onoga trenutka kada nastavnici preuzmu aktivnu ulogu u ostvarivanju promena oni postaju refleksivni praktičari. Pri tome, istraživači koji dolaze iz drugih institucija, izvan školskog konteksta, ne bi trebalo da nameću predloge za unapređivanje prakse. U zaključku rada se konstatuje da akciona istraživanja mogu biti siguran put ka kreativnom rešenju problema i dilema refleksivne nastave.

Gljučne reči: akciona istraživanja, refleksivna praksa, teorija i praksa, nastavnik, usavršavanje nastavne prakse.

Uvod

Ciljevi školskih promena usmereni su na unapređivanje procesa vaspitanja i obrazovanja. U ovom procesu se podrazumeva unapređivanje svih faktora kako bi se došlo do najboljih efekata. Jednu od glavnih uloga u ovom procesu zauzimaju nastavnici. Posebno nastavnici koji refleksivno promišljaju osposobljeniji su za ulogu profesionalca posvećenog unapređivanju vaspitno-obrazovne prakse. Refleksivnost nastavnika pomaže u kreiranju okruženja učenja svojih učenika, a i njemu samome u razvijanju samorefleksije. Sa druge strane u literaturi je zastupljeno shvatanje da je

¹ jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

² jelena.osmanovic@filfak.ni.ac.rs

refleksija od ključnog značaja za ispunjavanje istraživanja zadatka koje ima akciono istraživanje: rešavanje problema stvarnog života kroz intervenciju uz istraživačku objektivnost, kako bi se doprinelo znanju (Kemmis & McTaggart, 2000; McNiff, 2000; Pedler, 2011).

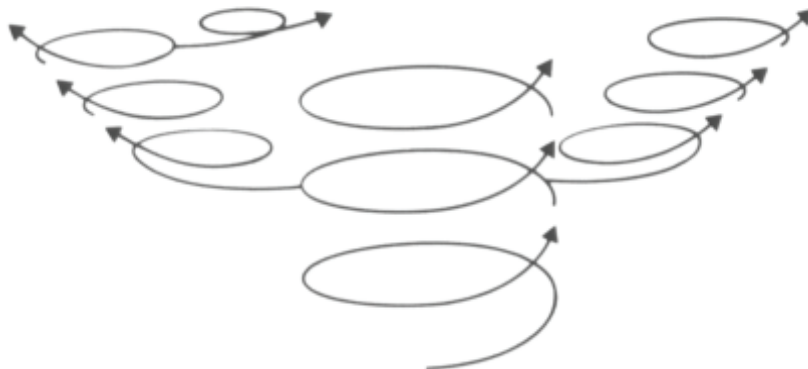
Mnogi autori (Ebbutt, 1985; Craft, 2000; Hopkins, 2001; McNiff, 2002; Schön, 1987; Whitehead, 2017) ističu potrebu refleksivne prakse i u svojim radovima akcenat usmeravaju na *slabosti metodološke obrazovanosti* za sprovođenje akcionih istraživanja. Problem ovog proučavanja usmeren je na raspravu o tome da se, uprkos aktuelnosti ove tematike, osnovni cilj ostvarenja refleksivne nastavne prakse putem akcionih istraživanja ogleda se u tumačenju savremene refleksivne nastave, ali i nje-noj promeni, jer onoga trenutka kada nastavnici preuzmu aktivnu ulogu u ostvariva-nju promena oni postaju refleksivni praktičari. U svemu ovome, akciona istraživanja su siguran put ka kreativnom rešenju problema i dilema refleksivne nastave.

1. Osnovna načela akcionih istraživanja – postulati neprestanog traganja za unapređivanjem savremene refleksivne prakse

Iako načela i principe akcionih istraživanja možemo naći u radovima mno-gobrojnih pedagoških klasika, prvi susret sa terminom (AI) nalazimo u tekstovima Levina (Lewin, 1946) u kojima on govori o pristupu koji kombinuje teoriju i praksu (i istraživače i praktičare) kroz promenu i refleksiju o trenutnoj problemskoj situaci-ji. Povezujući teoriju i praksu, akciona istraživanja polaze od cikličnog procesa koji uključuje pet faza: dijagnozu, akciono planiranje, preduzimanje akcija, evaluaciju i specifikaciju učenja. Zato je fokus akcionih istraživanja na rešavanju stvarnih proble-ma kroz intervenciju, ali sa ciljem da se uz istraživačku objektivnost doprinese unapređivanju znanja. Na osnovu definisanog fokusa, metodologija akcionih istra-živanja ima dvostruki cilj akcije i istraživanja: akciju koja je osmišljena tako da se doprinese promeni u vaspitno-obrazovnom procesu ili programu, i istraživanje kako bi se povećalo razumevanje uloge istraživača.

Stavljajući akcenat na akciona istraživanja i kvalitativnu metodologiju, Šin (Schön, 1984) nalašava da: empirijska nauka nije samo oblik znanja već jedini izvor pozitivnog poznavanja sveta, da čovekov um mora biti očišćen od mistike, sujeverja i drugih oblika pseudoznanja, i da proširenje naučnih znanja i tehničke kontrole na ljudsko društvo kako se tehnologija (...) ne bi više smatrala samo geometrijskom, mehaničkom ili hemijskom, već prvenstveno političkom i moralnom (...). U nastav-ku, Šin zagovara da je seme pozitivizma čvrsto zasađeno u nastavnim planovima i programima škola, kao glavnom faktoru za koji on tvrdi da je značajno doprineo savremenim pukotinama između istraživanja i prakse. Zbog toga se praktičarima daje prednost da oni rešavaju probleme u vaspitno-obrazovnoj praksi. To je mesto gde praktičari mogu efikasno primeniti teorije i metode zasnovane na istraživanju, to je proces u kojem oni ispituju sopstvenu obrazovnu praksu, sistematski i pažljivo, koristeći načela tehnika istraživanja. Akciona istraživanja važna su nastavnicima iz sledećih razloga: nastavnici najbolje rade na problemima koje su sami identifikovali,

nastavnici postaju efikasniji kada podstiču, ispituju i procenjuju sopstveni rad, a zatim razmatraju načine drugačijeg rada, nastavnici podstiču jedni druge da zajednički rade, ali i pomažu kolegama u njihovom profesionalnom razvoju (Ferrance, 2000).



Slika 1: Spiralni prikaz akcionog istraživanja (McNiff & Whitehead, 2002: 57)

Slika 1 pokazuje načela sprovođenja akcionog istraživanja. U spiralnom ciklusu akciona istraživanja počinju od posmatranja i mišljenja/promišljanja i tako dok ne promenimo vaspitno-obrazovnu praksu. Između posmatranja i mišljenja, postoji akcija, odnosno delovanje nad određenim problemom. Akciju, takođe, možemo ponoviti u neograničenom broju cikličnih krugova (spiralala).

Tabela 1: Etape akcionog istraživanja (Stringer, 1996:16)

Posmatranje	Prikupljanje relevantnih informacija
Razmišljanje	Istraživanje i analiziranje: Šta se ovde događa? Interpretacija i objašnjenje
Delovanje	Planiranje
	Implementacija
	Evaluacija

Proces akcionog istraživanja prati isti ciklus. Rešavanje problema može početi njegovom *identifikacijom*, planiranjem rešenja, delovanjem, planiranjem rešenja i njegovim opisom praćenjem i ocenom njegove delotvornosti.

Tokom faza istraživačkog ciklusa reflektivni praktičar prikuplja važne informacije o problemu njegovog interesovanja. Sve informacije koje prikupi detaljno analizira pokušavajući da identifikuje ključna pitanja koja su bila u osnovi istraživanja. Dobijeni ishodi mogu se koristiti u rešavanju istih ili sličnih problema u učionici (Hine, 2013). Važno je istaći da su refleksija i samorefleksija nastavnika bitne za sopstvenu vaspitno-obrazovnu praksu, a poznavanje tehnike sprovođenja akcionih istraživanja postaje deo nastavne pismenosti (Hong & Lawrence, 2011). Akciona

istraživanja pružaju nastavnicima tehničke veštine, specijalizovana znanja koja su od izuzetnog značaja i neophodna za pozitivne promene u učionicama i školama. Iz svega navedenog možemo zaključiti kolika je važnost poznavanja načela akcionih istraživanja i zašto ona predstavljaju postulate neprestanog traganja za unapređivanjem vaspitno-obrazovne prakse.

2. Refleksivna nastava – značajna karakteristika profesionalnog razvoja nastavnika

Refleksivna nastava, iskazana kroz sposobnost i spremnost da se preuzme odgovornost za profesionalno i lično usavršavanje u refleksivnom promišljanju i delovanju, postala je značajan pojam nastavničke profesije neophodne za radno okruženje. Radulović (2007) ističe da odlike koje karakterišu nastavnika kao refleksivnog praktičara jesu one koje ga određuju kao (...) istraživača sopstvene prakse, aktera i kreatora sopstvenog razvoja, kao i kurikuluma i užeg i šireg okruženja, autonomnog u donošenju odluka važnih za njegov posao, saradnika i aktivnog člana profesionalne grupe, onoga ko uočava, definiše i rešava probleme u praksi. Značaj refleksivne prakse ogleda se u tome što određuje nastavnika koji poseduje kulturu koja objedinjava način razumevanja prakse, prihvaćene vrednosti i refleksivni model ponašanja, iz kojih proizlaze njegova delovanja i odlike. Od nastavnika se zahteva da izmeni svoju ulogu i postane istraživač, praktičar, organizator, da bude kreativan i kritički orijentisan, da kritički preispituje svoju delatnost sa ciljem da unapredi vaspitno-obrazovnu praksu. Pri tome, nastavnik istraživač praktičar, organizator, nije vrednosno neutralan, već ravnopravni učesnik koji svojim delovanjem izaziva promene.

Šinova (Schön, 1984) knjiga *Refleksivni praktičar (The reflective practitioner: How professionals think in action)* smatra se prvim delom u raspravi o prednostima razmišljanja za praksu i istraživanje. U knjizi Šin kritikuje prednost koja se daje akademskoj epistemologiji, ističući da nema šta da ponudi drugim praktičarima (...) koji žele bolje da razumeju praktičnu primenu i ograničenja znanja koja se baziraju na istraživanju ili naučnika (...) koji žele da daju novi osvrt na profesionalnu akciju. Šin počinje sa pretpostavkom da *kompetentni praktičari često znaju više nego što kažu* i da oni najčešće (...) prećutno pokazuju razumevanje i poznavanje prakse. Suština njegovog dela može se iskazati jednom rečenicom: smatrao je da profesionalci pokazuju novo razumevanje kompleksnosti koja se odupire veštinama i tehnikama tradicionalnog obrazovanja. Prema Šinovima (Schön, 1987; 1984) idejama, obrazovanje nastavnika neophodno je smestiti u takozvani *refleksivni praktikum*, koji predstavlja ukupni kontekst u kome se nastavnici obrazuju. Praktikum se nalazi između sveta prakse i akademskog sveta. Nastavnik praktičar nastoji da zameni autoritarni, konformistički vaspitno-obrazovni proces demokratskim i emancipacijskim.

Teorija o nastavnicima koji istražuju sopstvenu vaspitno-obrazovnu praksu, pokušava da premosti jaz između teorije i prakse u obrazovanju nastavnika. Kako tvrdi Mekintur (McIntyre, 1999) učenje refleksivnog mišljenja je izuzetno bitno za nastavnike usmeravajući ih ka traženju različitih rešenja i njihovom teorijskom ute-

meljivanju. U okviru novog koncepta profesionalnog obrazovanja nastavnika, koncept reflektivnog praktičara, ima za cilj da osposobi nastavnike da razumeju vlastitu delatnost iz perspektive ciljeva obrazovanja. Bandur i Maksimović (2013) objašnjavaju da je nastavnik reflektivni praktičar alternativa tradicionalnom praktičaru jer ima promenjen konceptualni i metodološki pristup praksi jer je orijentisan je na učenika, (...) on je aktivni pojedinac koji je voljan da preispita vlastito mišljenje, da istraži mogućnosti i različite načine delovanja kao odgovore na praktične probleme, koji (...) nastavne situacije promišlja na novi način i identifikuje probleme u nastavnoj sredini. Nastavnik u ovakvom okruženju postaje praktičar i teoretičar prakse orijentisan na doživotno obrazovanje jer se njegovo obrazovanje nikada ne može smatrati završenim. Kritički reflektivni nastavnik menja tradicionalnog nastavnika, a njegovo delovanje ne predstavlja pokušaj manipulacije, već delovanje kroz refleksiju. Mnogi autori (Somekh, 2005; Mills, 2000; McIntyre, 1999), naglašavaju *spremnost i otvorenost za promene* u refleksivnoj nastavi. Nastavnik se prilagođava novim okolnostima i prihvata nove ideje.

Razdoblje nastavnika reflektivnog praktičara počelo u poslednjoj deceniji prošlog veka, traje i danas i neminovno je da će ovakav način menjanja prakse postati paradigma koja će dugo biti aktuelna. Ova paradigma akcenat usmerava na zahteve koji se postavljaju savremenoj školi, koji kasnije određuju koncepciju inicijalnog i kasnijeg obrazovanja nastavnika. Sve ovo ukazuje na to da savremena rešenja organizacije pedagoškog rada u školi nude više kooperativnog rada, interakcije među nastavnicima, mogućnosti da oni mnogim poslovima timski prilaze i da radeći zajednički uzajamno se pomažu, razmenjuju iskustva i da tako jedni od drugih uče. Nova uloga nastavnika dovela je do toga da nastavnik reflektivni praktičar bude alternativa tradicionalnom nastavniku jer ima promenjen konceptualni i metodološki pristup. On aktivno pristupa svom radu, aktivira učenike, kritički preispituje svoje mišljenje, istražuje mogućnosti svog delovanja i traži odgovore i rešenja na probleme iz prakse (...) nastavnik kao reflektivni praktičar je jedna od mogućih paradigmi njegovog doživotnog učenja i napredovanja (Vujičić, 2007).

3. Uloga nastavnika refleksivnog praktičara u povezivanju teorije i prakse kroz akciona istraživanja

Na početku ovog dela rada počinjemo navodima Kelijeve (Kelly, 2017) koja naglašava da postoje metode koje nastavnici mogu da prate kako bi iskoristili refleksivno razmišljanje: *Dnevna refleksija*, kada svaki nastavnik mora nekoliko puta da razmisli o događajima u toku dana. To obično podrazumeva kratak vremenski period za promišljanje nastavnika i te informacije mogu biti vrlo korisne. Neki nastavnici vode dnevnik na dnevnom nivou dok drugi zapisuju beleške o problemima u učionici. Zatim, *polugodišnja refleksija*, kada na kraju polugodišta moraju pogledati ocene učenika i dnevne beleške i beleške o lekcijama, kao i pokušaje nastavnika da nauče učenike, a zatim da izvedu zaključak koje stvari su pozitivne a koje zahtevaju promenu i unapređenje. I na kraju, *godišnja refleksija*, kada na kraju godine moraju

pročitati beleške i zapisati čime su najzadovoljniji i koje stvari zahtevaju promenu. Zatim mora da usledi sledeći korak u procesu: uvođenje promena na osnovu toga što su naučili. Koristeći nastavu zasnovanu na učenju o učenju, učenicima ne bi trebalo nametati izbor strategija, već oni moraju samostalno da izaberu strategije koje žele da primene.

Zajedničko za sve modele učenja zasnovanog na strategiji usmeravanja učenja učenika je da sadrže četiri koraka (Jadidi & Keshavarz, 2013): povećanje svesnosti kod učenika o strategijama koje primenjuju u učenju, nastavnik predstavlja strategije i ponaša se kao model pa učenici postaju svesniji sopstvenog načina mišljenja i procesa učenja, priprema situacija koje učenicima mogu pomoći da samostalno upotebljavaju strategije učenja korak po korak, samoprocena efikasnosti strategija koje koriste i transfer strategija učenja na nove situacije.

Mils (Mills, 2000) smatra da je najvažniji refleksivni stav nastavnika kada je u pitanju povezivanje teorije i prakse. On se može pojavljivati na tri nivoa: refleksivni stav koji se može usvojiti u kontaktu sa okolinom, znanje koje počiva na opštim iskustvima, znanje kao sistem verodostojnih teorija koje su satkane prema epistemološkim pravilima, odnosno naučnim teorijama. Levin (Levin, 1951) je rekao (...) nema ništa praktično kao dobra teorija, ako može da se generiše kroz praksu, ali ta teorija mora da stoji isključivo u službi onoga što se želi u praksi promeniti. Iz ovog razloga metodologija akcionih istraživanja je autentična, kao i sam istraživački proces koji je prikazan u tekstu. Taj istraživački proces moramo posmatrati kao alat kojim se akcija razume i kao mogućnost da se na probleme adekvatno odgovori kroz različite situacije u učionicama (Mills, 2000).

Kroz pregled relevantnih članaka, poglavlja knjiga, celovitih knjiga i priručnika (Chant, 2009; Crocco et al., 2003, Kelly, 2017) proizašli su brojni empirijski i teorijski obrazovni programi koji nisu samo podučavali nastavnike, već su predstavljali empirijski vodič za sprovođenje akcionih istraživanja i predstavljali podršku u njihovom sprovođenju, što je doprinelo izuzetnom profesionalnom razvoju nastavnika.

Važno je, da ne zaboravimo, kada je reč o povezivanju teorije i prakse da su širom sveta napisani brojni master radovi i doktorati koji svoju sadržinu dele na teoriju i empiriju.

Postoje priručnici koji opisuju strukturu, format i prirodu kurseva za sprovođenje akcionih istraživanja. Te priručnike mogu napisati istraživači, ali isto tako i nastavnici to mogu podeliti sa svojim učenicima (Reason & Reason, 2007). Ono što razlikuje pristup teorije o akcionom istraživanju od drugih oblika akcionog istraživanja jeste fokus na vrednostima koje afirmišu i poboljšavaju život istraživača, kao i principe i standarde za procenu validnosti doprinosa obrazovnom znanju. Kao istraživači praktičari, mi možemo proizvesti naše jedinstvene teorije koje uključuju procene naše prošlosti, da bismo objasnili našu sadašnjost, a s namerom da kreiramo budućnost koja još nije realizovana. U procesu proizvodnje vlastite jedinstvene teorije nastavnik refleksivni praktičar stvara sopstvenu teoriju-metodologiju (Whitehead, 2008) koja se temelji na onome što Dads i Hart (Dadds & Hart, 2001) nazivaju "*metodološka inventivnost*". Individualni praktičari-istraživači, takođe, mogu stvoriti unikatan skup zaključaka koji mogu biti od velike koristi za brojne istraživače i teoretičare.

Dakle, možemo stvoriti relacijski dinamičan okvir svake teorije koja se pojavljuje tokom prakse i proizlazi iz pitanja *kako da unapredim ono što radim?* Ne zaboravimo da iz svake praktične delatnosti i validosti rezultata možemo izvesti skup teorija koje mogu biti postulati za dalju analizu teorije ili buduća empirijska istraživanja. Takva dinamička priroda relacije *teorija-praksa* je od suštinske važnosti kako bi se izbegla svaka vrsta statičnosti koja se može dogoditi u školskom kontekstu.

Zaključna razmatranja

Cilj akcionih istraživanja može se ogledati u premošćavanju jaza između teorije i prakse, a jedan od načina je svakako profesionalni razvoj nastavnika i stvaranje pozitivne klime istraživanja koja omogućava bolje uslove za rad istraživača praktičara. Istraživačima je pružena prilika da istražuju svoju praksu, da se bave pitanjima koja njih zanimaju, da otkrivaju prednosti i nedostatke konkretnih postupaka u vaspitno-obrazovnim sistemima, kao i da istražuju pojave u konkretnim uslovima i sa konkretnim učesnicima.

Postoje jasni dokazi koji ukazuju na to da su akciona istraživanja vredna vežba za nastavnike, a pored toga nastavnicima pružaju izuzetno usko specijalizovana znanja i metodološke veštine koje su od izuzetne važnosti za bilo koju vrstu savremenih promena koje se od nastavnika očekuju. Otuda je veoma važno raditi na osnaživanju uloge nastavnika, na profesionalnom usavršavanju nastavnika, kao i na popularizaciji i pragmatičnoj privlačnosti ove vrste istraživanja. Zato preporučujemo da univerziteti uključe akciona istraživanja u brojna polja društveno-humanističkih nauka sa ciljem da obuče nastavnike za sprovođenje akcionih istraživanja. Moguće je to uraditi kroz različite oblike stručnog usavršavanja i seminare koji bi mogli biti organizovani na fakultetima, u centrima za stručna usavršavanja i obrazovanje nastavnika ili upisivanjem, akreditovanjem i pokretanjem postdiplomskih ili master studija.

Akciona istraživanja pružaju mogućnost jasnog uspostavljanja veza između nastave i učenja, kao i teorije i prakse. Neprestani razvoj svesti o važnosti akcionih istraživanja širom našeg obrazovnog sistema, doprineće unapređenju celokupnog vaspitno-obrazovnog sistema, kao i naučnih istraživanja posvećenih oblasti vaspitanja i obrazovanja.

Literatura

- Bandur, V., & Maksimović, J. (2013). The Teacher - A Reflective Researcher of the Teaching Practice, *Croatian Journal of Education*, 15, (3), 99–124.
- Chant, R. H. (2009). “Developing Involved and Active Citizens: The Role of Personal Practical Theories and Action Research in a Standards-based Social Studies Classroom.”, *Teacher Education Quarterly*, 36 (1), 181–190.
- Crocco, M. S., B. Faithfull, & S. Schwartz. (2003). “Inquiring Minds Want to Know: Action Research at a New York City Professional Development School.” *Journal of Teacher Education*, 54 (1), 19–30.

- Craft, A. (2000). *Continuing Professional Development: A Practical Guide for Teachers and Schools*. London: Routledge.
- Dadds, M., & Hart, S. (2001). *Doing practitioner research differently*. London, England: Routledge Falmer. 23.
- Ebbutt, D. (1985). *Educational action research: some general concerns and specific quibbles*. In R. Burgess Issues in education research: qualitative methods. Lewes: The Falmer Press.
- Ferrance, E. (2000). *Action research. Themes in Education*. Northeast and Islands Regional Educational Laboratory At Brown University.
- Hine, G. S. C. (2013). The importance of action research in teacher education programs. *In Design, develop, evaluate: The core of the learning environment*. Proceedings of the 22nd Annual Teaching Learning Forum, 7-8 February 2013. Perth: Murdoch University. http://ctl.curtin.edu.au/professional_development/conferences/tlf/tlf2013/refereed/hine.html
- Hong, E. C., & Lawrence, S. (2011): Action Research in Teacher Education: Classroom Inquiry, Reflection, and Data-Driven Decision Making. *Journal of Inquiry & Action in Education*, 4(2), 1–17.
- Hopkins, D. (2001). *School improvement for real*. London i New York: Routledge/Falmer, 39–41.
- Jadidi, E., & Keshavarz, Z. (2013). The Impact of Irian EFL Teachers Reflection on their Incorporation of Strategy-Based Instructin. *International Journal of Language Learning and Applied Linguistics World*, 4 (3), 140–148.
- Kelly, M. (2017). *Growing in the teaching profession through reflection*. On line: <https://www.thoughtco.com/importance-of-teacher-reflection-8322>
- Kemmis, S., & R. McTaggart (2000). *Participatory action research*. In N. Denzin & Y. Lincoln(Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed., 567–605).
- Lewin, K. (1951). *Field Theory in Social Science*. New York: Harper.
- Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, (24), 34–46.
- McIntyre, D., & McIntyre, A. (1999). *Capacity for Research into Teaching and Learning*. Report to the ESRC teaching and learning programme (TLRP). Retrived from: <http://www.tlrp.org/pub/acadpub/Mcintyre1999.pdf>.
- McNiff, J., & Whitehed, J. (2002). *Action research: Principles and practice*. London: Routledge/Falmer.
- McNiff, J. (2002). *Action research for professional development*. Retrived from: <http://www.jeanmcniff.com/booklet1.html>(10.12.2002).
- McNiff, J. (2000). *Action Research: Principles and Practice*. Basingstoke: Macmillan.
- Mills, G. E. (2000). Understanding action research. *In Action research: A guide for the teacher researcher* (pp. 36-52). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Pedler, M. (ed). (2011). *Action Learning in Practice*. 4thedition. Aldershot, U.K.: Gower.
- Radulović, L. (2007). Istraživanje i razvijanje obrazovanja nastavnika za refleksivnu praksu-kritički prikaz jednog istraživanja kao građenja obrazovnog programa. *Pedagogija*, 62(4), 597–609.
- Reason, C., & Reason, L. (2007). *Asking the right questions*. *Educational Leadership*, 65(1), 36–40.

- Schon, D.A (1984). *The Reflective practitioner: How Professionals Think in Action*. Paperback, 2.
- Schon, D. A. (1987). *Educating the reflective practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Somekh, B. (2005). *Action Research: A Methodology for Change and Development*. New York: McGraw-Hill Education.
- Stringer, E. T. (1996). *Action Research: A Handbook for Practitioners*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Whitehead, J. (2008). How do I improve my practice? *Creating and legitimating an epistemology of practice*. *Reflective Practice*, 1(1), 91–104.
- Whitehead, J. (2017). *Practice and Theory in Action Research: Living-Theories as Frameworks for Action*, pp. 387–401 in Rowell, L. L., Bruce, C., Shosh, J. M. & Riel, M. M. (2017). *Palgrave International Handbook of Action Research*, US; Palgrave Macmillan.
- Vujičić, L. (2007). Kultura odgojno-obrazovne ustanove i stručno usavršavanje učitelja. *Magistra Iadertina*, 2(2), 91–106.

Jelena Maksimović
Jelena Osmanović

ISSUES AND CONCERNS OF CONTEMPORARY REFLEXIVE CLASSES IN CONNECTING THEORY AND PRACTICE THROUGH ACTION RESEARCH

Abstract: The complexity of the teaching profession represents the need for continuous training of teachers, as well as the acceptance of the model teacher reflective practitioners. The authors ask the following research question: do action research are based on the needs and possibilities of a reflective teacher practitioners or institutions outside the school context, and in what context are closest to the modern concept of reflective practice? In doing so, set the following research tasks: 1) defining the basic principles of action research which represent the postulate of continuous search for improvement of modern reflective practice; 2) analysis of the problems and dilemmas of modern reflective practice; 3) analysis of the role of teachers reflective practitioners in connecting theory and practice through action research. The authors state that the basic goal of creating a reflective teaching practice through action research is reflected in the interpretation of contemporary reflective teaching and its changes since the moment when teachers take an active role in achieving the changes they become reflective practitioners. In doing so, the researchers coming from other institutions outside the school context, it should not impose proposals for improvement of practice. Action research can be a sure path to a creative solution to the problems and dilemmas of reflective teaching.

Keywords: *action research, reflective practice, theory and practice, teacher, improving teaching practice.*

Vesna Stanković Pejnović¹
 Institut za političke studije, Beograd
 Republika Srbija

Pregledni rad
 UDK 37.014:37.017

KOMERCIJALIZACIJA OBRAZOVANJA

Abstakt: Obrazovne institucije su involvirane u produkciju i transmisiju ideologija, ali kako se podređuju mehanizmima tržišne kontrole i državne dominacije, sve su manje u stanju proizvoditi kritičko, subverzivno, antidržavno znanje.

Kako globalizacija pojačava ekonomsku nesigurnost, mi se sve više okrećemo obrazovnim aparatima i njihovim prednostima, ali u kojima čovek sve više postaje samo korisnik. Ako se ne želi biti samo objekat obrazovanja, potrebno je negovati samokritičnu svest o vlastitoj egzistenciji, ali istovremeno i razvijati kvalitativno drugačije društvene odnose kako bi te radikalne potrebe i održali. Danas je sve bazirano na tehnokratiji i razvoju stručnosti tako da je sve ultimativno opravdano u tehnokratskim terminima. Ipak, u komercijalnim odnosima sve je potpuno u suprotnosti sa pedagoškim postulatima.

Cilj rada je pokazati da osnovna svrha pravog obrazovanja baziranog na humanističkim i društvenim naukama mora biti usmerena ka oslobođenju pojedinca od *doxe* učeći ga da prepozna, preispituje i razmišlja na svoj način o svetu koji ga okružuje, a ne da prihvata obrazovanje kao vrstu robe koja se plasira na tržištu. Iako sve vrednosti i interesi dolaze do tržišta, pa i obrazovanje postaje roba, znanje i dalje zadržava hegemonijsku moć prenošenja ideja vladajuće ideologije.

Cljučne reči: *obrazovne institucije, edukacija, kritička svest, tržište.*

Uvod

Komercijalizaciju obrazovanja u neoliberalnom dobu moguće je sagledati kroz Fukoovo (Foucault) tumačenje neoliberalizma kao procesa koji se ne tumači kao politička teorija, ideologija ili teoretski diskurs moderniteta, već kao model delovanja i specifičnih načina racionalizacije upravljanja (Fuko, 2005). Pod upravljanjem Fuko tumači strategije, taktike, procese, procedure ili programe kontrole, regulacije, oblikovanja autoriteta u naciji, organizaciji ili lokalno. Zbog toga se upravljanje može primeniti na široku oblast delovanja, od tržišta do univerziteta.

Svaki obrazovni sistem, želi proizvesti određenu vrstu pažljivo oblikovanog ljudskog bića. Postajanje obrazovne elite znači učiti se vrednovanju mera uspeha koji označavaju napredak u oblast elita kroz ocene, bodove, nagrade, za šta se dobiva pohvala i priznanje. Oni označavaju ne samo sudbinu, već i identitet, odnosno vrednost. Svrha života postaje akumulacija zlatnih zvezda pa se zbog toga zapostavljaju izvanškolske aktivnosti, odnosno zanemaruje se učenjesamo (Deresiewicz, 2015). To je sve rezultanta kredencijalizma, odnosno „bolesti diploma“.

¹ vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com

Ključna reč današnjeg društva je „sigurnost“ jer je sila koja pokreće strah. Strah, i još više panika, se nalazi iza fasade sretnog postignuća koje elitni studenti uče pokazati svetu. Strah od neuspeha užasava, dezorijentiše i poražava. Velika većina studenata smatra da završava svoje studije zbog nećijih očekivanja, često navodeći da su potpuno propustili mladost, nikada ne živeći u sadašnjosti, uvek želeći dostići neki loše definisan cilj (Deresiewicz, 2015). Obrazovanje nas ne podstiče da više mislimo niti da razvijemo aktivniju maštu (From, 2016). Celo detinjstvo i adolescencija utemeljeni su na jednom cilju, uspehu koji donosi diploma i povinovanju tržišnim zahtevima.

Edukacija nije nešto što se troši, to je iskustvo. Univerziteti više ne razmišljaju na taj način. Sve je usmereno tehnokratski, stvaranju stručnjaka i sve se ultimativno objašnjava u tehnokratskim terminima, a obrazovanje sve više gubi temelj razvoja humaniteta, a sve više postaje komercijalna usluga u službi otvorenog tržišta kapitala. Same institucije poprimaju trgovački mentalitet kupaca i prodavaca. Sve vrednosti koje su jednom postojale – negovanje znatiželje izgradnje karaktera i osećanja za članstvo u zajednici, naglasak na zadovoljstvu i slobodi igranja u detinjstvu – sve je to nestalo.

Elitno obrazovanje po zakonima tržišta

Visoko obrazovanje sve više liči svakoj drugoj robi koju tržište nudi. „Efikasnost“ u transmisiji znanja, a ne umeće prenošenja znanja, postala je jedina kardinalna vrednost. Profesori se zamenjuju privremenim radnicima sa niskim prihodima, što doprinosi smanjenju obrazovnog kvaliteta (Deresiewicz, 2015). Akademski departmani liče na „centre prihoda“, pri čemu su departmani za humanističke i društvene nauke sve više marginalizovani.

Elitne škole vole da ističu da svoje studente uče kako da misle, ali ih u stvari treniraju da steknu analitička i retorička umeća koja su im neophodna za uspeh u budućem poslu i profesiji. Učiti studenta kako misliti znači razvijati i poticati skepticizam i njegovu primenu u praksi. Na taj način se ostvaruje žudnja za znanjem u gledanju, u metodici mišljenja, u samokritici kao obrazovanju za objektivnost, ali i iskustvo u granicama, o pravom neznanju, kao i o onome što se mora duhovno izdržavati u odvažnosti saznanja (Stanković Pejnović, 2012). Umesto da razvijaju unutarnje sopstvo sa vlastitim ciljevima i vrednostima, mladi postaju zavisni od svog vlastitog očekivanja onog što jesu, od autoriteta i odobravanja društva.

Najgori efekat komercijalizacije visokog obrazovanja je način na koji se institucije odnose prema svojim studentima. Naime, oni njih sada vide kao „kupce“ ili sadržaje (Deresiewicz, 2015). Komercijalni sadržaji su potpuno u suprotnosti sa pedagoškim. Kupcu se daje šta želi i bez zanimanja za njegov dugoročan napredak. Zaboravlja se da je podučavanje, prema Sokratu, reedukacija želja.

Naši životi prolaze u lavirintu propagade, političke retorike, novinarske afirmacije *status-a quo*, aksiomima partija, sekta i klasa, te neprekidnim tokom obmana koje sebi svakodnevno izgovaramo, sprečavajući nas da krenemo stazom samospo-

znaje (Deresiewicz, 2015). Platon to naziva *doxa*, mišljenje i to je snažna sila i među liberalima i među konzervativcima. Zbog svega toga prvi cilj pravog obrazovanja koji se temelji na obrazovanju utemeljenom na humanističkim i društvenim naukama mora biti usmeren na oslobođenje od *doxe* na način da naučimo prepoznati ga, preispitati ga i pronalaziti nove načine. Pravo obrazovanje nas priprema za svet kome postavljamo mnogo pitanja, ne zastavljajući se. Priprema nas na samoizgradnju. Obrazovanje iziskuje bavljenje nečim neposrednim, strasnim. Taj proces zahteva odvajanje i oslobođenje, te traganje u daljini za sobom, jer je upravo udaljeno i tuđe privlačno za vlastitu moć upravljanja. Praktična korist nije krajnja namera obrazovanja utemeljnog na humanističkim i društvenim naukama. Ultimativna namera je naučiti reagovati u najširem i najdubljem smislu: u korist svoje zemlje, okruženja u kome živimo, a najviše u cilju svog sopstvenog kreativnog i slobodnog rasta (Deresiewicz, 2015). Nedavno istraživanje je pokazalo da 30% kompanija zapošljava studente koji su završili društvene i humanističke nauke, odmah iza inženjera i programera (34%) budući da se traže ljudi sa „mekim“ veštinama umesto „krutih“, naučenih, jer se „meke“ veštine moraju razvijati, a sve u cilju da radni timovi vide kompleksnost problema sagledavanih iz različitih perspektiva (Deresiewicz, 2008).

Sjajna, nadarena, energična, ali i teskobna, pohlepna, nezanimljiva i neugodna, bez želje da rizikuje i bez vizije, takva je danas elita. Meritokratija je također tehnokratija (Deresiewicz, 2015). Sve više se suočavamo sa svetom ekonomske fluidnosti, političke nestabilnosti i nepredvidivim opasnostima i mogućnostima. Potrebna nam je druga vrsta obrazovanja i drugačiji način mišljenja.

Subjekat znanja i ideologija obrazovanja

Ideja intelektualca kao nemilosrdnog kritičara društva sve više nestaje zato jer su obrazovne institucije kao kulturni aparati involvirani u produkciju i transmisiju ideologija (Giroux, 1983). Oni koji se zalažu za deobu nauka/ideologija reprodukuju sam pojam ideologije koji kritikuju, tj. ideologiju kao mistifikaciju. Koncept anti-nomije nauke/ideologije sam je po sebi ideološki jer ne shvata da je svako znanje proizvod društvenih odnosa (Aronowitz, 1981). Obrazovni sistem je državni ideološki aparat koji je prilagođen potrebama vladajuće klase u kapitalističkom društvu. Nijedna druga institucija ne raspolaže obaveznom publikom celokupnog maloletnog (i dela punoletnog) stanovništva. Obrazovno-integracijsku ulogu koju je nekad igrala crkva u doba razvijenog kapitalizma preuzimaju obrazovne institucije. Altiser je teoretičar koji kao dominantni ideološki aparat kapitalističkog društva vidi upravo školstvo. Osim osposobljavanja za (pred)određena zanimanja, učenici će tokom školovanja biti izloženi „umerenoj količini znanja umotanog u vladajuću ideologiju“. Glavna uloga ideoloških aparata upravo je stvaranje subjekata (Althusser, 2008: 40).

U svim nastavnim jedinicama stavlja se naglasak na praćenje preciznih uputa i ponavljanje nečega što je netko drugi proizveo, a stvarna kreativnost se malo traži (Buswel, 1980). Takvo postavljeno shvatanje znanja klasični je primer Freireova

„bankarskog modela“ obrazovanja i ne nalazi se samo u strukturirajućim principima koji opskrbljuju takve tekstove, nego i u njihovu sadržaju. Takav model je prikladan za kapitalistički način uređenja društva u kojem je sve roba, pa i znanje i obrazovanje.

Za razliku od pojedinca, koji još nije kulturološki niti ideološki obeležen, društveni subjekat je građanin zahvaćen sistemom nejednakosti i političkom fikcijom ideologije. Ako je prema Altiseru ideologija „imaginarni odnos pojedinaca prema stvarnim uslovima egzistencije“ (Althusser, 2008: 36), onda je taj imaginarni odnos jedini način pristupanja materijalnoj okolini, jedino važeće objašnjenje njihova postojanja. Ideologija govori glasom obrazovnih institucija koje će od pojedinca načiniti subjekat u pravom smislu reči i pripremiti ga za njegovu društvenu ulogu. Djui naglašava da postoji distinkcija između demokratije kao ideje i demokratije kao sistema vladanja. Ideal demokratije je uvek povezan sa aktualnom praksom i zato je kao takav teško ostvarljiv (Dewey, 1916). Nastavljajući misao Džona Djuija, Čomski se, razmišljajući o obrazovanju i demokratiji snažno zalaže za školovanje u kome učenici sami otkrivaju, umesto da prihvataju „zvaničnu istinu“. Čomski tvrdi da obrazovanje koje traži demokratski svet treba da pruži kritička sredstva učenicima da naprave veze koje bi otkrile laži i prevare. Umesto da indoktrinišu učenike sa demokratskim mitovima, škole bi ih morale uključiti u praksu demokratije (Chomsky 2000).

Postoji dimenzija intelektualnog života koji leži iznad strasti za idejama, iako je naša kultura temeljito pročišćena od čuđenja i potragom za drugačijim rešenjima i perspektivama. Obrazovanje treba propagirati dinamičnu vrstu rada i znanja koje će svesno probijati vlastite okvire. Obrazovanje treba biti, Deridinim rečnikom rečeno, „događaj“ jer on čini dodirnu tačku subverzivnog potencijala književne i obrazovne institucije. Događaj je istup iz predvidivih okvira performativne repeticije koji u polje interakcije unosi ono novo i nepredvidivo (Derrida, 2009). Upravo je nov način pristupa, nov događaj predmet kritičke pedagogije. Američki profesor pedagogije i kulturni kritičar Henri Giro (Henry Giroux) poznat kao proponent kritičke pedagogije smatra da bi pedagogija bila u stanju primereno odgovoriti na izazove koji su stavljeni pred nju, ključno treba prepoznati da je pedagogija manje vezana uz jezik tehnike i metodologije, a više za probleme politike i moći. Pedagogija je moralna i politička praksa koja je uvek implicirana u odnose moći i mora se razumeti kao kulturna politika koja nudi i partikularnu verziju i viziju građanskog života, budućnosti i načina na koje bismo mogli konstruisati reprezentacije nas samih, drugih te našeg fizičkog i društvenog okruženja (Giroux, 2004). Kritička pedagogija je ono polje refleksije i konkretnih obrazovnih praksi čiji je produkt znanje ne kao zbir akumuliranih neutralnih spoznaja, već kao emancipacijski instrument borbe za individualna prava i društvenu pravednost. Konzervativna pedagogija, praktcirana institucionalno i izvaninstitucionalno, potpiruje i reforme sistema obrazovanja koje, time što nagoveštava jednakost prilika koje zapravo idu zajedno sa reprodukcijom i usavršavanjem ekonomskih i socijalnih raslojavanja (Giroux, 2004). Vrhunac imputiranja nejednakosti događa se upravo u javnim obrazovnim institucijama koje cinično deklariraju jednakost prilika, dok potvrđuju nejednakost zasnovanu na navod-

no različitim prirodnim predispozicijama koje škola nikako ne može da koriguje. Obrazovna institucija postaje teatar fundamentalnog simboličkog nasilja koje nije ništa drugo do iluzija jednakosti (Rancière, 1995).

Upuštanje u svet znanja kao svet učenja je „upuštanje u pustolovinu.“ Jedini habitus umeća poučavanja jeste oživljenje „osećaja moći svakog razumskog bića“ – osećaj moći nad sobom i za sebe, mimo drugih i bez uporedbi s njima. „Potčinjavanje volje volji“ odnosno „čisti odnos volje prema volji“ (Rancière 2010: 21, 22) predstavlja pedagoško-politički opravdan odnos. Idejom potčinjavanja volje volji, a ne prirode prirodi ili inteligencije inteligenciji, Rancier daje odgovor na pitanje koji je uočio već i Kant, kako postići autonomiju bez prisile kad je prisila, očigledno, potrebna (LaVague-Manty, 2011). Metoda univerzalnog poučavanja neusklađiva je sa ritmom obaveznog obrazovanja jer je posvećena ne specijalizaciji nego otvaranju, izlaženju iz kalupa u koje nas sistem tera i oblikuje (Ranciere, 2010). Takvo shvatanje sledi tradicijsku liniju pedagoške misli Rusoa koji je isticao da u obrazovanju treba izbegavati nametanje jedne volje drugoj i verovao da nametanje volje odraslih deci ne može biti benigno, neutralno ili čak korisno, već uvek samo štetno. Međutim, kapitalistički obrazovni sistem, koji u sebe inkorporira emancipacijsku pedagogiju, prevodeći je u ideologem razvijanja individualnih sposobnosti, svojim zagovaranjem kreativnosti i odbacivanjem „teških obrazovnih (kanonskih) sadržaja“ deluje u skladu s odgojnim ciljevima tržišnog pragmatizma, temeljeći se na proceni da kapitalističko društvo od pojedinaca treba snalažljivost i iskoristivost, a ne šire intelektualno znanje. Obrazovanje to i nije ako ne teži emancipaciji, sve drugo je dresura: „Tko poučava, a ne emancipira, taj zaglupljuje“ (Rancière, 1995: 27).

Sve veći broj istraživanja ukazuje na pojačanu upotrebu konceptualno zatvorenih kurikulumskih nastavnih materijala koji stavljaju naglasak na posredovanje gradiva, a istovremeno iz pedagoškog delovanja uklanjaju njegovo autonomno osmišljavanje i kritiku. Takvi nastavni materijali predstavljaju novi oblik kontrole nad učiteljima i učenicima, kontrole koja ukazuje na proces onesposobljavanja i javljanje snažnijih oblika racionalnosti koji su primer novih oblika nadzora unutar kapitalističkog načina proizvodnje. Kontrola se u tom slučaju izmešta iz kontakta „oči u oči“ i prenosi na razinu procesa koji nisu usmereni na ličnost i logiku visoko racionalizovanih upravljačkih odnosa (Apple, 1982). Programi se sastoje od dugih nizova nepovezanih tečajeva, a distribucijski zahtevi slede linije za prekid sukoba međupredmetnih sukoba (Deresewicz, 2015). Potrebni su tekstovima za pedagogiju koji, na razini procesa, utelovljuju i pokazuju principe koji povezuju planiranje i provedbu, istodobno razvijajući kritičku pažnju (Brown, 1981).

Znanje koje današnje obrazovne institucije žele prenositi uglavnom se svodi na konstativno – dozvoljeno je prikazivanje bilo kog oblika mišljenja kao skupa podataka lišenog svakog aktivnog, političkog ili emotivnog potencijala. Pasivna, statična, konstativna slika znanja i njegova prenošenja deo je pokušaja da se od njega, bar na umetan način, stvori tržišni proizvod. Jasno je da je ono što se ovde naziva apolitičnošću posledica društvenih kretanja čija je priroda vrlo politična, posebno kroz metode neutralizacije, naturalizacije i univerzalizacije. Ovo maskiranje, koje je zapravo uvek političke prirode, podrazumeva veliku količinu sakrivenog nasilja.

Školsko gradivo je konstrukcija „istine“ i javnog mnjenja. Svaki diskurs nužno deluje politički, kao ponavljanje i potvrđivanje aktualnih struktura moći, ili u smislu njihova izvrtanja i transformacije. Podređujući se mehanizmima tržišne kontrole i državne dominacije, obrazovne institucije su sve manje u stanju proizvoditi kritičko, subverzivno znanje.

Reprodukcija socijalne strukture

Obrazovanje ima bitnu hegemonijsku ulogu, tj. bitnu ulogu u reprodukciji celine socijalne strukture. Možda najpregnantnija Gramsčijeva definicija hegemonije – „intelektualno i moralno vodstvo“ (Gramsci 1951: 57) – pokazuje u kojoj meri obrazovanje njoj doprinosi, budući da se upravo u procesu obrazovanja takav odnos stvara na individualnoj razini (koji se onda projicira na kolektivnu, odnosno, klasnu razinu). Svest učenika, kao i svakoga čoveka, nikada nije „individualna“, već je, naprotiv, svaki sadržaj svesti kolektivan, klasan: „svest deteta nije nešto ‘individualno’ jer ona odražava perspektivu građanskog društva u kome dete sudeluje te društvene odnose koji su formirani unutar njegove porodice, susedstva, sela.“ (Gramsci, 1951: 35).

Pravila tržišta obrazovanje vrednuju se na temelju korisnosti i aktuelnosti. Obrazovanje i znanje postaju vanjski izraz celovitog razvoja pojedinaca, prestaju bivati od značaja za život i pretvaraju se u puko sredstvo za preživljavanje, što je, prema Adornu, precizan pokazatelj da živimo u doba polukulture ili diktature mnjenja (Stanković Pejnović, 2013). Drugim rečima, obrazovanje se pretvorilo u svog „smrtnog neprijatelja“ u pseudoobrazovanje ili poluobrazovanje (Adorno, 2003: 111). Upravo zato što se njegova uloga nepovratno svela na to da održava, umesto da menja postojeće društvene okolnosti, i samo se obrazovanje potiskuje u pozadinu, i zamenjeno je „adekvatnijim“ terminima kao što su „socijalizacija“, „kompetencija“, „kvalifikacija“, „obuka“, „učenje“. Burdije školu vidi kao konzervativnu silu (Bourdieu, 1974) i kao jednu od temeljnih institucija za održavanje društvenog poretka.

Želimo djecu sa samopouzdanjem, visprenošću, neovisnošću duha, iskonskom znatiželjom i kreativnošću, te spremnošću da preuzmu rizike i pogreške. Izvrsnost zahteva posvećenost, kao i slobodu da sledimo intuiciju, a ne spremnost da budemo samo jedan deo mozaika. Takvo dete se može razvijati kroz „formativno“ obrazovanje sa ciljem da se oblikuju celovite, kritički samosvesne i samostalne ličnosti. Takvog obrazovanja je sve manje i ti ostaci obrazovne „oaze“ samo „služe maloj eliti koja ne mora brinuti o osiguravanju buduće karijere“ (Gramsci, 1951: 27).

Sistem obrazovanja mora biti usmeren na ublažavanje klasnog sistema (Deresiewicz, 2015). Neravnomerna raspoređenost različitih oblika kapitala u društvenoj strukturi doprinosi obrazovnim nejednakostima na taj način što pripadnici viših društvenih slojeva imaju više mogućnosti za mobilizaciju resursa (Štrangarić, 2017). Kroz obrazovni sistem se vrši sistemska reprodukcija društvenih nejednakosti (Burdije i Paseron, 2014) jer pripadnici viših društvenih slojeva još od rane socijalizacije, poseduju određenu količinu kulturnog kapitala koji će, od samog početka njihovog formalnog obrazovanja, biti prepoznat i nagrađivan od strane nastavnika. Pripadnici

nižih društvenih slojeva koji nemaju navedene osnove na početku školovanja moraju se adaptirati na drugačije vrednosti.

Kroz kulturni kapital, pripadnicima viših klasa su dostupne strategije i prakse „pravila igre“ i uspešnijeg pregovaranja u različitim institucionalnim poljima, kao što je obrazovanje, a društvene razlike koje iz toga slede imaju tendenciju da među-generacijski održavaju postojeće stanje. „Klasno“ obrazovanje je organski element kapitalističke socijalne strukture, odnosno, socijalne reprodukcije čiji temelj leži u kapitalističkom načinu proizvodnje (Gramsci, 1951). Opstanak tog načina proizvodnje znači opstanak postojećih klasnih odnosa, pa zato i čitavu socijalnu strukturu treba ideološki i materijalno konstantno reproducirati kroz institucije građanskog društva, od kojih je obrazovanje jedno od strukturno „najvažnijih“.

Obrazovanje je razvijanje vlastitih potencijala i vlastite kreativnosti. Čomski tvrdi da obrazovano i participativno stanovništvo zavisi isključivo od dve stvari: demokratije i istine. Škole moraju postati demokratska mesta, a ne samo preslikavati vrednosti demokratije i ignorisati licemerja takozvanih demokratskih praksi; one moraju biti vođene demokratski. Da bi se to postiglo, nastavnici / intelektualci se moraju osloboditi ograničenja da budu institucionalni radnici, „komisionari“ koji reprodukuju dominantne vrednosti i privilegije promovišući „mitove“ demokratije (Chomsky, 2000: 34).

„Bankarski“ sistem u kome učenici slušaju i reprodukuju sadržaje pravog razumevanja ili mogućnosti transformacije znanja, pogoduje onima koji ne žele društvene promene. Što se bolje potlačeni prilagode situaciji, to se njima bolje može manipulirati i dominirati (Freire, 2005). Ovaj brazilski emancipacijski pedagog i filozof u takvom sistemu prepoznaje učtkavanje, bežanje od slobode, ponavljanje obrazaca u kojima jedni dominiraju, a drugi ostaju potlačeni. Obrazovanje služi kritičkom sagledavanju vlastite situacije, delovanju za transformaciju, da bi potlačeni težili emancipaciji, a ne postajanju tlačiteljima. Zbog svega toga treba težiti obrazovanju kroz dijalog i delovanjem prema promenama.

U poslednje vreme „raste težnja ljudi da iz razmišljanja pobegnu u znanje“ (Hentig, 1997: 44), što je za demokratska društva pogubno jer se u njima od građana očekuje preuzimanje inicijative. Odgoj za demokratiju je odgoj za biranje i odlučivanje (Mougniotte, 1995). Pojedinci koji misle predstavljaju pretnju društvenom poretku jer dovode u pitanje utemeljenost odluka vladajućih. Ipak, s druge strane, nemogućnost razmišljanja može – ukoliko neko radi suprotno njihovim interesima – u pitanje dovesti opstanak pojedinaca, a da oni toga nisu ni svesni. Poticanjem intelektualnog razvoja, razvijanjem kritičkog mišljenja, čovek postaje pojedinac koji ima snagu iskoristiti svoju slobodu. Ugodno je ne zamarati se pitanjima koja ne nose praktičnu korist, ali već je Hegel primetio da se do slobode dolazi samo uz rizik.

Zaključak

Neoliberalo upravljanje je veoma aktivno i intervenističko jer prožima različite strukture društvenog poretka: heterogene mreže sudionika, nove oblasti znanja, stara mikropodručja moći i umeća koji se povezuju na nove načine. Tržište kreira iz-

menjene vrednosti i istine ekonomskih i upravljačkih procesa. Isprepletanjem tržišta i principa korisnosti stvara se forma kategorije „interesa“. U takvoj konstelaciji odnosa moći znanja su mnogobrojne, isprepletene, rasute, bez jednog početnog centra; u isto vreme znanje ima hegemonijsku moć prenošenja vladajuće ideologije, ali i moć robe koja se „prodaje“ na tržištu. Obrazovanje razmišlja o principu „plaćanja za rezultate“: u stvari, baš kao što i preduzetništvo zamenjuje fabrike, škola se zamenjuje kontinuiranim obrazovanjem, a ispiti kontinuiranom procenom. To je najsigurniji način preobraćanja obrazovanja u preduzetništvo (Delez, 2010: 254).

Neoliberalna promena transformisala je i promenila uslove za proizvodnju znanja, ali i način mišljenja učenika i nastavnika. Škole i univerziteti su sada univerzalno obavezni da (efikasno i efektivno) stvore novi profil preduzetnika i pojedince koji će zagovarajući tržišne vrednosti predvoditi borbu za globalna tržišta, potrošače i veću zaradu. Obrazovanje ulazi u svet imovinskih prava, tržišta, trgovine i rejting agencija (Molnar, 2006; Ford, 2005); usluga koji nudi obećanje stvaranja bogatstva u utopiji beskonačne eksploatacije (Bourdieu, 1998).

U okviru reformi obrazovnih sektora involvirani su brojni principi koji su promenili strukturu obrazovanja (šta to treba da uradi obrazovni sistem), obrazovne kapacitete (sredstva preko kojih se cilj može ostvariti; fiskalni i ljudski resursi) i mehanizme upravljanja sektorom obrazovanja (sredstva za koordinaciju sistema). Kao cilj obrazovanja, ekonomija zauzima prioritet.

Sistem obrazovanja je zadužen za razvijanje efikasne, kreativne pripreme učenika i radnika za globalno konkurentnu ekonomiju, dok bi nastavnici trebalo da pokažu da su učenike pripremili za nacionalne i globalne (PISA) sisteme koji su istakli „dodatnu vrednost“.

Multinacionalne kompanije, naročito one uključene u tehnološku industriju (Microsoft, Cisco Systems, Silvan Learning sistemi) intenzivirale su svoje prisustvo u obrazovanju širom sveta kroz pružanje digitalnih obrazovnih sadržaja i usluga. Skoro neprimetno, obrazovanje se brzo komercijalizuje, zaštićeno globalnim propisima. Postoji sve veći pritisak na nacionalne vlade (na primer iz OECD-a i Svetske banke) kako bi smanjili gubitke i prestali pokušavati da transformišu arhaične, birokratske i teške obrazovne sisteme i da se usmere ka tehnološkom rešenju.

Univerzitet postaje korporativni centar, a centar gravitacije prebacuje se na tehnička područja gde se naučna stručnost može svrstati u unosne poslovne mogućnosti. Najbolji univerziteti su zaboravili da je njihov razlog postojanja stvaranje umova, a ne karijera (Deresiewicz, 2008). Današnje elitne škole neguju izvrsnost pod naslovom osrednjosti. Ako je jedan od nedostataka elitnog obrazovanja iskušenje koje nudi osrednjosti, drugo iskušenje koje nudi je sigurnost (Deresiewicz, 2008). Takve škole razvijaju jedan oblik inteligencije: analitički, zanemarujući druge oblike inteligencije. Socijalna inteligencija i emocionalna inteligencija i kreativnost nisu preferencijalno raspoređeni među obrazovnim elitama. Kada elitni univerziteti ističu da poučavaju svoje učenike kako da razmišljaju, to znači da ih podučavaju analitičkim i retoričkim veštinama potrebnim za uspeh u pravu ili medicini, nauci ili poslovanju (Deresiewicz, 2008).

Nasuprot „bankarskom konceptu obrazovanja“ (nagomilavanje podataka bez razumevanja) potrebno je krenuti sa „kreativnim konceptom obrazovanja“ (prove-

ra svega što je ponuđeno) (Freire, 2005). Treba praktikovati pedagogiju koja nije usmerena ishodu, oceni, merenju, rangiranju, državnoj maturi ili upisu i koja se tiče prvenstveno i isključivo učenika, a ne svih onih ne personalnih institucionalnih momenata koji učeniku ili studentu govore da nije dovoljno dobar, neće biti dovoljno dobar, da je jedva dovoljno dobar i da uvek postoje bolji od njega.

Tržište nikada neće inspirisati decu visokim idealima ili pozitivnim slikama ličnog integriteta, niti će im ponuditi priče i igre koje će dovesti do sazrevanja singularnih, etičkih građana. Naprotiv, mnogo komercijalnih industrija čini sve što može da se deca što ranije pretvore u male kupce kroz pažljivo simbolički pripremljene medijske poruke materijalnih sadržaja, usled čega uniformizacija detinjstva dobiva na zamahu (Kleine, 1989). Danas u 21. veku, u kapitalističkom sistemu, zakonske mogućnosti za društvenu promenu vrlo su male. Do promena će doći samo raskrinkavanjem i odbacivanjem propisanih obrazaca i uvreženih ponašanja, empatijom prema drugima kako bi se prestali isključivati drugačiji i neprilagođeni. Jedan od prvih koraka mora biti usmeren na promenu školskog sistema i metoda, ali ne u pravcu utilitarizma i pragmatizma, već širokog humanizma koji teži da se bavi celokupnom ličnošću.

O kakvom čoveku se govori i kakvo ljudsko biće želimo stvoriti? Mehanizmi testiranja, procenjivanja, merenja, vrednovanja, prisiljavaju ljude da razviju osobine koje i samo znanje predstavlja kao robu koju je moguće ponuditi na tržištu. Ideologija potrošaštva, čiji je kontinuitet, unatoč posleratnim demokratsko-revolucionarnim kretanjima ostao neprekinut do danas, aktivno zagovara, „nametanje sličnosti“, odbacivanje novoga pred navalom imitacija, pri čemu „tehnički detalj prevladava nad delom koji je nekad nosilo ideju“ (Furedi, 2009: 131). „Kulturna industrija“ je tako tek drugo ime za tržišni konformizam umetnosti, redukciju na robu za zabavu i odgoj njezinih konzumenata za poslušnost.

Neki autori tvrde da se civilizacija u kojoj živimo bliži svom neminovnom kraju. Suvremeni kapitalizam jedan je od glavnih uzroka ovakvog razvoja događaja. On je vrsta kolektivnog društvenog greha (McLaren & Jandrić, 2014). Čovečanstvo već dugo zatvara oči pred činjenicom da se nalazi na prekretnici koja se sastoji od poprilično jednostavnog izbora: kapitalizam ili preživljavanje. U svetu gdje zakone kroji kapitalizam i kapitalističko otvoreno društvo i tržište, nažalost, značajnija promena iznutra naprosto nije moguća.

Literatura

- Adorno, Teodor W. (2003). „Theorie der Halbbildung“ *Gesammelte Schriften*, Band 8, Frankfurt/ M., Suhrkamp.
- Althusser, L. (2008). „Ideology and Ideological State Apparatuses.“ *On Ideology*. (1-60). London: Verso.
- Apple, M. (1982). *Education and power*. Boston: Routledge and Kegan Paul, 1982.
- Aronowitz, S. (1981). *Crisis in historical materialism: Class politics and culture in Marxist theory*. New York: J. F. Bergin Publishers.

- Bourdieu, P. (1974). School as a Conservative Force: Scholastic and Cultural Inequalities. U: Eggleston, J. (ur). *Contemporary Research in the Sociology of Education*. (32–46). London: Methuen.
- Bourdieu, P. (1998). Utopia of Endless Exploitation: The essence of neoliberalism, *Le Monde Diplomatique*, December.
- Brown, J. (1981). Into the minds of babes: A journey through recent children's books. *Radical History* 25, 127–145.
- Burdije, P. i Paseron, Ž.K. (2014). *Reprodukcija. Elementi za jednu teoriju obrazovnog sistema*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Buswell, C. (1980). Pedagogic change and social change. *British Journal of Sociology of Education* 1.3, 293–306.
- Chomsky, N. (2000). *On MisEducation*, Macedo, D. (ur), Boston: Rowman.
- Delez, Ž. (2010). *Pregovori*, Novi Sad: Svetovi.
- Deresiewicz, W. (2008). *The Disadvantages of an Elite Education*, The American scholar.
- Deresiewicz, W. (2015). *Excellent Sheep: The Miseducation of the American Elite and the Way to a Meaningful Life*, New York: Free Press.
- Derrida, J. (2009). Sveučilište bez uvjeta. *Europski glasnik*. Zagreb: Naklada, MD, 233–265.
- Dewey, J. (1916). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York: Macmillan.
- Ford, B. (2005). The significance of Charter Schools and the privatisation of standards: holding the wolf by the ears, *Policy Futures in Education*, 3 (1), pp. 16–29.
- Freire, P. (2005). *Pedagogy of the oppressed*. New York: London: Continuum.
- From, E. (2016). *Umeće življenja*. Podgorica: Nova knjiga.
- Furedi, F. (2009). *Wasted: why education isn't educating*. New York-London: Continuum.
- Fuko, M. (2005). *Radenje biopolitike*, Novi Sad: Svetovi.**
- Giroux H. (1983). „Ideology and Agency in the Process of Schooling“ *Boston University Journal of Education*. 165.1, 12–34.
- Giroux, H. (2004). Critical Pedagogy and the Postmodern/Modern Divide: Towards a Pedagogy of Democratization, *Teacher Education Quarterly*, 31,1, 31–47.
- Gramsci, A. (1951). *Pisma iz zatvora*, Zagreb: Zora.
- Hentig, H. (1997). *Humana škola: škola mišljenja na nov način*. Zagreb: Educa.
- Kline, S. (1989). The Limits to the Imagination. Marketing and Children's Culture. *Cultural Politics in Contemporary America*. Angus, I, Jhally, S. (ur). New York: Routledge.
- La Vague-Manty, M. (2011). Our Kant. *Political Theory*. 39.2, 261–275.
- Mougniotte, A. (1995). *Odgajati za demokraciju*. Zagreb: Educa.
- McLaren, P., Jandrić, P. (2014). Critical revolutionary pedagogy is made by walking – in a world where many worlds coexist. *Policy Futures in Education*, 12, 6, 805–831.
- Molnar, A. (2006). The commercial transformation of public education, *Journal of Education Policy*, 21, 5, 621–40.
- Rancière, J. (1995). Politics, Identification, Subjectivization, U: John Rajchman (ed.) *The Identity in Question*, (63–70). New York: Routledge.

- Rancière, J. (2010). *Učitelj neznanica*. Zagreb: Multimedijски институт.
- Stanković Pejnović V. (2012). „Образовање као ослобођење“, зборник радова *Образовање и савремени универзитет*, Ниш: Филозофски факултет, 209– 222.
- Stanković Pejnović, V. (2013). „Од образовања до самообразовања“, зборник радова *Humanizacija univerziteta*, Ниш: Филозофски факултет, 230–241.
- Štrangarić S. (2017). Културни капитал и знање: проблеми операционализације у истраживањима образовних неједнакости, *Sociološki pregled*, LI, 2, 300–323.

Vesna Stanković Pejnović

COMMERCIALIZATION OF EDUCATION

Abstract: Educational institutions are involved in the production and transmission of ideologies, but being subordinate to the mechanisms of market control and state domination, they are less able to produce critical, subversive, antidemocratic knowledge. As globalization sharpens economic insecurity, we are increasingly committing ourselves, to a vast apparatus of educational advantage.

If it does not want to be just a facility of education, it is necessary to have a self-critical awareness of their own existence, but at the same time to develop qualitatively different social relationships in order to meet these radical needs. Educational role for college student is based to help them to figure out who they are and what their purpose in the world should be. There is no vision, nor is there a set of competing visions, of what an educated human being is. Everything is technocratic and everything is ultimately justified in technocratic terms. Today it is all based on technocracy and the development of expertise so that everything is ultimately justified in technocratic terms. Nevertheless, in commercial relations everything is completely in contradiction with pedagogical postulates.

The aim of the paper is to show that the basic purpose of real education based on humanistic and social sciences must be directed towards the liberation of an individual from doxa by teaching him to recognize, re-examine and think in his own way of the world surrounding him, rather than accepting education as a type of commodity marketed. Although all values and interests come to the market, and education becomes a commodity, knowledge still retains the hegemonic power of conveying the ideas of the ruling ideology.

Key words: *educational institutions, education, critical awareness, market,*

Марија Марковић¹
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Република Србија

Прегледни рад
UDK 376 :371.213

РАЗВОЈ КОМПЕТЕНЦИЈА НАСТАВНИКА ЗА ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ

Резиме: Инклузивно образовање представља савремену тенденцију школских система многих земаља. *Законом о основама система образовања и васпитања* из 2009. реализација концепта инклузивног образовања уведена је и у нашу школску праксу као интегрални део реформи школског система Србије. У раду ће бити указано на промене у улогама које савремени наставник има, као и на компетенције које је потребно развити да би адекватно одговорио датим улогама. Посебна пажња биће посвећена улогама и компетенцијама важним за област инклузивног образовања, с обзиром на то да њихова развијеност представља основу и рада са ученицима са посебним потребама. Како би се развиле потребне компетенције нужно је да се наставници стално стручно усавршавају. У раду ће бити истакнут значај развоја наставничких компетенција, биће анализирана постојећа законска регулатива наше земље у датој области, као и указано на основне претпоставке успешног рада наставника на остваривању инклузивног образовања.

Кључне речи: инклузивно образовање, улоге наставника, наставничке компетенције, реформа школског система Србије.

Увод

Примена инклузије у образовању подразумева прилагођавање школе образовним потребама деце, односно стварање школе и школског контекста који ће бити отворени за развој свих ученика према њиховим индивидуалним потенцијалима (Костовић и сар., 2011). У почетку се инклузија односила само на децу са посебним потребама, децу из мањинских група, а данас се односи на сву децу.

Стога, када је реч о одређењу појма инклузије, могуће је разликовати следећа *три приступа* (Сузић, 2008):

1) Према *првом приступу*, инклузија се одређује као најопштији појам и процес, у коме се сегмент нечега или појединац у друштву посматра као део целине.

2) *Други приступ* се односи на дефинисање инклузивног васпитања и образовања под којим се подразумева спонтана или интенционална актив-

¹ marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

ност индивидуе или друштва као процес учења и поучавања у коме долази до релативно трајних и прогресивних промена у условима међусобне подршке и социјалне укључености. Дакле, реч је о процесу васпитања и образовања све деце, као једном од аспеката друштвене равноправности, демократије и партиципације.

3) *Трећи*, најужи, *приступ* подразумева разумевање инклузије као хуманог процеса укључивања деце са посебним потребама у редовне школе и целокупан друштвени живот.

Инклузија у образовању обухвата следеће компоненте: 1) „исто уважавање свих ученика и наставника; 2) повећање учешћа ученика у култури, курикулуму и локалној школској заједници, и редуковање ексклузивних форми; 3) реконструкцију културе, политике и праксе у школи, како би одговориле разноликостима ученика из окружења; 4) смањивање и отклањање препрека за учење и партиципацију свих ученика, не само оних са тешкоћама у развоју и са специјалним образовним потребама; 5) отвореност за промене и учење из покушаја да се превазиђу баријере које ометају приступ и учешће одређених ученика како би се на што ширем плану оствариле потребне промене у функцији добробити ученика; 6) гледање на разлике међу ученицима као ресурсе за подршку, а не као на проблеме које треба решавати; 7) прихватање права ученика да се школују у локалној заједници (школа у комшилуку); 8) подржавање и унапређивање улоге школе у изградњи заједнице и развоју вредности, као и повећање постигнућа у свим доменима живота и рада; 9) оснаживање релација између школе и друштвене заједнице и 10) схватање да је инклузија у образовању један аспект инклузије у друштву” (Booth and Ainscow, 2008, према Ђукић и Ђерманов, 2011: 283–284).

Кључну улогу у реализацији инклузивног образовања имају наставници, од чијег залагања, мотивисаности и стручне оспособљености зависи успех инклузије сваког појединачног детета. Читав низ фактора одређују однос наставника према ученицима с посебним потребама, од којих се најчешће издвајају: ставови наставника према инклузивном образовању и према деци с посебним потребама, особине личности наставника, улоге наставника, релевантне компетенције, мотивисаност наставника, позитивно лично искуство у раду са децом са посебним потребама, приватно искуство са особама са посебним потребама (Јуришин, Клеменовић и Марковић, 2012; Костовић и сар, 2011; Хрњица, 1997, Jamieson, 1984, Bender et al., 1995, Chow & Winzer, 1992, према Рајовић и Јовановић, 2016: 93; Рајовић и Јовановић, 2016; Станчић и Станисављевић-Петровић, 2013). Наставници су кључна подршка и помоћ детету са сметњама у развоју да се суочи са изазовима које са собом носи похађање редовне школе, почевши од физичких и академских, до социјалних и емоционалних, а који представљају препреку за остварење примарних циљева школовања. Од става наставника према инклузивном образовању и према деци са посебним потребама зависи његова ангажованост, као и квалитет односа које ће успоставити како са дететом тако и с његовим родитељима. Поред тога, понашање наставника представљаће модел за понашање друге деце у одељењу

и утицаће на формирање система вредности код друге деце, што је предуслов за стварање климе прихватања и толеранције у одељењу (Рајовић и Јовановић, 2016).

Дефинисање појма компетенција

Појам компетенција представља термин око чијег дефинисања не постоји сагласност аутора који се баве датом проблематиком, али се најчешће под њим подразумева поседовање одређених знања и развијеност вештина и способности код појединца. Примера ради, у *Психолошком речнику*, Крстић (1996) дефинише компетенцију као меродавност, као унутрашњу особину у некој врсти делатности; надлежност по спољном одређењу (праву, које узима у обзир и унутрашња својства) за извршење одређених радних операција. На слично одређење наилазимо и у *Педагошком лексикону* (1996: 242), у коме се *компетентност*, односно *компетенција* (лат. *competere* – надлежност, тежити за) одређује као „постојање диспозиције за успешно обављање неке делатности. Настаје као резултат узајамног деловања наслеђа, фактора средине и властите делатности. Употребљава се и у позитивној конотацији и тада означава изражену, натпросечну способност за неку делатност“.

Дакле, компетенција обухвата „интегрисани низ знања, вештина и диспозиција“, при чему се диспозиције одређују као спремност појединца да се под одређеним условима понаша на начин који је условљен његовим ставовима (Pantić et al., 2010: 24). Диспозиције код наставника обухватају властита уверења о сврси образовања, природи знања и учења и могућностима образовања ученика. Уверења наставника о могућностима образовања ученика су од посебног значаја за инклузивно образовање, с обзиром на то да она представљају основу за формирање очекивања од ученика.

Станковић (2010: 68), на основу анализе у стручној литератури присутних начина дефинисања појма *компетенција*, дати појам одређује као „интерни капацитет индивидуе који се исказује у вршењу релативно сложених активности, чију неопходну интерну структуру, односно комбинацију потребних знања, рефлексија, вештина, ставова и других психосоцијалних ресурса диктира контекст у коме се дата компетенција исказује“.

Наставничке компетенције, као специфична група компетенција, дефинишу се као „капацитет појединца, који се исказује у вршењу сложених активности у образовно-васпитном раду. Компетенције представљају скуп потребних знања, вештина и вредносних ставова наставника. Централну улогу у унапређивању образовања и васпитања имају наставници јер они непосредно утичу на учење и развој ученика“ (*Стандарди компетенција за професију наставника и њиховог професионалног развоја*, 2011: 2).

Наставничке компетенције за инклузивно образовање

Захтеви који се стављају пред савремене школе и наставнике све се више усложњавају. Од школе се очекује ефикасан рад са ученицима у контексту језичке и социокултуролошке различитости, рад на подстицању толеранције и друштвене кохезије, ефикасно одговарање на потребе социјално депривираних ученика, ученика са инвалидитетом, ученика са проблемима у учењу или понашању, коришћење нових технологија и праћење експанзије развоја знања и примена различитих начина оцењивања ученика итд. Наставници би требало да буду способни да припреме ученике за друштво и економију у којима се од њих очекује да буду самоиницијативни, способни и мотивисани за целоживотно учење (*Наставници су битни: како привући, усавршаваати и задржати ефикасне наставнике – политике образовања и усавршавања*, 2010).

Према одредбама *Закона о основама система образовања и васпитања* (2017) задаци наставника су вишеструки, као и одговарајуће улоге које остваривање тих задатака са собом носи. Од наставника се очекује да „својим компетенцијама осигура постизање циљева образовања и васпитања и стандарда постигнућа, уважавајући принципе образовања и васпитања, предзнања, потребе, интересовања и посебне могућности ученика и одраслог” (Члан 137). Од савременог наставника се очекује остваривање следећих задатака:

1) на нивоу појединачног ученика: а) иницирање и управљање процесима учења, б) ефикасно реаговање на потребе за учењем појединачних ученика, в) интегрисање формативног и сумативног оцењивања;

2) на нивоу учионице: а) подучавање у мултикултуралним учионицама, б) иновације у курикулуму, в) интеграција ученика са посебним потребама;

3) на нивоу школе: а) тимски рад и планирање, б) евалуација и планирање систематичног побољшања, в) кориштење информационих и комуникационих технологија у подучавању и администрацији, г) међушколски пројекти и међународна сарадња, д) управљање и подељено руковођење;

4) на нивоу родитеља и шире заједнице: а) давање професионалних савета родитељима, б) изграђивање општинских партнерстава за учење (*Наставници су битни: како привући, усавршаваати и задржати ефикасне наставнике – политике образовања и усавршавања*, 2010).

На важност инклузије и промена у савременом школству, а посебно у улогама наставника, указује и чињеница о сложености савременог друштва, што додатно усложњава припрему појединаца за живот у таквом друштву. Савремено друштво захтева развијеност читавог низа компетенција. Према Сузићу (2005) опште компетенције које је потребно развити за живот у XXI веку јесу:

1. *Когнитивне компетенције*, које обухватају: 1. издвајање битног од небитног, вештине одабирања информација; 2. постављање питања о градиву, као и о властитој когницији; 3. разумевање материје и проблема, 4. памћење, одабир информација које је нужно памтити,

5. руковање информацијама, менаџмент у коришћењу информација – брзо проналажење, коришћење и складиштење информација, 6. конвергентну и дивергентну продукцију, фабриковање нових идеја, решења и продуката, 7. евалуацију, вредновање ефикасности учења и рада као и остварене користи;
2. *Емоционалне компетенције*, које се односе на: 1. емоционалну свест, препознавање својих и туђих емоција; 2. самопоуздање, јасан осећај властитих моћи и лимита, 3. самоконтролу, контролу ометајућих емоција и импулса, 4. емпатију и алтруизам, 5. истинољубивост, изградњу стандарда части и интегритета, 6. адаптабилност, флексибилност у прихватању промена, 7. иновацију, отвореност за нове идеје, приступе и информације;
3. *Социјалне компетенције*, које обухватају: 1. разумевање других индивида и група, тумачење групних емоционалних струјања и снага односа; 2. сагласност, усаглашеност са циљевима групе или организације, колаборацију, 3. групни менаџмент: бити вођа и бити вођен, стварање веза, способност уверавања, организационе способности, тимске способности, поделу рада, 4. комуникацију: слушати отворено и слати уверљиве поруке, непосредну комуникацију, ненасилну комуникацију, 5. подршку другима и сервисну оријентацију, сензибилитет за развојне потребе других и подржавање њихових способности, 6. уважавање различитости, толеранцију, демократију, 7. осећање позитивне припадности нацији и цивилизацији;
4. *Радно-акционе компетенције*, које се односе на: 1. познавање струке или професионалност, 2. општеинформатичку и комуникацијску писменост, познавање енглеског или светских језика, 3. савесност, преузимање одговорности за лична остварења, 4. перзистенцију, истрајавање на циљевима упркос препрекама или неуспесима, 5. мотив постигнућа, тежњу за побољшањем или остварењем највиших квалитета, 6. иницијативу, спремност да се искористе указане могућности, 7. оптимизам, унутрашњу мотивисаност, вољу за рад.

Када имамо у виду специфичности деце са посебним потребама, јасно је да развој датих компетенција са собом доноси и извесне специфичности, тешкоће и ограничења, што захтева додатну друштвену подршку у њиховом развијању, у чему наставници имају централну улогу.

Савремене тенденције у образовању испољене кроз идеју о друштву знања, плуралистичком и демократском друштву, истичу важност остваривања права на образовање и укључивања сваког појединца у образовање. Србија је доношењем образовног закона – *Закона о основама система образовања и васпитања* (2009), показала своје опредељење ка спровођењу образовне инклузије, недискриминацији и другим важним принципима на које се обавезала потписивањем међународних уговора. Наведени закон усаглашен је са међународним конвенцијама и представља први и неопходан корак ка оствари-

вању права на образовање све деце. Инклузија у образовању код нас уведена је од школске 2010/11. године у сва одељења и све школе у земљи. Нови *Закон о основама система образовања и васпитања* (2017) наставља традицију претходног закона, у погледу одредби које се односе на област инклузивног образовања. Усвојена законска решења битно утичу на промене у школском контексту, што школу и наставнике ставља пред нове изазове.

Генерално гледано, припрему наставника за рад са свим ученицима, па и децом са посебним потребама, не би требало схватити само као припрему за извођење наставног часа, већ је реч о много ширем контексту припремања који обухвата:

- 1) опредељивање за наставнички позив,
- 2) обуку за наставнички позив,
- 3) припрему за наставу и за рад у ваннаставним активностима:
 - а) стручну или садржајну припрему,
 - б) дидактичко-организациону припрему,
 - в) психолошко-емоционална припрему,
 - г) техничку припрему.

4) стручно усавршавање и професионално напредовање (индивидуално стручно усавршавање, групно стручно усавршавање, колективно (пленарно) стручно усавршавање, истраживачке пројекте, огледна предавања, иновације у настави) (Сузић, 2005).

Дакле, на професионални развој наставника може се гледати као на динамичан, целоживоти и континуиран процес, а не само процес претходне припреме за будућу професију. Стога, развој компетенција за инклузију захтева континуирано учење уз стицање практичног искуства у контексту различитости. Професионални развој наставника је, дакле, резултат међудејства обуке и искуства, тако да укључује: формално искуство (базично образовање, семинаре, менторство, радионице, професионална окупљања), неформално искуство (праћење стручне литературе, интернета, емисија посвећених образовним питањима), самоевалуацију и истраживање образовно-васпитне праксе (Мрше и сар., 2005; Pantić et al., 2010).

Систем стручног усавршавања наставника у нашој земљи, као део професионалног развоја наставника, подразумева активности које, између осталих, предузима установа у оквиру својих развојних активности или које предузима сам наставник у складу са личним планом професионалног развоја, као и кроз похађање акредитованих програма обука и стручних скупова (*Правилник о сталном стручном усавршавању и стицању звања наставника, васпитача и стручних сарадника*, 2012, Члан 4). Усавршавање наставника за спровођење инклузивног учења обухвата (Јањић, 2010: 17): 1) похађање различитих обука и акредитованих програма; 2) похађање различитих семинара, тренинга, конференција, презентација које изводе организације цивилног друштва, професионална удружења, различите установе; 3) планирање хоризонталног учења, односно размене искустава међу наставницима у оквиру једне школе или између две или више школа (презентација садржаја са различитих обука,

посете другим школама, консултације са наставницима из других школа итд.); 4) коришћење литературе, едукативних материјала у различитим облицима (електронски, штампано); 5) преношење знања и искустава новим наставницима и обезбеђивање професионалне подршке и обуке за њих. Из овога, закључујемо да је неопходно да наставници раде на континуираном развијању својих компетенција, како би стекли практично искуство неопходно за успешно организовање инклузивне наставе.

У нашој земљи су кључне компетенције за професију наставника груписане у следеће четири области: 1) компетенције за наставну област, предмет и методiku наставе; 2) компетенције за поучавање и учење; 3) компетенције за подршку развоју личности ученика, и 4) компетенције за комуникацију и сарадњу. У оквиру сваке групе компетенција одређене су посебне компетенције са аспекта *знања, планирања, реализације, вредновања и усавршавања* (*Стандарди компетенција за професију наставника и њиховог професионалног развоја*, 2011). Дате компетенције, свакако, су применљиве и на област инклузивног образовања, али сматрамо да би од додатне користи било када би се конкретније дефинисале компетенције наставника за инклузивно образовање, које би биле специфичне у односу на прописане опште компетенције за професију наставника.

Међу општим наставничким компетенцијама значајним за инклузивно образовање, као оне које су индиректно везане за инклузивно образовање у области *социоемоционалних компетенција* издвајају се оне које се односе на развој емпатије и алтруизма код ученика, разумевање других, подршку другима, уважавање различитости, толеранцију, демократију и др., док се у области *когнитивних и радноактивних компетенција* издвајају оне везане за постављање питања, разумевање материје и проблема, памћење и одабир информација, евалуацију, познавање струке, самосвест и преузимање одговорности, мотив постигнућа, вољу за рад и коришћење властитих могућности итд. Односно, компетенције наставног кадра за инклузивно образовање се, генерално гледано, могу разврстати у групе *педагошких, психолошких и методичких компетенција* (Велишек-Брашко, 2013).

Поред опште припремљености за рад са ученицима, наставницима су потребне и специфичне компетенције за рад са ученицима са посебним потребама. Како у нашој земљи нису експлицитно дефинисане специфичне наставничке компетенције везане за област инклузивног образовања, а у циљу указивања на могуће специфичне наставничке компетенције за дату област скренућемо пажњу на начине на које поједини аутори класификују потребне компетенције. Класификације компетенција које аутори дају разликују се у погледу начина на који се дефинише сам појам инклузије: да ли као процес укључивања деце са посебним потребама у редован школски систем – *уже одређење*, или као стварање оптималних услова за остваривање развојних потенцијала све деце у васпитно-образовном процесу – *шире одређење*.

Тако, на пример, према Шункићу (2008), који полази од ужег одређења инклузије, наставници би требало да поседују знања и компетенције из области

као што су: познавање основних образовних карактеристика ученика са посебним потребама, утврђивање његовог иницијалног едукативног статуса, избор васпитно-образовних садржаја, методологија израде индивидуализираних програма и познавање услова за реализацију тих програма.

С друге стране пак, наилазимо на класификације компетенција наставника за инклузију схваћену као процес укључивања све деце у школски систем. Примера ради, имајући у виду шире одређење датог појма, Кумар и Рана (Kumar and Rana, 2014) сматрају да је потребно код наставника развити следеће врсте компетенција за инклузију:

1) *базичне компетенције у циљу професионализације наставног рада*, које обухватају: разумевање филозофије инклузивног образовања, разумевање политике инклузивног образовања, разумевање природе препрека у учењу у инклузивној учионици, уважавања стилова учења свих ученика, уважавања природе разноликости у школи и у заједници, и партиципације све деце из осетљивих група, а не само деце са инвалидитетом;

2) *основне практичне компетенције у наставном процесу*: вештине практичног деловања у погледу стварања окружења за учење, креирање одговарајућег наставног материјала за учење, предузимање анализе баријера за учење, развијање стратегија, иновирање начина подстицања инклузије у одељењу, учешће и доношење различитих стратегија за поучавања, и технике процене;

3) *компетенције за рефлексију*, које обухватају: разумевање начина на који језик, инвалидитет, раса, пол, географске локације и друге разлике утичу на учење, одговарајуће прилагођавање наставним стратегијама, повећање учешћа свих ученика и рефлексију о социокултурном наслеђу и вештинама које ученик доноси у школу.

Сличну класификацију наводе и Пантић и сарадници (Pantić et al., 2010), који компетенције за инклузију групишу у три велике групе у оквиру којих разликују *основне* компетенције и *напредне* компетенције. Дате компетенције обухватају оспособљеност наставника за:

1) Персонализацију учења, у оквиру којих указују на следеће важне компетенције:

а) *основне компетенције*: унапређивање компетенција ученика; прилагођавање стратегија поучавања потребама сваког ученика; коришћење различитих облика процена у циљу помоћи ученицима да уче и побољшања наставног рада; ефикасна сарадња са помоћним особљем; прилагођавање курикулума конкретном ученику; подршка и праћење свих ученика; допринос когнитивном, социоемоционалном и моралном развоју ученика; успостављање адекватне интерперсоналне сарадње са ученицима и њиховим родитељима,

б) *напредне компетенције*: иновирање поучавања у циљу помоћи свим ученицима у учењу; доношење и имплементација индивидуалних планова поучавања; заузимање проактивног односа према неједнакостима у материјалима, политикама итд.

2) Разумевање и поштовање различитости (полних, социоекономских, у погледу способности/неспособности, културне, језичке, регионалне различитости, стилова поучавања), у оквиру којих указују на следеће важне компетенције:

а) *основне компетенције*: препознавање и поштовање културалне и индивидуалне различитости; разумевање различитих вредносних система ученика и родитеља; свест о сопственим предрасудама и систему вредности; препознавање начина на који сопствене претпоставке утичу на начин поучавања и односе које успоставља са различитим ученицима; препознавање да је знање засновано на личним вредностима, да је индивидуално конструисано и да је реципрочно; препознавање посебних потреба ученика и адекватно одговарање на њих или тражење помоћи у томе; препознавање посебних потреба надарених ученика и адекватно одговарање на њих; подстицање интеркултуралног уважавања и разумевања код ученика;

б) *напредне компетенције*: коришћење ученичког социокултурног капитала као основе за поучавање и учење; учење језика.

3) Посвећеност вредностима социјалне инклузије, у оквиру којих се указује на следеће важне компетенције:

а) *основне компетенције*: постављање високих очекивања од све деце; поштовање све деце, поштовање њихове вредности и достојанства; веровање у могућност образовања све деце; доприношење развоју све деце у правцу њихове друштвене партиципације; разумевање фактора који доприносе кохезији и искључености у друштву; разумевање социјалне и културне димензије образовања; разумевање улоге образовања у развоју друштвене кохезије; познавање конвенције о правима детета и антидискриминацији;

б) *напредне компетенције*: спровођење истраживања у циљу бољег разумевања доприноса образовања социјалној инклузији.

Дакле, можемо закључити да различити аутори на различите начине дефинишу специфичне компетенције наставника за инклузију, у зависности од тога како се одређује сам појам инклузије. У циљу развоја датих компетенција код наставника у нашој земљи било од користи њихово доношење и дефинисање на националном нивоу, на начин на који је то урађено везано за опште компетенције наставника.

Закључна разматрања

Професија наставника, у условима савременог васпитања и образовања изложена је бројним захтевима и променама, због чега се може сматрати врло комплексним позивом који захтева како квалитетно формално образовање наставничког кадра, тако и континуирано стручно усавршавање током рада. Компетентност наставног кадра за инклузивно образовање зависи и од начина његовог оспособљавања за дату област. Стога потреба за подизањем квалите-

та образовања и стручног усавршавања наставника требало би да представља приоритетну област друштвеног развоја.

У нашој земљи кључне компетенције које су дефинисане за професију наставника свакако су применљиве и на област инклузивног образовања, али сматрамо да би од додатне користи било када би се конкретније дефинисале компетенције наставника за инклузивно образовање, које би биле специфичније у односу на прописане опште компетенције за професију наставника. Анализа класификација на које смо наишли, указује на то да различити аутори на различите начине дефинишу специфичне компетенције наставника за инклузију у зависности од начина на који одређују сам појам инклузије. У циљу развоја потребних специфичних наставничких компетенција за област инклузије у нашој земљи сматрамо да би било од користи њихово доношење и дефинисање на националном нивоу, на начин на који је то урађено везано за опште компетенције наставника.

Ипак, да би се успешно спровео процес инклузије, потребно је континуирано радити на унапређивању не само компетенција наставника, већ и компетенција другог школског особља, унапређивању услова и обезбеђивању неопходних средстава за рад, унапређивању сарадње на нивоу установе, као и сарадње са родитељима, сарадње са другим институцијама, повећању спремности вршњака за прихватање деце са посебним потребама и др. Илузорно је очекивати да инклузија буде успешно спроведена уколико: у школи не влада позитивна атмосфера, наставници нису стекли потребне компетенције за рад са децом са посебним потребама, кључни актери школског живота немају позитивне ставове према инклузији, вршњаци имају негативан став према деци са посебним потребама, и између школског особља не постоји адекватна сарадња и подршка.

Осим тога, за успешну социјалну инклузију деце са посебним потребама потребне су даље промене у ширем друштвеном контексту у погледу подизања свести о особама са посебним потребама, повећана материјална улагања у опремање друштвених установа у погледу њихове доступности особама са посебним потребама, отклањање стереотипа и предрасуда према особама са посебним потребама, стварање околности за стицање позитивног искуства кроз интеракције са особама са посебним потребама итд.

Литература

- Đukić, M. i J. Đermanov (2011): *Inkluzivno obrazovanje kao pedagoški problem*. U: Jevtić, B. (prir.). *Vaspitanje za humane odnose – problemi i perspektive, zbornik radova* (279–291). Niš: Filozofski fakultet.
- Janjić, B. (2010). *Inkluzivno obrazovanje: razvoj i primena delotvornog modela inkluzivnog obrazovanja u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Jurišin, S., Klemenović, J. i Marković, B. (2012). Stavovi nastavnika prema inkluzivnom obrazovanju osoba sa razvojim teškoćama i invaliditetom. U: Đukić, M. (prir.). *Inkluzivno obrazovanje: obrazovanje za sve – zbornik radova* (43–56). Novi Sad: Filozofski fakultet.

- Kostović, S., Milutinović, J., Zuković, S., Borovica, T. i Lungulov, B. (2011). Razvoj inkluzivne obrazovne prakse u školskom kontekstu. U: Đukić, M. (prir.). *Inkluzivno obrazovanje od pedagoške koncepcije do prakse – zbornik radova* (1–14). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Krstić, D. (1996). *Psihološki rečnik*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Kumar, S. and Rana, G. (2014): Preparing pre-service teachers for inclusive education, *Journal of Educational Review*, 7(3), 519–522.
- Mrše, S., Božović S., Panić, N., Jokanović, E., Jerotijević, M., Nikolić, G. i Panić, Z. (2005). *Vodič za unapređenje rada nastavnika i škola*. Beograd: Reformski obrazovni krugovi.
- Nastavnici su bitni: kako privući, usavršavati i zadržati efikasne nastavnike – politike obrazovanja i usavršavanja* (2010). Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) i Beograd: Ministarstvo prosvete Srbije, Zavod za udžbenike.
- Pantić, N., Closs A. and Ivošević V. (Eds.) (2010). *Teachers for the future – Teacher development for inclusive education in the Western Balkans*. European Training Foundation. Retrived October 15, 2017 from the World Wide Web http://www.cep.edu.rs/media/files/Teachers%20for%20the%20future_web.pdf
- Pedagoški leksikon* (1996). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i sticanju zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika*, 2012. Službeni glasnik RS 13/2012.
- Rajović, V. i Jovanović, O. (2016). Profesionalno i privatno iskustvo sa osobama s posebnim potrebama i stavovi nastavnika redovnih škola prema inkluziji, *Psihološka istraživanja*, 13(1), 91–106.
- Standardi kompetencija za profesiju nastavnika i njihovog profesionalnog razvoja* (2011). Retrived October 15, 2017 from the World Wide Web http://www.nps.gov.rs/wp-content/uploads/2011/04/standardi-nastavnika_cir.pdf.
- Stanković, D. (2010). Mesto kompetencija u profesionalnom razvoju nastavnika. U: Polovina, N. i Pavlović, J. (prir.). *Teorija i praksa profesionalnog razvoja nastavnika*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Stančić, M. i Stanisavljević-Petrović, Z. (2013): Mišljenja vaspitača o koristima od inkluzije i načinima njenog ostvarivanja, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 3, 353–369.
- Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. Banja Luka: TT- Centar – Teacher Training Centre.
- Suzić, N. (2008). *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: XBS.
- Šunkić, Z. (2008): Inkluzija i individualizacija nastavnih programa. U: *Doprinos inkluziji* (33–43). Republika Srpska: Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, Republički pedagoški zavod. Retrived October 15, 2017 from the World Wide Web [file:///C:/Users/Marija/Downloads/Doprinos%20inkluziji%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Marija/Downloads/Doprinos%20inkluziji%20(1).pdf)
- Velišek-Braško, O. (2013). *Razvoj kompetencija za inkluzivno obrazovanje u sistemu profesionalnog razvoja nastavnika*, doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* (2009). „Službeni glasnik RS”, br. 72/2009.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2017). „Službeni glasnik RS”, br. 88/2017.

Marija Marković

DEVELOPMENT OF TEACHER’S COMPETENCIES FOR INCLUSIVE EDUCATION

Summary: Inclusive education represents a modern tendency of school systems in many countries. By the Law on the Fundamentals of Education from the year 2009, the implementation of the concept of inclusive education was introduced into our school practice as an integral part of the reforming of school system of Serbia. The changes in the roles that contemporary teachers have will be represented, as well as the competencies they need to develop in order to adequately respond to the given roles. Special attention will be paid to the roles and competencies important for the field of inclusive education, since their development is the basis for working with students with special needs. For this purpose, it is necessary for teachers to continuously improve their professional competencies. The importance of the development of teachers’ competences will be emphasized, the existing legal regulations of our country in the given area will be analyzed, and the basic assumptions of the successful work of teachers on the realization of inclusive education will be indicated.

Keywords: inclusive education, teacher’s roles, teacher’s competencies, reform of school system of Serbia

Биљана Ч. Милошевић Шошо¹
Филозофски факултет УИС, Пале
Република Српска, Босна и Херцеговина

Прегледни рад
UDK 316.752:316.356.2(497.6)

УТИЦАЈ ПОРОДИЧНИХ И СУБКУЛТУРНИХ ВРИЈЕДНОСТИ НА ДРУШТВЕНУ ПОКРЕТЉИВОСТ: ПРИМЈЕР РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Резиме: Аутор овог рада указује на константну ерозију оних вриједности у нашем друштву које се односе на друштвеноприхватљив породични живот. Општедруштвено, пожељне вриједности се налазе пред сталним ударима субкултурних („новокомпонованих“) вриједносних оријентација, које су најчешће креиране од стране нових („хаотичних“, транзиционих) политичких и културних елита. Као илустрацију за те тврдње, у раду ће се представити дио резултата новијег истраживања о друштвеним промјенама у Републици Српској; који се управо односе на перцепцију испитаника о најважнијим чиниоцима за напредовање у друштву Републике Српске, данас, као и они показатељи који указују колико су ти чиниоци у колизији са темељним породичним вриједностима у том друштву.

Кључне ријечи: вриједности, породица, друштвена покретљивост, друштво РС.

1. Теоријска контекстуализација

У посљедних неколико деценија увелико се полемише о поремећеном систему вриједности у српском друштву, посебно о традиционалним вриједностима које се настоје потиснути неким новим, субкултурним вриједностима, које се добрим дијелом намећу од стране политичких, па и културних елита. Према наводима Д. Коковића, са сигурношћу се може рећи да је концепт вриједности један од кључних концепата помоћу којег социологија приступа истраживању и објашњењу друштвене стварности. У том теоријском кључу се дефинишу вриједности као скуп општих увјерења, мишљења и ставова о томе шта је исправно, добро или пожељно, а што се формира и усваја кроз процес социјализације (Кокочић, 2005: 122); односно као увјерење да је нешто добро и пожељно, нешто што је достојно труда и вриједно залагања (Кулјић, 2006: 108). При томе, треба посебно разумјети ивриједносне оријентације, које се могу двоструко тумачити. Прво тумачење се односи на стицање вриједности које су још у процесу формирања личности (зато што оне утиче на њихово вредновање одређених искуствених садржаја), а друго тумачење се задржава на опису

¹ milosevic_biljana@yahoo.com

вриједности које су ушле у фазу поопштавања, које су постале водеће животне оријентације и које почињу да се испољавају и у доменима у којима су друге вриједности биле доминантне (Koković, 2005: 124).

У наредном излагању ћемо посветити пажњу, овом другом тумачењу вриједносних оријентација. За те вриједносне оријентације можемо рећи да су то новостасвајуће вриједности у једном постратном транзиционом друштву, као што је друштво РС. Те вриједности су специфичне управо по томе што су субкултуралног карактера; јер су производ нових друштвених елита. Као такве, оне су пре свега у колизији са стварним друштвеним животом, али и с научним разумијевањем појма елите. Те, нове вриједности се намећу углавном од стране представника национално-политичких групација, уз свесрдну подршку и оног дијела културних „посленика“ који креирају и подржавају кич-вриједности. Према тумачењу Хелерове, ако се има у виду прихватљиво сазнајно упориште да се вриједности увијек јављају у функцији потреба, с којима стоје у чврстој повезаности и међузависности (Heler, 1981), онда појаву тих новонасталих вриједности можемо тумачити као деградацију старог, друштвено пожељног система вриједности (који настаје у друштву услјед појаве неких нових потреба). Како су материјалне потребе, у новим друштвеним условима, постале доминантне, тако су им се брже саобразиле и вриједносне оријентације. Нове вриједности су изразито утилитаристичког карактера, у контексту чега се више вриједнује материјални, статусно стечени друштвени положај; најчешће без квалитетног образовања, радног залагања и без смислене верификованости у постојећем друштвеном „миљеу“.

2. Новостасвајуће вриједности у транзиционим друштвима: примјер Републике Српске -(Анализа и интерпретација резултата емпиријског истраживања)-

Претходне констатације о промјењеним друштвеним околностима, које утичу на обликовање таквих вриједносних (и животних оријентација, са субкултурним карактеристикама), намећу бар елементарну чињеничку аргументацију. Зато ћемо, у даљем излагању, представити дио резултата новијег истраживања о друштвеним промјенама у друштву Републике Српске, које је спроведено у периоду у периоду од октобра 2016. до фебруара 2017. године. То истраживање се заснивало на узорку од 220 испитаника; од чега је 113 припадница женског пола и 102 припадника мушког пола; и то из седам општина² у Републици Српској, старосне доби од 18 до 66 и више година. Као што смо већ навели, циљ дијела тог истраживања се огледа, између осталог, у утврђивању перцепције испитаника о најважнијим чиниоцима за напредовање у том друштву данас; уз утврђивање евентуалне колизије тих чинилаца са темељним породичним вриједностима. Испитаницима је понуђено неколико питања

² Општине у којима је спроведено истраживање су: Источно Сарајево, Бањалука, Добој, Пале, Требиње, Рогатица и Шековићи.

чији би одговори на исте освјетљавали колизију традиционалних и новоста-савајућих (субкултурних) вриједности, а тучу се избора: најважнијих ствари за данашњу вертикалну покретљивост у нашем друштву, процјене које би то ствари требало да буду најважније у нашем друштву, онако како су томе уче-ни и шта су усвајали кроз процес примарне социјализације те, које то ствари вреднују њихове породице, као примарни фактор социјализације и преносник традицијског фонда, у циљу побољшања свог положаја.

На питање – *које су то тренутно најважније ствари за напредовање у нашем друштву* – наши испитаници су одговорили на сљедећи начин: полити-чка ангажованост као веома важна се нашла у одговорима 43,6% испитаника, познавање „правих људи” као веома важна се нашла у одговорима 41,4% испи-таника, те спремност на ризик у послу као важна се нашла у 43,6% испитани-ка. Овде је потребно нагласити помало изненађујући податак, који указује да се квалитетно образовање сматра потпуно неважним у 39,1% одговора наших испитаника (Табела 1).

Табела 1. Ствари које су најважније за напредовање у нашем друштву

	Неважно		Важно		Веома важно		Нема одговора		УКУПНО	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Поријекло из богате породице	46	20,9	74	33,6	65	29,5	35	15,9	220	100
Квалитетно образовање	38	39,1	86	39,1	71	32,3	25	11,4	220	100
Амбициозност	44	20	77	35	64	29,1	35	15,9	220	100
Напоран рад	54	24,5	72	32,7	60	27,3	34	15,5	220	100
Познавање правих људи	22	10	80	36,4	91	41,4	27	12,3	220	100
Политичка ангажованост	28	12,7	71	32,3	96	43,6	25	11,4	220	100
Спремност на ризик у послу	51	23,2	96	43,6	26	11,8	47	21,4	220	100
Спретност у придржавању законских прописа	63	28,6	88	40,0	18	8,2	51	23,2	220	100
Послушност	63	28,6	85	38,6	27	12,3	45	20,5	220	100

Подаци из претходне табеле јасно указују на доминацију утилитаристич-ких вриједности (препознатљиве по постизању успјеха, моћи и статуса без претјераног залагања), у односу на неке од традиционалних вриједности; посебно ако се руководимо карактеризацијом утилитаристичке оријентације у друштву коју је дао Ђурић: „Средства за постизање циљева – новац, успјех, моћ и углед, постају сами ти циљеви; конзервативнији тип утилитаристич-ке оријентације огледа се у детерминизму традиције (када традиционалне

вриједности опредмеђују индивидуалне) и карактеристичан је за економски мање развијенија подручја, за људе с нижим нивоом образовања...“ (Bagarić i Miliša, 2012: 90). Да односи између друштвених и личних система вриједности не могу и не морају да буду сасвим подударни, како је то истицао Парсонс (Parsons, 2009: 746), показују резултати истраживања који се очитују кроз одговоре наших испитаника на питање – о вриједностима које би требало да буду најважније за напредовање у нашем друштву.

На питање – *које би то ствари требало да су најважније за напредовање у нашем друштву* – одговори нам указују да имамо потпуно обрнуту слику у односу на претходне одговоре (табела 1), јер је уочено да испитаници вреднују квалитетно образовање у 70,9 % одговора, потом слиједи амбициозност у 44,5% одговора, те напоран рад у 57,7 % одговора. Порјекло из богате породице је небитна вриједност и то у 83,6% одговора испитаника, политичка ангажованост у 72,3% одговора, те познавање правих људи у 73,6% одговора (Табела 2).

Табела 2: Ствари које би требало да су најважније за напредовање у нашем друштву

	Да		Не		Нема одговора		УКУПНО	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Поријекло из богате породице	34	15,5	184	83,6	2	0,9	220	100
Квалитетно образовање	156	70,9	63	28,6	1	0,5	220	100
Амбициозност	98	44,5	120	54,5	2	0,9	220	100
Напоран рад	127	57,7	91	41,4	2	0,9	220	100
Познавање правих људи	55	25	162	73,6	3	1,4	220	100
Политичка ангажованост	58	26,4	159	72,3	3	1,4	220	100
Спремност на ризик у послу	31	14,1	185	84,1	3	1,4	220	100
Спретност у придржавању законских прописа	46	20,9	170	77,3	3	1,4	220	100
Послушност	43	19,5	172	78,8	4	1,8	220	100

Слични подаци слиједи и из понуђених одговора испитаника на питање – *које то ствари вреднују њихове породице у циљу побољшања свог положаја?* Тако имамо да породице испитаника вреднују квалитетно образовање у 57,3% одговора, амбициозност у 43,6% одговора, те напоран рад у 66,8% одговора. Поријекло из богате породице је небитна вриједност, и то у 89,1% одговора испитаника, а политичка ангажованост у 81,4% и познавање „правих људи“ у 74,1% (Табела 3).

Табела 3: Ваша породица вреднује сљедеће ствари у настојању да побољша свој положај

	Да		Не		Нема одговора		УКУПНО	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Поријекло из богате породице	19	8,6	196	89,1	5	2,3	220	100
Квалитетно образовање	126	57,3	90	40,9	4	1,8	220	100
Амбициозност	96	43,6	118	53,6	6	2,7	220	100
Напоран рад	147	66,8	68	30,9	5	2,3	220	100
Познавање „правих људи“	51	23,2	163	74,1	6	2,7	220	100
Политичка ангажованост	34	15,5	179	81,4	1	0,5	220	100
Спретност на ризик у послу	32	14,5	181	82,3	1	0,5	220	100
Спретност у придржавању законских прописа	29	13,2	185	84,1	6	2,7	220	100
Послушност	43	19,5	170	77,3	7	3,2	220	100

Оно што се може запазити јесте да постоји апсолутни раскорак између вриједности које важе за актуелне у нашем друштву и оних које би смо окarakterисали као традиционалне, породичне. Није непознаница да један вриједности систем садржи и позитивне и негативне вриједности (Koković, 2005: 128), и да се друштво неких вриједности може придржавати само начелно до одређене ситуације која их преусмјерава на неке сасвим друге вриједности, изазивајући при томе промјене и дестабилизацију тог система вриједности као што то показују резултати истраживања. У БиХ, па самим тиме и у РС-у, ситуације које су довеле до оваквог стања су трансформације из једног друштвеног система у други, гдје је акценат на етничком и вјерском, коруптивном, квазиелитном умјесто да буде на демократском, економском и интелектуалном. То је произвело кризу опште моралних вриједности, моралну кризу васпитно-образовне функције породице, васпитнообразовних институција и самих медија. Те новокомпоноване вриједности утемељене на утилитаризму и лажном квалитету намећу једну потпуно нову друштвену динамику, која постаје отерећујућа и недостижна, али ултимативна уколико се жели постати дио нове политичко-економске или културне елите. Све указује на једну аномичну слику друштва, да распад (традиционалних) вриједности доводи до „лутања“ појединца у својим вриједносним оријентацијама; што се, свакако, огледа у противречностима претходних одговора. Овим се свакако не заговара традиционализам као вриједносна оријентација (изузетно конзервативна и тешко отворена за било какве промјене), али свакако очување доброг дијела традиционалних вриједности, које су утемељене у примарним, по-

родичним вриједностима, треба настојати очувати ради опште слике и „здравља“ једног друштва. Новонастале вриједности, које диктирају постојеће политичке елите, имају дозу патолошког у свом структурном облику, јер намећу облик присиле да се приоритети и вриједност одређују на основу политичког ангажовања, тј. вриједност се појављује као критеријум селекције (Koković, 2005: 123). Као примјер илустрације за овакво стање имамо резултат корелативног односа између оних испитаника који тврде да би политичка ангажованост требало да буде најважнија ствар за напредовање у нашем друштву и породица које умјесто традиционалних вриједности, почињу са вредновањем новостасалих или субкултурних вриједности у намјери да побољшају свој положај (Табела 4).

Табела 4. Политичка ангажованост као најважнија ствар за напредовање у друштву*Ваша породица је окренута политичкој ангажованости у настојању да побољшасвој положај

		Ваша породица је окренута политичкој ангажованости у настојању да побољшасвој положај				Укупно
		Да	Не	4	Недостаје одговор	
Политичка ангажованост као најважнија ствар за напредовање у друштву	Да	23	35	0	0	58
	Не	11	143	1	4	159
	Недостаје одговор	0	1	0	2	3
Укупно		34	179	1	6	220

$$r=0,478; p=0,000; N=220$$

Резултат нам показује да постоји позитиван коефицијент корелације ($r=0,478$), средњег интервала³ (Branković, 2014) и који није нимало безначајан кад се говори о овој проблематици у постојећем друштвеном контексту. Напротив, чак је и забрињавајући.

Исто тако, а у прилог претходно реченог, методом кростабулације радног статуса и ствари које су тренутно најважније за напредовање у нашем друштву, имамо следеће одговоре: политичка ангажованост се оцјењује као веома важна код 62 незапослена испитаника, те као важна код 41-једног испитаника. Познавање правих људи је веома важно по мишљењу 56 незапослених испитаника, важно код 48 испитаника. Поријекло из богате породице је код 44 незапослена испитаника веома важно, док је код 45 испитаника важно. Квалитетно образовање је веома важно, тек код 28 запослених испитаника, важно код 36 запослених и потпуно неважно код 11 запослених испитаника (Табела 5).

³ Стручњаци се придржавају следеће интервализације за разликовање: ниске ($\pm 0,10$ до $\pm 0,29$); средње ($\pm 0,30$ до $\pm 0,49$) и високе корелације ($\pm 0,50$ до $\pm 1,00$).

Табела 5: Радни статус* Ствари које су тренутно најважније за напредовање у нашем друштву

	Неважно		Важно		Веома важно		Недостаје одговор		УКУПНО	
	Зап.	Незап.	Зап.	Незап.	Зап.	Незап.	Зап.	Незап.		
	Број	Број	Број	Број	Број	Број	Број	Број	Број	%
Поријекло из богате породице	20	26	27	45	44	44	20	15	220	100
Квалитетно образовање	11	26	36	50	28	43	13	11	220	100
Амбициозност	14	30	34	42	23	41	17	17	220	100
Напоран рад	14	39	34	38	20	40	20	13	220	100
Познавање „правих људи“	11	11	31	48	34	56	12	15	220	100
Политичка ангажованост	15	13	29	41	33	62	11	14	220	100
Спремност на ризик у послу	16	35	40	55	8	18	24	22	220	100
Спремност у придржавању законских прописа	24	38	30	58	8	10	26	24	220	100
Послушност	24	39	28	55	13	14	23	22	220	100

Породичне вриједности, које су на неки начин матрица за квалитетан вриједносни систем, налазе се пред сталним ударом нових вриједности, јер су обиљежје времена које проузрокује стална друштвена кретања и неконсолидацију саме породице. Сукоб између старих и нових вриједности производи само нову кризу свијести, па и друштва. Но, мишљења смо да се ерозија старих вриједности не би одвијала том динамиком да не постоји дихотомија код понашања појединаца и начина како схватају неке исконске вриједности попут односа са блиским људима (пријатељи), али и са другим људима и самог квалитета односа истих. На то нам указују резултати у табели бр. 6, који описују зашто су нашим испитаницима важна познанства са другим људима.

Табела 6: Ситуације у животу за које су важна познанства са другим људима

	Неважно		Важно		Веома важно		Недостаје одговор		УКУПНО	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Поналажење редовног посла или бољег посла	36	16,4	134	60,9	44	20	6	2,7	220	100
Добијање послових информација и контаката	24	10,9	136	61,8	49	22,3	11	5	220	100
Пристап здравственим установама	25	11,4	133	60,5	50	22,7	12	5,5	220	100

Упис дјеце у школу или на факултет	75	34,1	106	48,2	27	12,3	12	5,5	220	100
Рјешавање стамбеног питања	57	25,9	117	53,2	35	15,9	11	5	220	100
Регулисање различитих административних послова у општини, суду, полицији	45	20,5	114	51,8	47	21,4	14	6,4	220	100
Давање позајмнице у новцу	72	32,7	110	50	24	10,9	14	6,4	220	100
Поклањање и размјена потрошних добара и услуга	44	20	126	57,3	36	16,4	14	6,4	220	100
Пружање савјета и подршке	31	14,1	120	54,5	55	25	14	6,4	220	100
Дружење и разонода у слободном времену	111	50,5	23	10,5	75	34,1	11	5	220	100

Подаци из табеле бр. 6 на указују на то да су испитаницима познанства са другим људима због дружења и разоноде у слободно време важна тек у 10,5% случајева, док се у 50,5% одговора испитаника то окарактерисало као неважно. Исто тако, према мишљењу испитаника, познанства са другим људима су највише важна због: проналажења редовног или бољег посла у 60,9% случајева; добијања пословних информација и контаката у 61,8% и ради лакшег приступа здравственим уставнома, 60,5% случајева.

Умјесто закључка

Увидом у дио представљених емпиријских резултата истраживања, видљиво је одступање дијела популације у Републици Српској, од вредновања традиционалних вриједности и све је израженије приклањање новоставајућим вриједностима које су субкултуралног карактера. Наметнуте су од стране „нових елита“, које су утилитаристички оријентисане, усмјерене на статус, моћ и новац, и сходно томе акцентују нове канале друштвене покретљивости, превасходно, политичко ангажовање. Та мањина у друштву (нова политичка и културна елита) настоји да „усади“ вриједности које оправдавају њихово учвршћивање у новонасталим (новолибералним) околностима, а које су најчешће у сукобу са (увријеженим) традиционалистичким вриједносним оријентацијама. Појединци, иако, свјесни друштвено пожељних (традиционалних) вриједности, бивају принуђени прихватати и усвајати субкултурне оријентације, ради објезбјеђења услова за аутореализацију у друштву. Све више се, исто стање рефлектује и на породице, као примарне факторе социјализације, који у оквиру своје васпитне улоге, преносе дио фонда традицијских вриједности, али се и полако адаптирају на новостасале вриједности. Ту се читава амбивалентни карактер појединаца, који иако уз познавање друштвено прихва-

тљивих вриједности, свјесно прихватају нове, наметнуте. Захваљујући томе, долази до потискивања и исконских, вриједних категорија у друштву, попут пријатељства, нарушава се позитивна и здрава клима међуљудске интеракције и сл. Мишљења смо да су овакве прилике симптоматичне за сва друштва која пролазе транзицијски период и која настоје да се уклопе у савремене свијетске трендове, што носи последице на које смо указали кроз резултате истраживања, а чија је манифестација дубински поремећен систем вриједности.

Литература

- Bagarić M., Miliša Z. (2012). Stiloviponašanjaivrijednosneorijentacije, *Medianali*, Vol.6, No 12, 69–104.
- Branković, S. (2014). *Metodologijadruštvenogistraživanja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Heler, A. (1981). *Vrednostiipotrebe*. Beograd: Nolit.
- Koković, D. (2005). *Pukotinekulture*. Novi Sad: Prometej.
- Kuljić, R. (2006). *Uvod u sociologiju*. Beograd: M. B. PRESS.
- Parsons, T. (2009). *Društvenisistemidrugogledi*. Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Biljana Milošević Šošo

FAMILY AND SUBCULTURAL VALUES AND THEIR IMPACT ON SOCIAL MOBILITY IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract: The author of this paper points out the constant erosion of the traditional socially acceptable and family values being impacted by newer, subcultural, values created by new political and cultural elites. The paper also shows results of a recent research on social changes, in the Republic of Srpska, regarding the perception of respondents about the most important things for individual progress in our society today and how much they are in conflict with basic family values.

Key words: traditional family values, social mobility, RS.

Милан Станковић¹

Основна школа са домом ученика „Добринка Богдановић“

Стрелац, Бабушница

Република Србија

Стручни чланак

UDK 373.3(1-22)

ДЕЧЈИ ОБРАЗОВНО-ИСТРАЖИВАЧКИ КАМП У ПРИРОДИ – ИСКУСТВА ИЗ СТРЕЛЦА

Резиме: У контексту образовања и васпитања ученика у сеоским основним школама и четвороразредним издвојеним одељењима, последњих година се много говори о њиховој исплативости. Највише се полемише о одрживости одељења са мање од 10 ученика, или испод 5 ученика. За многе школе са малим бројем ђака принцип компензације „мање ђака – више рада“, може се остварити кроз проширену делатност и имплементацију додатног делатног школског програма, који би се реализовао интерно на основу уважавања индивидуалних карактеристика и афинитета ученика, знања и вештина наставника, као и потреба средине за одређеним послом или занатом. Овакав начин организације, сеоску школу учинио би корисном и сврсисходном установом, способном да и сама остварује приходе. Школа као мултифункционална васпитно-образовна установа постаје тако својеврстан ресурс центар за одређено рурално подручје.

Дечји образовно-истраживачки кампови су једна од могућности за унапређење васпитно-образовног рада, а могу се организовати уз примену начела инклузивног приступа. У раду се износе охрабрујућа позитивна искуства о раду таквог кампа у Стрелцу, који уз основну школу располаже и домом за смештај ученика из удаљених средина.

Кључне речи: дечји образовно-истраживачки кампови, сеоске школе, мултифункционалан приступ, Стрелац.

Увод

Образовни систем је најважнији субјекат у креирању будућности, овде и било где у свету. Деловање у њему је неминовност и завештање свим просветним радницима, а све зарад деце, наших ђака, њихове боље будућности, која се гради сада. А зидари смо ми, васпитачи/учитељи/наставници/професори, у својим вртићима/школама/факултетима, са својим ђацима/студентима. Савремени токови живота, друштвене условљености и брзе промене, захтевају од образовног система велику одговорност, прилагођавање, полажу огромне наде и веру у то да само вредан, образован и васпитан човек, који је сада дете/ученик/студент, може постати носилац одрживог развоја и покретач новог развојног циклуса.

¹ osdbstrelac@ptt.rs

Васпитно-образовни рад, као комплексан, динамичан и сложен процес, у сталној је потражи за иновацијама и променама у складу са савременим токовима друштвеног развоја. Потреба за економским развојем неминовно води у развој прве, можда и најважније друштвене карике – унапређивање система образовања и васпитања.

Притисак стега и оквира институцијално-формалног образовања и васпитања као доминантног подсистема води у трагање за каналима иновативних неформалних облика процеса едукације деце и одраслих. Најсигурнији пут у непознато је онај који се практично истражи, провери и примени, кроз необавезне образовно-васпитне програме. Анализа резултата уз доказ постојања добрих ефеката, иновативним програмима, поступно проналази место у регуларном, системском процесу образовања и васпитања.

Уношење нових креативних идеја у васпитно-образовну праксу доприноси унапређивању програма васпитања и образовања и представља својеврстан инструмент за обогаћивање и уједначавање искустава ученика и наставника. Школи/средини је нова енергија и „лајт-мотив“ самоодрживог развоја. Управо за ту сврху су намењени додатни програми васпитања и образовања (попут програма проширене делатности, ђачких задруга, школа за развој вештина, дечјих кампова у природи и др.). Додатни програми обогаћују школску установу/средину и што је најважније, позитивно утичу на целовит и оптимални развој личности ученика, припремајући га за даље школовање, избор примереног будућег занимања и примену практичних искустава и знања у свакодневном животу.

Теоријска детерминисаност улоге и функције дечјих кампова у Србији је још увек у повоју, али се свакако могу контекстуално искористити поједина истраживања у педагошкој пракси, као и мишљења многих аутора дела о образовању ван учионице, амбијенталној настави, школи у природи и др.

Идеја за организацију дечјих кампова се темељи на потреби за слободним избором интересовања ученика/наставника (Монтесори концепт), потреби за уједначавањем квалитета образовања – образовање за све (инклузија), потреби за успостављањем сарадње у спрези са ресурсима школе и средине у којој образовно-васпитна установа гравитира.

Дечји кампови су тематске, ваннаставне, неформалне, инклузивне, васпитно-образовне активности, које се одвијају у природном окружењу, у ограниченом ненаставном временском интервалу, под посебним условима и према унапред одређеном плану и програму реализације.

Полазне основе за могућност реализације додатних програма васпитно-образовног рада, односно, програма дечјих образовно-васпитних кампова у организацији школских установа, утемељене су у члану 56, став 5, најновијег Закона о основама система образовања и васпитања (“Службени гласник РС”, бр. 88/2017 од 29.9.2017. године, који је ступио на снагу 7.10.2017).

Вишедневни инклузивни, образовно-васпитни, образовно-истраживачки кампови за децу основношколског узраста, укључујући и децу из осетљивих друштвених група су усмерени на подршку ученицима и развоју њихових

ширих потенцијала, али и на оживљавање села, искоришћавање и промоцију ресурса средине, буђењу традиције, дружењу и ангажовању младих волонтера, ученика и студената, афирмацију науке, подстицају развоја истраживачког духа, развоју здравих стилова живота и анимирању школских колектива и шире друштвене заједнице. Први дечји шестодневни образовно-истраживачки камп у Југоисточној Србији, реализован је од 23. до 29. јуна, 2016. године у селу Стрелац (општина Бабушница). Нека искуства и запажања биће саставни део овог рада.

Овај рад ће покушати да што целовитије, кроз више аспеката, представи значајност организације дечјих образовно-истраживачких кампова у природи, као могућег суелемента у постојећој (законски регулисаној) васпитно-образовној пракси у Републици Србији. Рад ће покушати да да одговоре на питања – зашто, где, када и како – уз минималне трошкове и оптималне услове организовати дечје образовне кампове. Уједно, биће представљена занимљива искуства из двогодишње праксе у реализацији дечјег кампа у сеоској Основној школи са домом ученика „Добринка Богдановић“ у Стрелцу (Општина Бабушница).

Историјске претпоставке за образовање у природи

Дечји образовни кампови се чешће помињу последњих десетак година. Углавном се поистовећују са школом у природи или рекреативном наставом. Међутим, велики број суштинских разлика, јасно диференцирају дечји камп као засебан облик необавезног, ненаставног васпитно-образовног рада у оквиру формалног образовања.

Зачеци образовања и васпитања деце у природном окружењу датирају још од XVII и XVIII века. Коменски је истицао значај учења чулима кроз властито искуство у природној средини. Русоове идеје о интернатским школама и васпитању деце са здравственим проблемима изван градова и насељених места су у значајној мери условиле појаву образовног модела – образовање у природи. Песталоци је сматрао да пут до схватања природних појава води кроз чулну перцепцију и доживљај. Залагао се за успостављање „наставе о стварима“, отварање школских музеја и организацију педагошких излета у природи, што га сврстава у утемељиваче „учења на отвореном простору“. Почетком XX века школе у природи су се организовале првенствено за децу лошег здравственог стања са циљем њиховог оздрављења и образовања изван великих градова, где ће бити изложена чистом ваздуху и сунцу у здравој природној околини. После Другог светског рата, у нашој земљи, велики значај и улогу имале су организоване радне акције, за све узрасте (радни дечји и омладински кампови). Циљ тих акција је био стварање бољих услова за живот грађана. Грађени су мостови, путеви, железнице, школе итд. Осамдесетих година, постају популарне школе у природи (Дивљана, Дивчибаре, Тара...). Данас се јавља потреба за новим, креативним, модерним, васпитно-образовним активностима, својеврсним „катализаторима“ у процесима свеобухватних сазнавања природне и друштвене стварности.

Теоријска основа организације дечјих образовних кампова

Дечји образовно-истраживачки камп – ваннаставна васпитно-образовна, временски ограничена, нетипична, тематска активност, која се одвија у природном окружењу и под посебним условима.

Сасвим је извесно да су наука и продуктивни рад, вредности за сва времена и носећи стубови будућег развоја друштва. Згодно је подсетити се дела излагања Марије Монтесори са прве едукације за школско образовање 1936. године: „Можемо да кажемо да култура/образовање које не унапређује људску врсту не одговара потребама нашег времена. Култура/образовање које није усмерено на индивидуалне вредности и не доноси хармонију и сарадњу међу људским бићима, значајна је само за прошле и превазиђене ствари“ (Према: Lilard, 1996). Стога је принцип из Монтесори образовног система – слобода уз развој одговорности, сјајно полазиште у формирању васпитно-образовних циљева у програмима дечјих кампова. Циљеви и задаци су непотпуни уколико нису усмерени према васпитном идеалу. Дечји кампови су подесне ваннаставне активности за тестирање циљева, достизање исхода и васпитних идеала на бази мултифункционалности у тематско-програмском приступу васпитању и образовању ученика у овом, а за ново доба. Такође, прикладни су за „научно промишљање“ и акције усмерене на почетак утемељивања новог образовног циклуса (промена парадигме).

Реализацијом додатних програма васпитања и образовања ученици задовољавају своја интересовања, капацитете и потенцијале, афинитете, склоности... (кроз вануџбеничке садржаје). Подстичу се на развијање здравих стилова живота (пешачење у природи, планинарење, риболов и други спортови), на развој авантуристичког духа и радозналост (практични теренски рад, ископавања, истраживања у шумама – експерименти, упознавање нових места...). Задовољава се потреба за дружењем, развија се самосталност (одвајање од родитеља), одговорност и самоодговорност. Деца се уче да живе са другима (различитима) у другачијим условима (спавање у шаторима), да развијају сарадничке и тимске односе. Ученицима се нуде могућности за развијање нових вештина (вештина за кување и спремање јела), за нове ствари и интересовања. Ученицима се пружа могућност за смањење зависности од интернета, виртуелних игрица и друштвених мрежа.

Циљеви програма дечјих кампова су у потпуној сагласности са општим циљевима образовања и васпитања (18), које предвиђа Закон о основама система образовања (први циљ је подршка целовитом развоју личности ученика).

Од шездесетих до деведесетих година прошлог века (период експанзије образовања у тадашњој „великој“ Југославији), донео је огромне друштвене и инфраструктурне промене, које су развиле веома интересантан и напредан образовни систем. Обновљане су сеоске школе, амбуланте, школске кухиње, сеоски домови, интернати за ђаке пешаке и школске сале, развијале су се ђачке

задруге („Златно доба ученичког задругарства“), обрађивана је школска имовина и још много тога.

Сеоска школа – тло за иновације

Може се лако закључити да су сеоске школе потенцијално и најпогодније тло за организацију и реализацију ученичких кампова, на већ постојећој и уз минимална улагања унапређеној инфраструктурној бази. У школама у којима опада број ученика, појављује се вишак слободних просторија, које се могу удесити као спаваонице за ученике/кампере, радионице, вежбаонице, мале лабораторије. Такве школе поседују земљиште, воћњаке, ливаде, шуме, које се могу ставити у функцију васпитања и образовања. Могу се регистровати мала школска пољопривредна газдинства. Професор Вилотијевић у свом делу *Дидактика*, детаљно описује појам, значај, улогу, као и процес стварања иновативних школа. „Иновативна школа је она школа у којој се стално експериментише и истражује, у којој се примењују разноврсни облици рада, користе савремена наставна средства и материјали, примењују активне наставне методе, подстиче мисаона активност ученика, у којој сваки ученик напредује својим ритмом у складу са властитим способностима, у којој се наставници сараднички понашају у односу са ученицима и међусобно... (Вилотијевић, 2000, 310).

Професор Владимир Нешић у свом раду јасно истиче значајност ресурса средине за васпитно-образовни рад, односно, за развој комплетне, целовите личности ученика. „Концептуализацијом одговарајуће средине у школи стварају се услови за развијање широког спектра педагошких метода, а самим тим и активности ученика, за које се претпоставља да доводе до значајних сазнајних и психо-социјалних постигнућа“ (Нешић-Танић, 2009, 149), што директно показује да су сеоске школске средине најпогоднија места за организацију дечјих кампова.

Додатно (повремено) ангажовање наставног и ненаставног особља у сеоским школама, принципом компензације „мање ђака, више рада“, у ненаставном периоду (у време распуста, викенда, у јуну и августу), добра су, већ постојећа, кадровска база за организацију кампова. У самој организацији, важни су и додатни ресурси, као што су струковна удружења, волонтери (ученици, студенти, омладинци), професори факултета (асистенти, истраживачи, научни радници), кустоси-педагози...

Смисао дечјих кампова лежи у шанси за ученике из великих градских школа и осетљивих група, уз инклузивни приступ, на финансијски повољан начин, да стекну нова ваншколска, вануџбеничка искуства и знања. У амбијенталном еколошком окружењу и у директном сусрету са појавама и процесима у природи, кроз непосредно чулно сазнавање – „расуђивање, комуникацију (дебату), закључивање“ (Т. К. Сеговић, 1998) ученици стичу практична и трајна знања.

За успешну реализацију дечјих кампова неопходни су и додатни услови, који зависе од виших државних нивоа, а прати их економска и мултикултурал-

на развијеност друштва. Безбедно и мирно окружење јесте обавезан организациони чинилац.

Тим за школско развојно планирање као одговорно заснован и обавезујући стручни орган у установи, узима у разматрање једну овакву могућност, разрађује и дела. Тим је полазиште у реализацији овакве идеје. Искуство тима из стрелачке школе говори да је од идеје до почетка реализације потребно око две године и више припремних фаза: идејно стварање, скенирање ресурса, успостављање сарадње, почетак програмирања, документовање програма, планирање и припрема активности, реализација, вредновање и извештавање (извор: акредитовани програм стручног усавршавања наставника за 2016/17/18. годину – Мултифункционална школа, израда и примена додатних програма васпитно-образовног рада, кат. бр. 483). Реално време може да буде и краће.

Све планиране активности се реализују према дневном плану и уз стално присуство организатора (одраслих и волонтера), кроз радионице, предавања, теренски рад, слободне спортске и културне садржаје. Ангажовани стручњаци примењују дидактичко-методичке поступке, облике и принципе у складу са циљевима, исходима и стандардима квалитета рада у васпитно-образовним установама и институцијама, уз допуштање комбиновања и надоградње постојећих савремених метода, садржаја и активности. Посебан акценат се ставља на обучавање примене знања на практичан начин („теорија + пракса = функционално знање и васпитање“).

Полазне претпоставке и педагошки принципи

У току промишљања о програму реализације децјег кампа пошли смо од неколико почетних претпоставки и принципа:

- да је крај југоисточне Србије пасиван и девастиран, али природним лепотама богат;
- да велики број ученика из градова, нарочито из провинција и сеоских средина има веома мале шансе и могућности да оде на рекреативну наставу, летовање...
- да школе, посебно сеоске, обилују неискоришћеним ресурсима и капацитетима;
- да су поља васпитно-образовног деловања широка, висока и дубока и да простора за реализацију нових програма и пројеката увек има.

Професор Младен Вилотијевић, истиче да се дидактички принципи дефинишу као основна, општа и обавезна начела којима се руководи наставник при планирању, организацији, извођењу и вредновању наставног процеса. „Обухватају тумачење наставе и њених садржаја, рад наставника и организационе облике васпитања и образовања“ (М. Вилотијевић, 2000, 379). Професор Вилотијевић је у својој књизи „Дидактика“ изнео опширна образложења дата у радовима многих познатих дидактичара и педагога. У литератури се наводе

око 35 принципа, а неки су издвојени као релевантни за израду програма дечјих образовних кампова.

Принципи васпитно-образовног рада на кампу којима се организатор руководи:

- Принцип очигледности (наводе сви познати педагози)
- Принцип научности (наводе: Јесипов, Баковљев и Ђорђевић)
- Принцип усмерености према циљу (Тихомир Продановић)
- Принцип поступности и одмерености (Проф. Ђорђе Лекић)
- Принцип повезаности теорије и паксе (Јесипов, Баковљев, Ђорђевић)
- Принцип повезаности наставе са животом (Перо Шимлеша)
- Принцип васпитности (Дистервег, Јесипов)
- Принцип диференцијације и интеграције (Владимир Пољак)
- Принцип вођења рачуна о узрасту ученика (Ђорђе Лекић)
- Принцип руковођења ученичким радом (Перо Шимлеша).

Узимајући у обзир наведене претпоставке и принципе, спољашње и унутрашње ресурсе, дошло се до закључка да програм дечјег кампа треба да садржи различите типове активности и то: образовно-научне, васпитне, културно-забавне, спортске, слободне контролисане и основне-егзистенцијалне (смештај, исхрана, одржавање хигијене). Активности треба да омогуће ученицима испуњавање очекивања и достизање унапред постављених циљева.

Програм дечјег образовно-истраживачког кампа

Додатни програм васпитно-образовног рада је школски документ који представља укупност основних дидактичко-методичких елемената (принципа, циљева, метода, садржаја, средстава, плана, ефеката...) и саставни је део школског програма једне васпитно-образовне установе. Усмерен је на задовољавање различитих потреба ученика и доприноси унапређивању квалитета рада установе. Додатни програм васпитно-образовног рада школа дефинише у складу са својим специфичностима, унутрашњим и спољашњим ресурсима. Додатни програми васпитно-образовног рада имају васпитно-образовну функцију и оријентисани су на стимулисање целовитог развоја ученика са акцентом на посебне склоности и афинитете. Делују превентивно на опасност од дискриминације. Инклузивни су, социјализаторни, мултикултурални. Имају за циљ да подстакну развој ученика и проширење искуства у одређеној области. Остварују се унутар установе или у сарадњи са неком институцијом, организацијом... Школска установа која остварује поред обавезне, посебне и додатне програме васпитања и образовања јесте – мултифункционална школа (из Развојног плана школе).

Дечји образовно-истраживачки камп је право место да се комбинујући лепо и корисно проведе део летњег/зимског распуста.

Намењен је свим ученицима који имају афинитете за науку, који воле дружење и склапање нових пријатељстава. Посебно је усмерен на остваривање

циљева који садрже развој истраживачког духа, здравих стилова живота, потребе неговања и развоја оптималних интелектуалних и физичких способности.

Програм децјег кампа је у складу са циљевима васпитања и образовања ученика. Оцењен је као изузетно користан и пожељан за психофизички развој. Негативни ефекти, са аспекта еминентних стручњака, нису идентификовани.

Додатне ваннаставне активности у школском миљеу су важан сегмент живота и рада у школи. Основно су обележје школа које теже унапређивању школског програма и одрживом функционалном развоју. Кроз додатне ваннаставне активности могуће је препознати склоности и интересовања детета, пре него на наставном часу. Дете већ својим опредељењем за одређене програме и садржаје, наговештава и нешто о својим јаким странама. Могућност избора је корак ка слободном изражавању мисли и осећања у складу са афинитетима и могућностима. Ширење видика и обогаћивање емоционалног живота су такође веома битни задаци у циљевима децјих кампова.

Циљеви и задаци:

- Проширивање, продубљивање знања, вештина и навика стечених у наставном процесу;
- Усвајање нових знања;
- Развијање и препознавање нових интересовања,
- Оспособљавање за активности које су у функцији васпитања и образовања, односно, превенције свих врста зависности и унапређивања здравља;
- Подстицање децје креативности и стваралаштва;
- Оспособљавање за комуникацију, интеракцију и сарадњу са другима;
- Упознавање других и другачијих;
- Учење толеранције и флексибилности;
- Развој самопоштовања и стицање моралних вредности;

Области истраживања:

Списак могућих области у којима ће се кроз одабране теме обрађивати теоријске и практичне, истарживачке активности:

- 1) Природа – флора и фауна југоисточне Србије
- 2) Историја са археологијом (мапирање могућих налазишта)
- 3) Рељеф, геологија и морфологија
- 4) Екологија и заштита животне средине (вода, ваздух, земљиште)
- 5) Здравствено васпитање – здрави стилови живота;
- 6) Језик и књижевност – дијалекат и дијалекатске зоне источне и јужне Србије;
- 7) Уметност

Практични део - искуства из стрелца

Укратко о селу...

Село Стрелац, специфично, веома старо насеље у брдско-планинском подручју, на југоистоку Србије. Припада општини Бабушница и Пиротском округу. Пре 40 и више година, демографски највеће село са највећом атарском површином. Сада је са око 200 становника у којем се доминантно говори типичним дијалектом пиротско-лужничке говорне зоне. У селу се налази најстарија школа у Лужници, Основна школа са домом ученика "Добринка Богдановић". Пре Другог светског рата звала се „Основна Школа Стрелачка“.

О програму...

Програм дечјег кампа у Стрелцу је мултитематска концепција разноврсних васпитно-образовних активности, распоређених у пет до шест везаних дана, којима руководе стручњаци из различитих области. Теме су биране на основу упитника за ученике са претходног кампа у скалду са могућностима и ресурсима. Пограм кампа је у основи намењен ученицима од 9 до 12 година (предадолесцентни период), са могућим малим одступањима, што се негде преклапа са периодом развоја формалних операција. Деца на овом узрасту су најосетљивија, те је потребно добро испланирано педагошко деловање. Контролисано увођење у наредни развојни период један је од аспеката дејства програма дечјег кампа у Стрелцу.

Деца на овом узрасту се још увек свестрано развијају, истражују своје склоности и способности. Програм је нудио развијање различитих интересовања и стицање практичних знања. Ученик шестог разреда Р. Р. из Пирота, по доласку у камп ми је пришао и питао: „Имате ли неку енциклопедију? Спорт и уметности ме не интересују. Волим само науку.“ Добио је енциклопедију коју је прочитао за време боравка у кампу, с тим што је активно учествовао у свим програмским активностима (и у спорту, уметностима, кулинарству). Охрабривали смо га да покушава. Добио је награду за најбољег кампера – малог научника, што га је јако обрадовало. Било је деце која су се истицала у вештинама (спорту, кулинарству), али су се држала датог програма. Утисак је да су сва деца отишла кући задовољна и богатија. Последњег дана било је и суза због одвајања са новостеченим пријатељима из других места и школа, што је на домаћина оставило снажан утисак.

Дечји образовно-истраживачки камп у Стрелцу базирао се на следећим одабраним темама васпитно-образовног рада, за које су обезбеђени сви неопходни минимални ресурси, материјално-технички и људски, и то: 1) Астрономија; 2) Уметности; 3) Природа и њене тајне; 4) Психологија; 5) Кулинарство и 6) Спорт и рекреација. Теме су распоређене по данима, с тим што су се прожимале и додатне активности. Први дан је предвиђен за психолошко-педагошке радионице. Ученици су дељени у две групе, по сопственом избору, а активности су се реализовале на два пункта, у више делова, са паузама. Стручњаци су сами конципирали активности, са акценотом на вануџбенички садржај, а у

складу са узрастом деце. Обавеза сваке активности је мерљив ученички продукт рада, у виду плаката, порука, зидних новина и др. Материјале за радионичарски рад је обезбеђивао организатор. Другог дана ученици су имали прилику да упознају природни резерват „Јерму“, обиђу манастир Поганово, Звоначку бању, истражују биљне и животињске врсте тог краја. Трећи дан је био предвиђен за науку, истраживачки и практични рад. Под вођством палеонтолога ученици су прикупљали узорке на терену и касније анализирали микроскопом. У вечерњем термину ученици су имали прилику да слушају предавања из астрономије и посматрају ноћно небо телескопом. Четврти дан је дан за уметности. Ученици су израђивали гипсане фигуре, а у поподневним сатима организован је маскембал. Последњи дан је предвиђен за развој кулинарских вештина. Самостално припремање традиционалних специјалитета, фестивал, заједничка дегустација припремљених јела и заврша журка, јесу активности у којима су поред ученика могли да учествују и њихови родитељи и мештани села. Избор тема и разноликост активности су допринеле да овај дејчи камп оправда улогу и сврсисходност.

Општи циљ манифестације:

Подстицај ширем развоју интелектуалног потенцијала ученика основношколског узраста.

Специфични образовно-васпитни циљеви:

1. Продубљавање теоријских и практичних знања о природи и њеним тајнама у духу малих истраживача;
2. Ширење и продубљавање знања као предуслов за истарживачки рад;
3. Развијање свести о научно-истраживачком раду и његовом значају;
4. Развијање тимског учења и рада, другарства, самосталности, одговорности ученика, поштовања и самопоштовања.

Ефекти реализованих активности

Унапред планирани и зацртани програмски циљеви и задаци су у великој мери испуњени током реализације кампа. Ученици су кроз евалуациони упитник исказали своје задовољство временом проведеним на кампу. Из упитника се може извести закључак и оценити успешност реализације кампа. Ученици су стекли и нека нова практична знања, умења, вештине и навике. Добили могућност да кроз примерене активности развијају свест о значају боравка и учења у природном окружењу, о значају истарживачког рада, о природним и другим ресурсима и потенцијалима које нуди ово подручје и значају њиховог адекватног искоришћавања, на промоцију здравих стилова живота, на изградњи толеранције и другарства, самоодговорности, самопоштовања и др.

До сада је учешће у дејчем кампу узело 7 основних школа („Свети Сава“ и „8. септембар“ Пирот, „Христо Ботев“ Димитровград, „Деспот Стефан Лазаревић“ Бабушница, „Добринка Богдановић“ Стрелац, „Младост“ Велико Бојинце, „13. октобар“ Ћуприја), са преко 100 учесника. Организацију је помогло

Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Министарство просвете, Центар за промоцију науке Београд, Општина Бабушница, Месна заједница Стрелац, Туристичка организација Бабушница, ЈКП Бабушница, УГ“Поглед са југа“, УГ“Старатељ“, Канцеларија за младе, двадесетак волонтера, десетак стручњака (професора факултета, кустоса, уметника) и родитеља ученика, којима је организатор веома захвалан.

Мишљење и задовољство родитеља ученика који су учествовали у кампу је оставило веома снажан утисак на организаторе. Њихова подршка и задовољство дају подстрек, смернице и обавезују да наставимо са овом лепом праксом и убудуће.

Рефлективни утицај организације кампа

Рефлективни утицај реализације дечјег кампа је веома позитиван и далекосежан. Из двогодишњег искуства организовања ове активности, добробити су следеће:

За ученике:

- 1) Образовање: Учење вануџбеничких примерених образовних садржаја; ширење постојећих знања и развијање истраживачког духа у непосредном природном окружењу. Практична примена знања (нпр. коришћење микроскопа...)
- 2) Социјализација: Дружење са вршњацима из других школа и општина; прихватање и уважавање различитости, размена знања и искустава.
- 3) Васпитање: Понашање у групи, понашање у фер-плеју, поштовање кућног реда, осамостаљивање, развијање хигијенских навика (нпр. Самостално поспремање кревета и личних ствари...)
- 4) Развијање здравог такмичарског духа (боравак у природи прија сваком организму, „У здравом телу, здрав дух“).

За запослене:

- 1) Развијање осећаја за друштвену корисност;
- 2) Употпуњавање ангажованости;
- 3) Стицање нових искустава и знања у раду са децом из других школа и средина; стицање нових искустава из контаката са стручњацима из различитих области;
- 4) Развијање професионалног угледа, поштовања, самопоуздања и самопоштовања.

За средину:

- 1) Афирмација природних лепота и потенцијала;
- 2) Увећана могућност за трговину и продају здравих природних и органских производа;

- 3) Увећана живост у пасивним сеоским срединама;
- 4) Враћање вере у одрживи развој.

Дечји образовни кампови се могу омасовити на два начина: већим ангажовањем наставника и учитеља у сеоским школама уз постојећу законску регулативу, преко додатних програма васпитања и образовања, или системски, преко обавезујућих правних аката.

Омасовљење води у већу покретљивост ученика и наставника, већу одговорност и размену. Школа/установа организатор добија нови квалитет и одсјај у очима деце, родитеља и средине. Аутентичност и непоновљивост установе постаје освежени агенс и мотиватор развоја, можда и покретач, нових образовних микросистема у сеоским срединама.

Закључна разматрања са прилозима

Васпитно-образовна пракса је спремна и жељна иновација. Учешће у дечјем кампу, на било који начин, не само да оплемњује обogaћујући искуства и знања актера, посебно ученика, већ оставља „трајне последице“ на средину и локално становништво. Педагошке импликације у културолошком и педагошком контексту су за ученике, актере и становништво, неизмерне. Знајући да су наука и продуктивни рад највеће цивилизацијске вредности, наша је професионална и морална обавеза, усмеравање ученика/деце ка њиховом усвајању.

При изради и реализацији додатног програма неопходно је имати на уму, минимум четири елемента: идеју и циљеве (назив и исходи), историјске и законске основе, садржај (план и програм активности) и евалуацију (ефекте реализованих активности, односно, педагошке и друге импликације). Програм дечјег образовно-истраживачког кампа је конципиран на бази наведених елемената.

Програм и пројекат „Дечји образовно истраживачки камп у Стрелцу“ је добио признање Центра за промоцију науке – Београд и новчану подршку. Ове године представљен је на Сабору учитеља Републике Србије, као пример успешне школске праксе. Уврштен је у базу примера добре праксе ваннаставних активности и биће јавно представљен у Заводу за унапређивање образовања и васпитања, на јесен 2018. године.

Овај рад имао је за циљ да скрене пажњу стручне јавности на сеоске школе, проблеме и могућности, њихову програмску мултифункционалност. Као што се људи разликују, тако и школе. Свака је вредна на свој начин и не представља пуки број, већ ресурс у квалитативном смислу.

Захваљујемо свима који су допринели почетку организације и реализације програма дечјег образовно-истраживачког кампа у Стрелцу. Посебно захваљујемо професорима Филозофског и Природно-математичког факултета у Нишу, Јелисавети Тодоровић, Снежани Стојиљковић, Драгану Гајићу и Милану Милошевићу, као и кустосима-педагозима Природњачког музеја у Београду,

Соњи Срејић, Ранку Пејовићу и Биљани Митровић, који су својим саветима и директним учешћем у реализацији, показали да баријере међу нивоима и местима образовања не треба да постоје, већ само канали повезивања, узајамне сарадње и поштовања, а све зарад наше деце и њихове боље будућности.

Прилог 1 – Анализа упитника за учеснике

Последњег дана боравка, хтели смо да сазнамо задовољство ученика целокупном организацијом кампа и добијемо смернице за унапређивање програма децјег кампа. За ту сврху смо припремили анонимни упитник са питањима о задовољству учесника.

- Сви анкетирани ученици су одговорили да им се свиђа програм кампа.
 - Учесници кажу да им се све активности допадају, а неки су издвојили одређене активности (кување, маскембал, радионице, спортске активности, излет, дружење);
 - Сви анкетирани ученици су научили нешто ново учешћем у кампу;
- **Образовни аспект (циљеви)** – Стекли су нова знања из предавања стручњака и радионица.
- Васпитни аспект – сви ученици сматрају да су учешћем стекли и неке васпитне врлине. Солидарност и међусобно помагање, хуманост, дружење, лепо понашање, поштовање других и различитих...
 - Сви анкетирани би поново дошли. Хтели би да слушају теме о природи, астрономији, прошлости, локалном дијалекту...
 - Већини ученика ништа није недостајало током кампа (некима породица, интернет).
 - Сви анкетирани ученици кажу да је камп био занимљив и добар.
 - Најјача порука организатору: „Не одустајте од организације“!

Прилог 2 – План и програм реализованог кампа

Задаци/активности/носиоци:

Све активности током боравка деце у Стрелцу су надгледаване и усмераване 24 часа дневно. У потпуности су реализоване.

дан	активност	Детаљније	Носиоци
Петак 23.06.2017.	Долазак ученика до 17.00	Од 17.00 – 18.00 пријем и смештај ученика. 18.00 – отварање образовно-истарживачког кампа „Стрелац 2017“ и заједничка вечера 19.00 – Вече астрономије	Васпитачи, директор, волонтери, представници удружења Др Милан Милошевић и проф. др Драган Гајић („Друштво астронома“ Ниш)

Субота 24.06.2017.	Психолоске радионице; Мотивација; Учење и истраживачки рад; Поштовање и самопоштовање; Самореализација; Емпатија и алтруизам	Теоријски и практични део (радионице)	Проф. др Јелисавета Тодоровић, Проф др Снежана Сојиљковић (Филозофски факултет – Ниш)
Недеља 25.06.2017.	Дан за излет, спорт и рекреацију;	Могуће дестинације за обилазак: кањон реке Јерме, Звоначка бања и манастир Поганово (или алтернативно: базен у Бабушници)	Васпитачи и волонтери
Понедељак 26.06.2017.	Уметничке радионице; Маскембал	Практичне активности Самосталано сликање, израда сувенира, гипсаних фигура	Проф. Љубомир Николов, графички дизајнер
Уторак 27.06.2017.	Истраживања у природи, Радионице	Здрави стилови живота Настанак живота на земљи	Стручњаци (Кустос Природњачког музеја Београд Ранко Пејовић и Биљана Митровић -палеонтолог
Среда 28.06.2017.	Фестивал традиционалне кухиње 18.00 - завршна журка	Уз помоћ ментора ученици ће припремати традиционалне специјалитете, а затим ће жири бирати најкуснију Заједничка дегустација	Волонтери, васпитачи, родитељи, мештани села
Среда 29.06.2017.	Рекапитулација, додела захвалница (награда) и вредновање манифестације	Завршни турнир у стоном тенису Повратак кући (до 13.00 сати)	Волонтери, сарадници

Ангажовани стручњаци су достављали своје дневне планове рада, као и презентације.

Ритам дневних активности:

Све дневне активности су временски испланиране и усмераване. Једна од занимљивости током боравка је могућност спавања у шаторима. Двориште школе је осветљено и под видео-надзором, па су деца без бојазни први пут могла да стекну нова искуства (спавање у шаторима).

07.00 – 07.20 - јутарња хигијена и поспремање просторија

07.20- 07.30 – јутарње разгибавање

07.30 – 08.00 - доручак

08.30 – 10.00 – Двочас (са паузом) Мотивација. Учење и истраживачки рад (Теоријске основе

10.30 – Практичне активности (Радионичарски рад)

12.30 – пауза

13.00 – 14.00 – ручак

14.00 – 15.00 – слободно време

- 15.30 – 17.00 – Радионице (самопоштовање, емпатија, алтруизам)
17.00 – 17.30 – маренда
17.30 – 19.00 – слободно време, фудбал, кошарка, стони тенис...
19.00 – 20.00 – Вечера
20.00 - 21.00 – Биоскоп на отвореном, слободно време, музика, тв, шетња...
21.00 – 22.00 – повечерје

Литература

- Bojanin, S. (2013). *Škola kao bolest*. Beograd: Plavi krug.
- Lillard,P.P.(1996). *Montessory today*. New York: Chochen Books.
- Stanković, M. (2016). *Program dečjeg obrazovno-istraživačkog kampa (Školski program)*. Strelac: Osnovna škola sa domom učenika.
- Stanković, M. (2010). Multifunkcionalnost malih seoskih škola, *Prosvetni pregled, br. 2446, od 11.02.2010*, 5.
- Stanković, M. (2010). Inkluzivna multifunkcionalna škola – škola po meri dece. *Sloboda, br.2784, od 29.05.2010*, 11.
- Stanković, M (2014). Seoska škola kao resurs centar. *Školski list – Strelko*, Strelac: OŠ sa DU “Dobrinka Bogdanović“.
- Tanić, M., Nešić, V. (2009). *Psiho-socijalni aspekti školskog prostora*. U: Stojiljković, S., Stefanović-Stanojević, T., Marković, Z. *Obrazovanje, ličnost i rad – elementi multikulturalnosti u primenjenoj psihologiji* (147–166). Niš: Filozofski fakultet.
- Vilotijević, M. (2000). *Didaktika*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Milan Stanković

A CHILDREN’S EDUCATIONAL AND RESEARCH CAMP IN THE NATURE – EXPERIENCE FROM STRELAC

In the context of education and upbringing of students in rural elementary schools and four-class separate departments, much has been said in recent years about their profitability. The most controversy is about the sustainability of the departments with less than 10 students, or even less than 5. For many schools with a small number of students, the principle of compensation “less students - more work” can be achieved through expanded activity and implementation of an additional working school program, which would be realized internally, based on the respect of individual characteristics and affinities of students, the knowledge and skills of the teachers as well as the need of the environment for a specific job or craft. This way of organization would make a rural school a useful and purposeful institution, capable of generating

incomes by itself. A school as a multifunctional educational institution thus becomes a unique resource center for a particular rural area.

Children's educational research camps are one of the possible ways to improve educational work. They can be organized using the principle of inclusive approach. The paper presents encouraging positive experience in the work of such a camp in Strelac, which, along with the elementary school, has boarding facilities for accommodation of students from remote areas.

Key words: children's educational and research camps; rural schools; multifunctional approach; Strelac

ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА У ПСИХОЛОГИЈИ

Јелисавета Тодоровић¹Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Република СрбијаИзворни научни рад
UDK 316.356.2:316.663-055.1/.3**Снежана Видановић²**Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Република Србија

КВАЛИТЕТ БРАКА И АНДРОГИНОСТ ПАРТНЕРА

Сажетак: Квалитет брачног односа одређује се као објективно постојећи скуп пожељних карактеристика брака, као што су постојање осећања обостране љубави и поштовања, заједничко доношење одлука, праведна расподела обавеза и задужења, постојање заједничких животних циљева и слагање око значајних животних питања. У намери да се истраже фактори који доприносе квалитету брака и балансирању улога у браку пошло се од димензија личности: фемининост, маскулиност и андрогиност. У многим теоријским студијама прихваћен је модел Сандре Бем, која развија концепцију андрогиности сматрајући да маскулиност и фемининост нису супротни полови на замишљеном континууму. Циљ истраживања био је да се испита да ли је андрогиност повезана са квалитетом брака. У истраживању је учествовало 200 испитаника (100 брачних парова старости од 20 до 60 година), различитог образовања и занимања, као и радног статуса. Примењена је Спаниерова скала прилагођености партнера (Dyadic Adjustment scale – ДАС), Инвентар полне улоге (БСРИ) и Упитник о општим подацима. Резултати су показали да испитанице које имају изражену фемининост и маскулиност имају и већу кохезију у браку, а на подзорку мушких испитаника субскала фемининост корелира позитивно са субскалама задовољство браком, кохезија пара, слагање пара и афективна експресивност. Субскала андрогиност корелира позитивно са субскалама задовољство браком и кохезија пара.

Кључне речи: брак, партнерско прилагођавање, фемининост, андрогиност, маскулиност.

Квалитет брака

Квалитет брака није једноставно дефинисати. Ова мултидимензионална променљива укључује међусобну прилагођеност партнера и задовољство браком и стога је прилично очекивано да постоје различита теоријска одређења. Процена квалитета брака показује колико је брак добар са становишта супружника у одређеној временској тачки. Такође се наглашава да је важно да објек-

¹ jelisaveta.todorovic@filfak.ni.ac.rs

² snezana.vidanovic@filfak.ni.ac.rs

тивно постоји скуп карактеристика идеалног брака у одређеном друштву. У савременом западном друштву то су, на пример: праведна подела обавеза, одржавање узајамне љубави и поштовања, слагање око важних питања, заједничко доношење одлука и дељење интереса. Треба напоменути да је у дефинисању брачног квалитета укључено већ и само размишљање партнера о сепарацији или о разводу (Karney & Bradbury, 1995).

Амерички аутор Спанијер брачни квалитет дефинише као међусобну прилагођеност брачних партнера (Ћудина Obradović, Obradović, 2006). Приступ мерењу брачног квалитета као брачне прилагођености произлази из теорије социјалне размене и схватања која су блиска тој теорији. Најпознатија скала за мерење прилагођености је Спанијерова скала партнерске прилагођености (Spanier Graham 1976, према Ћудина Obradović, Obradović, 2006). Скала мери понашање или прилагођеност брачних партнера у различитим подручјима брачног живота (поштовање, пријатељство, секс итд). На темељу литературе о брачном задовољству, квалитету брака и срећи у браку Луис и Спаниер (Lewis and Spanier 1979, према Ћудина Obradović, Obradović, 2006) развили су модел брачног квалитета који обухвата три главна подручја:

- обележја које особе уносе са собом у брак као што су самопоуздање, ментално и психичко здравље, способности, а аутори их називају личним и социјалним ресурсима;
- задовољство животним стилем, укључујући састав домаћинства, задовољство послом супружника, подршка пријатеља, рођака и заједнице;
- ”награда из брачне интеракције”, коју чине емоционално вредновање, адекватна комуникација, слагање улога, количина интеракције и позитиван став.

Генерално, корелате и одреднице квалитета брака могуће је груписати на следећи начин:

1. особине брачних партнера;
2. карактеристике брака;
3. брачни процеси;
4. брачно окружење.

Мада све наведене одреднице могу бити веома релевантне у зависности од контекста разматрања, издвајамо оне које се односе на особине личности као евентуалне предикторе задовољства у браку. Често налази истраживања у овој области који нису сагласни. На пример, Лоу и Клонен (Luo i Klohnen, 2005) у своје истраживању су добили податак да код одабира брачног партнера сличност у ставовима и вредностима имају много важнију улогу од подударња њихових особина личности. Наравно, одређена истраживања указују и на важан допринос обележја личности партнера у овој области. Као најбољи предиктор жениног задовољства показале су се две црте личности код мужа: пријатност и емоционална стабилност (Obradović, Ћудина-Obradović, 2006). Жене које су имале ниске резултате на емоционалној стабилности, пријатности

и савесности, описиване су од стране мушкараца као емоционално закочене, посесивне, љубоморне, зависне, самооријентисане и сексуално отворене према другим мушкарцима. Наводимо и истраживање Берилдс (Barelds, 2005) чији резултати указују на веће задовољство браком уколико су партнери слични по екстраверзији, али и мање брачно задовољство, ако су они слични по степену неуротицизма.

Полне улоге

Концепт маскулиности и фемининости као глобалних димензија личности које представљају психолошку „мушкост“ и „женскост“ неке особе у психологију су увели Терман и Милес 30-их година прошлог века, који су уједно и конструисали прву скалу за мерење тих конструката. Почетком седамдесетих биполарно схватање се напушта, а јавља се нова, дводимензионална концепција маскулиности и фемининости. Према тој концепцији, маскулиност и фемининост представљају два независна конструкта, што значи да особа може истовремено поседовати и маскулине и феминине особине. Ова идеја, бар онако како је презентована од стране главних промотера (Weininger, 1998), није претпостављала сексуалну неутралност полова, већ схватање које указује на непостојање прецизних граница мушког и женског. Свака особа, по претпоставци бисексуалности, садржи понешто мушких и понешто женских елемената. У било ком конкретном случају доминирају једни или други, те је дата особа припадник једног или другог пола. И маскулиност и фемининост позитивно доприносе психолошком здрављу, тврде заговорници овог становишта.

Полна улога (полни тип) јесте резултат процеса полне типизације. Према Бем (Bem, 1981), особа је полно типизирана ако је усвојила родне улоге у складу са својим полом, тј. друштвене стандарде о пожељном полно одговарајућем понашању. Полно типизирани особе могу бити феминине – испољавају понашања и особине женског пола и маскулине – испољавају обележја мушког пола. Полно нетипизирани особе су андрогине, тј. испољавају особине оба пола у великој мери, а недиференцирани они који их испољавају у мањој мери.

Бем (према Стефановић и сар., 2012) сматрала је да интернализоване друштвене шеме пола функционишу као когнитивне схеме које обликују перцепцију и понашање, због чега полно типизирани индивидуе из свог репертоара потпуно искључују типичне карактеристике другог пола. У складу с тим, жене су феминине (пасивне, причљиве, нежне, осећајне...), а мушкарци маскулини (агресивни, доминантни, безосећајни...). У психологији је дуго било прихваћено схватање по којем постоје само два могућа исхода полног типизирања. Притом је димензија маскулиност–фемининост сматрана биполарним континуумом, где се маскулиност и фемининост међусобно искључују (Вулетић, 1985). Међутим, према Сандри Бем (Bem, 1981), особа може истовремено поседовати и маскулине и феминине карактеристике, због чега уводи појам андрогинности. Нетипизирана особа је у стању да и друге шеме користи као

одговарајуће. Импликација је да слобода од ослањања на родне схеме представља предност у многим ситуацијама. Због тога што су ослобођене потребе да вреднују себе и друге према прописаним стандардима повезаним са полом, андрогине особе су способне да се понашају много адаптивније и флексибилније (Стефановић и сар., 2012).

Издајамо неколико закључака студија које углавном подржавају даље истраживање теоријских концепата андрогиности Сандре Бем.

- Истраживање Раманаиах и сарадника (Ramanaiah et al., 1995) о односу полне улоге и задовољства животом потврђују хипотезу о андрогиности као најпожељнијем статусу, али само код мушкараца. Код жена, најзадовољније животом су андрогине и маскулине жене, међутим, те две групе се не разликују статистички значајно, што више говори у прилог маскулиности.
- Андрогине особе су вештије, мање анксиозне и социјално активније од других (Campbell et al., 1981).
- Маскулиност и андрогиност су у негативној корелацији са депресијом, а позитивној корелацији са успешнијим стратегијама превладавања (Cheng, 1999; Stake, 1997).

Културолошки стереотипи о полној улози одражавају се (посредно или непосредно) код неких особа и тако обликују њихов брачни и породични живот. Када искоче из стереотипних полних улога, и мушкарци и жене могу доживети социјалну осуду и притиске од најближих чланова породице, па се већина радије уклапа у стереотипе. Од начина на који пар расправља о блискости, васпитавању деце или породичним финансијама може зависити и опстанак брака. У томе несумњиво одређену улогу имају усвојени полни стереотипи и стога се може закључити да је полна улога коју усвајамо веома важна за субјективни доживљај квалитета личног и породичног живота и има функцију у брачној дијади.

Метод

Проблем

Испитати повезаност полне улоге брачних партнера са њиховом проценом квалитета брачних односа.

Циљеви

1. Испитати повезаност маскулиности брачних партнера (супруг, супруга) са проценом квалитета брачних односа.
2. Испитати повезаност фемининост брачних партнера са проценом квалитета брачних односа.
3. Испитати повезаност андрогиности брачних партнера са проценом квалитета брачних односа.

Независне варијабле

- *Феминине особине* су: показивање наклоности, љубави и нежности, осетљивост за потребе других, емоционална топлина, брига за друге, породична кохезија.
- *Маскулине особине* су: одлучност, агресивност, амбициозност, аналитичност, доминантност, осигуравање средстава за живот.
- *Андрогини мушкарци или жене* могу бити и маскулини и феминини, зависно од околности. Жене показују одлучност, доминантност, амбициозност, а мушкарци су склони да покажу своје емоције и нежност у замену за смањење стреса изазвано такмичарским императивом.

Наведене варијабле оперализоване су на основу резултата на БСРИ (Инвентар полне улоге – Bem, 1974).

Зависна варијабла

- Квалитет брака обухвата следеће аспекте: задовољство у браку, слагање пара, кохезију пара и изражавање емоција. Оперализоване су на основу резултата на скали ДАС (Спаниерова Скала прилагођености партнера, ДАС, 1976).

Узорак

Узорак чини 100 брачних парова (укупно 200 испитаника), старости од 20 до 60 година (74,5% узраста 22–47 год). Већина испитаника има завршену средњу школу (57.5%), завршену основну школу има 4,5%, КВ и ВКВ радника је такође 4,5%, вишу школу има 8,0%, а њих 25.5% је високе стручне спреме. Магистратуру и докторат има 1,0% испитаника. У радном односу је 60.0%, 26.0% је незапослених, а остали испитаници су пензионери или домаћице (14%).

Инструменти

- ДАС – Спаниерова скала прилагођености партнера (Dyadic Adjustment scale – DAS, 1976). Скала садржи 32 ајтема којима се процењују четири категорије: слагање пара, задовољство браком, кохезија пара и афективна експресивност. Одговори се дају најчешће на скали од 1 до 5, мада постоје и дихотомна питања. Факторском анализом аутори скале су добили 4 фактора. Слагање пара има 15 ајтема (*Колико се Ви и Ваш партнер слажете у погледу вођења породичних финансија*), субскала задовољство браком има 8 ајтема (*Да ли сте икада зажалили што сте се венчали*), субскала кохезија пара има 5 ајтема (*Колико се Ви и Ваш партнер слажете у погледу вођења породичних финансија*) и субскала афективна експресивност има 4 ајтема (*Колико се Ви и Ваш партнер слажете у погледу исказивања осећања*). Према аутору скале ДАС поузданост субскала је задовоља-

вајућа (слагање пара 0,94; задовољство браком 0,90; кохезија пара 0,86 и афективна експресивност 0,73).

- БСРИ – Инвентар полне улоге аутора (Вем, 1974). Састоји се од 60 питања – двадесет у вези са мушким карактеристикама, двадесет у вези са женским и двадесет неутралних. Испитаник на седмостепеној скали бира број у складу са степеном слагања са тврђом. Андрогиност се процењује тако што од добијене вредности на фемининости одузима вредност на маскулиности. Што је вредност ближе нули то је особа више андрогина. Тест ретест коефицијенти поузданости за обе скале маскулиност и фемининост износе 0,90 (Бем). Коефицијенти поузданости интерне конзистенције су маскулиност 0,80 а фемининост 0,83.
- Упитник за испитивање социодемографских варијабли: пол, образовање, радни статус.

У нашем истраживању коефицијенти поузданости за ДАС (Кронбах α) су: задовољство браком (0.670), кохезија пара (0.672) и афективна експресивност (0.684) што значи нешто ниже у односу на постављени стандард, осим субскале слагање пара која има високу поузданост (0.887). Субскале маскулиност и фемининост (БСРИ) имају високу поузданост (маскулиност: 0.856, а за фемининост: 0.864). Нема посебне поузданости за андрогиност, пошто се она добија одузимањем скорa маскулиности од скорa на фемининости.

Резултати истраживања

Табела бр. 1 Степен изражености варијабли истраживања на ДАС скали

	Н	Минимум	Максимум	АС	СД
Задовољство браком	200	16.00 (0)	38.00 (39)	35.57	6.99
Кохезија пара	200	2.00 (0)	24.00 (24)	16.26	4.46
Слагање пара	200	12.00 (0)	65.00 (75)	51.13	9.13
Афективна експресивност	200	2.00 (0)	12.00 (13)	9.75	2.21

Бројеви у заградама су теоријске минималне и максималне вредности.

Приказани резултати о максималним и минималним вредностима као и о просечном задовољству у браку, кохезији пара, слагању пара и афективној експресивности. Пошто су добијене просечне вредности изнад теоријске просечне вредности и ближе максималним вредностима, закључујемо да испитаници обухваћени овим истраживањем, процењују свој садашњи брак као претежно квалитетан.

Табела бр. 2 Степен изражености варијабли истраживања на БСРИ

	Н	Мин	Макс	Средње вред.	Станд. Дев.
маскулиност	200	20.00 (20)	130.00 (140)	94.32	18.12
фемининост	200	20.00 (20)	130.00 (140)	98.22	17.04
андрогиност	200	-60.00	53.00	3.90	20.64

Бројеви у заградама су теоријске минималне и максималне вредности.

Просечне процене полне улоге испитаног узорка указује да је фемининост као улога нешто заступљенија од маскулиности. Андрогиност, која се добија израчунавањем разлике између фемининости и маскулиности није по вредности знатно удаљена од 0, што говори у прилог томе да је на испитиваном узорку брачних парова изражена и андрогиност.

Табела бр. 3. Повезаност полне улоге (фемининости, маскулиности и андрогиности) брачног партнера женског пола са проценом квалитета брачних односа

		Задовољство браком	Кохезија пара	Слагање пара	Афективна експресивност
маскулиност	Pearson Correlation	0.072	0.211*	0.158	0.075
	Sig. (2-tailed)	0.474	0.035	0.117	0.455
фемининост	Pearson Correlation	0.166	0.367**	0.160	0.148
	Sig. (2-tailed)	0.099	0.000	0.111	0.143
андрогиност	Pearson Correlation	0.069	0.100	-0.025	0.050
	Sig. (2-tailed)	0.496	0.323	0.803	0.622

** . Значајност на нивоу 0,01

* . Значајност на нивоу 0,05

Када су у питању испитаници женског пола, Табела 3. показује да субскала кохезија пара корелира позитивно са субскалама фемининост и маскулиност.

Табела бр. 4. Повезаност полне улоге (фемининости, маскулиности и андрогиности) брачног партнера мушког пола са проценом квалитета брачних односа

		Задовољство браком	Кохезија пара	Слагање пара	Афективна експресивност
маскулиност	Pearson Correlation	0.117	0.196	0.169	0.121
	Sig. (2-tailed)	0.247	0.050	0.092	0.229
фемининост	Pearson Correlation	0.489**	0.460**	0.307**	0.289**
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.000	0.002	0.004
андрогиност	Pearson Correlation	0.388**	0.288**	0.157	0.182
	Sig. (2-tailed)	0.000	0.004	0.118	0.069

** .Значајност на нивоу 0,01

Видимо да на узорку мушких испитаника субскала фемининост корелира позитивно са субскалама задовољство браком, кохезија пара, слагање пара и афективна експресивност. Субскала андрогиност корелира позитивно са субскалама задовољство браком и кохезија пара.

Дискусија резултата

Примарни циљ спроведеног истраживања био је утврдити да ли постоји повезаност полне улоге коју партнери усвајају током живота и њихове процене квалитета брака. Определили смо се да, најпре, добијене резултате разматрамо у односу на пол брачног пара. Тако, када су у питању испитаници женског пола брачног пара, показало се да је кохезија пара већа уколико је већи скор постигнут на субскалама фемининост и маскулиност, и обрнуто. С обзиром на то да феминине особе одликује показивање наклоности, љубави и нежности, емоционална топлина, брига за друге, логична је повезаност са породичном кохезијом. Међутим истовремено, и маскулиност као димензија код жена, уколико је израженија, такође доприноси кохезији пара. И овај налаз није савим неочекиван када имамо у виду динамику функционисања сваке појединачне породице у којима инверзност усвојене полне улоге у породици у односу на пол није нужан предиктор непостојања кохезије пара. У нешто ширем контексту подсећамо да један број студија усвојене полне улоге указују да у неким доменама функционисања изражена маскулиност има својих предности. На пример, у истраживању Марша и Бирнеа (Marsha&Byrne, према Lueptow, 2001) показало се да један од битних предиктора постигнућа и самоефикасности у различитим професионалним и академским областима представља доминантна маскулина полна оријентација. Поменимо и истраживање Лонга (Long, 1986) о односу самопоштовања, маскулиности и фемининости код различитих група жена (запослене жене, жртве породичног насиља, студенткиње и клијенткиње Центра за психолошку помоћ). Испоставило се да је маскулиност значајан предиктор самопоштовања за све четири групе, док фемининост није била значајан предиктор ни у једној групи, што посредно, каткад и непосредно, може имати улогу у функционисању породице. Треба напоменути да је неочекивано да у спроведеном истраживању нису нађене корелације са осталим факторима процене квалитета брака код жена ни када је у питању фемининост, маскулиност, нити андрогиност код жена у испитиваном узорку.

Када су у питању испитаници мушког пола, показало се да израженија фемининост утиче позитивно на задовољство браком, кохезију пара, слагање пара и афективну експресивност, односно на укупан квалитет брака. Андрогиност је позитивно повезана са задовољство браком и кохезијом пара. Подсећамо да су мушкарци са усвојеном феминином улогом, као и андрогином, склонији од изразито маскулиних, показивању својих емоција и нежности. Сама андрогиност најчешће подразумева да је особа флексибилнија и да се лако прилагођава новонасталим ситуацијама, те да лакше превазилази проблеме и

сукобе, па због тога не чуди да су такве особе задовољније у браку и да имају осећај заједништва са партнером.

Мада један број истраживања подвлачи позитивне аспекте андрогинности, уочљиво је да, у зависности од специфичних варијабли укључених у истраживања андрогинности, резултати варирају и нису увек сагласни. Може се рећи да сам концепт андрогинности још увек нема сасвим јасно и прецизно одређење и захтева како теоријска преиспитивања, тако и даљу емпиријску проверу (Видановић, 2008). Рецимо, резултати студија из ове области нам говоре да је маскулина полна улога у корелацији са менталним здрављем, али да, с друге стране, не постоје разлике између маскулиних и андрогиних особа у погледу опште прилагођености и психолошке равнотеже (Taylor&Hall, према Lueptow, 2001).

Како је усвајање одређене полне улоге дугогодишњи развојни процес како на индивидуалном, тако и на породичном плану, могу бити релевантни налази до којих су дошли Гастело и Гастело (Guastello i Guastello, 2003) који су на узорку од 576 студената и њихових родитеља испитивали андрогиност и емоционалну интелигенцију. У тој студији су синови, у поређењу са очевима, имали израженију андрогиност, али та разлика није била присутна код мајки и ћерки. Истраживачи сматрају да код девојака постоји тенденција ка све већем усвајању типичних маскулиних обележја. Нађена је позитивна корелација између андрогиније и емоционалне интелигенције, као и сличност усвојене полне улоге мајки и ћерки. Како наводи Видановић (2008), данас све више говоримо о андрогиној мајци и андрогином оцу. Тешко је са сигурношћу предвидети на који начин се усвајање андрогине полне улоге родитеља може одразити на формирање личности детета или битно променити динамику породичних односа.

Треба поменути и налазе који пружају резултати истраживања са подручја централне и југоисточне Србије – Стефановић и сарадника (Стефановић и сар., 2012) чији циљ је био испитивање у којој мери степен егалитарности ставова о родним улогама зависи од категорије и степена усвојене полне улоге. Узорком је обухваћено 236 испитаника оба пола, са високим образовањем, узраста од 25 до 65 година. Код мушкараца је евидентно присуство усвојене андрогине полне улоге, а код жена феминине, али и маскулине која позитивно корелира са егалитарношћу у ставовима. Млађи испитаници показују већу фемининост и већу егалитарност у ставовима, али и андрогиност која негативно корелира са егалитарношћу. У сваком случају, спроведено истраживање даје назнаку да је дошло до извесних промена, бар у популацији високо образованих, у погледу усвојених полних улога и ставова о родним улогама. Може се претпоставити да су се, између осталог, друштвена очекивања у вези са родним улогама која делују као нормативни притисци, донекле изменила.

Закључак

Брак као институција је веома различито схваћен од стране многих аутора. Разлог томе је што је брачна заједница посматрана са различитих аспеката, а како

је осим саме личности партнера и његових особина много других фактора који утичу на доживљај квалитета брака, сасвим је разумљиво да постоје и различити приступи истраживању његовог квалитета. Ово истраживање имало је за циљ да утврди да ли постоји повезаност полне улоге коју партнери усвајају током живота са њиховом проценом квалитета брака. Посматрано са овог аспекта можемо закључити следеће: полна улога јесте повезана са проценом доживљаја квалитета брака, те је утврђено да феминини и андрогини мушкарци, као и маскулине и феминине жене имају виши доживљај квалитета брака и то кохезије пара, која се односи на заједничко провођење времена са партнером, и уопште на осећај заједништва са њим. Већа флексибилност мушкараца и жена у погледу полних улога доприноси бољој кохезији и задовољству квалитетом брака. Изразито маскулине особине мушкарца не доприносе доживљају квалитета брака. Ново истраживање би требало прецизније да испита који аспекти маскулиности, феминости и андрогиности значајно побољшавају квалитет партнерских односа у браку.

Литература

- Barelds, D.P.H. (2005). Self and partner personality in intimate relationships. *European Journal of Personality*, 19, 501–518.
- Bem, S. L. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155–162.
- Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing source. *Psychological Review*, 4, 354–364.
- Campbell, M., Steffan, J., Langmeyer, D. (1981). Psychological Androgyny and Social Competence, *Psychological Reports*, 48, 611–614.
- Cheng, C. (1999). Gender role differences in susceptibility to the influence of support availability on depression, *Journal of Personality*, 67, 439–467.
- Guastello, D., Guastello, S. (2003). Androgyny, Gender Role Behavior and Emotional Intelligence Among College Students and Their Parents, *Sex Roles*, 49, 11/12, 663.
- Karney, B. R. & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method and research. *Psychological Bulletin*, 118, 3–34.
- Long, V. O. (1986). Relationship of Masculinity to Self-Esteem and Self-Acceptance in Female Professionals, College Students, Clients, and Victims of Domestic Violence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 54(3), 323–327.
- Lueptow, L., Garovich-Schola, L., Lueptow, M. (2001). Social change and persistence of sex typing: 1974–1997. *Social Forces*, 80, 1, 1–35.
- Luo, S. i Klohnen, E.C. (2005). Assortative Mating and Marital Quality in Newlyweds: A Couple Centered Approach, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 88, 304–326
- Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (2005). *Psihologija braka I obitelji*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.

- Ramanaiah, N. V., Detwiler, F. R. J., & Byravan, A. (1995). Sex-Role Orientation and Satisfaction with Life. *Psychological Reports*, 77, 1260–1262.
- Spanier, G. B. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38, 15–28.
- Стефановић, Ј., Видановић, С., Тодоровић, Д. (2012). Полне улоге и ставови о родним улогама особа са високим образовањем. *Темида*, 15, 4, 179–186.
- Видановић, С. (2008). Концепт андрогинности и породичне улоге. *Теме*, 22, 3, 585–593.
- Weininger, O. (1998). *Pol i karakter*. Beograd: Narodna knjiga Alfa
- Vuletić, M. (1985) Androgynost i merenje androgynosti. *Psihologija*, 3–4, 5–8.

Jelisaveta Todorović
Snežana Vidanović

MARRIAGE QUALITY AND PARTNER ANDROGYNY

Abstract: Marriage quality is defined as objective sum of desirable characteristics of marriage, such as existence of mutual love and respect, joint decision making, right distribution of tasks and responsibility, existence of mutual life goals and sharing the same point of view in terms of life issues. In the attempt to analyze the factors that contribute to quality of marriage and role balancing in marriage, personal dimensions: femininity, masculinity and androgyny, were used as a starting point. In many theoretical studies, the accepted model is that of Sandra Bem, which develops the concept of androgyny under the premise that masculinity and femininity are not opposite genders on the conceptualized continuum. The goal of the research was to examine the correlation between androgyny and marriage quality. The sample consisted of 200 subjects (100 married couples age between 20-60 years) with different educational background, career, and employment status. Examiners applied Spanier's scale of partner adjustment (Dyadic Adjustment scale-DAS), which is used for measuring stacking a married couple, marriage satisfaction, couple cohesion and expressiveness of affection, Gender Role Inventory (BSRI) and General information questionnaire. Results revealed that women who have higher femininity and masculinity also have higher marriage cohesion, and on sub-sample of men participants the femininity sub-scale positively correlates with marriage satisfaction, couple cohesion, couple cooperation and expressiveness of affection sub-scales. Androgyny sub-scale positively correlates with marriage satisfaction and couple cohesion sub-scales.

Keywords: marriage, partner adjustment, femininity, androgyny, masculinity.

Gordana D. Đigić¹
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Niš

Originalni naučni rad
UDK 159.923.2:316.624-057.87

Ljiljana G. Marković²
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Niš

OSOBINE LIČNOSTI I IMPULSIVNO TRAŽENJE SENZACIJA KAO PREDIKTORI IZLOŽENOSTI NASILJU I SKLONOSTI KA VRŠENJU NASILJA

Rezime: Osnovni problem istraživanja odnosi se na pitanje da li je moguće predvideti izloženost nasilju i sklonost ka vršenju nasilja kod učenika srednje škole na osnovu mera osobina ličnosti iz modela Velikih pet plus dva i impulsivnog traženja senzacija. Rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku od 200 učenika četvrtog razreda srednje škole pokazali su da se izloženost nasilju ne može predvideti na osnovu mera izraženosti osobina ličnosti, dok viša izraženost ekstraverzije ($\beta = .184, p < .05$) i niža izraženost otvorenosti ka novom iskustvu ($\beta = -.165, p < .05$) predviđaju sklonost ka nasilnom ponašanju. Traženje senzacija nije značajan prediktor izloženosti vršnjačkom nasilju, ali jeste značajan negativni prediktor ($\beta = -.313, p < .01$) sklonosti ka nasilnom ponašanju. Mladići su značajno više nego devojke skloni nasilnom ponašanju ($t = 4.277, p < .01$), a bolji školski uspeh učenika povezan je sa manje izraženom sklonošću ka nasilnom ponašanju ($r = -.225, p < .01$). Rezultati mogu biti značajni u prevenciji vršnjačkog nasilja.

Ključne reči: vršnjačko nasilje, osobine ličnosti, impulsivno traženje senzacija

Uvod

Nasilno ponašanje, a posebno vršnjačko nasilje među decom i mladima, u savremenom svetu predstavlja ozbiljan problem prvenstveno zbog težine posledica koje ima po učesnike (i žrtve i nasilnike) i društvo u celini. S druge strane, radi se o problemu čije rešavanje nije nimalo jednostavno zbog kompleksnosti faktora koji doprinose njegovom pojavljivanju, među kojima su brojni socijalni (karakteristike porodičnog, školskog i šireg društvenog okruženja, uticaj medija) i individualni faktori (uzrast, pol, osobine ličnosti, opšta i emocionalna inteligencija, samopoštovanje, empatija, lokus kontrole, impulsivno traženje senzacija).

Definišući fenomen nasilja, autori su saglasni da ono podrazumeva upotrebu sile ili moći protiv sebe, drugih i zajednice, kao i nameru da se nanese zlo, povreda ili

¹ gordana.djigic@filfak.ni.ac.rs

² lyly990@yahoo.com

šteta (Krug et al., 2002; Milosavljević, 1998; Srna, 2003). Kao osnovne vrste nasilja najčešće se razlikuju fizičko, verbalno i socijalno ili relaciono nasilje (Mikanović i Maran, 2016; Olweus, 1999, prema Nedimović, 2010), dok neki autori, pored fizičkog, kao posebne vrste nasilja izdvajaju psihološko ili emocionalno i seksualno nasilje (Sinobad, 2005). U *Posebnom protokolu za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama* (Ministarstvo prosvete RS, 2007) navode se sledeći oblici nasilja: fizičko, emocionalno ili psihološko, seksualno, elektronsko nasilje, zloupotreba dece/učenika, zanemarivanje i nemarno postupanje, kao i eksploatacija dece/učenika.

Posebnu pažnju istraživača privlače vršnjačko i školsko nasilje. Vršnjačko nasilje se najčešće definiše kao svako fizičko ili psihičko nasilno ponašanje usmereno na decu od strane vršnjaka, učinjeno sa ciljem povređivanja (Nedimović, 2010). Kao bitna odrednica vršnjačkog nasilja ističe se i učestalost i trajanje negativnih postupaka vršnjaka prema drugoj deci kojoj se nanosi fizički ili emocionalni bol (Mikanović i Maran, 2016). Školsko nasilje, pored nasilja među vršnjacima, obuhvata i nasilje koje se dešava između dece i odraslih, a dešava se u školskom kontekstu – u prostoru škole ili između aktera školskog života (Popadić, 2009).

Intenzivnije bavljenje vršnjačkim i školskim nasiljem u svetu počelo je 70-tih i 80-tih godina prošlog veka. Jedna od prvih i najznačajnijih studija sprovedena je u Norveškoj (Olweus 1973, prema Popadić, 2009). Prvo opsežno istraživanje izloženosti nasilju učenika osnovnih škola u Srbiji (Popadić i Plut, 2007) pokazalo je da je 65,3% učenika doživelo neki oblik vršnjačkog nasilja tokom tri meseca koja su prethodila istraživanju, a analiziranjem slučajeva ponovljenog nasilja, 20,7% učenika svrstano je u žrtve, 3,8% u nasilnike i 3,6% u žrtve/nasilnike. U istraživanju Radosavljev Kirčanski (2014) dobijen je rezultat da je oko 75% ispitanih učenika VIII razreda bilo izloženo nasilju vršnjaka. Kodžopeljić i saradnici (2010) su, na uzorku od 14.943 učenika osnovnih i srednjih škola u Srbiji, utvrdili da je oko 43,5% učenika tokom školovanja bilo izloženo nasilju.

Razlozi koji doprinose širokoj rasprostranjenosti nasilja u školama su brojni: od toga da je nasilje prisutno svuda oko nas, i to često kao sredstvo kojim se brže stiže do cilja, do toga da je nasilje sastavni deo života dece u kući, preko medija i različitih sadržaja koji se nude deci (Đurišić, 2015). Sa pojavom nasilnog ponašanja mogu biti povezani i neki faktori školskog nivoa (Marković, 2015), kao što su karakteristike školske klime (kvalitet odnosa između nastavnika i učenika, način sprovođenja discipline, sistem pravila i vrednosti) i strukturalne karakteristike škole (veličina škole, broj učenika, broj i veličina odeljenja, lokacija škole, etnička/rasna struktura).

Mnogi od pomenutih faktora prisutni su u okruženju sve dece, a ipak sva deca ne učestvuju u situacijama nasilja, niti ga vrše, niti ga doživljavaju kao žrtve. Imajući to u vidu, možemo pretpostaviti da je, pored brojnih sredinskih faktora, uključenost dece i mladih u situacije nasilja povezana i sa nekim individualnim karakteristikama. U prilog tome idu nalazi da se mogu izdvojiti sklopovi osobina karakteristični za uloge koje deca imaju u situacijama nasilja. Za žrtve, odnosno učenike koji su česte mete napada druge dece, karakteristično je da su to fizički slabija, preosetljiva,

anksiozna, nesigurna, bojaŹljiva, povučena i usamljena deca (Marano, 1995, prema Popadić i Plut, 2007; Nedimović i Biro, 2013). Neka deca su i nasilnici i Źrtve, a njih karakteriše kombinacija anksioznosti i agresivnosti (Popadić, 2009). Nasilnici pokazuju manje empatije, povećanu latentnu agresivnost i smanjenu agresivnu inhibiciju, imaju potrebu da osete kontrolu i moć (Jovanović Mađar, 2014). Navodi se da su nasilnici emocionalno nezreliji, manje empatični, impulsivniji i da nemaju osećaj krivice ili griŹe savesti, a često se navodi i da su u stvari anksiozni i nesigurni, a ta osećanja maskiraju agresivnim ponašanjem (Sesar, 2011). Manje su socijalno osetljivi i kooperativni, imaju pozitivne stavove prema nasilju i skloni su agresivnosti, impulsivnosti i dominantnosti u socijalnim odnosima (Kumpulainen et al., 1998, prema Sesar, 2011). Ovakvi nalazi navode na zaključak da se razlike u ponašanju dece u situacijama nasilja mogu bar delimično objasniti njihovim osobinama ličnosti koje, kao stabilne unutrašnje karakteristike, uzrokuju ponašanje pojedinca koje je relativno stabilno tokom vremena i dosledno u sličnim situacijama (Allport, 1962, prema Smederevac i Mitrović, 2006). Dakle, osobine ličnosti nam pomaŹu da opišemo ljude, ali i da objasnimo i predvidimo njihovo ponašanje (Larsen & Buss, 2008), pa i ono koje je vezano za situacije vršnjačkog nasilja.

U istraživanju povezanosti osobina ličnosti i vršnjačkog nasilja (Maksimović i sar., 2008) kod dece uzrasta od 11 do 13 godina, ekstraverzija se izdvojila kao značajan prediktor rizičnog ponašanja koje podrazumeva traŹenje stimulacije u socijalno neprihvatljivim aktivnostima, dok se na neuroticizam ukazuje kao na predisponirajući faktor za ulogu Źrtve. Pokazalo se i da je psihoticizam povezan sa ponašanjem koje uključuje eksplicitnu agresiju.

Značajan doprinos osobina ličnosti nasilnom ponašanju adolescenata potvrđuje i istraživanje sprovedeno u Italiji (Tani et al., 2003). Učenici koji su skloniji nasilničkom ponašanju imali su niŹe skorove na saradljivosti. Niska savesnost je bila izraŹenija kod učenika koji su skloniji uloŹi Źrtve. Kod ovih učenika je utvrđena i viša emocionalna nestabilnost, što je u skladu sa još nekim ranijim istraživanjima (Shieldsand Cicchetti, 2001, Schwartz et al., 2001, prema Tani et al., 2003) u kojima je dobijeno da deca koja su neprihvaćena imaju teškoće u regulaciji emocija, što ih stavlja u rizik od budućeg zlostavljanja. Buk i saradnici (Book et al., 2012) došli su do rezultata da je sklonost ka nasilju u negativnoj korelaciji sa saradljivošću, emocionalnošću i savesnošću. U još nekim istraživanjima dobijena je povezanost povećane sklonosti ka nasilju sa niŹom saradljivošću i višim neuroticizmom (Menesini et al., 2010, prema Book et al., 2012), odnosno sa niŹom saradljivošću i savesnošću (Bollmer et al., 2006).

U ovom istraživanju biće ispitivane osobine ličnosti iz modela Velikih pet plus dva kao prediktori ponašanja učenika srednje škole u situacijama vršnjačkog nasilja. Ovaj model ličnosti, zasnovan na psiholeksičkoj studiji spovedenoj na srpskom jeziku, obuhvata sledeće dimenzije (Smederevac i sar., 2010):

1. *Neuroticizam* (subdimenzije: anksioznost, depresivnost i negativni afekat) – odnosi se na stepen reaktivnosti na potencijalno ugroŹavajuće stimulse. IzraŹeniji neuroticizam predstavlja opštu tendenciju da se doŹive negativni afekti (tuga, strah, uznemirenost), dok su osobe sa slabije izraŹenim

- neuroticizmom emocionalno stabilne, staložene, relaksirane, u stanju da se suoče sa stresnim događajima bez panične uznemirenosti.
2. *Ekstraverzija* (subdimenzije: srdačnost, društvenost i pozitivni afekat) – odnosi se na stepen reaktivnosti na spoljašnje okruženje i broj međuljudskih odnosa sa kojim sa osećaju lagodno. Zbog veće reaktivnosti i zasićenosti stimulacijama, introverti izbegavaju situacije u kojima je veći broj nadražaja, kakve su socijalne situacije. Ekstravertne osobe, u potrazi za stimulacijom, češće traže društvo drugih, a njihovo ponašanje se doživljava kao druželjubivost i spontanost.
 3. *Savesnost* (subdimenzije: samodisciplina, istrajnost i promišljenost) – odnosi se na broj ciljeva na koji je neko usmeren, kao i na samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u njihovom ostvarivanju. Osobe sa visokom savesnošću su usmerene na veći broj ciljeva i samodisciplinovane su, dok oni sa niskom savesnošću pokazuju spontanost i površnost u vezi sa ostvarivanjem ciljeva.
 4. *Agresivnost* (subdimenzije: bes, nepopustljivost i teška narav) – podrazumeva individualne razlike u pogledu učestalosti i intenziteta agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i intenzitetu same agresivne reakcije.
 5. *Otvorenost ka iskustvu* (subdimenzije: intelekt i traženje novina) – obuhvata intelektualnu radoznalost, širok krug interesovanja i otvorenost za promene. Osobe sa visokoizraženom otvorenošću imaju više interesovanja i u skladu sa tim manje dubine u okviru svakog od njih, dok osobe sa slabije izraženom otvorenošću imaju manje interesovanja i relativno više dubine u svakom od njih.
 6. *Pozitivna valenca* (subdimenzije: superiornost i pozitivna slika o sebi) – jedna je od dve dimenzije samoevaluacije. Osobe kod kojih je ova dimenzija izrazito visokoizražena imaju osećaj superiornosti, pokazuju egocentizam i narcizam. Suprotno, ova dimenzija je izrazito nisko izražena kod snishodljivih osoba sa niskim samopoštovanjem i nižim očekivanjima od sebe. Blago povišenje, blago sniženje ili prosečna izraženost ove dimenzije se smatraju poželjnim.
 7. *Negativna valenca* (subdimenzije: manipulativnost i negativna slika o sebi) – odnosi se na doživljaj sebe kao loše osobe i karakteristična je za depresivni kognitivni stil.

Pored osobina ličnosti iz modela Velikih pet plus dva, u ovom istraživanju biće ispitivano i impulsivno traženje senzacija kao prediktor ponašanja u vezi sa vršnjačkim nasiljem. To je jedna od dimenzija iz Cukermanovog alternativnog petofaktorskog modela (Zuckerman, 1994; Zuckerman, 2002, prema Smederevac i Mitrović, 2006). Ovde se radi o sklonosti ka impulsivnom ponašanju, uzbuđenju, avanturističkom ponašanju, ka promenama i novinama, kao i ka rizičnim ponašanjima, a po nekim nalazima, glad za stimulacijom je povezana sa sklonošću ka nasilju i više nego impulsivnost (Borum & Verhaagen, 2006, prema Popadić, 2009).

Na ideju o postojanju ove osobine došlo se na osnovu Zakermanovih eksperimenata sa senzornim lišavanjem (Zuckerman, 1994). Grupa volontera boravila je od jednog sata do dve nedelje u prostoru izolovanom od spoljašnje stimulacije. To je kod ispitanika dovodilo do pojave anksioznosti i halucinacija, ali i do različitih individualnih reakcija za koje se smatralo da su povezane sa osobinom ličnosti koja neke osobe čini osetljivijim, a druge manje osetljivim na efekte senzornog lišavanja, odnosno sa tim da je nekim ljudima potrebna veća količina i raznovrsnost stimulacije nego drugima. Potreba za traženjem uzbuđenja (Zuckerman, 1978, prema Stefanović Stanojević i sar., 2010) može se manifestovati kroz četiri dimenzije: traženje uzbuđenja i avanture, traženje iskustva, dezinhibiciju i osjetljivost na dosadu.

Teorija traženja senzacija (Zuckerman, 1979) pretpostavlja da mladi prestupnici imaju nivo pobuđenosti niži od optimalnog, zbog čega traže stimulaciju, često u obliku agresivnog ili antisocijalnog ponašanja, kako bi povratili svoj optimalni nivo uzbuđenja. Traženje senzacija bi, prema ovoj teoriji, moglo biti prediktor sklonosti ka vršenju nasilja. Istraživanja ukazuju na povezanost traženja senzacija sa antisocijalnim i nasilničkim ponašanjem (Smederevac i sar., 2006; Woods & White, 2005). Treba, međutim, imati u vidu i to da osobe sa izraženom potrebom za spoljašnjom stimulacijom, tu potrebu mogu zadovoljiti i na razne socijalno prihvatljive načine – odlazak na koncert, slušanje muzike, bavljenje sportom, posebno ekstremnim sportovima (Zuckerman, 1994, prema Smederevac i sar., 2006).

Metodologija istraživanja

Problem

U ovom radu se ispituje doprinos nekih osobina ličnosti u predviđanju ponašanja srednjoškolaca u vezi sa situacijama nasilja. Osnovni problem istraživanja odnosi se na pitanje da li je moguće predvideti izloženost nasilju i sklonost ka vršenju nasilja kod učenika srednje škole na osnovu mera osobina ličnosti iz modela *Velikih pet plus dva* i impulsivnog traženja senzacija. Pored toga, ispitivane su i razlike između mladića i devojaka u pogledu izloženosti nasilju i sklonosti ka vršenju nasilja, kao i povezanost izloženosti nasilju i sklonosti ka nasilnom ponašanju sa školskim uspehom.

Uzorak

U istraživanje je uključeno 200 učenika četvrtog razreda srednjih škola u Nišu (94 mladića i 106 devojaka), i to 100 učenika gimnazije i 100 učenika srednjih stručnih škola u kojima se školuju učenici za područje rada trgovina, ugostiteljstvo i turizam. Na nivou celog uzorka školski uspeh je izražen prosečnom ocenom 4.22 (4.58 na poduzorku učenika gimnazije i 3.87 kod učenika stručnih škola).

Instrumenti

Upitnik Velikih pet plus dva (VP+2) (Smederevac i sar., 2010), kraća verzija, korišćen je za merenje dimenzija ličnosti (*Neuroticizam, Ekstraverzija, Savesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Pozitivna valenca i Negativna valenca*) iz

istoimenog teorijskog modela. Upitnik sadrži 70 ajtema u formi petostepene skale Likertovog tipa. Ajtemi su raspoređeni u sedam subskala, od kojih svaka meri jednu od dimezija i sastoji se od 10 ajtema, pri čemu visina skora na skali predstavlja meru izraženosti ispitivane osobine. Autori upitnika (Smederevac i sar., 2010) navode da se pouzdanost kreće u rasponu od $\alpha=.80$ do $\alpha=.88$. I u ovom istraživanju dobijena je zadovoljavajuća pouzdanost svih skala (od $\alpha=.72$ do $\alpha=.89$).

Zakerman-Kulman upitnik ličnosti – Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire (ZKPQ-50-CC) (Mitrović i sar., 2009) predstavlja skraćenu verziju upitnika ZKPQ (Zuckerman et al., 1993) i obuhvata 50 stavki sa binarnim formatom odgovora, raspoređenih u pet desetoajtemskih skala za merenje dimenzija iz alternativnog petofaktorskog modela ličnosti (*Aktivitet, Agresivnost/Hostilnost, Socijalnost, Impulsivno traženje senzacija i Neuroticizam/Anksioznost*). Dobijena pouzdanost upitnika u istraživanju autora u Srbiji (Mitrović i sar., 2009) je zadovoljavajuća (koeficijent interne konzistencije za skale ovog upitnika se kreće od $\alpha=.65$ do $\alpha=.78$). U ovom istraživanju korišćena je samo skala *Impulsivno traženje senzacija* koja obuhvata dva faktora nižeg reda. Jedan se odnosi na tendenciju ka impulsivnom ponašanju, praćenu nemogućnošću planiranja. Drugi se odnosi na sklonost ka uzbuđenju i nepredvidivim situacijama, kao i na potrebu za stalnim promenama i novinama. Na uzorku ispitanom u okviru ovog istraživanja skala je pokazala nešto nižu pouzdanost ($\alpha=.64$).

Upitnik PRONA (Čolović, Kodžopeljić i Nikolašević, 2014) služi za samoprocenu ponašanja karakterističnih za nasilnu interakciju među učenicima osnovnih i srednjih škola. Upitnik sadrži 20 stavki sa trostepenim skalama za odgovore, pri čemu ispitanici procenjuju učestalost određenog ponašanja koje se javlja u nasilnoj interakciji – *nikad* (0), *ponekad* (1) i *često* (2). Upitnik sadrži dve skale. Prva skala, *Izloženost vršnjačkom nasilju*, obuhvata indikatore trpljenja vršnjačkog nasilja i ponašanja u ulozi žrtve. Druga skala, *Sklonost ka nasilnom ponašanju*, sadrži stavke koje se odnose na ispoljavanje lakših i težih oblika fizičkog i emocionalnog nasilja. Ovaj upitnik predstavlja skraćenu i revidiranu verziju 42-ajtemskog upitnika PRONA (Maksimović i sar., 2008). Autori naglašavaju da su metrijske karakteristike skala veoma dobre. Pouzdanost skale izloženosti nasilju je $\alpha=.87$, a skale sklonosti ka nasilnom ponašanju $\alpha=.88$ (Čolović, Kodžopeljić i Nikolašević, 2014). U ovom istraživanju pouzdanost skale izloženosti nasilju je $\alpha=.76$, a skale sklonosti ka nasilnom ponašanju $\alpha=.79$.

Procedura

Istraživanje je sprovedeno tokom školske 2016/17. godine. Učenicima su upitnici zadavani u školi, a pre početka popunjavanja upitnika učenici su bili obavješteni o svrsi istraživanja, o tome da je ispitivanje anonimno i dobrovoljno, kao i da će dobijeni podaci biti korišćeni isključivo u istraživačke svrhe.

Za obradu podataka korišćene su mere deskriptivne statistike, korelativne tehnike, regresiona analiza, t-test i analiza varijanse, a za ispitivanje pouzdanosti primenjenih upitnika na datom uzorku korišćen je Kronbahov Alfa koeficijent pouzdanosti.

Rezultati

Najpre je ispitana izraženost varijabli uključenih u istraživanje na ispitanom uzorku (Tabela 1).

Tabela 1. Mere izraženosti varijabli istraživanja na ispitanom uzorku

Varijalbe	N	Minimum	Maximum	AS	SD
Neuroticizam	200	10.00	49.00	27.59	9.29
Ekstraverzija	200	11.00	50.00	38.46	7.52
Agresivnost	200	10.00	48.00	30.18	8.36
Otvorenost	200	15.00	49.00	36.63	6.87
Savesnost	200	14.00	50.00	33.57	7.62
Pozitivna valenca	200	12.00	50.00	34.16	8.50
Negativna valenca	200	10.00	46.00	21.19	7.00
Impulsivno traženje senzacija	200	0.00	10.00	3.93	2.30
Izloženost nasilju	200	0.00	12.00	2.18	2.41
Sklonost nasilju	200	0.00	17.00	4.15	3.73

U pogledu izraženosti osobina ličnosti, mere dobijene na našem uzorku su slične onim na normativnom uzorku u Srbiji (Čolović, Smederevac i Mkitrović, 2014). Dobijeni prosečan skor na skali impulsivnog traženja senzacija nešto je niži od proseka koji je dobijen na srpskoj populaciji (AS=5.20) u istraživanju Mitrovića i saradnika (2009). Prosečni skorovi na skalama koje mere izloženost nasilju i sklonost ka nasilnom ponašanju su niski, mada nešto viši u poređenju sa merama dobijenim na normativnom uzorku učenika srednjih škola (Čolović, Kodžopeljić i Nikolašević, 2014), na kome je za izloženost nasilju dobijena prosečna vrednost 1.56, a za sklonost nasilju 3.86.

Pre regresione analize izračunate su korelacije između ispitivanih prediktora izloženosti učenika nasilju i njihove sklonosti ka nasilnom ponašanju. Utvrđeno je da između većine osobina ličnosti iz modela Velikih pet plus dva i sklonosti ka traženju senzacija ne postoji nikakva povezanost, odnosno dobijene su nulte korelacije između neuroticizma ($r=-.018$, $p=.804$), otvorenosti za iskustvo ($r=-.084$, $p=.237$), savesnosti ($r=-.055$, $p=.443$) i negativne valence ($r=-.043$, $p=.547$) sa impulsivnim traženjem senzacija. Utvrđeno je da su tri od sedam osobina iz ovog modela ličnosti u značajnoj negativnoj korelaciji slabog intenziteta sa traženjem senzacija: ekstraverzija ($r=-.327$, $p=.000$), agresivnost ($r=-.209$, $p=.003$) i pozitivna valenca ($r=-.218$, $p=.002$).

Imajući u vidu rezultate ispitivanja odnosa između prediktora, mogućnost predviđanja stepena izloženosti nasilju i sklonosti ka ispoljavanju nasilnog ponašanja među učenicima iz ispitanog uzorka testirana je standardnom multiplom regresionom analizom. Najpre je ispitano da li se izloženost ispitanih učenika nasilju i njihova sklonost ka nasilnom ponašanju može predvideti na osnovu mera osobina ličnosti iz modela Velikih pet plus dva (Neuroticizam, Ekstraverzija, Agresivnost, Otvorenost, Savesnost, Pozitivna valenca, Negativna valenca) (Tabela 2).

Tabela 2. Rezultati regresione analize: osobine ličnosti kao prediktori izloženosti nasilnom ponašanju i sklonosti ka vršenju nasilja

Predviđanje izloženosti nasilnom ponašanju		Prediktorske varijable:	Predviđanje sklonosti ka nasilnom ponašanju	
β	p		β	p
Sažetak modela: R=.280 R ² =.078 F(7)=2.329 p=.027			Sažetak modela: R=.276 R ² =.076 F(7)=2.259 p=.031	
.074	.402	Neuroticizam	-.012	.893
-.134	.139	Ekstraverzija	.184	.043
.058	.522	Agresivnost	.040	.659
-.016	.840	Otvorenost	-.165	.044
-.096	.245	Savesnost	.007	.933
.025	.792	Pozitivna valenca	-.002	.986
.065	.489	Negativna valenca	.185	.051

Pokazalo se da je model predviđanja izloženosti učenika nasilju, koji uključuje sve osobine ličnosti kao prediktore, statistički značajan ($p < .05$), a sve osobine ličnosti zajedno objašnjavaju 7.8% varijanse izloženosti nasilju. Međutim, parcijalni doprinosi svake osobine pojedinačno nisu značajni, te se može zaključiti da se izloženost nasilju ne može predviđati na osnovu stepena izraženosti pojedinačnih osobina ličnosti iz modela Velikih pet plus dva.

Kada je reč o sklonosti ispitanih učenika ka nasilnom ponašanju, model predviđanja koji uključuje sve osobine iz modela Velikih pet plus dva je statistički značajan ($p < .05$). Sve osobine ličnosti zajedno objašnjavaju 7.6% varijanse sklonosti ka vršnjačkom nasilju. Ovde su se kao pojedinačni statistički značajni prediktori izdvojile ekstraverzija ($p < .05$) i otvorenost ka novom iskustvu ($p < .05$). Smer regresionih koeficijenata ukazuje na to da su učenici sa izraženijom ekstraverzijom i manje izraženom otvorenosću ka novom iskustvu skloniji vršenju nasilja.

Ispitana je i uloga impulsivnog traženja senzacija u predviđanju izloženosti nasilju i sklonosti ka vršenju nasilnog ponašanja (Tabela 3).

Tabela 3. Prikaz rezultata regresione analize: impulsivno traženje senzacija kao prediktor izloženosti nasilju i sklonosti ka vršenju nasilja

Impulsivno traženje senzacija kao prediktor	Sažetak modela:	β	p
Izloženosti nasilju	R=.038 R ² =.001 F(1)=.291 p=.590	.038	.590
Sklonosti ka vršenju nasilja	R=.313 R ² =.098 F(1)=21.533 p=.000	-.313	.000

Impulsivno traženje senzacija nije se pokazalo kao značajan prediktor izloženosti nasilnom ponašanju kod ispitanih učenika, ali se pokazalo da je ono značajan prediktor sklonosti ka nasilnom ponašanju ($p < .01$). Impulsivno traženje senzacija objašnjava 9.8% varijanse sklonosti ka vršnjačkom nasilju, i to tako da je viša izraženost impulsivnog traženja senzacija praćena nižim stepenom sklonosti ka vršenju nasilja.

Za ispitivanje razlika u ponašanju vezanom za nasilje s obzirom na pol učenika primenjen je t-test (Tabela 4).

Tabela 4. Razlike u izraženosti dimenzija vršnjačkog nasilja s obzirom na pol

	Pol	N	AS	SD	t	df	p
Izloženost nasilju	muški	94	2.52	2.79	1.861	198	.059
	ženski	106	1.88	1.98			
Sklonost ka nasilnom ponašanju	muški	94	5.30	3.90	4.277	198	.000
	ženski	106	3.13	3.26			

Razlike u stepenu izloženosti nasilju nisu dobijene, ali se pokazalo da su mlađići iz ispitnog uzorka skloniji vršenju nasilja nego devojke.

Najzad, ispitana je i povezanost između školskog uspeha i ponašanja učenika u vezi sa nasiljem. Izvršene analize pokazuju da izloženost nasilju nije povezana sa školskim uspehom ($r = -.03$, $p = .675$), ali da su učenici sa slabijim školskim uspehom skloniji vršenju nasilnog ponašanja i obrnuto ($r = -.225$, $p < .001$).

Diskusija

Očekivanje da su dimenzije ličnosti statistički značajni prediktori ponašanja srednjoškolaca u vezi sa vršnjačkim nasiljem, delimično je potvrđeno. Modeli predviđanja izloženosti nasilju i sklonosti ka vršenju nasilja, koji uključuju sve osobine ličnosti iz modela Velikih pet plus dva, statistički su značajni i u oba slučaja objašnjavaju nešto više od 7% varijanse, ali se kao pojedinačni prediktori određene osobine ličnosti (ekstraverzija i otvorenost ka novom iskustvu) izdvajaju samo kada je reč o predviđanju sklonosti ka vršenju nasilja.

Nalaz da je povišena ekstraverzija prediktor sklonosti ka vršenju nasilja saglasan je nalazu istraživanja sprovedenog na uzorku adolescenata u Italiji (Tani et al., 2003), što se objašnjava time da vršnjačko nasilno ponašanje ima za cilj sticanje popularnosti u grupi vršnjaka, a popularnost i društvenost su odlika ekstravertnih osoba. Visoka ekstraverzija kod adolescenata koji su skloni nasilničkom ponašanju može se objasniti i Ajzenkovim shvatanjem da je ekstraverzija povezana sa osetljivošću na uslovljavanje (Eysenk, 1989, prema Sesar i sar., 2011). Povišen nivo ekstraverzije, koji karakteriše nizak nivo pobuđenosti, smanjuje podložnost uslovljavanju, te time otežava uspostavljanje uslovnog odgovora, a to znači da je roditeljima teže da socijalizuju ekstravertno dete kada pokušavaju da kod njega uspostave željeni uslovni odgovor na određene draži iz okruženja.

Ovo istraživanje je pokazalo i da niža otvorenost ka novom iskustvu predviđa izraženiju sklonost ka vršnjačkom nasilju. Kada je reč o odnosu otvorenosti ka novom iskustvu i ponašanja u situacijama vršnjačkog nasilja, u literaturi se mogu naći različiti nalazi. Jedna metaanaliza (Mitsopoulou & Giovazolias, 2015) pokazuje da ova osobina može biti prediktor i za ulogu nasilnika i za ulogu žrtve. Otvorenost ka novom iskustvu podrazumeva manje razmatranja alternativnih mišljenja i rešenja, oslanjanje na informacije koje su poznate i konvencionalne, upornije održavanje već izgrađenih uverenja. Ovo i kod žrtava i kod nasilnika može stvoriti doživljaj da je ono što čine ili im se događa jedino moguće. Osobe koje maltretiraju druge, često su rigidne, konzervativne, imaju predrasude i negativne stavove prema drugim vršnjacima, što jeste odlika niske otvorenosti za nova iskustva. I u istraživanju Čolović, Kodžopeljić i Nikolašević (2014) pokazalo se da je niža otvorenost za nova iskustva povezana i sa stepenom izloženosti nasilju i sa sklonošću ka vršenju nasilja.

Druga pretpostavka od koje se pošlo u ovom istraživanju bila je da će impulsivno traženje senzacija biti statistički značajan prediktor stepena izloženosti nasilju i sklonosti ka vršenju nasilja. Traženje senzacija se nije pokazalo kao značajan prediktor izloženosti vršnjačkom nasilju, ali jeste značajan prediktor sklonosti ka nasilnom ponašanju, i to tako da izraženiju sklonost ka nasilnom ponašanju predviđa manje izražena sklonost ka impulsivnom traženju senzacija. Ovaj rezultat je u suprotnosti sa nekim drugim istraživanjima koja su se bavila vezom vršnjačkog nasilja i traženja senzacija. Neka istraživanja ukazuju da je visok nivo impulsivnog traženja senzacija karakterističan za nasilnike koji ispoljavaju direktne, ali ne i za one koji ispoljavaju relacione oblike agresije (Lieberman & Rosenthal, 2001, prema Woods & White, 2005). Ovakvi nalazi mogu dati smisao nalazu dobijenom u našem istraživanju ako pretpostavimo da je u ispitanom uzorku sklonost ka vršenju fizičkog nasilja manje izražena u poređenju sa drugim oblicima nasilnog ponašanja koji spadaju u relacione oblike agresije. Iako zastupljenost pojedinih oblika nasilnog ponašanja nije ispitivana na ovom uzorku, može se pretpostaviti da je fizičko nasilje (pa i sklonost ka vršenju fizičkog nasilja) najmanje zastupljeno od svih oblika nasilnog ponašanja, kao što se najčešće pokazuje u istraživanjima (Popadić i Plut, 2007). Takođe, moguće je da osobe koje imaju izraženu sklonost ka traženju senzacija tu potrebu zadovoljavaju na druge, prosocijalne načine ponašanja, kao što je preferiranje novih doživljaja, promena, putovanja, žurki i sličnih aktivnosti, a ne kroz nasilje. Najzad, i prethodno pomenuti nalaz ovog istraživanja da niža otvorenost (što znači manje izraženo traženje novina) predviđa izraženiju sklonost ka vršnjačkom nasilju može se povezati sa ovim rezultatom da je sa sklonošću ka vršenju nasilja povezan takođe niži nivo sklonosti ka impulsivnom traženju senzacija.

Dakle, ovo istraživanje je pokazalo da se vršnjačko nasilno ponašanje kod srednjoškolaca može delimično objasniti osobinama ličnosti, ali je procenat objašnjene varijanse mali. To znači da je, pored osobina ličnosti, nasilno ponašanje kod učenika povezano i sa drugim faktorima. Među njima su svakako značajni brojni društveni faktori, porodica, kao i često prisutni pozitivni stavovi prema nasilju (Byrne, 1994; Connolly & O'Moor, 2003; Cook et al., 2010; Salmivalli, 2010; Slee & Rogby, 1993).

S obzirom na pol ispitanika, dobijena je značajna razlika između mladića i devojaka, i to u sklonosti ka nasilnom ponašanju. U ispitanom uzorku mladići su značajno više nego devojke skloni ovoj vrsti ponašanja, što je potvrđeno u mnogim istraživanjima (Sinobad, 2005; Nedimović, 2010; Radosavljev Kirćanski, 2014; Popadić, 2009; Cook et al., 2010; Book et al., 2012; Čolović, Kodžopeljić i Nikolašević, 2015). Olweus (Olweus, 1998, prema Radosavljev Kirćanski, 2014) je pronašao da se agresivnost prema drugima kod dečaka povećava s uzrastom, dok se kod devojčica smanjuje. Prema Popadiću (2009), više studija pokazuje da, počev od školskog uzrasta, dečaci češće ispoljavaju fizičku agresiju nego devojčice, i da se ta razlika vremenom povećava. Najveća razlika je na uzrastu između 18 i 30 godina, posle čega se smanjuje. Razlike se mogu shvatiti kao posledica različitog vaspitanja dečaka i devojčica, gde se od dečaka očekuje da budu agresivniji. Autor navodi da istraživanja pokazuju da su dečaci češće agresivni i prema dečacima i prema devojčicama, dok su devojčice znatno češće agresivne prema drugim devojčicama. Za dečake, siledžijstvo je deo odnosa zasnovanih na hijerarhiji moći, dok su devojčice okrenute afilijativnim vezama, pa se agresivnost sastoji u ugrožavanju tih veza. Direktni oblici nasilja se u većini slučajeva vezuju za dečake, a indirektni, relacioni za devojčice. Naročito u adolescentnom periodu, devojčice više koriste agresivnost u oblasti međuljudskih odnosa: vređanje, ogovaranje, pretnje, socijalnu izolaciju i prekid prijateljstva, a dečaci više koriste fizičku agresiju (Kodžopeljić i sar., 2014; Olweus, 1998, prema Radosavljev Kirćanski, 2014). Moglo bi se zaključiti da su ove razlike oblikovane društvenim ulogama, prema kojima je otvoreno nasilno ponašanje prihvatljivo za mladiće, ali ne i za devojke.

Jedno od mogućih objašnjenja razlika između polova u pojavnim oblicima agresivnosti (Nedimović, 2010) može se povezati sa razlikama u reakcijama roditelja na ovakva ponašanja kod dečaka i devojčica. Moguće je da se agresivne manifestacije u ponašanju razvijaju na sličan način i kod devojčica i kod dečaka, ali da različite reakcije roditelja utiču na rizik od razvoja poremećaja koji se može dijagnostifikovati. Neki autori (Connolly & O'Moor, 2003) navode da adolescenti koji maltretiraju i zlostavljaju druge, češće imaju disfunkcionalno porodično okruženje. Na primer, odsustvo jednog ili oba roditelja više utiče na mladiće koji su u periodu adolescencije agresivniji od devojaka, ali nakon toga ta slika je obrnuta.

Ispitivanje povezanosti školskog uspeha i ponašanja u vezi sa vršnjačkim nasiljem pokazalo je da je sklonost ka nasilnom ponašanju izraženija kod učenika sa slabijim školskim uspehom. Nalaz o tome da su antisocijalna i agresivna deca loši učenici predstavlja jedan od najdoslednije potvrđenih nalaza u istraživanjima o vršnjačkom nasilju (Moeller, 2001, prema Popadić, 2009). Pritom se obično veruje da školski neuspeh vodi ka agresivnom ponašanju. Deca koja imaju problem sa školskim uspehom se zbog toga osećaju neadekvatnom i odbačenom, sve manje se vezuju za školu, a to ih vodi ka antisocijalnom i agresivnom ponašanju. Međutim, ova veza se može objasniti i time da školski neuspeh i agresivno ponašanje imaju iste korene kao što su: neadekvatne intelektualne sposobnosti, nedostatak koncentracije i pažnje, hiperaktivnost, ili klima u porodici koja ne postavlja visoke zahteve u vezi sa školskim učenjem i ponašanjem. I Marković (2015) naglašava da je moguće da škol-

skom neuspehu i agresivnom ponašanju učenika doprinosi dejstvo određenog broja zajedničkih faktora rizika. Ona navodi prosocijalno ponašanje učenika kao jedan od faktora čija izraženost s jedne strane može direktno ili indirektno uticati na školski uspeh učenika, a sa druge strane na kvalitet interakcija sa vršnjacima.

Zaključak

Vršnjačko nasilje u savremenom svetu predstavlja ozbiljan problem sa nepovoljnim posledicama kako na individualnom, tako i na društvenom planu. Iz tih razloga su veoma značajna istraživanja koja se bave utvrđivanjem faktora koji su povezani sa ovim fenomenom. Sprovedeno istraživanje o povezanosti osobina ličnosti i impulsivnog traženja senzacija sa vršnjačkim nasiljem (izloženošću nasilju i sklonošću ka vršenju nasilja) kod učenika srednjih škola, upućuje na nekoliko važnih zaključaka. Pre svega, ohrabrujuće je da su izloženost nasilju i sklonost ka nasilnom ponašanju na ispitnom uzorku nisko izraženi, ali je opominjuća činjenica da je ovakvo ponašanje ipak prisutno. Rezultati su pokazali da se ponašanje učenika vezano za nasilje može delom predviđati na osnovu sklopa osobina ličnosti definisanih modelom ličnosti Velikih pet plus dva, pri čemu viša izraženost ekstraverzije i niža izraženost otvorenosti ka novom iskustvu predviđaju veću sklonost ka nasilnom ponašanju. Impulsivno traženje senzacija se pokazalo kao značajan negativan prediktor sklonosti ka nasilnom ponašanju, ali ne i kao značajan prediktor izloženosti vršnjačkom nasilju. Mladići su značajno više nego devojke skloni nasilnom ponašanju, a utvrđena je i veza između nižeg školskog uspeha i izraženije sklonosti ka nasilnom ponašanju.

I pored ograničenja ovog istraživanja koja proističu iz prirode uzorka i uskog opsega ispitivanih varijabli, njegovi rezultati mogu biti značajni, prvenstveno u prevenciji vršnjačkog nasilja. S obzirom na to da veća otvorenost prema novom iskustvu predviđa manju sklonost ka nasilnom ponašanju, potrebno je kod mladih razvijati radoznalost, želju za novim i drugačijim a ne konvencionalnim i konformističkim, edukovati ih u pravcu širenja vidika i interesovanja i smanjenja predrasuda. Na osnovu nalaza da je impulsivno traženje senzacija značajan prediktor manje izražene sklonosti ka nasilnom ponašanju, može se preporučiti da se kod dece i mladih koji su skloni vršnjačkom nasilju podstiče bavljenje različitim aktivnostima koje podrazumevaju traganje za senzacijama, ali na konstruktivan način koji nije ugrožavajući ni za njih same, ni za njihovu okolinu, kao što je bavljenje sportom i rekreativnim aktivnostima. Takođe je važno preduzimanje svih mera koje bi mogle doprineti poboljšanju školskog uspeha učenika.

Literatura

- Bollmer, J. M., Harris, M. J., Milich, R. (2006). Reactions to bullying and peer victimization: Narratives, physiological arousal, and personality. *Journal of Research in Personality*, 40, 803–828

- Book, A. S., Volk, A. A., Hosker, A. (2012). Adolescent bullying and personality: An adaptive approach. *Personality and Individual Differences*, 52(2), 218–223.
- Byrne, B.J. (1994). Bullies and victims in a school setting with reference to some Dublin schools. *The Irish Journal of Psychology*, 15, 574–586.
- Connolly, I., O'Moore, M. (2003). Personality and family relations of children who bully. *Personality and Individual Differences*, 35(3), 559–567.
- Cook R. C., Williams, K. R., Guerra, N. G., Kim, T. E., Sadek, S. (2010). Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: a meta-analytic investigation. *School Psychology Quarterly*, 25(2), 65–83.
- Čolović, P., Smederevac, S., Mitrović, D. (2014). Velikih pet plus dva: validacija skraćene verzije. *Primenjena psihologija*, 7(3–1), 227–254.
- Čolović, P., Kodžopeljić, J., Nikolašević, Ž. (2014). Uпитnik PRONA: procena vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 7(3–1), 277–296.
- Čolović, P., Kodžopeljić, J., Mitrović, D., Dinić, B., Smederevac, S. (2015). Roles in violent interactions in early adolescence: Relations with personality traits, friendship and gender. *Psihologija*, 48(2), 119–133.
- Đurišić, M. (2015). Vršnjačko nasilje u Srbiji iz ugla istraživača - implikacije za buduća istraživanja. *Istraživanja u pedagogiji*, 5(2), 84–95.
- Jovanović Mađar, A. (2014). *Evaluacija programa za prevenciju vršnjačkog nasilja kod dece na ranom osnovnoškolskom uzrastu*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kodžopeljić, J., Smederevac, S., Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 3(4), 289–305.
- Kodžopeljić, J., Smederevac, S., Mitrović, D., Dinić, B., Čolović, P. (2014). School Bullying in Adolescence and Personality Traits A Person-Centered Approach. *Journal of interpersonal violence*, 29, 736–757.
- Krug, E. G., Mercy, J. A., Dahlberg, L. L., Zwi, A. B. (2002). The world report on violence and health. *The lancet*, 360(9339), 1083–1088.
- Larsen, R.J., Buss, D.M. (2008). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Maksimović, J., Raković, D., Jovanović, I., Čolović, P. (2008). Povezanost vršnjačkog nasilja, osobina ličnosti i vaspitnih stavova. *Primenjena psihologija*, 1(3–4), 125–144.
- Marković, M. (2015). *Uloge u vršnjačkom nasilju i školski uspeh učenika*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
- Mikanović, B., Maran, M. (2016). Neformalno nasilje u srednjoj školi. *Sinteze - časopis za pedagoške nauke, književnost i kulturu*, 5(9), 65–81.
- Milosavljević, M. (1998). *Nasilje nad decom*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*.
- Mitrović, D., Čolović, P., Smederevac, S. (2009). Evaluation of Zuckerman-kuhlman personality questionnaire-50-CC in Serbian culture. *Primenjena psihologija*, 2(3), 217–230.

- Mitsopoulou, E., Giovazolias, T. (2015). Personality traits, empathy and bullying behavior: A meta-analytic approach. *Aggression and violent behavior*, 21, 61–72.
- Nedimović, T., Biro, M. (2013). Ko su žrtve vršnjačkog nasilja? *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 45(1), 150–168.
- Nedimović, T. (2010). *Vršnjačko nasilje u školama: pojavni oblici, učestalost i faktori rizika*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Popadić, D., Plut, D. (2007). Nasilje u školama – oblici i učestalost. *Psihologija*, 40, 309–328.
- Radosavljev Kirćanski, J. (2014). *Emocionalni i bihejvioralni problemi adolescenata izloženih nasilju u zajednici*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet
- Sinobad, S. (2005). Obeležja vršnjačkog nasilja u školama. *Temida*, 8(3), 19–23.
- Salmivalli, C. (2010). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and violent behavior*, 15(2), 112–120.
- Sesar, K. (2011). Obilježja vršnjačkog nasilja. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(3), 497–526.
- Sesar, K., Šimić, N., Barišić, M. (2011). Uloge u vršnjačkom nasilju i Eysenckove dimenzije ličnosti kod osnovnoškolske djece. *Pedijatrija danas*, 7 (1), 26–36.
- Slee, P. T., Rigby, K. (1993). The relationship of Eysenck's personality factors and self-esteem to bully-victim behaviour in Australian schoolboys. *Personality and individual differences*, 14(2), 371–373.
- Smederevac S., Mitrović D. (2006). *Ličnost - metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenu psihologiju.
- Smederevac, S., Mitrović, D., Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva: primena i interpretacija*. Beograd: CPP.
- Srna, J. (2003). *Nasilje*. Beograd: I.P. Žarko Albulj.
- Stefanović-Stanojević, T., Vidanović, S., Anđelković, V. (2010). Privrženost, agresivnost i potreba za traženjem uzbuđenja u adolescenciji. *Ljetopis socijalnog rada*, 17(1), 71–92.
- Tani, F., Greenman, P. S., Schneider, B. H., Fregoso, M. (2003). Bullying and the big five a study of childhood personality and participant roles in bullying incidents. *School Psychology International*, 24(2), 131–146.
- Woods, S., White, E. (2005). The association between bullying behaviour, arousal levels and behaviour problems. *Journal of adolescence*, 28(3), 381–395.
- Zuckerman, M. (1979). *Sensation seeking. Beyond the optimal level of arousal*. New York: John Wiley.
- Zuckerman, M., Kuhlman, D. M., Joireman, J., Teta, P., Kraft, M. (1993). A Comparison of Three Structural Models for Personality: The Big Three, the Big Five, and the Alternative Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(4), 757–768.
- Zuckerman, M. (1994). *Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking*. Cambridge: Cambridge University press.

Gordana Đigić
Ljiljana Marković

PERSONALITY TRAITS AND IMPULSIVE SENSATION SEEKING AS PREDICTORS OF EXPOSURE TO VIOLENCE AND TENDENCY TOWARDS VIOLENCE

Abstract: The basic problem of the research is concerned with the possibility of prediction of the exposure to violence and the tendency towards violent behavior in secondary school students by the measures of the personality traits from the model Great Five Plus Two and the measures of impulsive sensations seeking. The results of the research conducted on a sample of 200 fourth grade high school students showed that exposure to violence cannot be predicted by the measures of personality traits, while higher extraversion ($\beta=.184$, $p<.05$) and lower openness to new experience ($\beta=-.165$, $p<.05$) are predictors of tendency towards violent behavior. Impulsive sensations seeking is not a significant predictor of exposure to peer violence, but it is a significant negative predictor ($\beta=-.313$, $p<.01$) of tendency towards violent behavior. Young men are significantly more likely than girls to be prone to violent behavior ($t=4.277$, $p<.01$), and a better student achievement is associated with a less pronounced inclination towards violent behavior ($r=-.225$, $p<.01$). Obtained results could be useful in the prevention of peer violence.

Key words: *peer violence, personality traits, impulsive sensations seeking*

ДРУШТВЕНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ - ИЗВОРИ И ИСХОДИ

Бисерка Р. Кошарац¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Република Српска, Босна и Херцеговина

Прегледни рад
UDK 316.356.2:316.344.23
(497.6 Република Српска)

СТРАТЕГИЈЕ ПРЕЖИВЉАВАЊА ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Резиме: Дуготрајна друштвена, политичка и економска криза у БиХ и Републици Српској оставила је бројне последице на начин организовања породичног живота. Осиромашење, рат и избеглиштво приморало је породице да трагају за новим начинима и стратегијама како би се прилагодили новонасталим друштвеним околностима. У раду ће бити анализирано социоекономско стање породица у Републици Српској и различите стратегије које породице примењују у несигурном друштвеном окружењу на основу истраживања спроведеног 2010. и 2016/17. године. Добијени резултати показују да је већи број породица у неповољном социоекономском положају, директно су погођене сиромаштвом или су под сталним ризиком сиромаштва (породице ратних војних инвалида, погинулих бораца, незапослених, вишечлане породице, једнородитељске, самачке и сл.). Такође, у раду ће бити анализирани стратегије које породице примењују да би побољшале свој материјални положај или бар спречили даље осиромашење.

Кључне речи: породице, сиромаштво, социоекономско стање, стратегије преживљавања

Уводна разматрања

Питање трансформације друштва, његовог развоја и социјалне структуре значајно је за проучавање оквира у коме породице тог друштва егзистирају. Структурни оквири једног друштва контекстуализују породични живот у реалне оквире простора и времена (Burdije, 1999; Miladinović, 2006). Такође, „класно позиционирање породица је битна варијабла од утицаја на понашање и деловање индивидуалних породица и њихових чланова у разним пољима породичног живота“ (Milić, 2010: 46). Истраживање породица и њихових стратегија са становишта структуре посебно се показало значајним у периодима дубоких друштвених криза када долази до „масовне појаве социјалне де-диференцијације и губљења престижних стратификационих обележја појединих група породица“ (Milić, 2010: 46). Новоформирано друштво Републике Српске настало након Грађанског рата у Босни и Херцеговини прошло је тегобан период прво настанка, а затим и процесе трансформације што је из темеља променило живот породица и њихових чланова.

¹ biserka.kosarac@ffuis.edu.ba

Постсоцијалистичка трансформација друштва довела је до радикалних промена у свим сферама друштвеног живота, тако су се и породице у Републици Српској у последње три деценије нашле пред бројним изазовима. Пре свега су се суочиле са наглим сиромашењем које је најпре било узроковано избијањем Грађанског рата и масовним избеглиштвом, а касније у постратном периоду немогућношћу запошљавања и зараде, што због физичког уништења привредног система, то и због неадекватне приватизације и немогућности развијања привредног живота друштва уште. Сиромаштво јесте сталан пратилац (наличје) друштвеног развоја и посебно до изражаја долази у периодима рецесија и криза какав је био период од 90-тих година прошлог века, па све до данас. Трауматични процеси на глобалном нивоу (рат, економска криза, санкције међународне заједнице, бомбардовање НАТО-а, приватизација, физичко уништење привреде, перманентни сукоби између политичких актера и неслагање око кључних вредности и принципа развоја друштва и економског система у БиХ) довели су до огромних социјалних неједнакости и пауперизације највећег дела становништва. Процес разарања друштва дубоко је променио све постојеће друштвене слојеве који су у тешким временима рата и избеглиштва изгубили свој економски капитал и препознатљив стил живота.

Сама породица спада у оне друштвене феномене чије се промене не виде на свакодневној равни, а одигравају се споро и неприметно. Са становишта и појединца и друштва породица представља врхунску вредност. Посебно се у стању опште друштвене и економске кризе када су јавне институције и вредности урушене породица се појављује као једина подршка појединцу. Под снажним ударом драматичних друштвених промена које су започеле 90-тих година прошлог века, а још им се у БиХ не назире крај, породице су се усмериле стратегијама дневног преживљавања. Та врста стратегија „условљена је измештањем економских, радних активности и зарађивања из државно-друштвеног сектора производње у фрагментисане робне-полутржишне релације домаће и сиве економије, и ново настајућег приватног сектора. У овом премештању, породице везују за себе веома различите социјалне, економске и културне капитале“ (Milić, 2006:59). Нове породичне стратегије директна су последица глобалног осиромашења и оштрих класно-слојних неједнакости у транзиционом друштву Републике Српске. За истраживање стратегија породица у борби са сиромаштвом поред приступа са становишта друштвене и класно-слојне структуре битно је узети у обзир и капитале које породица поседује (социјални, културни, економски) (Bourdieu, 1986), као и аспекте радне ангажованости породице и њених чланова. Економски капитал може се представити пре свега кроз власништво над имовином и приходе које појединац или породица имају из различитих извора. Културни капитал представља поред образовних квалификација и поседовање културних добара, као и вредносне оријентације појединаца и породица. Социјални капитал чине социјални контакти и везе које породице и појединци остварују и које могу активирати и користити. Начин прилагођавања породица драматичним друштвеним догађајима и борба против сиромаштва и губљења раније стечених положаја у друштву у директној су

вези како са количином капитала, тако и са развијеношћу различитих радних активности.

Резултати истраживања и дискусија

Анкетно истраживање социоекономског стања и распрострањености сиромаштва породица у Републици Српској обављено је средином 2010. и почетком 2017. године на квотном узорку од 297 и 220 породица у следећим градовима: Требиње, Пале, Шековићи, Добој, Рогатица, Источно Ново Сарајево и Бања Лука. За потребе истраживања конструисан је упитник који је поред основних социодемографских обележја садржавао питања о економском, социјалном и културном капиталу породица, о радним активностима њихових чланова (стално запослење и додатни рад), потребама које породице нису у могућности да задовоље, као и о обављању неких врста природног рада у оквиру домаћинства. Треба напоменути да је у оба истраживања коришћен исти инструмент што нам је омогућило компарацију добијених резултата.

Основни податак који нам показује какво је социоекономско стање породица је количина њиховог економског капитала. Емпиријски показатељи који су коришћени у овом раду су следећи: власништво над имовином (стан/кућа, пословни простор, викендица, пољопривредно земљиште, аутомобил, техника опрема домаћинства), приходи у породици (од редовног запослења, повремених и привремених послова, социјалних давања, дознаке из иностранства, рента од издавања стана, пословног простора и сл.). Економски капитал породица у Републици Српској разврстан је на ниски (лоше имовинско стање, подстанари, најнижи приходи од редовног или додатног посла, незапослени), средњи (поседовање куће/стана у власништву породице, добра опремљеност породице и сигурни приходи од редовног или додатног посла) и високи (поседовање више стамбених јединица, пословног простора и високи приходи од редовног или додатног посла). Свесни смо да мерење новчаних прихода породица, поготово у променљивим друштвеним контекстима са значајним обимом неформалне економије и незапослености није довољно поуздано и да испитаници често прикривају своје приходе. Економски капитал породица у Републици Српској дат је у табели број 1.

Табела број 1: Економски капитал породица у Републици Српској

врста економског капитала	2010. година	2017. година
низак	88 (29,6%)	97 (44,1%)
средњи	110 (60,6%)	99 (45%)
висок	29 (9,8%)	24 (10,9%)
укупно	227 (100%)	220 (100%)

Количина економског капитала директно утиче на положај у структури друштва и могућности да се породица носи са ризицима из окружења. Подаци

показују да се број породица са ниским економским капиталом у периоду 2010. до 2017. године повећао са 29,6% на 44,1%, док се број породица са средњим нивоом економског капитала, које условно можемо сматрати и средњим слојем, смањено са 60,6% на 45%. Дакле, у посматраном временском периоду већи број породица није успео да задржи свој положај у друштвеној структури и није био у могућности да се прилагоди последицама трансформације друштва. Социјални положаји у друштву Републике Српске и БиХ нису довољно искристализовани и нису јасни механизми како се до тих положаја долази, као што је и случај са већином друштава у трансформацији (Babović, 2013). Ови индикатори још указују да продужена постсоцијалистичка транзиција захвата све друштвене слојеве, осим наравно елите. Ризик од сиромаштва и број сиромашних се стално повећава и највише погађа нижи и средњи друштвени слој, односно губитнике транзиције (Milošević, 2016). Треба напоменути да у променљивим друштвеним околностима ниво економског капитала не зависи увек од образовања, односно културног капитала, већ од способности да породице комбинују различите стратегије како би га задржале или увећале (Košarac, 2013).

Колико је положај породице отежан говоре и подаци који су добијени у истраживању, а односе се на потребе које породице својим приходима не могу задовољити (табела бр. 2).

Табела бр. 2 Потребе породица које су незадовољене у дужем временском периоду

које потребе су незадовољене у дужем временском периоду	2010. год	2017. год
квалитетна исхрана	11 (3,7%)	4 (1,8%)
преуређење стамбеног простора	24 (8,1%)	56 (25,4%)
одржавање стамбеног простора	1 (0,3%)	9 (4,1%)
набавка аутомобила	57 (19,2%)	25 (11,4%)
набавка неопходних кућних апарата	48 (16,2%)	12 (5,5%)
одлазак на летовања/зимовања	97 (32,7%)	55 (25%)
набавка одеће и обуће	22 (7,4%)	7 (3,2%)
културне потребе (концерти, биоскоп, књиге, позориште и сл)	37 (12,4%)	52 (23,6%)
укупно	297 (100%)	220 (100%)

Основни показатељи у истраживању говоре нам да положај породица није на завидном нивоу, да су породице под сталним ризиком од сиромаштва и да имају проблем да задовоље неке основне потребе. Подаци у табели показују да се број породица које не могу да задовоље потребу за квалитетном исхраном, набавком одеће и обуће, набавком аутомобила смањено у периоду 2010. до 2017. године, док се број породица које не могу себи да приуште одржавање и преуређење стамбеног простора, као и културне потребе у овом периоду повећао. Такође, може се закључити да породице врше редукцију потрошње усмеравајући се само на задовољавање основних потреба на рачун неких других као што су културне потребе, преуређење/одржавање стамбеног простора и сл.

Сиромаштво условљава да породица развије различите стратегије унутар породица како би се омогућило преживљавање њених чланова. „Те стратегије се огледају: у укључивању чланова домаћинства у разнородне економске активности; у учесталом обављању додатних послова; у самосталној додатној производњи; у повратку на пољопривредне активности и у опрезном уласку у предузетничке активности“ (Babović, 2009: 247; Milošević, 2016). Сваком од ових активности породица настоји да избегне ризике сиромаштва, да сачува стечени друштвени положај или да га побољша. Стратегије се могу дефинисати као „релативно стабилни обрасци економске акције усмерени на прикупљање и (ре)дистрибуцију економских ресурса (укључујући и конвертовање различитих форми капитала) у циљу обезбеђивања социјалне репродукције домаћинства на постојећем социјалном положају, или пак промене социјалног положаја“ (Babović, 2013: 102). Коју ће стратегију породица развити зависи од ресурса које поседује (економски, социјални, културни капитал), али и од положаја у друштвеној структури.

Поред положаја које чланови породице имају на формалном тржишту рада, велики број породица се бави мањом или већом пољопривредном производњом, различитим додатним пословима који често нису правно регулисани, послови у сивој, неформалној економији, али и ослањају се на помоћ најчешће шире сродничке мреже, рођака, комшија и пријатеља. У раду су анализирани и подаци који се односе на карактеристичне начине превазилажења сиромаштва.

Једна од основних стратегија на које се породице ослањају јесте пољопривредна производња. Подаци из 2010. године указују на чињеницу да 237 (79,8%) породица поседује пољопривредно земљиште, али да од тог броја само 30 (12,7%) породица се бави неком пољопривредном производњом која им доноси приходе са тржишта. Подаци из 2017. године су следећи 158 (71,9%) породица поседује пољопривредно земљиште, а од њих 46 (29,1%) се бави организованом пољопривредном производњом од које је могуће остварити приходе (основне или додатне). Узроке овог повећања броја породица које се баве пољопривредном производњом можемо тражити у следећем: у току овог седмогодишњег периода велики број породица није могао да се снађе на тржишту рада и омогући стално запослење, као и у чињеници да су саме државне институције и локалне самоуправе биле доста ангажоване око давања различитих врста подстицаја за покретање пољопривредне производње, желећи да на тај начин смање број сиромашних.

Друга врста стратегије коју породице користе у већој мери јесте натурална производња у оквиру саме породице (производња хране на окућници, плацу; поправка и шивење одеће и обуће, уређење и одржавање стамбеног простора, чување и нега болесних и старих и сл). Породице су принуђене да комбинују низак економски капитал и незапосленост са овом врстом рада како би задовољиле основне егзистенцијалне потребе. Ова врста рада је у току рата и непосредно након била доста развијена, јер није било могућности за свакодневно нормално снабдевање. Истодобно, она представља једну врсту стратегије супституције (Babović, 2009), јер чланови породице одређене потребе задовољавају у њој самој, а не на тржишту (табела број 3).

Табела број 3. Натурална производња у породици

врста натуралне производње	2010	2017
производња хране и пића	103 (41,9%)	67 (37,8%)
уређење и одржавање стамбеног простора (кречење, поправке и сл.)	85 (34,6%)	75 (42,4%)
самосталне преправке одеће и обуће	36 (14,6%)	22 (12,4%)
чување деце, болесних и старих	22 (8,9%)	13 (7,4%)
укупно	246 (100%)	177 (100%)

Подаци показују да се број породица које се баве неком врстом натуралне производње смањило и то са 246 (82,8%) у 2010. години на 177 (80,4%) у 2017. години. Ипак може се рећи да велики број потреба чланови породице задовољавају на овај начин. Међутим, ова врста рада не мора увек да значи да породице не могу на тржишту да задовоље неку потребу, већ може да буде и израз нове културе потрошње, културе исхране, и система вредности који наглашава креативно учешће појединаца у побољшању свог простора и културе живљења.

Следећа стратегија коју породице развијају је да поред редовног посла који чланови имају, трагају и за додатним, привременим и повременим пословима. Такве врсте послова најчешће одликује нестабилност у погледу положаја, права и зарада запослених, али и у погледу трајања и легалности. Подаци су дати у табели 4.

Табела број 4. Број породица чији чланови обављају додатне послове

да ли чланови породице обављају додатне послове	2010	2017
да	153 (51,5%)	108 (49,1%)
не	144 (48,5%)	112 (50,9%)
укупно	297 (100%)	220 (100%)

Број породица чији се чланови баве додатним, привременим и повременим пословима и у 2010. и 2017. години креће се око 50%, што нам указује на чињеницу да је ова стратегија развијена и да њом породице оваквим пословима допуњују свој кућни буџет. Разлози за проналазак додатних послова дати су у табели број 5.

Табела број 5. Разлози за проналазак додатног посла

разлози за проналазак додатног посла	2010	2017
сигурније задовољавање основних животних потреба	96 (62,7%)	78 (72,2%)
обезбеђење вишег животног стандарда	50 (32,7%)	24 (22,2%)
лична сатисфакција (хоби)	7 (4,6%)	6 (5,6%)
укупно	153 (100%)	108 (100%)

Чланови породица најчешће као разлог за проналазак додатног посла наводе сигурније задовољавање животних потреба, око 70% у обе посматране

године, што нам говори да формална запосленост ако је и има не доноси довољно прихода за живот, па су принуђени да додатно зарађују. Најчешће врсте тог рада су поред рада у пољопривреди, различити физички послови, послови у грађевинарству или угоститељству. Већина тих послова није чак ни правно регулисана, а најчешће до њих појединци долазе на неформалан начин, преко рођака, пријатеља, познаника, што указује и на значај који социјални капитал има за породице.

Закључак

Резултати нашег и других социолошких истраживања о положају породице, њеним стратегијама о борби против сиромаштва говоре у прилог великих социјалних неједнакости, али истовремено и о нестабилној раслојености у друштву Републике Српске. Слојеви и класе нису стриктно одвојене, осим наравно елите. Такође, материјални положај породице је неповољан, томе највише доприноси широко распрострањена незапосленост и релативно ниски приходи од редовног или додатног посла. Лоши економски услови, неадекватна приватизација, лоша организација тржишта рада, масовна незапосленост, нефункционалност институција државе ставља породице у неповољан положај. У таквим условима породице су у току последњих деценија развиле посебне врсте стратегија како би се избориле са сиромаштвом или побољшале свој положај и социоекономско стање, односно како би се ублажили удари из ширег друштвеног окружења. Чланови породице се укључују у различите активности: додатни послови, пољопривредна производња, натурална производња и сл. Ове активности, поред неформалне, сиве економије, биле су доминантне у ратном и постратном периоду, али подаци показују да су и данас широко распрострањене због немогућности да друштво РС и БиХ прође кроз трансформацију која је започета још 90-тих година. Може се закључити да се породица се у РС мења и прилагођава новим системским условима у којима се још увек није искристалисао нови тип друштвене репродукције. У оној мери, у којој друштво Републике Српске буде превладавало своје основне проблеме (неразвијеност привреде, непостојање развијене приватне иницијативе, неразвијеност тржишта рада и сл.) у тој мери ће се и положај породице у друштвеној структури и њене функције мењати у правцу веће модернизације.

Литература

- Babović, M. (2009). *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Babović, M. (2013). Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i

- recesije. U: Lazić, M. i Cvejić, S. (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije* (99–118). Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In: A. H. Halsey, H. Lauder and P. Brown (Eds.). *Education: Culture, Economy, Society* (46–58). Oxford: Oxford University Press
- Košarac, B. (2013). *Porodica i radne strategije u tranziciji*. Istočno Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika i Sociološko društvo Republike Srpske
- Miladinović, S. (2006). Problemi tumačenja rezultata istraživanja društvene (strukture) pokretljivosti: ideja socijalnog i kulturnog kapitala. U: Spasić, I. i Nemanjić, M. (prir.). *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća* (123–134). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka
- Milić, A. (2006). Porodica i modaliteti radnih aktivnosti članova. Promene u toku post-socijalističke tranzicije u Srbiji, 1991–2006. godine. U: Tomanović, S. (prir.). *Društvo u previranju: sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji* (57–80). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Milić, A. (2010). Porodice u klasno-slojnom ključu. U: Milić, A. i dr. (prir.). *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji* (45–76). Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Milošević, B. (2016). *Sociološki temati o radu, obrazovanju i kulturi*. Novi Sad i Niš: prometej i Filozofski fakultet u Nišu

Biserka Košarac

FAMILY LIFE AND POVERTY REDUCTION STRATEGY IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Summary: The long standing socio-political and economic crisis in BiH and the Republic of Srpska has had many consequences on the way of organizing family life. Poverty, four years long war and refugees have forced families to look to adapt to newly emerged social circumstances. This paper analyzes socio-economic situation, related strategies applied in an unsecured social environment, within average family unit based on the research conducted in 2010, 2016 and 2017. The results show that large number of families are in an unfavorable socio-economic position, directly affected and being at constant risk of poverty (specially war veteran families with disabilities, fallen soldiers, unemployed, multi-member, single-parent and single-born families). This paper also analyzes different strategies applied to improve single family position or to prevent further impoverishment.

Keywords: family, poverty, socio-economic situation, survival strategies

МЕСТО И УЛОГА ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ
НАУКА У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 7

Тематски зборник радова

са седмог међународног научног скупа
НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 7 (2017)

Том II

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура

Маја Д. Стојковић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

CD-R

Умножавање CD-а
Филозофски факултет

Тираж

150

Ниш, 2018.

ISBN 978-86-7379-487-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930(4)''20''(082)(0.034.2)
94(4)''19/20''(082)(0.034.2)
316.72:37(082)(0.034.2)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Наука и савремени
универзитет (7 ; 2017 ; Ниш)
Тематски зборник радова [са седмог међународног
научног скупа] Наука и савремени универзитет 7,
[[2017]] [Електронски извор]. Књ. 2, Место и улога
друштвено-хуманистичких наука у савременом свету /
уредник издања Бојан Благојевић. - Ниш : Филозофски
факултет Универзитета, 2018 (Ниш : Филозофски
факултет). - 1 електронски оптички диск (CD - ROM)
; 12 cm. - (Библиотека Научни скупови / [Филозофски
факултет, Ниш] ; том 2)

Системски захтеви: Нису наведени. - Насл. са
насловног екрана. - Радови на више језика. - Текст ћир.
и лат. - "Зборник радова ... са научног скупа ... у Нишу,
10. новембра 2017. године."--> Предговор. - Тираж
150. - Предговор / Бојан Благојевић. - Напомене и
библиографске референце уз радове. - Библиографија
уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-86-7379-487-7

COBISS.SR-ID 270013452